

Xenopoliana

Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol” din Iași

În acest număr:

MEMORIE ȘI UITARE ÎN ISTORIE

Editor

Adrian Cioflâncă

Semnează:

Sorin **Antoși**, Florin **Cântec**, Mihai **Chioveanu**, Mihai **Chiper**,
Adrian **Cioflâncă**, Ticu **Constantin**, Dorin **Dobrincu**, Sorin **Iftimi**,
Gabriel **Leanca**, Nicolae **Mihai**, Andi **Mihalache**, Cătălina **Mihalache**,
Adrian **Neculau**, Paul **Ricœur**, Jörn **Rüsen**, Michael **Shafir**,
Vladimir **Tismăneanu**, Alexandru **Zub**

Restituiri:

A. D. Xenopol, Istoria ideilor mele

Xenopoliana

Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol”

XI, 2003, 3-4

COORDONATOR

Alexandru Zub

RESPONSABIL DE NUMĂR

Adrian Cioflâncă

TEHNOREDACTARE

Mihaela Daniluc

Volum apărut cu sprijin de la

Ministerul Culturii și

Center for Russian and East European Studies, University of Michigan

ADRESA REDACȚIEI

RO-6600 Iași, Str. Lascăr Catargi 15

Tel./Fax: 00-40-232-212614

E-mail: institut@xenopol.is.edu.ro

Xenopoliana

Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol”

XI, 3-4

DISCIPLINA MEMORIEI

Alexandru Zah

MEMORIE ȘI UITARE ÎN ISTORIE

Editor

Adrian Cioflâncă

INSTITUTUL DE ISTORIE

„A. D. XENOPOL” IAȘI, 2003

BIBLIOTECA

Cota

P-187

DISCIPLINA MEMORIEI

Alexandru Zub

În noua sa carte, *Omul recent*, care a produs atâtea discuții în contradictoriu, H.-R. Patapievici propunea ca modernității fără noimă, “culturii noastre strict tehnice și utilitare” să i se substituie “o cultură a discernământului”, înțelegând prin aceasta asumarea critică, selectivă, a experienței trecute.¹ Altfel spus, ca să-și îndeplinească misiunea, memoria trebuie disciplinată și pusă la lucru rațional, ca un instrument delicat, oricând susceptibil să se defecteze. S-a spus, de aceea, că memoria este implicată oriunde oamenii au probleme. La nivel individual sau colectiv, patologia memoriei e un domeniu a cărui cercetare a făcut deja progrese notabile.

De un secol și jumătate, dacă nu chiar mai mult, preocuparea de a pune în valoare memoria colectivă a ajuns a fi o temă constantă, multidisciplinară, cu puseuri obsedante produse de un eveniment sau de o schimbare paradigmatică în domeniul cunoașterii omului. Folcloristica și etnografia au alimentat masiv studiile etnopsihologice (*Völkerpsychologie*), sporind cunoașterea-de-sine a fiecărei comunități și expansiunea spectaculoasă a “specificului național” prin interferențe, conexiuni, aculturație etc.² Ideile lui Herder au rodit nu numai în spațiul german, ci oriunde ele au putut ajunge, direct, prin cărțile filosofului, sau indirect, prin studioșii ajunși la universitățile germane, aflate și acestea în proces de înnoire, stimulat de Wilhelm von Humboldt și alte spirite superioare din prima parte a secolului XIX.³ Spre finele aceluiași secol, W. Wundt a pus bazele unor studii ce aveau să contribuie în chip esențial la cunoașterea psihicului uman, domeniu complex și mereu extensibil, la definirea căruia Jean Piaget și școala geneveză au contribuit apoi esențial.⁴

Se poate spune că secolul XX, cu toate dramele și excesele lui, s-a desfășurat sub semnul străduinței permanente de a explora “planeta” memoriei, ajungând să o cartografieze destul de exact, ceea ce nu înseamnă și exhaustiv. El a fost anunțat oarecum de cartea lui H. Bergson, *Matière et mémoire* (1896), pentru a se încheia, simetric, cu aceea a lui Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli* (2000): un secol obsedat de ideea progresului și silit în egală măsură a cultiva, ca antidot, spațiul memoriei.⁵ Seria *Les lieux de mémoire*, inițiată spre finele secolului de Pierre Nora, era

¹ H.-R. Patapievici, *Omul recent. O critică a modernității din perspectiva întrebării “ce se pierde atunci când ceva se câștigă?”*, București, 2001.

² Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, București, 1985, p. 223-233.

³ T. Vianu, *Concepția raționalistă și istorică a culturii*, București, 1929, p. 13-15.

⁴ Cf. Iulian Pașaliu, *Structuralismul genevez și perspectivele cercetării istorice*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, XVII, 1980, p. 569-578; XVIII, 1981, p. 475-484.

⁵ Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, 1971, p. 269-278.

un răspuns la teama că "memoria națională" se afla în pericol, reclamând deci măsuri defensive. Memoria se apără, se cultivă, se protejează, întocmai ca un organ vital și delicat, a cărui îmbolnăvire afectează sănătatea întregului organism.⁶

Nici carența, nici excedentul de memorie nu e de dorit, după cum remarcă profesioniștii istoriei, constatând că mondializarea acesteia schimbă sensibil relația noastră cu trecutul și impune un spirit critic mai riguros. "Schimbarea aceasta, conchide Pierre Nora, a îmbrăcat numeroase forme: critica versiunilor oficiale ale istoriei și descătușarea refulărilor istorice, revendicarea normelor unui trecut abolit sau confiscat, cultul rădăcinilor (*roots*) și dezvoltarea cercetărilor genealogice, efervescența comemorărilor de toate felurile, reglementări juridice ale trecutului, înmulțirea muzeelor de toate categoriile, recrudescența sensibilității față de deținerea sau deschiderea arhivelor pentru consultare, atașamentul reînnoit față de ceea ce anglosaxonii numesc *moștenire*, iar francezii *patrimoniul*. Oricum s-ar combina aceste elemente, rezultatul este ca un val de memorie pornit din adânc și dezlănțuit peste lume pentru a lega pretutindeni fidelitatea față de trecutul, real sau închipuit, de sentimentul apartenenței, conștiința colectivă, conștiința individuală de sine, memoria și identitatea".⁷

Ultimul sfert din secolul abia încheiat a adus și sub acest unghi schimbări semnificative. Cearta istoriografică (*Historikerstreit*) în Germania și mișcarea "revizionistă" în Franța au impus, dincolo de excesele de limbaj, atitudini mai realiste față de istorie, de istoria recentă îndeosebi. Disputele s-au produs inițial pe seama dictaturilor de dreapta, dar s-au extins repede asupra oricărei dictaturi, impunând mai multă circumspecție în judecata istorică. Schimbul epistolar dintre Ernst Nolte și François Furet rămâne definitoriu pentru deontologia ce se degajă din asemenea dispute.⁸ Dacă un proces al comunismului, comparabil cu cel de care a avut parte nazismul, n-a putut încă avea loc, el a devenit totuși posibil după masiva schimbare de atitudine din ultimii ani.⁹ Accentul pus pe dictaturile din "lumea a treia", pe *apartheid*, pe "extrema dreaptă" de oriunde nu mai satisface pe analiștii sensibili la nevoia de a folosi aceeași unitate de măsură pentru fenomenele sincrone și analoage de oriunde. Analogia Hitler-Stalin nu mai surprinde azi pe nimeni, după cum nu surprinde nici revizuirea multora din judecățile emise cu evident *parti-pris* în epoca "războiului rece".¹⁰

Asistăm, pare-se, la o vastă operație de purificare a memoriei, ceea ce implică judecăți mai adecvate asupra trecutului recent și a istoriei în ansamblu. Miza este enormă, fiindcă noua atitudine, legitimată mai ales după disoluția sistemului sovietic, stimulează noi lecturi și noi construcții istorice. După opinia lui Pierre Nora, "dispariția unui timp istoric orientat de ideea revoluționară i-a redat trecutului libertatea, l-a reasezat în nedeterminare, i-a redat greutatea prezenței materiale și imateriale".¹¹

Rezultă de aici că memoria capătă o însemnătate mai mare, cu atât mai mare cu cât accelerația timpului¹² impune un efort analog de ancorare în ansamblul duratei, efort comparabil cu cel pe care, la timpul său, Kogălniceanu îl socotea salutar pentru români:

⁶ *History and memory. Studies in representation of the past*, ed. by Eva and Marc Besen, Tel Aviv University, I, 1978.

⁷ Pierre Nora, *Excedentul de memorie*, în "Lettre internationale", ediția română, 41-42, primăvara-vara 2002, p. 123.

⁸ François Furet, Ernst Nolte, *Fascism și comunism*, București, 2000.

⁹ François Furet, *Le passé d'une illusion*, Paris, 1995; St. Courtois etc., *Le livre noir du communisme*, Paris, 1997.

¹⁰ Jean-François Soulet, *Istoria imediată*, București, 2000.

¹¹ Pierre Nora, *op. cit.*, p. 124.

¹² Daniel Halévy, *Essai sur l'accélération de l'histoire*, Paris, 1948.

“Ba nu, vremea pieirei nu ne-a venit, sângele nostru este tânăr, pentru că este înnoit prin nenorociri. Vom avea încă zile frumoase pe pământ. Dar pentru a le avea, trebuie să ne cunoaștem solia ce Dumnezeu ne-a dat, trebuie să fim vrednici de bunătățile ce cerul ne-a dăruit în atâta îmbelșugare, trebuie să ne ținem în unire, trebuie să sporim în bine. Să ne ținem mai ales de cele trecute, ele pot să ne scape de pieire. Să ne ținem de obiceiurile strămoșești, atât cât nu sunt împotriva dreptei cugetări. Să ne ținem de limba, de istoria noastră, cum se ține un om, în primejdie de a se îneca, de prăjina ce i se aruncă spre scăpare. Istoria românească mai ales să ne fie cartea de căpetenie, să ne fie paladiul naționalității noastre!”¹³

Memoria devine astfel, ca și la alți romantici, un factor dinamic și o promisiune de continuitate, un element de echilibru în tumultul acelor mutații prea rapide pe care Alecu Russo avea să le deplângă, fiindcă subminau armonia ființei, buna relație cu trecutul, cu valorile sedimentate,¹⁴ relație gestionată consensual peste tot în Europa timpului și redescoperită, reinventată la rigoare în momente de acută criză: războaie, decolonizări, defascizare, desovietizare etc. Obligația de a-și aminti devine atunci normă de conduită, comemorarea - un gest solidarizant pe linia identității colective. În istorie, umiliții și ofensații, cei “fără istorie”, caută o revanșă, modelând-o la rândul lor în interes de grup. Discursul identitar face din memorie un instrument în continuă metamorfoză, bine supravegheat și totuși anevoie controlabil. El a făcut ca vechile mituri fondatoare să cedeze locul altora, identitatea națională să devină pe alocuri una socială.

Procesul e însă departe de a fi încheiat, iar reacțiile deja produse mai peste tot pun sub semnul întrebării chiar izbânda lui. Pare evident că prezentul folosește intensiv și multiform resursele trecutului, că versiunea unică a fost discreditată momentan. În același timp, istoricul e nevoit acum să împartă “gestiunea” sa cu mediile de informare, martori, judecători etc., ceea ce pune iarăși, mai dramatic, chestiunea statutului său. Dacă accentul pus pe memorie (s-a vorbit chiar de “sacralizarea” ei) sau pe istorie a dus la eșec, prin deformări insolite, ne putem întreba dacă impasul (numai impas să fie?) nu se explică prin lipsa de măsură, disciplină, consecvență, prin acea “răsturnare a valorilor” pe care o evocase încă Nietzsche, pentru a deveni apoi un fenomen tot mai grav în secolul care i-a urmat. Este o reflecție ce merită luarea-noastră-aminte.

¹³ M. Kogălnicanu, *Opere*, II, București, 1976, p. 403-404.

¹⁴ Alecu Russo, *Cugetări*, ed. Mihai Zamfir, București, 1977, p. 16.

ISTORIE, MEMORIE, IERTARE

Paul Ricœur în dialog cu Sorin Antohi

În aprilie 2002, la sugestia și cu sprijinul Rectorului Yehuda Elkana, am înființat, la Central European University (CEU) din Budapesta, Pasts, Inc. Center for Historical Studies, gândit inițial ca instituție preponderent "virtuală", nod al unei rețele de rețele consacrate studiilor istorice în sensul cel mai larg. Între timp, Pasts, Inc. s-a dezvoltat mult și ca instituție "actuală", cu un nucleu de cercetători și asistenți de cercetare, personal administrativ etc. Unele dintre activitățile de la Pasts, Inc. au și rolul strategic de a prefigura viitoarea School of Humanities de la CEU, o structură care va cuprinde toate departamentele, programele, centrele de cercetări și alte unități dedicate științelor umane. Pentru mai multe informații: www.ceu.hu/pasts.

Paul Ricœur a acceptat cu generozitate să devină președintele onorific al comitetului nostru consultativ; președintele executiv este distinsul savant german Jörn Rüsen, iar membrii comitetului sunt alte personalități de anvergură mondială – din România, Alexandru Zub.

La propunerea mea, Paul Ricœur a devenit primul doctor honoris causa al CEU, pe 9 martie 2003, în cadrul unei ceremonii emoționante și substanțiale: laudatio de Yehuda Elkana, scurt cuvânt de răspuns al omagiatului și patru comunicări sintetice privind opera sa, susținute de Jörn Rüsen, Aziz Al-Azmeh, Chris Lorenz și subsemnatul. Cu o seară înainte, Paul Ricœur ținuse o magistrală prelegere, în fața unui amfiteatru electrizat, punct culminant al conferinței internaționale "Haunting Memories? History in Europe after Authoritarianism", organizată de Pasts, Inc. în colaborare cu Fundația Körber din Hamburg, foarte activă la interfața academic-civică a discuțiilor despre memorie și istorie.

Dialogul reprodus aici în traducerea mea a fost înregistrat pe 10 martie 2003 la sediul Pasts, Inc.; a fost transcris și redactat de Mona Antohi, apoi revăzut de interlocutori. Paul Ricœur și opera sa – inclusiv prin traduceri românești – se bucură de o anumită popularitate în România, de mai multe decenii. Printre literați mai întâi, printre filozofi apoi și, mai târziu și mai sporadic, printre istorici; nu cunosc recepția românească a lui Ricœur în rândul teologilor. Versiunea originală franceză a dialogului este accesibilă pe situl Internet menționat mai sus; versiunea maghiară va fi tipărită de lunarul budapestan 2000; versiunea engleză va fi inclusă în volumul meu Talking History. Making Sense of Pasts, care va apărea la CEU Press în 2004. Alte traduceri sunt în pregătire.

Nu voi scrie o introducere academică pentru acest dialog, deși el nu este ușor de urmărit: prima întrebare propune o perspectivă radicală asupra gândirii lui Paul

Ricœur, născând o tensiune între interlocutori pe care alte întrebări o dramatizează; finalul ajunge aproape neașteptat la consens, după ce conversația amenința în câteva rânduri să se întrerupă. Acesta e spiritul întregii mele relații cu Paul Ricœur: vrând să înțeleg adâncul reflecției sale, îi pun mai ales întrebări dificile, chiar dureroase; restul se găsește în opera savantului, iar rostul dialogului nu e acela de a repeta, ci de a prilejui o gândire vie. Așa a fost și conferința lui Ricœur de la CEU: în loc să reia marile teme din La Mémoire, l'histoire, l'oubli (Paris, Seuil, 2000; trad. rom. de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Memoria, istoria, uitarea, Timișoara, Editura Amarcord, 2001), proaspătul nonagenar a scris un splendid text cu totul nou, complementar (oarecum din unghiul receptării/lecturii istoriei), în care răspundea unei întrebări cardinale pe care i-o pusesem cu aproximativ șase luni înainte, privind ceea ce Ricœur numește "enigma memoriei" (textul englez original, revăzut și adăugit de autor pe baza înregistrării conferinței, este în curs de apariție, ca și textul francez bazat pe ambele).

Aceste mari teme – memoria, istoria, iertarea – sunt deopotrivă psihologice, individuale și interpersonale, societale, politice, filozofice, etice, morale, religioase, juridice, generaționale etc. În România, ele sunt direct relevante în discuția publică și reflecția privată asupra dramaticei noastre istorii recente. Fără acest orizont aparent speculativ și abstract, nici cercetarea empirică, nici elaborarea unor interpretări academice, conduite civice și politici publice nu sunt cu puțință. (Sorin Antohi)

SORIN ANTOHI: Voi începe în răspăr. Vă voi pune mai întâi câteva întrebări despre *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*; vom porni de acolo pentru a atinge alte chestiuni, cu voia dumneavoastră. O întreagă lume se găsește în această carte, dar mi-ar plăcea să explorez cu dumneavoastră mai întâi problema iertării. Problematica iertării e greu de înțeles pentru cei care nu au o cultură teologică; nu doar o cultură morală, etică, filozofică, ci măcar un fel de deschidere teologică. Ați fost adesea prost înțeles; am văzut, de pildă, pe un domn care vă reproșa că iertarea "dumneavoastră" este o formă de uitare, o formă inacceptabilă de amnistie, care înseamnă oarecum chiar a aproba retrospectiv răul făcut. Cum ați putea explica problema iertării cuiva care nu e credincios (creștin, de exemplu), unui spirit laic?

PAUL RICŒUR: Mai întâi, voi sublinia locul acestei probleme în cartea mea. Ea nu face parte din carte. Este un epilog, care mi-a fost cerut pentru o chestiune de onestitate intelectuală. Problema raportului dintre memorie, istorie, uitare este cu totul închisă, circular, la sfârșitul cărții. Deci, e vorba de un epilog. În al doilea rând, chestiunea pe care o pune iertarea nu e aceea de a-i ierta pe alții, ci de a cere iertare. Deci, prima relație cu iertarea este cu aceea pe care o cerem. Și mă gândesc la o reflecție a lui Jankélévitch – filozof neoplatonician de origine evreiască – care, meditănd și el asupra iertării, spune: "Nici măcar nu ne-au cerut iertare". Deci el văzuse corect că problema iertării este o cerere pe care o adresăm altora. Alt răspuns: cei care m-au citit știu foarte bine că domnul de care vorbeați se înșală într-o asemenea chestiune, fiindcă ideea care traversează capitolul este că iertarea este un act personal, de la o persoană la altă persoană, și deci nu atinge instituțiile de justiție. Și tocmai în capitolul despre iertare vorbesc de toate instituțiile de justiție care trebuie protejate, inclusiv în cazul crimelor imprescriptibile. Cum e spus în inima acestui capitol: "Justiția trebuie să-și urmeze cursul". Permiteți-mi să vă dau un exemplu. Când papa a mers să-și viziteze

agresorul în închisoare, i-a vorbit personal. Nu avem nici o idee despre ce s-a spus, dar pontiful nu a cerut niciodată să-i fie suspendată pedeapsa, şi tocmai statul italian l-a graţiat. Problema care mă interesează aici este dialectica iubirii şi justiţiei. Scrisesem de altfel un mic eseu, publicat în germană şi franceză, despre iubire şi justiţie; în această conferinţă ținută la Universitatea din Tübingen, arătam că ideea de justiţie se bazează esenţialmente pe o relaţie de echivalenţă. Iertarea se bazează pe o relaţie de exces, de supraabundenţă. Acestea sunt două logici diferite. De unde întrebarea: logica de exces a iertării poate oare penetra logica de echivalenţă a justiţiei? Da, dar asupra unor puncte care nu pot fi decât simbolice. De exemplu, gestul cancelarului Willy Brandt de a merge să îngenuncheze la Varşovia la picioarele monumentului în amintirea persecuţiei evreilor şi a ghetoului. E un gest simbolic, care nu creează nici o instituţie, dar care arată că un drum în comun poate străpunge refuzul recunoaşterii reciproce, care împiedică însăşi relaţia de echivalenţă să se exercite. Şi adaug că există tot felul de semne ale iertării în interiorul instituţiilor justiţiei, fie şi numai consideraţia pe care o datorăm acuzatului, care e tratat ca un egal ce are dreptul la cuvânt în faţa tribunalelor. Şi acest cuvânt, “consideraţie”, este pentru mine de foarte mare importanţă. Fiindcă există în ideea de justiţie lăsată de capul ei ceva vindicativ care se distinge cu greu de răzbunare. Hegel vorbeşte despre asta în pasajul din *Filozofia dreptului* asupra pedepsei. El arată cum pedeapsa rămâne mereu prizoniera repetării răzbunării, şi evocă cu acest prilej tragedia greacă. În această privinţă, proverbul *Summum jus, summa injuria* rămâne mereu adevărat: *summum*-ul dreptului este şi *summum*-ul injustiţiei. În consecinţă, lumea justiţiei trebuie mereu umanizată. O ultimă remarcă: chiar în paginile epilogului veţi găsi critica cea mai virulentă a unei instituţii admise de toată lumea, amnistia. Şi am făcut aluzie la asta în timpul conferinţei aici: amnistia este o uitare organizată ce nu are nimic de a face cu pacificarea pe care iertarea o poate aduce între două conştiinţe. Şi nu e o întâmplare că există o înrudire – o înrudire semantică, în orice caz în franceză, între “amnistie” şi “amnezie”. Instituţiile amnistiei nu sunt câtuşi de puţin instituţii ale iertării; e vorba de o iertare publică, comandată, care deci nu are nimic de a face cu ceea ce am descris la început ca un act personal de compasiune. După mine, amnistia nedreptăţeşte simultan adevărul – care e oarecum refutat şi interzis – şi justiţia datorată victimelor.

S.A.: Credeţi aşadar că amnistia împiedică ceea ce aş numi lucrarea iertării, amnistia blochează posibilitatea iertării.

P.R.: Ea blochează în acelaşi timp iertarea şi justiţia.

S.A.: Da, justiţia este din capul locului eliminată din joc, fiindcă nu există o judecată asupra răului făcut şi suferit; şi în acelaşi timp absenţa judecăţii blochează posibilitatea iertării.

P.R.: Şi așa găsiţi în acest epilog o apărare a crimelor imprescriptibile, fiindcă ele țin de dimensiunea justiţiei. De ce trebuie ca unele crime să fie imprescriptibile? Pentru că ele însele au un efect de lungă durată; pe de altă parte, vinovaţii au tot timpul ca să se ascundă, să se organizeze. Mai există încă, în America de Sud şi în alte părţi, criminali de război din perioada de mijloc a secolului precedent, şi deci e bine să rămână deschisă posibilitatea de a-i pedepsi. Aici, suntem într-un domeniu de perfectă confuzie între lumea privată a iertării şi lumea publică a justiţiei.

S.A.: Așa este. Şi această distincţie – “topologică” – între iertare şi justiţie nu face decât să intersecteze marea dezbatere democratică între sfera publică şi sfera privată.

P.R.: Vedeți de ce acesta e un epilog în cartea mea, care era cu totul terminată înaintea epilogului?

S.A.: Există totuși un raport între epilog și substanța generală a cărții?

P.R.: Da, da, așa spune că există un fir care traversează cartea fără a se transforma în metodă: punctul de vedere al memoriei împăcate. E formula de care aș vrea să leg iertarea; memoria împăcată nu constă de fel în a uita răul suferit sau comis, ci în a vorbi despre el fără mânie. Și mă gândesc la adagiul *Sine ira nec studio*, care vine de la Tacit (*Annales*). Deci, fără mânie și fără părtinire. Atunci, de ce spun că era un loc în discuția mea despre memorie care anunța într-un oarecare fel iertarea? Sunt reflecțiile mele asupra recunoașterii trecutului amintit: vorbesc atunci de “micul miracol al recunoașterii”. Și m-am interesat de asta fără să știu că urma să aibă o continuare în capitolul despre iertare. Dar există un prim ecou în capitolul despre istorie, fiindcă e privilegiul memoriei de a recunoaște trecutul și de a se bucura, spunând “Da, chiar ea este, chiar el este, așa este, îmi recunosc în fotografii părinții, prietenii” și în particular toți cei care, la vârsta mea, sunt deja morți. Or recunoașterea amintirii este o formă de memorie împăcată. Și problema atunci – care de data asta face parte din carte – este faptul că în istorie nu avem loc pentru recunoaștere, dacă nu e ca o formă, așa spune, de recompensă ultimă, cum credea Michelet că o făcuse pentru Franța, de la Jeanne d'Arc la Revoluția franceză (pentru el, Franța era un fel de persoană): “Am întâlnit Franța”, spune el. E adevărat că așa ceva nu e obișnuit printre istorici. Istoricii lucrează asupra documentelor, iar documentul este deja o ruptură în raport cu memoria, fiindcă el e scris, iar vocile au devenit tăcute. Atunci putem spune, evident, că obișnuitul arhivelor – mă gândesc la această foarte frumoasă carte de Arlette Farge despre *Le goût des archives* –, istoricul, pornește de la voci mute și, într-un anume fel, le face să vorbească. Așa spune că istoricul e în căutarea unui fel de mărturie permanentă. Adevărata mărturie este orală. E deci o voce vie. Numai atunci când este scrisă devine un document. Și în acel moment face parte dintr-o arhivă. Dar însuși faptul arhivării este un fel de neutralizare a vocii vii, care aliniază mărturiile voluntare, ce sunt de la prezență la prezență; depun mărturie în fața cuiva cu privire la ceva. Există în mărturie această relație triunghiulară: depun mărturie în fața cuiva cu privire la ceva, un eveniment la care spun că am asistat; deci există o prezumție de credibilitate a vocii care depune mărturie. Dar această credibilitate însăși poate fi mereu supusă criticii. Se poate spune că martorul e un martor fals, un mincinos, un impostor. În acest sens, istoria nu începe cu adevărat decât cu confruntarea mărturiilor și, în particular, a mărturiilor reduse la tăcere prin punerea în arhivă. Modelul acestei confruntări se citește la Lorenzo Valla, în celebra sa carte despre falsă *Donăție a lui Constantin*. Acesta este, în multe privințe, așa cum a scris Carlo Ginzburg, punctul de plecare al criticii istorice. Pentru că – revin puțin în urmă – memoria, în povestirea pe care mi-o spun mie însumi și o spun altora, este orală, în timp ce totul în istorie începe prin înscrisuri. Și reducerea în scriitură a mărturiei marchează bascularea memoriei în istorie, care acumulează arhitectura sa de metodologii, cu utilizările sale variate ale ideii de cauzalitate, de la cauzalitățile foarte apropiate de cauzalitatea din științele fizice la cauzalitatea intențională, cea a unor *reasons for*, cum se spune în engleză, a rațiunilor de a acționa. Și, între aceste utilizări extreme ale ideii de cauzalitate, utilizările variate ale lui “pentru că”. Gramatica lui “pentru că” este imensă. Aduag aici o categorie pe care o am în comun cu prietenul meu Jacques Revel, el însuși un prieten al microistoricilor italieni...

S.A.: ... şi promotorul lor în Franţa...

P.R.: Da. E vorba de ideea de scară: faptul că istoricii pot lucra la scări ierarhizate, ceea ce memoria nu poate face. Spre deosebire de memorie, istoria poate manipula, putem spune, alegerea duratei. Aceasta începuse de altfel cu Braudel, avocatul duratei lungi. Marea sa carte despre *Mediterraneană şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea* are trei etaje. Există etajul unui timp pe care-l putem considera aproape imobil, care este însăşi Mediterana, cu populaţiile ei, turcii şi spaniolii; apoi vine timpul instituţiilor, termenul mediu; în fine, evenimentul; pentru el, evenimentul este bătălia de la Lepanto, dar şi moartea lui Filip al II-lea. Astfel încât există două morţi în această carte: o moarte evenimentială a lui Filip al II-lea şi o moarte, se poate spune, structurală, de lungă durată, moartea Mediteranei în calitate de centru al lumii, în avantajul Atlanticului – astăzi am spune al Pacificului. Permiteţi-mi să adaug ceva despre scară. Nu vedem aceleaşi lucruri la scări diferite: ceea ce vedem la scară mare sunt forţele în desfăşurare. Dar ceea ce vedem la scară mică, aceasta este lecţia microistoriei, sunt situaţiile de incertitudine în care caută să se orienteze indivizii, între care celebrul morar Menocchio, care au un orizont închis şi o problemă de supravieţuire în raport cu instituţii pe care nu le înţeleg şi care vor fi percepute în mare ca perfide şi periculoase. Şi deci, atunci când practici macroistoria, ai mai multe şanse să lucrezi cu determinisme, în timp ce atunci când lucrezi cu microistoria ai de-a face cu indecizii, altfel spus cu indeterminism. S-a vrut uneori să fie închis în discuţia pur teoretică şi abstractă: "Sunteţi determinist sau indeterminist?" Eu spun, ei bine, să lucrăm la scări diferite ale istoriei umane, şi veţi avea ambele răspunsuri.

S.A.: Dar cum putem oare lega scările? Microistoria nu ne-a prea învăţat cum să lucrăm cu scările, cum să găsim sau "cel puţin" să gândim trecerea de la o scară la alta. Ce se pierde, ce se reţine? Dacă luăm problema memoriei, a uitării, sau problema iertării: ce se câştigă şi ce se pierde în momentul în care trecem de la scara individuală la scara mediană a instituţiilor şi în fine la scara macro?

P.R.: Cred că e o capacitate nouă dobândită de istoric: a învăţa să te mişti între scări. Fiindcă scara nu e o noţiune statică, ci un parcurs. Am lucrat mult, de pildă în *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*, asupra scârilor mari, cu acest mare istoric al culturii, Norbert Elias, în special asupra moravurilor de curte: cum s-a făcut un fel de educaţie a sentimentelor, până la sentimentele cele mai înrădăcinate în proximitatea inconştienţului, prin modele venite de la o ierarhie superioară. Elias face un parcurs descendent de la structurile înalte ale curţii (el studiază două curţi lungi, care au durat două sau trei secole, curtea britanică şi curtea franceză). Cât despre mine, nefiind istoric de meserie, problema mea este aceea a epistemologiei istoriei; eu spun că ceea ce face măreţia epistemologiei istoriei este capacitatea de a dispune de o variaţie de scări. Există astfel cazuri în care istoricul dă lecţii filozofului, ajutându-l să trateze problema determinismului şi indeterminismului.

S.A.: E adevărat. Norbert Elias practică totuşi un fel de evoluţionism când se gândeşte la transmisia culturală (de sus în jos) a moravurilor, obiceiurilor, felurilor de a sta la masă, de a scuipa etc. Elias ne-a arătat între altele cum umaniştii – Erasmus, de exemplu – scriau manuale de bună conduită, pentru a codifica interacţiunea socială. Văd acolo un "utopism slab" (*soft, doux, debòle*), la fel de normativ ca şi complementul său, utopismul clasic al lui Morus, prietenul lui Erasmus. Deci există un parcurs de sus în jos la Norbert Elias, în timp ce la microistorici văd circuitul opus...

P.R.: Da, dar eu, filozof, nu văd de ce aş alege. E treaba voastră, a istoricilor, de a şti ce faceţi, şi aveţi de ales; eu am şansa de a nu avea de făcut alegeri; vrând să dau seamă de specificitatea istoriei în raport cu memoria, arăt că istoria are resurse pe care memoria nu le are.

S.A.: Atunci dumneavoastră propuneţi un fel de dualism epistemologic, care există pentru istorie, dar nu există pentru memorie.

P.R.: Da. Dar, poate anticipând asupra conversaţiei noastre, atunci când vorbesc astăzi – cum am făcut-o ieri – despre memoria instruită de istorie, sunt chiar obligat să spun că instrucţia e dublă. Şi deci eu sunt instruit, educat, de istoria lungă şi de istoria scurtă, evenimentială. Dar putem aplica asta, nu aş spune fără riscuri, ci cu mari riscuri, atunci când încercăm să înţelegem funcţionarea paralelă, în aceeaşi epocă, a celor două mari totalitarisme. Le vom putea analiza pe scară largă, ca în ceea ce istoricii numesc “istorie funcţională”. Dar ajungeţi la microistorie în momentul în care întrebaţi “Când a hotărât Hitler să introducă soluţia finală?”. E o mare discuţie între istorici, germani şi străini, pentru a stabili momentul luării deciziei privitoare la deportarea şi exterminarea evreilor. Deci, un istoric nu este deloc prizonierul – este, dimpotrivă, beneficiarul – întrebuirii duratelor lungi sau scurte. Veţi regăsi acelaşi lucru la economişti, atunci când au de a face cu *trends*, deci cu tendinţe apăsate, sau cu istoria conjuncturală care se decide pe duratele medii, sau cu hotărârile pe care politicienii noştri le au de luat în orizontul unei logici de patru ani, în democraţie. Dar mai evoc o problemă, care ne atinge pe durata foarte lungă, privind cele trei dezastre ce ne ameninţă în următorii cincizeci de ani. Mai întâi, penuria energetică prin epuizarea terenurilor petrolifere, previzibilă. Al doilea, efectele de durată lungă ale încălzirii planetei, care face ca ţări precum Bangladeshul să fie acoperite de apă în viitor şi să avem milioane de oameni care vor rătăci pe suprafaţa planetei şi vor fi surse de mare insecuritate pentru toţi. Al treilea, raritatea apei. Cineva care stă într-un hotel, aici, poate face zece duşuri pe zi, în timp ce, într-un alt colţ al lumii, există femei care fac trei ore dus-întors pentru a aduce zece litri de apă după ce munciseră în familie până la epuizare. De unde necesitatea de a ierarhiza decizia politică, de la termenul lung al catastrofelor previzibile până la termenul scurt, trecând prin termenul mediu, de exemplu cel al instituţiilor europene, la termenul scurt al politicii naţionale. Avem deci în permanenţă acest joc al duratelor.

S.A.: De acord. Dar există şi – revin la jocul scărilor – o diferenţă calitativă între scări, în sensul că se pierde şi se câştigă sens, se pierd şi se câştigă valori atunci când se trece de la o scară la alta. În domeniile mai concrete ale memoriei, istoriei şi justiţiei, trecerea de la o scară la alta antrenează schimbări fundamentale de problematică, de orizont etic etc. Pe microscara individuală a cetăţeanului german din anii 1930 şi 1940 există anumite experienţe, opţiuni, acţiuni; şi apoi este scara mare, a celui de-al doilea război mondial şi a Holocaustului. Mi-a fost întotdeauna greu să-mi transpun judecăţile de valoare de la o scară la alta: judecăţile morale, etice pe care le emit asupra individului nu-mi par deloc pertinente atunci când se aplică grupului sau poporului. Pentru a nu vorbi de judecăţile propriu-zise, cele ale justiţiei.

P.R.: Trebuie să distingem bine între privirea retrospectivă pe care o aruncăm acum – putem vorbi astfel – şi perspectiva oamenilor aflaţi în situaţie. E şi una dintre problemele istoricului: să se pună în situaţia pe care o studiază. A fost, de exemplu, cartea lui Daniel Jonah Goldhagen, care spunea că toţi nemţii erau nişte criminali etc. Istoricii nu l-au urmat. Mai întâi, despre cine vorbim? Aveţi oameni care locuiesc, ştiu

eu, în Bavaria, la țară etc. Existau unii, aş spune foarte cinstiți, care nu aveau nici o idee despre ceea ce se petrecea într-un lagăr, poate nici chiar despre existența lui. E foarte posibil. Și apoi cazul nemților din Est, care aveau o problemă de supraviețuire în fața înaintării rușilor; nu văd cum puteau fi ei responsabili până la sacrificiu – dar s-a întâmplat! – pentru a-i salva pe evrei, atunci când trebuiau să-și salveze pielea. Atunci, trebuie să repunem totul în situație. Și, din acest punct de vedere, datorz mult unui istoric, evreu cred, american, Dominick LaCapra, în cadrul marii discuții care a avut loc acum câțiva ani, despre care vorbesc pe larg în cartea mea. Era un colocviu convocat de Saul Friedländer, când Carlo Ginzburg s-a confruntat cu Hayden White și interpretarea sa “retorică” a discursului istoric...

S.A.: un colocviu care dat cartea coordonată de Saul Friedländer, *Probing the Limits of Representation. Nazism and the “Final Solution”*.

P.R.: Sigur, o carte-cheie pentru întreprinderea mea, fiindcă este însuși subiectul cărții, reprezentarea trecutului. Titlul, *Probing the Limits of Representation*, aduce întrebarea: până unde putem reprezenta trecutul? Nu e reprezentarea în sensul pe care-l dau eu în cartea mea, cel de *mimesis*, al unei echivalențe a realităților istorice, ci reprezentarea la nivel narativ, la nivel filmic, la nivelul tuturor mijloacelor de care dispunem pentru a da iluzia prezenței unor evenimente muritoare. Și deci *Probing the Limits of Representation* este punerea la încercare a capacității noastre de a da lizibilitate și vizibilitate unor traumatisme. Și atunci revin la LaCapra, fiindcă el mobilizează aici concepte psihanalitice, în particular privind capacitatea noastră de identificare, care e limitată: nu putem juca toate rolurile în același timp. Poate că un foarte mare istoric, în viitor, atunci când toți oamenii în chestiune vor fi morți, va fi capabil de un fel de mare epopee în care durerile tuturor vor avea loc, dar acel timp nu e al nostru.

S.A.: Până atunci, aş vrea să ajungem la ceea ce mi se pare a fi fundamentul muncii dumneavoastră asupra istoriei, memoriei și uitării: antropologia dumneavoastră filozofică. Ați propus mai întâi o antropologie a omului failibil, slab, a omului suferind.

P.R.: Îmi place această discuție!

S.A.: Această antropologie filozofică era de o modestie, de o umilitate destul de rare în științele umane: ea ne spunea să acceptăm că omul nu e atotputernic și atotștiutor, că este supus greșelii, este failibil prin însăși natura sa. Dar apoi...

P.R.: ... Da, e o noțiune pe care încerc s-o depășesc. În cartea intermediară între *La Mémoire, l'histoire, l'oubli* și *Temps et récit, Soi-même comme un autre*, conceptul central este omul capabil. Fiindcă omul *poate*: eu *pot* să vorbesc, *pot* să povestesc, *pot* să acționez, *pot* să mă simt responsabil. Evoluția gândirii mele a pornit de la cultura culpabilității a anilor 1950-1960 la *Gifford Lectures* pe care le-am ținut în 1986, și care aveau în centru omul capabil. Și deci ultima mea carte despre memorie, istorie și memorie este în legătură nu cu omul failibil, ci cu omul capabil. Adică omul este capabil să facă memorie și să facă istorie. Fiindcă distincția însăși, “a face istorie” – “a face istoria”, pe care le-o datorez lui Pierre Nora și Michel de Certeau, gravitează în jurul ideii de capacitate: incapacitatea apare în negativ, pe când omul failibil era aproape pozitivul omului. Nu reneg, eu am scris toate astea, și admit perfect ca oamenii să spună “Ascultați, când vorbiți de omul failibil vă urmez, când vorbiți de omul capabil nu vă mai urmez, și nu vă mai urmez de fel atunci când faceți o mare teorie despre reprezentarea trecutului”. Am inventat chiar un cuvânt, *représentance*, capacitatea istoricului de a ne da un echivalent credibil a ceea ce nemții numesc *Darstellung* – marele concept

al școlii istorice germane, în particular al lui Droysen. Pentru mine, problema istoriei este aceea a *Darstellung*-ului, în legătură cu ideea de adevăr. Și vă voi spune pentru ce țin la asta. Țin datorită discuției morale pentru a ști dacă există o datorie de memorie în raport cu un grup de victime sau altul. Dacă nu am fi siguri de ceea ce ne raportează martorii și de ceea ce istoricii au început să stabilească printr-un fel de consens destul de larg privind aceste crime, dacă nu ar fi adevărat, nu am avea datorie de memorie. În consecință, avem obligația unei căutări a adevărului, înainte de avea obligația, datoria de memorie.

S.A.: Dar faceți-mă să înțeleg, cum s-a petrecut trecerea dumneavoastră de la omul slab la omul care poate? Ați avut mai întâi această surprinzătoare viziune a unui Dumnezeu slab...

P.R.: Acelea sunt speculații, răătăcirii personale. Și nu eram singurul. Marele gânditor evreu Hans Jonas, pe care l-am cunoscut și admirat atâta, după ce scrisese *Das Prinzip Verantwortung*, a îndrăznit să scrie *Der Gottesbegriff nach Auschwitz*, spunând că nu mai putem gândi un Dumnezeu atotputernic.

S.A.: Dar nu acesta era punctul dumneavoastră de pornire.

P.R.: Nu, nu e punctul meu de plecare, e o întâlnire care, la rândul său, mă împinge mai departe, până la ideea chistică, ideea unui Dumnezeu suferind. Nu sunt singurul... Există o întreagă teologie post-moltmanniană în Germania, cu conceptul unui Dumnezeu crucificat.

S.A.: Pentru mine, aceasta era o viziune pe care o asociază lui Christos, dar nu lui Dumnezeu. Ați putut deci evolua spre ideea omului capabil, pentru a ajunge la un moment în care spuneți "Da, omul poate, acționează, face..."

P.R.: Da, poate între niște limite, cele ale failibilității; failibilitatea reapare, într-un fel, în incapacitățile omului capabil. Or, eu fac loc în această carte pentru patru clase de capacități. Mai întâi, limbajul. Nu toate ființele capabile să vorbească au același acces la limbaj; oamenii de cultură sunt mai capabili în ordinea limbajului decât alții. Niște prieteni judecători îmi spun că văd acuzați incapabili să înțeleagă până și cuvântul "a fura"; mă gândesc la acești băieți arestați, care sunt târați în tribunale de zece ori, de treizeci de ori... Nu suntem egali în limbaj, există incapacități. Luați acum capacitatea de a acționa: ea este mai mare la oamenii puterii, în timp ce în istoria morarului Menocchio, în microistorie în general, vedem oameni slabi, în incertitudine, care se întreabă dacă nu vor trece prin Inchiziție etc. Există grade de capacitate. De exemplu – și va trebui să ne reconciliem asupra acestui punct, inclusiv cu Hayden White –, această minunată capacitate de a povesti. Fiindcă este universală: toată lumea a povestit. Noi încercăm împreună să povestim un parcurs și prin mici povestiri avansăm în dezbaterile noastre. Trebuie să fii capabil să povestești pentru a fi capabil de această a patra capacitate: imputabilitatea. Adică eu mă pot simți, cum se spune în englezește, *accountable*. Pentru asta trebuie să fii capabil *to give an account*.

S.A.: Cred că aici se găsește o cheie a trecerii de la omul failibil la omul capabil. Fiindcă printre limitele capacității există această datorie de a da socoteală, de *accountability* – o formă concretă și în principiu iminentă de responsabilitate și "autolimitare".

P.R.: Da. De aceea toate dezbaterile pe care le-am avut de altminteri asupra datoriei de memorie presupun ca mai întâi să fim *accountable*. Deci să avem această capacitate de imputare.

S.A.: E vorba deci de o limită asumată, altfel spus de o limită pozitivă.

P.R.: Nu trebuie să fie o noţiune pe care o aruncăm altora în faţă. Dacă spunem ca Goldhagen că toţi nemţii au fost călăi voluntari, vom atribui tuturor imputabilitatea în forma ei criminală. Acesta e un abuz, deoarece imputabilitatea e aceea prin care suntem capabili a da socoteală pentru noi înşine. Ceea ce ni-l reaminteşte pe Kant, atunci când el evocă una dintre marile contradicţii ale dialecticii raţiunii pure, în a Treia Antinomie cosmologică. Ce e un eveniment care se petrece? Întrebarea se pune fie în maniera ştiinţelor naturale, fie este asumată în *Rechnungsfähigkeit*, capacitatea de a da socoteală. În această privinţă sunt foarte interesat pe plan semantic de cuvântul *Rechnung*, care se spune în engleză *account* şi în franceză *imputer*; e vorba deci de a fi capabil de a-ţi socoti (*com-puter*) propriile acţiuni...

S.A.: ... o reglare de conturi cu sine însuşi...

P.R.: ... da, asta e culmea capacităţilor! Şi chiar această lectură care m-a impresionat atât de mult – cartea lui Jonas despre ideea de Dumnezeu după Auschwitz – ne reduce mereu la responsabilitatea umană.

S.A.: Aşa este. Şi de altfel mi se pare că trecerea de la omul failibil la omul capabil include această idee că suntem responsabili, *accountable*. La limită, omul failibil ar putea fi într-un fel scuzat, exonerat...

P.R.: Dar nici nu trebuie să exagerăm, fiindcă această cărţuie despre “omul failibil” vine după cartea despre *Le Volontaire et l'involontaire*, în care am dat totuşi mult voluntarului, fiindcă vorbesc de posibilitatea de a gestiona emoţiile, de a gestiona obiceiurile, apoi de a asuma mortalitatea. Această carte se termină prin mărturisirea a ceea ce numesc involuntarul absolut, care este inconştientul, şi faptul de a fi născut. Căci există totuşi, de la începutul operei mele, acum şaizeci de ani, ideea mortalităţii care o traversează de la un capăt la altul. În epoca aceea o primeam... nu aş spune cu bucurie, dar îmi terminasem cartea cu ideea consimţirii la finitudine. Eram un mare cititor al lui Rilke, şi terminasem cu el: *Hier sein ist herrlich* – “A fi aici e măreţ, minunat, magic”. Şi la vârsta mea înaintată, în apropierea morţii, încă mai repet: *Hier sein ist herrlich*...

S.A.: Trebuie să aveţi mult curaj. La treizeci de ani te poţi juca cu astfel de gânduri, la nouăzeci...

P.R.: Ştiţi, diferitele vârste ale vieţii întâlnesc fericiri diferite şi nefericiri diferite, ca şi, cum să spun, capcane diferite. Cele două capcane ale bătrâneţii sunt tristeţea şi plictisul. Tristeţea? “E foarte păcat că trebuie să părăsesc toate astea, va trebui să-mi fac bagajele...” Atunci, spun eu, nu trebuie să cedezi tristeţii. Consimţirea la tristeţe e ceea ce bătrânii călugări numeau *acedia*. Nu există un cuvânt actual pentru *acedia*: e un fel de melancolie, care nu e melancolia lui Freud, dar poate cea a lui Dürer, atunci când pictează *Melencolia I*, în care vedem femeia, cu capul plecat, cu un pumn sub bărbie, privind figuri geometrice care nu mai înseamnă nimic pentru ea; şi apoi există cadranel care marchează orele. Asta este *acedia*, *melencolia* lui Dürer. Iar remediu este plăcerea unei întâlniri, plăcerea de a vedea mereu ceva nou, de a te bucura. Şi astfel răspund celeilalte mari tentaţii a bătrâneţii – plictisul. Nu plictisul copiilor, care se plictisesc şi spun “Mamă, nu ştiu ce să fac”. Eu, dimpotrivă, ştiu ce să fac. Dar să zici “Am văzut deja toate astea, am văzut deja toate astea...” Ei bine, remediu este unul asemănător celui pentru tristeţe: să continui să te uimeşti. Ceea ce Descartes, în prima parte din *Traité des passions*, numea admiraţie.

S.A.: O calitate esențială a persoanei umane...

P.R.: ... dar care nu merge în fiecare zi.

S.A.: Din păcate. Dar să mergem și mai departe: care este, în contextul antropologiei dumneavoastră filozofice, raportul omului suferind cu omul capabil?

P.R.: Da, îl sugerez prin aluzii foarte frecvente la tragedia greacă, atunci când spun că omul capabil este un om care acționează și suferă. Și fac un fel de sintagmă: "activ și suferind". Luați toți marii eroi, deja la Homer. Ei se simt cu toții niște suferinzi. Evocați-l pe Patrocle, durerea lui Hector și reconcilierea finală în jurul lui Priam și al rugului funerar, când în fine inamicul se reconciliază cu inamicul. Acolo se exercită, s-ar putea spune, un fel de iertare reciprocă; cuvântul nu e pronunțat, dar asta nu are importanță, există acolo un fel de împăcare. Împăcare, fiindcă *Iliada* e traversată de mânie, care începe cu femeia furată, Elena. În tragedia greacă, toți eroii sunt eroi care acționează și suferă. Iar tragedia este un fel de reconciliere prin această purificare, care nu este propriu-zis iertare, dar... Eu nu vreau de fel să mobilizez și să țin prizonieră iertarea, ea are multe sinonime, în special această altă reconciliere în jurul corului din tragedia greacă...

S.A.: ... *katharsis*.

P.R.: Asta este, *katharsis*. Totuși, cele două cuvinte mari din *Poetica* lui Aristotel sunt *mimesis*, operată de înseși personajele, și *katharsis*, operată de cor: suntem capabili de identificare succesivă cu diferitele personaje și apoi cu corul, care ne reprezintă.

S.A.: Deci există o latură colectivă a iertării în tragedie, reprezentată și efectuată de cor.

P.R.: Da, bineînțeles. Dar eu am pus accentul pe caracterul de la persoană la persoană al iertării, pur și simplu pentru a protesta împotriva, aș spune, iertării tuturor. Am vrut să sfărâm această caricatură a iertării. Dar, pe de altă parte, numai într-o comunitate putem cunoaște iertarea. Sunt foarte sensibil la acest fapt. Nu sunt catolic, am primit o educație protestantă și deci nu am cunoscut niciodată această instituție specific catolică a iertării rituale, de către preot. Nu am cunoscut decât cererea colectivă de iertare; insist asupra termenului "iertare", și cred că e la fel și în Biserica ortodoxă, unde nu există confesiune personală, caracteristică pentru catolicismul istoric. Iertarea nu trebuie mobilizată de nimeni ca specialitate...

S.A.: De acord în privința Bisericii ortodoxe, unde există totuși o formă de mărturisire. Deci există o dimensiune colectivă – în cadrul grupului, al comunității – a acestei lucrări a iertării ce rămâne totuși individuală.

P.R.: Ah, da, eu cred că cineva, chiar în adâncul inimii iartă pe altcineva, se află în acord profund cu o comunitate care îl susține în acel moment, o comunitate deschisă acestei problematice. Există deci o dimensiune personală și o dimensiune comunitară. Și astăzi problema, dacă vreți o transpunere politică, este problema tratamentului minorităților. Există foarte puține țări europene care nu au minorități. Cred că am putea defini actualmente democrația, între altele, prin maniera de a trata echitabil minoritățile, și deci de a recunoaște valorile unei alte culturi care locuiește la noi. Această deschidere spre alte valori din interiorul aceluiași spațiu juridic, această empatie de la comunitate la comunitate este un act de inimă.

S.A.: Dar există totuși limite ale capacității de a organiza o viață împreună cu niște comunități care, adesea, susțin valori foarte diferite, chiar opuse? Pentru mine, aceasta este problema democrației.

P.R.: Da, aceasta e problema. Avem o problemă de educație. Dar, chiar fără a vorbi imediat de școală, de universitate, de educația populară, prin presă etc., vreau să fac apel la o categorie pe care noi n-am evocat-o până aici, care era atât de subliniată de Freud: capacitatea de a ține doliu...

S.A.: ... *Trauerarbeit*.

P.R.: Da. Cred că nu putem avea o memorie a trecutului fără ca în același timp să facem doliul unui anumit număr de iluzii, dar și al urii, sau al iubirii pierdute. Freud scrisese un mic text, "Doliu și melancolie", gândindu-se la acești oameni suferinzi care erau incapabili să se reconcilieze cu obiectul pierdut. Ideea de pierdere este importantă: nu există popor care, actualmente în Europa, să nu se poată plânge că a pierdut ceva. Nu există doar pierderi individuale pe care le înregistrăm, pierderea ființelor dragi – viața mea e marcată la vârsta asta de toate pierderile pe care le-am traversat până azi. Trebuie de fiecare dată să te reconciliezi, adică să interiorizezi obiectul pierdut într-un fel de icoană internă. Acest travaliu de doliu este un travaliu îndelungat, răbdător, și care repune în joc capacitatea de a face din el o povestire. Am scris un mic eseu despre structura narativă a doliului. Să spunem că a ține doliu înseamnă a învăța să povestești altfel. A povesti altfel ce ai făcut, ce ai suferit, ce ai câștigat și ce ai pierdut. Ideea de pierdere este o idee fundamentală în viață.

S.A.: Ea mi se pare înrudită cu ideea de iertare. A trăi cu pierderea, a face doliul cuiva sau a ceva pierdut înseamnă și să te ierți pe tine însuși.

P.R.: Da. Atunci, aici, Freud a folosit un cuvânt foarte apropiat, *Versöhnung*, care s-a tradus prin reconciliere. Acest cuvânt nu a aparținut numai vocabularului religios. Îl putem găsi în mare literatură germană, îl putem găsi de la tânărul Hegel din Jena până la Berlin, atunci când scrie *Enciclopedia*, care se termină prin *Versöhnung*; în *Fenomenologia spiritului* din 1807, capitolul intitulat *Geist*, capitolul despre spirit, se termină în aceeași manieră. *Versöhnung* constă în schimbarea rolurilor: fiecare parte își abandonează pretenția de a fi singura care ocupă terenul. Deci fiecare parte trebuie să renunțe la ceva. Ceea ce îmi vine în minte, și îmi voi face poate inamici printre cititorii dumneavoastră, e relația israelienilor cu palestinienii. Există o problemă de *loss*, de pierdere: nu poți avea totul, deci trebuie să faci doliul a ceea ce nu vei obține niciodată, fiindcă o negociere înseamnă și să faci lista pierderilor la care consimți.

S.A.: Și în procesul recunoașterii reciproce există recunoașterea a ceea ce celălalt a pierdut la rândul său. Trebuie văzut că și celălalt a pierdut, că pierderea e împărtășită.

P.R.: Da. Revin la povestire, povestirea ca drum al doliului: trebuie să știi să-ți povestești istoria așa cum este ea văzută de alții. Adică, eu însumi să mă las povestit de celălalt. Nu numai să mă povestesc altfel pe mine (asta se poate oricând, se pot regrupa elementele în alt mod), ci să accept ca *mimesis* să fie făcută de altul. Asta e greu.

S.A.: Dar astfel de noțiuni ca iertarea, pierderea, reconcilierea se regăsesc strâns legate. Deci au un fel de teren comun.

P.R.: Da, așa este. Ați vrut să începeți dialogul cu asta, dar eu cer cititorilor mei să termine lectura prin epilogul despre iertare și nu să înceapă cu sfârșitul.

S.A.: De acord. Și poate să marcheze o pauză de reflecție după cartea propriu-zisă și înainte de epilog.

P.R.: În orice caz, trebuie să faci o pauză după ce-ai citit 600 de pagini. Și acest lucru e spus din titlu: *Memorie, istorie, iertare*. Cartea e terminată. Epilogul, faceți cu el ce vreți.

S.A.: Bine, și totuși: care ar fi, foarte pe scurt, raportul dintre carte și epilogul ei?

P.R.: Propun o expresie: memorie fericită. Fără resentiment. Fără mânie, mai ales. Aș spune că mânia și invidia sunt cele două pasiuni negative. Ceea ce Spinoza numea pasiunile triste.

S.A.: Ne vom opri aici, pe această notă gravă și melancolică, dar fără să ne lăsăm invadați de pasiunile triste. Vă mulțumesc.

(C) Copyright Paul Ricœur, Sorin Antohi 2003

DESFACEREA ORDINII ISTORIEI – MODERNITATE, POSTMODERNITATE, MEMORIE*

Jörn Rüsen

“Prezentarea școlarilor este rareori caracterizată, atunci când se discută toate conexiunile și sunt subliniate rândurile importante, de o bună înțelegere a lucrurilor, iar principiile de interpretare nu ating punctele esențiale.”

Liu Zhiji: *Chun Qiu*¹

Provocările subiectului

Studiile istorice, ca disciplină academică, se află în mijlocul unei dezbateri, privindu-i rădăcinile, funcțiile și principiile de organizare, care se desfășoară într-o manieră în același timp satisfăcătoare și inconfortabilă. Satisfacția vine din noua atenție de care se bucură istoria pe tărâmul științelor umane – iar memoria și rolul ei în cultura umană este una din temele dominante. “Memoria” acoperă întreaga problematică privind trecutul, inclusiv domeniul istoriei ca subiect de cercetare și ca modalitate de a readuce trecutul la viață, din perspectiva reprezentărilor formate în cadrul cultural al activităților umane. Pe de altă parte, această conștiință a importanței reprezentărilor istorice poate genera un sentiment de disconfort printre istoricii de profesie, de vreme ce ea transcende ușor sau chiar neglijează acele strategii de a gestiona trecutul care constituie studiile istorice ca disciplină sau ca o “știință” și o profesie a istoricilor: discursul asupra memoriei îi lipsește procedurile cognitive care conferă cunoașterii istorice un fundament de raționalitate, care oferă viziunii despre trecut validitatea obiectivității și care legitimează profesionalismul cu pretenții de adevăr. Dar, în aceeași măsură, discursul asupra memoriei pare să descalifice studiile istorice, privindu-le ca un domeniu inhibat cultural în relația cu trecutul: *vis-à-vis* de forța vie de mobilizare a memoriei, în viața indivizilor, a grupurilor și a întregi culturi, relația academică cu trecutul pare a fi un tărâm al umbrelor; lumina importanței practice nu pare să lumineze munca de cercetare. Dezvăluită în locurile memoriei (*lieux de memoire*), istoria pare să

* Textul, cu titlul original *Lo(os)ening the order of history: some aspects of the historical studies at the intersection of modernity, postmodernity, and the discussion on memory*, a fost publicat în “Historia. Journal of the Historical Society of South Africa”, vol. 45 (2), November 2000, p. 255-270. Mulțumim autorului pentru permisiunea de a-l traduce, precum și profesorului Sorin Antohi pentru intermedierea corespondenței cu profesorul Jörn Rüsen. Așa cum se poate constata, titlul în engleză cuprinde un joc de cuvinte, precum și o sugestie foucauldiană, dificil de transpus în limba română.

¹ Citat de Michael Quirin, *Liu Zhiji und das Chun Qiu*, Frankfurt am Main, 1987, p. 75f. (“Bei der Erörterung der übergreifenden Zusammenhänge und bei der Hervorhebung der großen Linien jedoch sind die Ausführungen der Gelehrten selten von umfassendem Verständnis gekennzeichnet und ihre Prinzipien treffen die entscheidenden Punkte nicht.”)

fi emigrat din zona cercetării academice și a istoriografiei profesionale în câmpul deschis al reprezentărilor simbolice, unde nu este marcată de constrângerile alienante ale procedurilor metodologice.

Această situație inconfortabilă a studiilor istorice s-a profilat cu mult timp în urmă, odată cu discursul asupra *postmodernismului*, care a făcut să apară îndoieli radicale privind principiile cognitive ale gândirii istorice și ale istoriografiei în forma ei specific "modernă" de studii istorice. Această discuție despre postmodernism și-a pierdut din importanță în dimensiunea sa de provocare la adresa umaniștilor, dar provocarea aruncată științelor istorice este încă foarte puternică: structura lor "disciplinară" și instrumentarul de lucru, încă valabile în studiul istoriei și în profesionalizarea istoricilor, inclusiv a profesorilor de istorie, și-au pierdut relevanța. În locul practicilor academice, profesionale, de producere a cunoașterii istorice, practicile culturale de resuscitare a trecutului sub forma istoriei și de reprezentare a acestuia în formă simbolică și ca forță de orientare a vieții culturale au stârnit un interes enorm nu numai în domeniul umaniștilor, dar chiar și în viața publică, în care memorialele, monumentele, aniversările și alte instituții și ceremonii de amintire colectivă joacă un rol important.

Studiile istorice, ca disciplină și profesie a istoricilor, se găsesc ele însele într-un context în care atributele clare ale câștigurilor lor cognitive sunt pe cale de dispariție. Așezate pe terenul memoriei vii, studiile istorice par a-și pierde principiile fundamentale de cunoaștere. Întrebarea este: se potrivește oare rolul pe care memoria istorică îl joacă în configurarea identității și în orientare activității umane studiilor istorice ca "disciplină academică sau ca "știință" în sensul larg al cuvântului? Din perspective discursului asupra memoriei, studiile istorice apar pur și simplu ca un agent al ideologiei, prezentând istoria în acord cu interesele și nevoile elitei, ca un instrument de luptă pentru putere, la îndemâna celor care au posibilitatea să definească termenii semantici de circulație, în materie de construire, deconstruire și reconstruire a identităților colective. Din perspectiva strategiilor poetice și retorice de prezentare a trecutului ca istorie animată de activități umane de primă importanță, studiile istorice apar ca un hermafrodit de raționalitate științifică și formă literară, ca o figură sintetizând raționalitate științifică și textualitate literară sau, pentru a o spune mai abrupt, ca un eșec, ca având o funcție culturală îndoielnică.

Metaistoria

Cele mai multe din argumentele care amenință studiile istorice, prin ignorarea procedurilor lor cognitive specifice sau prin criticarea funcției ideologice pe care o îndeplinesc, sunt furnizate și prelucrate la un nivel al discursului care poate fi descris ca "metaistoric". Acesta reflectă istoria și modalitățile ei variate de a trata trecutul, dar nu este o modalitate de tratare, ci o teorie despre istorie. Lucrurile stau astfel chiar dacă această reflecție nu se leagă în mod direct și explicit de studiile istorice. Cu toate acestea, nu poate fi neglijată atât timp cât cel puțin câteva din temele sale ținesc spre miezul studiilor istorice. Atât criteriile de sens care au fost utilizate pentru a se oferi trecutului înțelesul lui specific și semnificație pentru prezent, cât și rolul esențial al nevoilor și intereselor în tratarea trecutului, precum și funcțiile amintirii în orientarea activității umane și în formarea a diferite forme de identitate sunt de importanță esențială pentru studiile istorice.

Prin urmare, studiile istorice trebuie să ia în considerare această reflecție și să o pună în legătură cu strategiile lor cognitive pentru a produce o cunoaștere solidă a

trecutului și pentru a scrie profesional istoriografia. Făcând astfel, ele vor continua o tradiție a autorefecției, de producere a metateoriei în urmărirea efortului său de rememorare, resuscitare și reprezentare a trecutului, tradiție care este chiar mai veche decât statutul ei ca disciplină academică.² O astfel de reflecție a fost deja făcută asupra tradiției retorice din istoriografie. Ea a jucat un rol important în producerea și legitimarea studiilor istorice ca disciplină academică, cu pretenții speciale de raționalitate științifică și de validitate corespunzătoare a interpretării. În Germania, de exemplu, procesul de profesionalizare și “științifizare” a istoriografiei a primit un prim impuls mai degrabă la un nivel metateoretic, decât la nivelul concret al tratării trecutului.³ Metaistoria, în calitate de autorefecție a studiilor istorice, este o tradiție în dezvoltarea disciplinei.⁴ Ea însoțește cercetarea istorică și scrierea istoriei în dezvoltarea sa, în cursul schimbărilor, crizelor, stagnărilor, revoluțiilor și dezbaterilor privind statutul său ca disciplină academică, relațiile sale cu alte discipline, exigențele sale epistemologice, funcțiile culturale și principiile muncii de cunoaștere.⁵ În Germania, chiar există un termen care desemnează această autorefecție specifică studiilor istorice: “Historik”. Aici găsim o întreagă tradiție de dezbateri asupra principiilor studiilor istorice ca discurs interdisciplinar prestabilit, care oferă studiilor istorice posibilitatea de a-și afirma specificitatea în cadrul discursului privind probleme generale și fundamentale ale tratării trecutului.

În aceeași măsură în care studiile istorice sunt provocate de critica postmodernă – vizând modalitățile moderne de a face istorie, care pune serios la îndoială aspectul lor “științific”, și de către discursul asupra memoriei, care face ca structura disciplinară să se dizolve –, studiile istorice trebuie să se mobilizeze și să revizuiască modul tradițional de autorefecție. Trebuie să se reprezinte din nou, să explice, legitimizeze și să critice statutul lor cognitiv și pretențiile pentru o anumită validitate, produse de metodologia de cercetare. Studiile istorice pot face acest lucru prin păstrarea modalităților deja stabilite și a rezultatelor metaistoriei, ca discurs formulat în cursul constituirii lor disciplinare.

Ca să procedeze astfel, acestea trebuie, mai întâi, să explice și să elaboreze propria structură cognitivă, prin intermediul căreia capătă o formă concretă în domeniul vast al culturii, unde istoria este produsă de diferite moduri de amintire, rememorare și reprezentare (și, în același timp, uitare și suprimare) a trecutului.

Un model al studiilor istorice

Structura cognitivă a gândirii istorice nu poate fi explicată fără a lua sistematic în considerare constituirea și funcționarea ei în viața practică, ținând cont de faptul că logica ei specifică este dată de relația cu nevoile culturale ale activității umane. Unul din marile merite ale discuțiilor despre memorie este că a făcut clar acest punct: anume că

² Cf. Horst Walter Blanke, Dirk Fleischer, Jörn Rüsen, *Theory of History in Historical Lectures: The German Tradition of Historik 1750-1900*, în “History and Theory”, 23, 1984, p. 331-356.

³ Aceasta este una din ideile de primă importanță aparținând lui Horst Walter Blanke și Dirk Fleischer (eds.), *Theoretiker der deutschen Aufklärungshistorie*, 2 vol., Stuttgart/ Bad Cannstatt, 1990; cf. idem, *Aufklärung und Historik. Aufsätze zur Entwicklung der Geschichtswissenschaft, Kirchengeschichte und Geschichtstheorie in der deutschen Aufklärung*, Waltrop, 1991.

⁴ Textul clasic în tradiția germană este: Droysen, *Historik*. Traducerea în limba engleză pentru “Grundriß” (partea oferită studenților ca o schemă a argumentației principale): *Outline of the principles of history*, Boston, 1893, retipărită la New York, 1967.

⁵ Cf. Horst Walter Blanke, Dirk Fleischer, Jörn Rüsen, *Theory of History in Historical Lectures...*, loc. cit., p. 331-356; de asemenea în Rüsen, *Studies in Metahistory*, p. 97-128.

gândirea istorică se naște pe tărâmul memoriei și depinde de procedurile mentale prin care rememorarea și reprezentarea trecutului capătă ca funcție orientarea culturală în prezent a vieții umane. Rememorarea trecutului este o condiție necesară pentru a oferi omului un cadru cultural de orientare, care deschide perspective viitoare bazate pe experiența trecutului. Pe de altă parte, ar fi o greșală ca gândirea istorică și, cu ea, toată munca studiilor istorice, să fie analizată urmărind doar nevoile culturale ale vieții practice; cercetarea are, de asemenea, propria "logică" – logică ce este caracterizată, în primul rând, de raționalitatea metodică utilizată în tratarea mărturiilor empirice ale trecutului. Legătura cu nevoile practice și raționalitatea cunoașterii metodice trebuie privite împreună.

Acest lucru poate fi făcut sub forma unei scheme, care explică cinci principii ale gândirii istorice și relația lor sistematică (vezi fig. 1) Am putea opta pentru termenul lui Thomas S. Kuhn pentru a vorbi de "matricea disciplinară" a studiilor istorice (fără a urma argumentația sa privind dezvoltarea științelor și imposibilitatea aplicării viziunii sale despre știință umanoarelor).

Cele cinci principii sunt: (1) interes în cunoașterea generată din nevoia de orientare în cursul schimbărilor temporale ale lumii prezente; (2) existența unor sisteme de semnificare și reflectare a schimbărilor temporale prin care trecutul ia forma caracteristică de "istorie"; (3) reguli metodologice ale cercetării empirice; (4) forme ale reprezentării, în care dovezile trecutului, filtrate cu ajutorul interpretării prin sistemele de semnificare, sunt prezentate sub forma narațiunii; (5) și, în sfârșit, funcții de orientare culturală, în sensul direcționării temporale a activităților umane și al ghidării concepțiilor asupra identității istorice.

Fiecare din acești cinci factori este necesar și toți împreună sunt suficienți în constituirea gândirii istorice ca o formă elaborată a memoriei istorice. (Poate este util să subliniez că nu orice memorie în sine este deja una istorică. Doar dacă memoria depășește limitele vieții unei persoane sau a unui grup, am putea vorbi de o memorie "istorică" specifică. "Istorică" implică o oarecare distanță temporală între trecut și prezent, care face necesară o mediere complexă a acestora.) Cei cinci factori se pot schimba în cursul timpului, de exemplu dezvoltarea gândirii istorice în general și a studiilor istorice în special, dar relația lor, ordonarea sistemică prin care ei devin dependenți unul de altul, va rămâne la fel. În această relație sistemică, toți factorii depind de un principiu esențial, fundamental, care conferă relației coerența și caracteristicile pe care studiile istorice le-au căpătat în cursul schimbărilor istorice și a dezvoltării lor. Acest principiu fundamental este *criteriul de sens*, care guvernează relația dintre trecut și prezent, în interiorul căreia trecutul obține semnificația de "istorie".

Pe parcursul celor mai multe perioade ale dezvoltării lor, studiile istorice au reflectat dimensiunea cognitivă proprie mai ales la nivelul metaistoriei. Au fost dornice să-și legitimizeze statutul "științific" și pretențiile proprii de adevăr și obiectivitate, participând la prestigiul cultural al "științei", ca formă, convingătoare în cea mai mare măsură, în care cunoașterea și gândirea pot servi viața umană. Acest lucru s-a produs într-o mare varietate de conceptualizări ale "caracterului științific". În cele mai multe dintre aceste manifestări, studiile istorice pretind o anumită autonomie epistemologică și metodologică în câmpul disciplinelor academice. Făcând astfel, au rămas conștiente de anumite elemente noncognitive, încă valide și influente în activitatea studiilor istorice, mai ales în scrierea istoriei. Dar doar după cotitura lingvistică ("the linguistic turn") aceste elemente au fost percepute ca fiind la fel de importante ca factorii cognitivi.

Acest lucru este inteligibil în structura propusă, a celor cinci factori ai studiilor istorice, dacă privim relația specifică dintre ei.⁶ (1) În relația dintre interese și sistemele de semnificare, gândirea istorică este la origine o *strategie semantică fundamentală de simbolizare a timpului*, acționând prin conectarea timpului la activitatea umană. În această zonă a gândirii umane sunt stabilite principalele criterii de sens. (2) În relația dintre sistemele de semnificare și metode, gândirea istorică este atașată, în principal, unei *strategii cognitive de producere a cunoașterii istorice*. (Această strategie constituie, în anumite condiții ale modernității, caracterul "științific" al studiilor istorice. Ea subjugă discursul istoriei regulilor argumentării metodice, limbajului conceptualizat, controlului prin intermediul experienței și necesității câștigării consensului sau a acordului prin mijloace raționale.) (3) În relația dintre metode și formele reprezentării își face loc o *strategie estetică de reprezentare istorică*. Cunoașterea istorică, bazată pe experiență, obține forma în care devine un element al comunicării culturale în dimensiunea temporală a vieții umane. Cunoașterea trecutului ia trăsăturile vieții prezente și capătă forța să influențeze mintea umană. (4) Această comunicare este inițiată în interiorul relației dintre formele reprezentării și funcțiile orientării culturale. Aici gândirea istorică este guvernată de o *strategie retorică de imprimare a orientării culturale*. (5) În sfârșit, în relația dintre interese și funcțiile de orientare, studiile istorice se dedică unei *strategii politice a memoriei colective*. Aceasta plasează munca istoricilor în mijlocul luptei pentru putere și recunoaștere, și face din ea un necesar instrument de legitimare și delegitimare a tuturor formelor de dominație și guvernare. Luând toate strategiile împreună, gândirea istorică poate fi evidențiată ca o sinteză complexă a modalităților de tratare a trecutului în cinci dimensiuni diferite: semantică, cognitivă, estetică, retorică și politică. Această sinteză reprezintă o ordine a istoriei, ca parte integrantă a culturii.

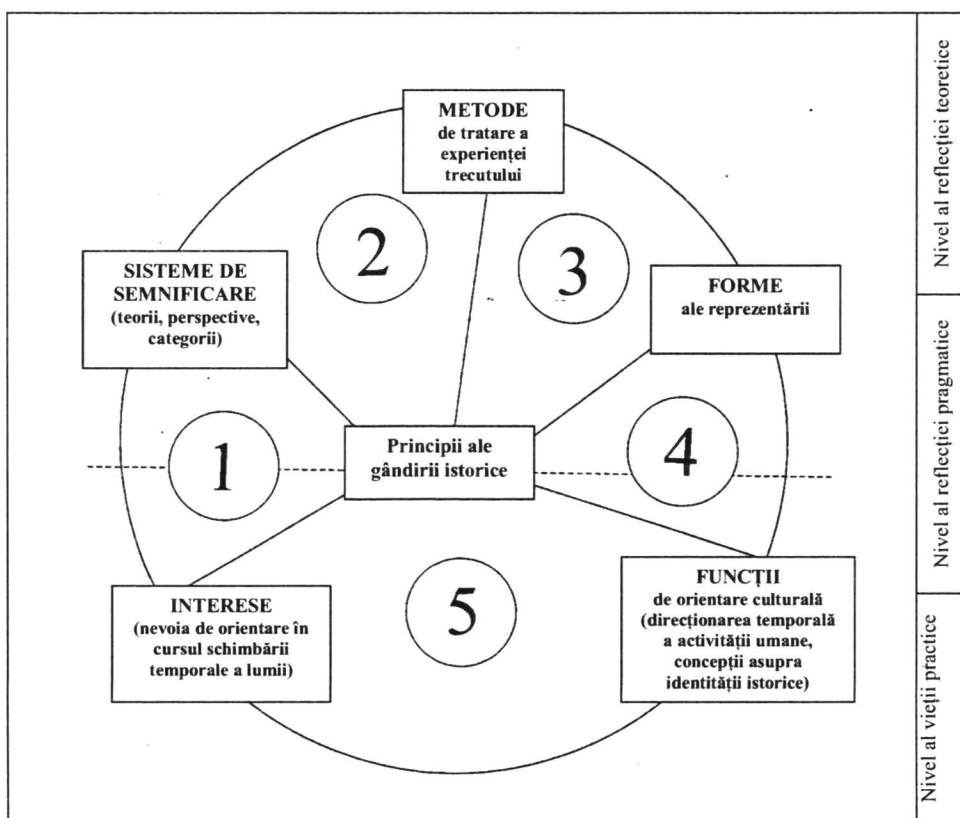
Schema propusă pentru factorii constitutivi ai studiilor istorice arată cum munca istoricilor este influențată și legată de viața practică, pe de o parte, dar, pe de altă parte, și că studiile istorice au propriul teritoriu în care câștigă în cunoaștere dincolo de motivațiile practice de orientare în viață. Schema face să se înțeleagă de ce istoria a fost mereu rescrisă – în acord cu schimbarea intereselor și funcțiilor cunoașterii istorice în viața umană – și, în același timp, de ce este posibilă dezvoltarea, chiar progresul, în strategia cognitivă prin care se obțin cunoștințe asupra trecutului. Cu ajutorul schemei este posibil să translăm tensiunea dintre modernitate și postmodernitate, precum și provocarea lansată de discuția asupra memoriei în câmpul interdisciplinar al autoreflexiei la care se supun studiile istorice, pentru a provoca o preocupare de sine mai profundă și mai actuală a acestora.

Intenția mea este să corectez falsele conflicte. Atitudinile postmoderniste față de istorie și studiile istorice au creat impresia, în general, că există o puternică contradicție între elementele moderne și postmoderne ale gândirii istorice. Urmând liniile schemei propuse, această contradicție poate fi cel puțin relativizată, dacă nu chiar schimbată într-o strategie de argumentare care deschide noi perspective dezvoltării studiilor istorice, prin sintetizarea trăsăturilor moderne și postmoderne.⁷ Același lucru este valabil pentru

⁶ Sunt profund recunoscător lui Achim Mittag pentru această sugestie stimulantă pentru completarea viziunii mele asupra acestei relații.

⁷ Cf. Jörn Rüsen, *Historical enlightenment in the age of postmodernism: history in the age of the "new unintelligibility"*, în idem, *Studies in Metahistory*, p. 221-239; Jörn Rüsen, *Historical studies between modernity and postmodernity*, în "South African Journal of Philosophy", 13, 1994, p. 183-189; Utilizez părți ale acestui text mai departe în paper-ul meu.

distincția dintre memorie și istorie: vivacitatea și concretețea memoriei au fost văzute deseori ca situându-se în contradicție cu puterea și raționalitatea cunoașterii istorice, câștigate prin cercetare metodică. Pare a exista o contradicție între a servi viața umană, chiar fiind parte a ei, pe de o parte, și a închide memoria în cușca cunoașterii acumulate, lipsită de o funcție directă în viața practică, pe de altă parte. Această contradicție ne face să uităm conexiunea fundamentală dintre memorie și istorie. Ea produce o conștiință de sine greșită a studiilor istorice în calitatea lor de procedură cognitivă. Intenția argumentelor ce urmează este să ducă la depășirea acestei opoziții pentru a se ajunge la un discurs care să ne arate cum se pot dezvolta studiile istorice și cum pot să câștige o nouă conștiință de sine, în acord cu noua perspectivă și cu noile strategii ale activității sale.

- 1: strategie **semantică** de simbolizare
 2: strategie **cognitivă** de producere a cunoașterii istorice
 3: strategie **estetică** a reprezentării istorice
 4: strategie **retorică** de imprimare a orientării istorice
 5: strategie **politică** a memoriei colective

Fig. 1. Schema gândirii istorice

Cum fiecare schemă ilustrează fenomene complexe, dar, în același timp, elimină părți ale acestora din fața ochilor noștri, trebuie să precizăm pe scurt că există elemente în gestionarea istorică a trecutului la care nu se referă sistemul de principii propus: în domeniul intereselor de prim rang există deja o *experiență* a trecutului. Este vorba de o experiență substanțial diferită de experiența tratată metodic pe tărâmul cercetării empirice. Trecutul își face deja simțită prezența când gândirea istorică începe să pună întrebări, provocate de nevoi și interese ale memoriei istorice. El joacă un rol important în configurarea intereselor și nevoilor. Aceasta se întâmplă în diferite forme: sub forma unei tradiții puternice, ca o fascinație față de alteritate, ca o presiune traumatică și chiar ca uitare, care, totuși, ține trecutul viu, suprimându-l.

Modernitatea – ordinea puternică a istoriei

Modernizarea, din punctul de vedere al sensului istoric, înseamnă, în același timp, o nouă viziune asupra istoriei și o nouă abordare a mărturiilor empirice ale trecutului. Noua viziunea dezvăluie relația temporală între trecut, prezent și viitor prin intermediul unei conexiuni interne comprehensive numită “istorie”.⁸ Istoria, ca totalitate a schimbărilor temporale ale omului și lumii, este caracterizată de ideea de “progres” și “dezvoltare”. Noua abordare este caracterizată de mijloace raționale de cunoaștere. Acestea îi permit istoricului să dezvăluie forțele active ale schimbării temporale a lumii umane și constituie entitatea, totalitatea “istoriei”.

În gândirea istorică, modernitatea este cea care a consacrat ideea de *istorie*, *istoria prin excelență* (*the history*). Înainte de mijlocul secolului XVIII, nu se putea vorbi de ceva care să semene cu *istoria*. În locul acestei totalități cuprinzând trecutul, prezentul și viitorul, existau doar istorii, povestiri, istoriografii, dar nu și ideea că există un fenomen numit *istoria*. *Istoria* reprezintă o entitate factuală a schimbării temporale, care combină în interiorul său trecutul, prezentul și viitorul într-un singur ansamblu. Iluminismul târziu a conceptualizat această entitate cu ajutorul categoriei istorice de “progres”. Historicismul a păstrat asocierea, schimbând doar conceptul în “dezvoltare”, iar studiile istorice moderne au utilizat diferite concepte exprimând ideea de schimbare structurală. Dezvoltarea studiilor istorice poate fi descrisă ca o conceptualizare continuă a acestei entități denumită *istoria*. Historicismul a crezut că *istoria* este constituită de forța mentală și spirituală a activității umane. În limba germană, această forță a fost denumită “Geist”, iar umanioarele au primit numele de “*Geisteswissenschaften*”. Școala Analelor, marxismul și diferite școli ale studiilor istorice moderne precum *istoria* societală sau cea structurală au formulat diverse și tot mai complexe variante ale acestei entități numite *istoria*. Într-o propensiune critică la adresa viziunii istoriciste idealiste asupra istoriei, aceste școli au imaginat *istoria* ca fiind constituită ca o relație foarte complexă între forțele materiale și mentale.

Al doilea lucru esențial pentru sensul istoric, care este comun tuturor manifestărilor sale din gândirea istorică, în procesul modernizării, este *metoda*. Istoricii profesionalizați academic sunt mai mult sau mai puțin convinși că există o metodă rațională care le permite să afle prin cercetare “ceea ce s-a întâmplat cu adevărat” (după faimoasa formulă a lui Ranke).⁹ Utilizând metodele de cercetare, istoricii au acces la acea entitate denumită *istoria*. Primul pas spre conceptualizarea metodei istorice a fost

⁸ Prefer termenul *istoria*, corespondentul germanului “die Geschichte”. Cuvântul Istoric (cu majusculă) poate fi înțeles greșit.

⁹ “... wie es eigentlich gewesen”, Ranke, *Geschichten*, p. VII.

făcut de Iluminism, când procedurile criticii surselor au fost sistematizate. Următorul pas a fost făcut de istoricism, care, pentru prima dată, a făcut din interpretarea istorică operațiunea esențială de cercetare. (Mulți istorici, chiar și astăzi, cred că operațiunea metodologică esențială a studiilor istorice este critica surselor – ceea ce înseamnă că nu au învățat lecția metodologică a istoricismului.) Interpretarea transformă simplul fapt, rezultat al criticii surselor, în fapt *istoric*, punându-l în ordinea istoriei, ca relație temporală a trecutului, prezentului și viitorului. Interpretarea transformă dovada empirică în istorie.

Ultimul pas în dezvoltarea metodei istorice a fost deja menționat: teoretizarea. În Școala Analelor, teoretizarea s-a produs implicit, în timp ce în marxism și în istoria socială sau societală a fost produsă explicit, după modelul paradigmatic propus și realizat de Max Weber.

Postmodernismul – ordinea perturbată a istoriei

Postmodernismul este înainte de toate o critică a principiilor gândirii istorice moderne. La nivelul principiilor constitutive ale sensului istoric, această critică afirmă că viziunea modernă care circumscrie *istoria* nu este altceva decât o ideologie eurocentrică, lipsită de fundament factual. De vreme ce *istoria* distruge toate celelalte forme de identitate culturală, înseamnă că gândirea istorică nu este mână de argumetație rațională (metodă rațională și teorie), ci de dorința de a impune puterea națiunilor Europei asupra restului lumii. Prin urmare, *istoria* este ideologică, este distructivă și nu oferă o perspectivă viitoare. Singura perspectivă a acestei viziuni asupra istoriei, bazată pe ideea de progres și dezvoltare, este catastrofa.

Viziunea postmodernă a istoriei neagă radical ideea că există un singur și cuprinzător proces istoric de dezvoltare a umanității. Istoria nu este o entitate factuală sub nici un chip; nu este altceva decât o imagine ficțională. În acord cu aceasta, metaistoria postmodernă descrie principiile gândirii istorice complet diferit: nu insistă pe metodă, sub forma argumentației raționale și a regulilor cercetării empirice, ci evidențiază poetica și retorica narațiunii. Astfel, conceptul de gândire istorică postmodernă este opusul studiilor istorice moderne.

În forma sa modernă, gândirea istorică furnizează activității umane o idee orientativă asupra schimbării temporale, care poate fi utilizată ca un ghid pentru schimbarea lumii și pentru formarea unei identități colective. Postmodernismul neagă utilitatea acestei funcții de orientare și înlocuiește orientarea cu imaginația. Din moment ce nu există o entitate numită *istoria*, această imaginație istorică este constituită din elemente ale ficțiunii. Astfel, în principiu, ea nu poate orienta activitatea practică. (O activitate practică orientată de ficțiune se va termina într-un dezastru complet.) Dar, totuși, în acord cu cele cinci principii de mai sus ale cunoașterii istorice, trebuie să existe o funcție de orientare. Postmodernitatea în istorie oferă, într-adevăr, o funcție de orientare, dar una foarte specifică: este vorba de o modalitate de a orienta viața umană comparabilă cu visele. Psihanaliza ne-a învățat că avem nevoie de vise pentru a ne împăca cu realitatea. Personal, aceasta îmi pare a fi funcția de orientare a istoriografiei postmoderniste și a teoriei istoriei. Într-un fel, este o compensație pentru rezultatele negative ale modernizării; este o consolare estetică produsă de memoria istorică pentru criza progresului și pentru amenințarea cu catastrofa la care va conduce continuarea procesului modernizării.

Care sunt noile elemente ale gândirii istorice aduse de postmodernism în studiile istorice? Există un punct esențial, care definește diferența între forma postmodernă a gândirii istorice și cea modernă. Forma modernă a gândirii istorice realizează o legătură genetică între trecut și prezent prin viziunea sa asupra schimbării temporale. Gândirea istorică lasă impresia că trecutul se mișcă spre prezent. Această conexiune genetică între trecut și prezent este distrusă complet și negată de istoriografia postmodernă. Postmodernismul pretinde astfel că redă trecutului propria demnitate.

Există un cuvânt german care exprimă această demnitate ce urmează a fi câștigată prin înfruperea legăturii genetice dintre trecut și prezent: "Eigensinn".¹⁰ Sensul său este de obstinație, încăpăținare. Este vorba de obstinația împotriva integrării formelor trecute ale vieții umane într-un proces care conduce la forma noastră de viață. "Eigensinn" are o semnificație împotriva integrării. Copiii cărora nu le place să asculte de părinți sunt "eigensinnig", adică reacționează împotriva voinței părinților lor printr-o atitudine încăpățanată. Acesta este modul în care trecutul este prezentat de istoriografia postmodernă. Nu trebuie să uităm că, deja, Leopold von Ranke, reprezentantul de vârf al istoricismului german, a formulat principiul "Eigensinn", spunând "Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott".¹¹ Dar, în același timp, Ranke a acceptat întotdeauna ideea unei dezvoltări temporale și prinzătoare, aducând trecutul, prezentul și viitorul împreună în totalitatea istoriei.¹² Această idee este complet respinsă de conceptul postmodern de istorie și istoriografie. Astfel, istoriografia postmodernă luptă intens împotriva ideii de dezvoltare. Cea mai radicală formulare a acestei negări a dezvoltării poate fi găsită în teoria târzie a istoriei a lui Walter Benjamin.¹³ În aceasta, el vorbește de atașarea memoriei istorice unei viziuni asupra timpului pe care o caracterizează prin expresia metaforică "saltul de tigrul al momentului".¹⁴ În această imagine, fiecare lanț temporal dintre diferite fenomene din trecut este tăiat, pentru a lăsa loc unei singure ocurențe, care miștigă astfel o semnificație istorică substanțială. Această ocurență cu semnificație condensată intervine în viața prezentă prin intermediul memoriei istorice ca un tigrul care sare în mintea noastră și provoacă un disconfort viziunii noastre obișnuite asupra schimbării temporale. Acesta este postmodernism *avant la lettre*. Aici găsim cea mai interesantă viziune antidezvoltare și antigenetică a istoriei.¹⁵

Istoriografia postmodernă produce astfel contrainagini pentru situația prezentă. Aceste contrainagini sunt prezentate în noi forme de istoriografie. Ne-am obișnuit să le numim narațiuni (*narrative*). Dar acesta este un termen nepotrivit pentru că fiecare formă istoriografică a textului este narațiune. Pe lângă înțelesul logic sau epistemologic, narațiunea desemnează o formă a prezentării istoriografice, care poate fi distinsă de

¹⁰ Cf. reflecția asupra acestui cuvânt în Alf Lüdtke, *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitserfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*, Hamburg, 1993, în special p. 9 sqq.

¹¹ "Fiecare epocă este legată de Dumnezeu". Leopold von Ranke, *Über die Epochen der neueren Geschichte*, ed. Th. Schieder și H. Berding (Aus Werk und Nachlaß, vol. 2), Munich, 1971, p. 59.

¹² În același text, unde cuvântul citat este pomenit, găsim următorul pasaj: "In der Herbeziehung der verschiedenen Nationen und der Individuen zur Idee der Menschheit und der Kultur ist der Fortschritt ein unbedingter." (*Ibidem*, p. 80). ("Există un progres necondiționat în atragera a diferite națiuni și indivizi către idee de umanitate și cultură.")

¹³ Walter Benjamin, *Über den Begriff der Geschichte*, în "Gesammelte Schriften", vol. 1,2. Frankfurt am Main, 1991, p. 691-704.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 694, 701.

¹⁵ Cf. interpretări excelente a lui Lutz Niethammers asupra teoriei istoriei a lui Benjamin: *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* Reinbeck, 1989, p. 116 sqq. [Lutz Niethammer, *Posthistoire: has history become to an end?* London, 1992].

altele. "Narațiune" înseamnă o prezentare istoriografică, care preferă evenimentele și interacțiunile. Dacă comparăm povestea întoarcerii lui Martin Guerre, spusă de Natalie Z. Davis¹⁶, cu producțiile academice obișnuite din istoria socială și economică, încărcate cu o mulțime de note de subsol, statistici și grafice, putem înțelege calitatea unei istoriografii "narative". Narațiunea se opune explicației,¹⁷ descrierea vie, analizei abstracte sau – pentru o folosi o dihotomie metaforică revitalizată – empatia caldă, teoriei reci.

O altă caracteristică a istoriografiei postmoderne este microistoria. Ca o formă veritabil postmodernă de prezentare a istoriei, microistoria este opusă macroistoriei. Este arătată o singură persoană precum Menocchio¹⁸ ori Martin Guerre, nu o societate sau o clasă, o singură viață sau chiar doar câteva zile, în locul unei epoci sau a unei dezvoltări de lungă durată, o singură zi,¹⁹ nu un secol, un mic sat, nu un stat sau un imperiu. Acestea sunt subiectele istoriografiei postmoderne.

Istoriografia postmodernă pretinde că a dezvoltat o strategie de cercetare nouă și deosebită. Aceasta se opune construirii și utilizării de concepte teoretice. Pentru a-și caracteriza noua abordare metodologică a trecutului, istoricilor postmoderni le place să-l citeze pe antropologul cultural Clifford Geertz, care a propus metoda "thick description" în schimbul construirii teoriei.²⁰ "Thick description" este metodologia prin care trecutul va câștiga propria semnificație, propria "Eigensinn". Trecutul nu mai trebuie supus structurii genetice, prin care este combinat de către gândirea istorică modernă cu situația prezentă într-un singur sens al dezvoltării istorice.

Această tendință împotriva teoriilor genetice este legată în mod esențial de o nouă abordare hermeneutică de investigare a vieții oamenilor din trecut. Istoricii au devenit mai puțin interesați în reconstruirea condițiilor structurale ale vieții umane în trecut și în explicarea vieții reale a oamenilor. În schimb, ei insistă asupra modului în care oamenii experimentează și interpretează propria lor lume. Istoricii investighează impresia oamenilor în cauză privind condițiile de viață, încercând astfel să le redea autonomia culturală în gestionarea propriei lor lumi, în modul lor specific de a vedea lucrurile, care este diferit de al nostru. Strategia metodologică paradigmatică a acestei noi abordări a conștiinței oamenilor este istoria orală.

În privința conținutului comemorărilor istorice, se poate spune că istoriografia postmodernă este în favoarea victimelor modernizării, mai ales a claselor de joc, a minorităților și, să nu uităm, a femeilor. Istoria de gen este, nu în totalitate, dar în multe părți, legată strâns de conceptul postmodern al studiilor istorice. În conceptualizările de prim rang ale experienței istorice, istoriografia postmodernă își capătă inspirația din antropologia culturală și din etnologie. În privința funcției de orientare a comemorărilor istorice, studiile istorice postmoderne prezintă un interes crescând pentru calitatea estetică a experienței istorice. Istoria trebuie să producă o imagine, o imagine a trecutului cu o calitate estetică.

¹⁶ Natalie Z. Davis, *The return of Martin Guerre*, Cambridge, Mass., 1983.

¹⁷ Cf. Lawrence Stone, *The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History*, "Past and Present", 85, 1979, p. 3-24.

¹⁸ Carlo Ginzburg, *The Cheese and the worms*, Baltimore, 1980.

¹⁹ George Duby, *Der Sonntag von Bouvines*, Berlin, 1988.

²⁰ Clifford Geertz, *Thick Description: Toward an Interpretative Theory of Culture*, în idem, *The Interpretation of Cults Selected Essays*, New York, 1973, p. 3-30.

Ordine prin intermediul memoriei?

Tematizarea memoriei istorice s-a produs concomitent cu apariția atitudinilor postmoderne în istorie. Aceasta poate fi înțeleasă ca o încercare de oferire de noi surse pentru generarea de sens istoric. Memoria a dezvăluit noi posibilități, care izvorăsc din funcția fundamentală și universală a memoriei de construire a identității și de orientare în viața practică. Metaistoria ar trebui să înceapă cu adevărat efortul său de reflexie, criticare și legitimare a principiilor studiilor istorice cu o analiză a memoriei ca rădăcină a gândirii istorice. Făcând astfel ar susține atitudinea postmodernă față de creativitatea formatoare de sens a minții umane, pusă la lucru de cei care rememorează și reprezintă trecutul pentru a-și trăi viața prezentă. Tematizarea memoriei recunoaște imaginația și alte forțe non-cognitive ale minții umane, cum ar fi politica, ca fiind esențiale pentru rememorarea trecutului și pentru plasarea acestuia, prin intermediul memoriei, între forțele mentale activante ale vieții prezente.

În forma tradițională a metaistoriei, înrădăcinarea cunoașterii istorice în viața practică și dependența de aceasta au fost discutate, mai ales, în legătură cu pretențiile de adevăr și obiectivitate, prin care studiile istorice transmit spre uz practic istoria, ca o formă de cunoaștere solidă și validă a trecutului.²¹ Prin tematizarea memoriei, studiile istorice obțin o vedere mai largă și mai adâncă în relația lor cu viața practică actuală. Astfel se dezvăluie forțele mentale ale principiului de sens cu funcție orientativă, de care studiile istorice nu ar fi putut deveni conștiente solicitând, pur și simplu, adevăr și obiectivitate metodologiei cercetării empirice. Istoricii trebuie să realizeze că procedurile cognitive de obținere a unei cunoașteri valide și solide din probe empirice ale trecutului sunt întotdeauna legate substanțial de principiul estetic al reprezentării, precum și de principiul politic al utilizării trecutului în cadrul cultural al activităților umane actuale. Admițând astfel memoria ca o sursă pentru constituirea solidă a criteriilor de sens, se poate accepta accentul postmodern pe estetică și retorică, văzut ca fiind o contribuție necesară la înțelegerea de sine metateoretică a studiilor istorice.

Pe de altă parte, metaistoria este încă atașată de cunoaștere ca formă de conferire a sensului istoriei, care nu poate fi neglijată nicicum (atâta vreme cât cunoașterea este un element necesar pentru orientarea vieții umane). Prin aceasta, reafirmă raționalitatea metodologică a gândirii istorice prin plasarea ei în cuprinsul memoriei înseși. Nu există memorie oricum, fără o pretenție de plauzibilitate, iar această pretenție este fundamentată pe două elemente: pe aspectul transsubiectiv al experienței și pe caracterul intersubiectiv al consensului. Memoria este legată în mod esențial de experiență. Numai caracterul unilateral al criticii postmoderne a făcut să fie neglijat acest fapt fundamental. Prin urmare, discursul metaistoric al ultimelor decenii poate fi tradus ca un puternic argument în favoarea unui subiectivism nelimitat, conceptualizat categoric prin termenul "ficțiune". Acest termen caracterizează statutul ontologic al istoriei ca o problemă a memoriei și reprezentării. Insistând pe relația esențială a memoriei cu experiența, metaistoria poate să resubstanțieze regulile metodologice ale cercetării istorice, privind cercetarea ca o formă specifică de tratare a experienței. Astfel, raționalitatea metodei istorice nu mai poate fi văzută ca alienantă pentru istorie, ca privând-o de utilitatea pentru viața umană. Ordinea istoriei produsă de forțele creative ale minții umane, în

²¹ Cf. Reinhart Koselleck, Wolfgang Mommsen, Jörn Rüsen (eds.), *Objektivität und Parteilichkeit. (Beiträge zur Historik. vol. 1)*. Munich, 1977.

procesul de rememorare și reprezentare a trecutului, redă soliditatea demersului de fundare pe experiență.

Intersubiectivitatea este alt element al sensului istoric, care nu poate fi neglijat deloc în rememorarea și reprezentarea trecutului cu ajutorul forțelor mentale ale memoriei umane. Istoria nu-și poate juca rolul cultural fără consimțământul celor cărora li se adresează. Dacă ar fi percepută ca o simplă ficțiune, și-ar pierde imediat forța culturală. Dar plauzibilitatea sa depinde nu doar de relația cu experiența. Depinde, de asemenea, de relația cu norme și valori, ca elemente ale sensului istoric, care sunt împărtășite de comunitatea căreia i se adresează. În această privință, metaistoria trebuie să reflecte regulile discursului, care fac din consensul intersubiectiv un element metodologic al cunoașterii istorice. Acest fapt o va relege cu modernitatea, din moment ce modernitatea poate fi explicată ca o modalitate anume de tratare a normelor și valorilor: structura formală însăși a validității universale este un principiu creator de sens în cunoașterea istorică. Acest principiu este înrădăcinat în intenția constitutivă și fundamentală de a consimți și aproba memoria istorică. Prin aceasta, istoria câștigă o ordine normativă, prin care poate să-și îndeplinească funcția culturală.

Refăcând ordinea istoriei

Există puține încercări ale metaistoriei de a produce această conștiință de sine care să medieze și sintetizeze trăsăturile moderne și postmoderne ale gândirii istorice prin intermediul principiului mediator și sintetizator al memoriei. În privința principiului constitutiv al sensului istoric, întrebarea principală rămâne: cum poate abordarea universalistă modernă a istoriei să fie mediată cu ideologia critică și cu abordarea particularistă a postmodernității?

Critica postmodernă care privește *istoria* trebuie să fie luată foarte în serios. Cred că trebuie să acceptăm această critică atâta vreme cât vizează o generalizare ideologică a istoriei ca *istorie*. Și această generalizare s-a produs, într-adevăr, în procesul de modernizare de la Iluminism până în zilele noastre. Cred, prin urmare, că trebuie să admitem, într-adevăr: există o multitudine de istorii, nu o *istorie* ca o entitate factuală. Și totuși – și acesta este punctul de vedere modern al meu – avem nevoie de ideea de unitate a experienței istorice. Altfel, gândirea istorică va conduce la un relativism complet. În plus, avem nevoie de o viziune asupra istoriei care întâmpină experiențele de primă importanță ale unei lumi în continuă extindere. (A pune accentul pe microistorie în timp ce trăim un proces macroistoric înseamnă să lăsăm deoparte o experiență provocatoare în loc să o abordăm prin intermediul interpretării istorice.)

Dar cum putem oare produce un concept al universalității dezvoltării istorice și, în același timp, să acceptăm că există o multitudine de diferite istorii sau perspective variate în gândirea istorică? În mijlocul diversității perspectivelor istorice, unitatea istoriei poate fi realizată prin utilizarea, în interpretarea istorică, a valorilor universale. Ideea este că avem nevoie de un sistem de valori care să ne ghideze, un sistem de valori universal, care afirmă diferența culturilor. Cred că există o valoare universală care poate fi introdusă într-o strategie de interpretare istorică, o valoare care, în același timp, este universală și legitimează perspectiva multiplă și diferența. Mă gândesc la *principiul normativ al recunoașterii reciproce și al respectării diferențelor culturale*. Principiul poate fi dezvoltat într-o structură cognitivă, care va întări dimensiunea hermeneutică a metodologiei istorice, iar această structură poate favoriza o nouă abordare a experienței

istorice, care sintetizează unitatea umanității și dezvoltarea temporală, pe de o parte, și varietatea și multitudinea culturilor, pe de alta.

Bazându-ne pe un asemenea principiu al sensului istoric, studiile istorice pot provoca o înțelegere de sine metateoretică, prin care nu doar că înfruntă provocările vremurilor de astăzi, la începutul mileniului trei, dar pot, de asemenea, contribui la crearea de bune auspicii pentru acest mileniu, pentru care umanitatea rămâne o problemă a ordinii istoriei.

Traducere de Adrian Cioflâncă

MEMORIE ȘI UITARE ÎN ISTORIE. REPERE DIN ISTORIOGRAFIA FRANCEZĂ

Florin Cântec

Reconstruirea detaliată a trecutului este miza declarată a oricărui discurs istoric astfel încât legătura constitutivă dintre memorie și istorie aproape că are o valoare axiomatică. De la primele texte care organizau mărturiile despre “ce s-a întâmplat” la un moment bine definit pe scara temporală, astfel încât urmașii să poată ști adevărul, până la diversele grile metodologice ale modernității prin care era articulat demersul istoric, care, la rândul său, se străduia să afle și să povestească – folosindu-se de izvoarele istorice și de capacitatea rafinată de experiență și lectură a interpretului – tot “ce s-a întâmplat”, istoria și memoria au parcurs un destin comun, legate fiind prin inextricabilele fire ale condiționării reciproce. După cum vom vedea, memoria a fost conceptul central în funcție de care s-au construit și au funcționat, în spațiul științelor umane, atât istoria, cât și antropologia sau etnologia. De aceea identificarea tipologiilor memoriei, a mecanismelor specifice sau a raportului profund întreținut de aceasta cu fenomenele psihice (în special cu mecanismele de autoapărare care activează uitarea) constituie o preocupare esențială pentru oricare analiză istorică.

Ca și istoria în ansamblul ei, istoria culturii vizează, în primul rând, acest efort de reconstrucție a trecutului, de activare a memoriei (individuale sau sociale) astfel încât să poată restitui, cât mai fidel, faptele, evenimentele, oamenii, textele sau produsele culturale din trecut care au avut valoare sau care au relevanță pentru contemporani.

Dincolo însă de efortul propriu-zis de reconstituire cât mai fidelă a realității trecute, istoria culturii pune în mișcare și acea parte esențială a memoriei care reliefează destinul temporal al unor modele culturale, împlinirile sau neîmplinirile lor, mecanismele de construcție și difuzare, lecturile diverse și efectul acestor lecturi asupra mesajului cultural transmis sau propus de aceste modele. Astfel încât construcția unei grile de analiză în cazul acestui domeniu transgresează limitele metodologice ale istoriei propriu-zise, deși, în mod firesc, pleacă de la acestea, intrând pe teritoriul interdisciplinarității și combinând tehnici și metode de analiză istorice cu cele proprii psihologiei, antropologiei, filosofiei sau esteticii receptării. Înainte însă de a prezenta, în liniile sale esențiale, cea mai profundă perspectivă epistemologică asupra raportului dintre memorie, istorie și uitare – cea realizată de Paul Ricœur –, este firesc să schițăm coordonatele orizontului istoriografic în care aceste probleme au apărut în Franța. Raporturile dintre istorie și memorie, tipologiile memoriei sau etapele istorice ale problemei, constituie un domeniu distinct de analiză, pe care nu intenționăm să-l abordăm ca atare aici, dar a cărui complexitate o putem surprinde prin schițarea unui orizont al problemei, așa cum a fost el constituit până la Paul Ricœur.

Raportul istorie-memorie în istoriografia franceză

Istoria, ca disciplină umanistă cu obiecte de studiu și mijloace de analiză specifice, are în centrul demersurilor sale analiza raporturilor epistemologice și intelectuale pe care le întrețin, între ele, noțiunile de “*trecut*” și “*prezent*” sau, dintr-o altă perspectivă, “ce este vechi” față de “ce este nou”. Analiza acestor cupluri de noțiuni “*passé - présent*” și “*ancien - moderne*” constituie esența activității istoricului, crede Jacques Le Goff, unul dintre întemeietorii antropologiei istorice și personalitate de prim rang a istoriei mentalităților și, mai apoi, a “noii istorii”. Acesta va edita, în 1986, la editura torineză Einaudi, un volum intitulat chiar “Istorie și memorie”,¹ în care va strânge articolele² scrise pentru “Enciclopedia Einaudi”, publicată între 1977 și 1982. Patru dintre aceste articole (istorie, memorie, antic/modern, trecut/prezent), va spune autorul în prefață, formează împreună o reflecție cuprinzătoare asupra istoriei însă, subliniază el, trebuie de la bun început examinat raportul dintre istorie și memorie pentru că “des tendances naïves récentes semblent presque identifier l’une avec l’autre et mêmes préférer en quelque sorte la mémoire, qui serait plus authentique, plus vraie à l’histoire qui serait artificielle et qui consisterait surtout en une manipulation de la mémoire. Il est vrai que l’histoire est un arrangement du passé, soumis aux structures sociales, idéologiques, politiques dans lesquelles vivent et travaillent les historiens. (...) Mais la discipline historique n’en dois pas moins rechercher l’objectivité et rester fondée sur la croyance en un ‘vérité’ historique. La mémoire est la matière première de l’histoire. Mentale, orale ou écrite elle est le vivier où puisent les historiens”.³

Acest demers de înțelegere a documentelor trecutului prin filtrul unei subiectivități echilibrate este, o spunem din capul locului, o perspectivă căreia ne alăturăm. Exagerarea laturii cantitative, a documentului brut, sacralizarea izvoarelor și, deci, a unei “memorii pure”, așa cum procedau istoricii pozitiviști constituie, fără doar și poate, o limitare a cunoașterii și o îngustare a unui câmp de cercetare care nu mai poate fi acceptat astăzi, când viziunea inter/pluri/transdisciplinară a devenit o metodă curentă în abordările umaniste. Pierre Chaunu, unul din corifeii istoriei cantitative, analizând “apăsarea trecutului” care acționează asupra demersului istoric, remarca faptul că, de la apariția tiparului, “peste 10 la sută din tot ceea ce este scris, citit și difuzat este consacrat unei forme sau alta de istorie, adică unei reconstrucții mai mult sau mai puțin raționale a trecutului”.⁴

De aici, rolul crucial ce le revine istoricilor, care “*préposés à l’entretien et à la construction rationnelle de la mémoire collective et individualisante du groupe, il leur faut renouer les continuités abusivement rompues*”⁵ astfel încât, continuă el, istoria să-și regăsească perspectiva necesară sintezei, putând oferi o “lectură globală asupra lumii”. Această viziune, subliniază, iată, un adept al istoriei cantitative, provoacă o schimbare de perspectivă asupra memoriei punând în valoare și “cealaltă memorie”, integratoare, pe care o reprezintă, de o bună bucată de vreme, creștinismul. Căci societatea ome-nească, civilă, căreia îi corespunde un tip bine definit de istorie și de memorie (memoria

¹ Jacques Le Goff, *Storia e Memoria*, Torino, Einaudi, 1986. Vom cita din ediția franceză *Histoire et mémoire*, Paris, Gallimard, col. “Folio histoire”, 1988.

² Cu următoarele teme: antic/modern, calendar, decadență, document/monument, eshatologic, istoric, memorie, prezent/trecut, progres/regres, vârstă mitice.

³ Jacques Le Goff, *Préface à l’édition française*, în *Histoire et mémoire*, p.10.

⁴ Cf. Pierre Chaunu, *La mémoire et le sacré*, Paris, Calman-Levy, col. “archives des sciences sociales”, 1978, p.12.

⁵ *Ibidem*, p.14.

matricială) trebuie înțeleasă prin integrarea cunoașterii științifice într-un orizont mai larg care să-i permită o abordare mult mai nuanțată asupra trecutului și asupra sensului istoriei sale. Acest registru complementar al cunoașterii omenești, științifice, este cel al Bisericii și el va trebui să deschidă posibilitatea unei "alte cunoașteri" propuse de discursul canonic ca vector al descifrării prezenței divine în textele sacre. Restituirea acestui tip de memorie, originară, a fost de la bun început centrul de interes al hermeneuticii, iar istoria nu poate ignora un atare demers și, din acest punct de vedere, Pierre Chaunu crede că acest sens pierdut, latent în pliurile memoriei colective occidentale, trebuie scos la iveală astfel încât societatea modernă să nu-și piardă sensul. Este aici o analiză a memoriei care conservă un înțeles atemporal și pe care istoricii trebuie să-l ia în calcul. Paradoxul unei asemenea situații este însă surprins și detaliat de Gilles Lapouge care subliniază irezistibila chemare pe care utopia o adresează, insidios, istoriei relevând pertinent urmele lăsate de aceasta în textura discursului istoric: "au paradoxes de l'utopie répond ici un paradoxe de l'histoire: celle-ci, parce qu'elle est le discours de l'instant, rejoint dans un même souci d'immuableté de l'utopie qui se veut intemporelle. Le temps de l'histoire est criblé des fossiles de temps utopiques".⁶ Identificarea acestor urme, compararea lor și punerea în evidență a rostului lor în configurația istorică este o sarcină privilegiată a istoriei culturii pentru care memoria, ca obiect de studiu, include și aceste "urme" diafane pe care trebuie să le surprindă cu mijloace de investigație proprii mai degrabă psihiatriei.

În momentul în care paradigma post-structuralistă, care domina câmpul de cercetare al științelor umane în Franța la începutul anilor '70, a integrat și psihanaliza, discursul istoric și-a lărgit și el aria și metodele de cercetare. Una din cele mai reprezentative voci ale acestei abordări, chiar dacă ulterior a abandonat perspectiva psiho-istoriei, a fost Alain Besançon. Într-un articol programatic, intitulat "Către o istorie psihanalitică",⁷ acesta pleca de la constatarea evidentă că, alături de rațiune, și poate în egală măsură cu aceasta, istoria este un teritoriu al *pasimii* și trebuie, din acest motiv, să-și reajusteze domeniul de interes și mijloacele de sondare a trecutului. "Au delà de la saisie des faits – spune Besançon –, l'histoire cherche à reconstituer des ensembles significatifs et des séries évolutives. On ne voit pas l'histoire psychanalytique reconstruisent un 'ensemble' comme l'Empire romain ou la Démocratie en Amérique. Mais elle peut tout de même à l'intérieur d'un ensemble déjà construit repérer un arrangement psychique, le décrire, en comprendre la logique interne".⁸

Privind istoria și, în general, documentele trecutului prin ochii psihanalizei era de natura evidenței că perspectiva freudiană asupra inconștientului și, mai ales, asupra "urmelor mnezice" pe care le moștenim filogenetic, își va pune amprenta asupra viziunii istorice. Adaptată analizei istorice, cercetarea memoriei, prin intermediul filtrului psihanalitic, ne va revela nu atât etapele de formare a realității, cât ne va devoala o matrice, o cheie de înțelegere a acesteia. Pentru că, spune Freud în *Moise și*

⁶ Gilles Lapouge, *Le singe de la montre. Utopie et histoire*, Paris, Flammarion, 1982, p. 29. Autorul, cunoscut teoretician al discursului utopic, dezvăluie cum fiecare proiect istoric pune în practică o matrice utopică, care rezidă în memoria colectivă. "Fiecare oraș reproduce amintirea Syracusei distrusă de foc și redesenată de Arhimede", spune el în continuare. Relația intrinsecă dintre utopie și istorie este poetic și sugestiv ilustrată de Lapouge astfel: "l'histoire repose sur l'utopie comme toute parole se déploie sur silence, contient le silence, n'est peut être que la face mutilée du son propre silence" (*Ibidem*).

⁷ Alain Besançon, *Vers une histoire psychanalytique*, în "Annales E.S.C.", nr.4/1969 și reeditat în *Histoire et expérience du moi*, Paris, Flammarion, col. "Science", 1971. Vom cita din această reeditare.

⁸ Alain Besançon, *op.cit.*, p. 8-9.

monoteismul, urmele mnezice (*traces mnésique*), care marchează filogenetic predispozițiile individului, înglobează și “conținuturi ideatice” (*contenus idéatifs*) care ne permit să refacem o structură comună prin intermediul căreia să refacem trăsăturile gândirii mitice sau ale unui arhetip care configurează această ereditate. Perspectiva, deși discutabilă, nu era mai puțin seducătoare. “C’est sur l’existence des traces mnésiques – spune Besançon –, situées à l’intersectoin de l’individu et de la lignée que Freud fondait la possibilité d’une psychologie sociale et d’une psychanalyse historique: «en admetant que des semblables traces mnésique subsistent dans notre hérédité archaïque, nous franchissons l’abîme qui separe la psychologie individuelle de la psychologie collective et nous pouvons traiter les peuple de la même manière que l’individu névrosé»”.⁹ Infuzarea psihanalizei în corpul discursului istoric nu a putut fi o cale prea fertilă pentru dezvoltarea acestuia, dar, din punctul nostru de interes, a contribuit la evidențierea rădăcinilor psihologice ale memoriei precum și la rafinarea aparatului conceptual (sublimare, conținut latent, filiații etc.) al “noii istorii” plecând de la intuițiile organiciste ale psihanalizei care vedea evoluția umanității (tratată ca un “*corpus mysticum*”) asemeni unui proces vital.

Însă abordarea din perspectivă psihologică a memoriei era un lucru firesc și această perspectivă nu putea decât să îmbogățească orizontul istoric cu atât mai mult cu cât, spunea Jack Goody, “în toate societățile, indivizii dețin în patrimoniul lor genetic, în memoria pe termen lung, o mare cantitate de informații pe care le activează doar temporar în memoria activă”.¹⁰ Analiza raportului dintre memoria individuală și cea colectivă definește zona de interes a istoriei și pune în evidență raporturile sale speciale cu memoria. Jacques Le Goff remarca faptul că “l’étude de la mémoire sociale est une des approches fondamentales des problèmes du temps et de l’histoire par rapport à quoi la mémoire est tantôt en retrait et tantôt en débordement”.¹¹

Sesizarea și analizarea detaliată a timpului istoric, pariu al oricărui demers din interiorul disciplinei, pune încă o dată în evidență nevoia unei analize funcționale a memoriei. Relevând importanța pe care, alături de psihologie, a avut-o antropologia în surprinderea acestor nuanțe referitoare la memorie, Jacques Le Goff propunea o analiză a etapelor evoluției memoriei care pleca de la cercetările lui André Leroi-Gourhan. Acesta, în secțiunea intitulată “Memoria și ritmurile” din *Le geste et la parole*¹² pune în evidență trei tipuri de memorie, clasificate astfel în funcție de “suportul” pe care erau înregistrate și stocate informațiile: memoria specifică, etnică și artificială. Plecând de aici el va surprinde fazele succesive care pot construi o istorie a memoriei colective, în care diferențiază trecerea de la comunicarea orală la cea scrisă ca evoluție civilizatorie.

De altfel, istoricii vor prelua aceste faze precum și distincția dintre memoria bazată esențialmente pe oralitate și memoria care se sprijină pe izvoare scrise din aria cercetărilor antropologice. Jacques Le Goff, în amintitul său articol consacrat “memoriei” din “Enciclopedia Einaudi”, va dezvolta analiza istorică a noțiunii urmărind, tot în siajul antropologiei, următoarele etape distincte ale acesteia: a) memoria etnică – în societățile care nu cunosc scrisul, zise “sălbaticе”; b) înălțarea memoriei de la oralitate la scriitură,

⁹ *Ibidem*, p. 23.

¹⁰ *Apud* Jacques Le Goff, *op.cit.*, p.108.

¹¹ *Ibidem*, p.109.

¹² André Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, Tome II – *La mémoire et les rythmes*, Paris, Albin Michel, 1964. Ediția românească: *Gestul și cuvântul*, vol. II – *Memoria și ritmurile*, trad. Maria Berza, București, Meridiane, 1983, în special p. 18-29 și 55-65.

de la preistorie la Antichitate; c) memoria medievală – echilibru între surse orale și scrise; d) progresele memoriei scrise din sec. XVI până în zilele noastre; e) excesele (*débordement*) memoriei în zilele noastre.¹³

Mai trebuie spus însă că aceste etape, funcționale în primul rând pentru o analiză diacronică a termenului, nu exclud întrepătrunderea memoriei orale de tip “folcloric” cu cea scrisă, a culturii “elitare” și pe care o folosește, cu precădere, istoria. Chiar dacă, antropologic vorbind, cultura modernă este una esențialmente scrisă, întruchipările diverse pe care cultura orală le capătă și în zilele noastre sunt un subiect de sine stătător al istoriei și al memoriei colective. Fără a insista asupra acestui subiect trebuie totuși subliniată importanța *istoriei orale*¹⁴ ca metodă de studiere a surselor nescrise, subiective, dar, uneori, indispensabile în nuanțarea sau completarea adevărului istoric. De aceea, în ciuda aparențelor, memoria orală nu este inferioară memoriei scrise, ci complementară ei. Oricum studiul memoriei colective va rămâne o temă de maxim interes pentru istorici, iar raportarea la noile viziuni asupra memoriei și asupra timpului va determina și apariția unui nou curent istoriografic numit, de Le Goff, “*l’histoire de l’histoire*” care, de fapt, “est le plus souvent l’étude de la manipulation par la mémoire collective d’une phénomène historique que seule l’histoire traditionnelle avait jusqu’ici étudié”.¹⁵

Această sumară trecere în revistă nu putea să se încheie fără a aminti vasta întreprindere istoriografică coordonată de Pierre Nora și intitulată chiar “Locurile memoriei”.¹⁶ Viziunea acestei lucrări, care acoperă șase mii de pagini, pleacă de la distincția operată între memoria colectivă și memoria istorică (distincție făcută, observă Le Goff, în spiritul vechii opoziții de la începutul secolului dintre “memorie afectivă și memorie intelectuală”). Memoria colectivă este sesizabilă, în viziunea lui Pierre Nora, ea reprezentând “doar ceea ce rămâne din trecut în ceea ce trăim în interiorul grupului” subliniindu-se, în acest fel, rolul decisiv al “istoriei imediate”, fabricate de către mass-media, în construcția acestei memorii colective. Poziția lui Nora este că noua orientare a istoriei trebuie să “revoluționeze” memoria (care, până la el, era aproape identificată cu istoria) făcând-o să pivoteze, retrospectiv, asupra unei serii multiple de timpuri “trăite”, fiecare la câte un nivel de contact al individualului cu socialul (lingvistic, economic, cultural, demografic etc.). “L’histoire – crede Pierre Nora – se fera à partir de l’étude des lieux de la mémoire collective: lieux topographique, comme les archives, les bibliothèques et les musées; lieux monumentaux, comme les cimetières ou les architectures; lieux symbolique comme les commémorations, les pèlerinages, les anniversaires ou les emblèmes; lieux fonctionnels, comme les manuels, les autobiographies ou les associations: ces memoriaux ont leur histoire. Mais il ne faut pas oublier les vraies lieux de l’histoire, ceux où rechercher non l’élaboration, la production, mais les créateurs et les dominateurs de la mémoire collective: Etats, milieux sociaux et politiques, communautés d’expérience historique ou des générations amenées à

¹³ Cf. Le Goff, *op.cit.*, p.110. De altfel, întreg articolul consacrat memoriei va dezvolta aceste cinci faze.

¹⁴ Născută în SUA, în perioada 1952-59, când la marile universități (Columbia, Berkeley, UCLA etc.) au fost create departamente de *oral history*, fiind urmate de constituirea unei “Oral History Society” la Essez care va scoate un buletin celebru “History Workshops”.

¹⁵ Jacques Le Goff, *op. cit.*, p. 173. Istoricul francez va da câteva exemple celebre din istoriografia franceză de analize ale unor “mitologii istorice” sau ale diverselor alterări ale faptelor istorice operate de memoria colectivă (Jean Tulard, *Le myte de Napoleon*, Robert Folz, *Le souvenir et la légende de Charlemagne*, George Duby, *Le Dimanche de Bouvines* sau Philippe Joutard, *Légende de Camisards*).

¹⁶ Pierre Nora (ed.), *Les lieux de la mémoire. La République. La Nation. Les France*, 7 volume, Paris, Gallimard, 1984-1992.

constituer leurs archives en fonction des usages différents qu'il font de la mémoire".¹⁷ Firește că o asemenea aventură istoriografică, cu o evidentă componentă polemică, nu a putut trece neobservată însă, dincolo de contestațiile sau de criticile virulente pe care le-a stârmit,¹⁸ ea marchează o întreprindere academică substanțială care pune în evidență raportul privilegiat al istoriei cu memoria precum și chipurile definite divers pe care aceasta din urmă le poate întruchipa.

Dincolo însă de toate aceste definiții ale memoriei rămâne interesul constant al istoriografiei de a recupera memoria și de a o defini adecvat astfel încât demersul istoric să devină cât mai profund și să restituie cât mai fidel adevărul. O mutație decisivă în câmpul reflecției asupra raportului dintre memorie și istorie, asupra metodelor acesteia precum și asupra rolului esențial pe care uitarea îl îndeplinește din punct de vedere moral în istoria umanității, a fost provocată de apariția volumului "Memoria, istoria, uitarea"¹⁹ semnat de Paul Ricœur. Vom prezenta această teorie, în liniile sale esențiale, pentru că ea reprezintă unul din cele mai profunde și mai discutate puncte de vedere teoretice asupra științelor umaniste din finalul de secol și de mileniu pe care l-am trăit.

Memoria, istoria, uitarea. Teoria lui Paul Ricœur

Cei trei termeni, avertizează încă de la început Paul Ricœur, care constituie subiectul de analiză al câte unei părți distincte din carte, sunt uniți între ei printr-o problematică comună căreia îi dau chip, fiecare în felul său: reprezentarea trecutului. Tema reprezentării trecutului este, desigur, problema fundamentală a demersului istoric, indiferent de configurațiile specifice pe care acesta le adoptă. De aceea, temeiul unui astfel de demers nu poate fi decât filosofic, iar încercarea de a-l defini în termeni critici și operaționali nu poate fi imaginată decât pe teritoriul eterat al teoriei.

Demersul gânditorului francez propune, din acest punct de vedere, o profundă explorare filosofică și conceptuală asupra memoriei, în primul rând, înțeleasă, originar, în spirit elin, drept "reprezentarea (prezentă) a unui lucru absent". Viziunea fenomenologică husserliene, pe care autorul o folosește în surprinderea semnificațiilor întruchipate de memorie, propune, ca prim nivel de înțelegere, răspunsul la două întrebări: "ce anume ne aducem aminte?" și "a cui este amintirea?". Traseul acestui demers fenomenologic îndreptat asupra conceptului de memorie este clar sintetizat, de la bun început, de autor: "Aceasta va fi calea noastră: de la «ce?» la «cine?» trecând prin «cum?» – de la amintire la memoria reflectată, trecând prin reminiscență (sau reamintire)".²⁰

Memoria naturală sau, am spune, memoria dată fiecăruia dintre noi, este cu totul altceva decât amintirea și această distincție vine încă de la Aristotel (care în *De memoria et reminiscencia* făcea distincția între "mneme" și "anamnesis" subliniind că memoria presupune un proces afectiv). "Memoria este la singular, în calitatea ei de capacitate și de efectuare, amintirile sunt la plural: avem niște amintiri"²¹ – spune Paul Ricœur. Însă memoria naturală este dublată de o capacitate specială de a "produce imagini despre trecut" iar acest mecanism relevă, în cazul memoriei colective și al unui

¹⁷ Apud Jacques Le Goff, *op. cit.*, p. 171.

¹⁸ Vezi, spre exemplu, Tony Judt, *Povara responsabilității. Blum, Camus, Aron și secolul XX francez*, trad. Lucian Leuștean, Iași, Polirom, col. "Opus", 2000, în special p. 14.

¹⁹ Paul Ricœur, *La Mémoire, L'histoire, L'oubli*, Paris, Seuil, col. "Ordre philosophique", 2000. Cu excepția cazului când este specificată ediția franceză, în restul lucrării vom cita ediția româncască: *Memoria, istoria, uitarea*, trad. de Ilie și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Amarcord, 2001.

²⁰ *Ibidem*, p. 18.

²¹ *Ibidem*, p. 39.

anumit tip de discurs istoric, câteva particularități care merită amintite aici. “O fenomenologie a memoriei – subliniază filosoful francez în urma unei laborioase analize care preia critic unele ipoteze bergsoniene asupra memoriei – nu poate ignora ceea ce am numit mai sus capcana imaginarului, în măsura în care această transpunere în imagini, vecină cu funcția halucinatorie a imaginației, constituie pentru memorie un fel de slăbiciune, de discreditare, de pierdere a fiabilității. Vom reveni negreșit la această problemă atunci când vom aborda un anumit fel de a scrie istoria, «a la Michelet» am spune, unde *învierea* trecutului tinde să îmbrace și ea forme cvasi-halucinatorii. Scrierea istoriei participă și ea în acest mod la aventurile transpunerii în imagini sub egida funcției ostensive a imaginației”.²²

Îleșirea din capcanele imaginației nu poate fi făcută decât adoptându-se acea condiție obligatorie de plasare “veritativă”, adică de asumare a unui proces de reamintire – înțeles ca proces de cunoaștere în numele adevărului. Acest proces are însă și o latură pragmatică (în sensul lingvistic, care reliefează faptul că memoria “e exersată” pentru a folosi la ceva) care, în procesul *reamintirii*, dublează cunoașterea subliniind “efortul” făcut pentru a o realiza. “Această originalitate a fenomenului mnemonic, spune Ricœur, are o importanță considerabilă pentru toate cercetările noastre ce vor urma. Astfel, ea caracterizează și operațiunea istoriografică în calitatea sa de practică teoretică. Istoricul se apucă (*entreprend*) să “facă istorie” așa cum fiecare din noi se străduiește să-și “aducă aminte”. Confruntarea dintre memorie și istorie va avea loc în esență la nivelul acestor două operațiuni deopotrivă cognitive și practice”.²³ Acest atribut special al memoriei naturale de a se pune în discuție ca proces, cu o finalitate urmărită, o transformă, în termenii săi, într-o “memorie exersată” (*exercée*). Aceasta începe să aibă relevanță și în cazul memoriei colective care constituie terenul de inspirație și analiză specific istoriografiei.

Subliniind interferențele pe care ideologiile sau diferitele sisteme de ierarhizare sau de judecată le au asupra reprezentărilor trecutului, Ricœur va face o trecere în revistă a “abuzurilor de memorie” urmărind evidențierea unei adevărate patologii a memoriei pe care o analizează cu instrumentarul oferit de psihanaliză. Există astfel o “memorie împiedicată” (*empêchée*) sau “rănită” care este bolnavă ca urmare a unui traumatism medical sau social (de exemplu traumatisme ale identității colective, răni ale orgoliului național etc.) și care sfârșește într-o falsă memorie, care, printr-un exces de repetiție, pierde din vedere efortul critic care trebuie să însoțească reamintirea. Apoi, la un nivel mai ridicat, “memoria instrumentalizată” care este manipulată, prin interferența ideologiei în câmpul memoriei, în procesul de legitimare a sistemelor de autoritate politică. Și, în sfârșit, “memoria obligată”, cea care din rațiuni de dominație simbolică este instrumentalizată de către autoritate pentru diverse funcții: cultul eroilor, comemorări sau alte ritualuri publice care vizează direcționarea conștiințelor și care pun în discuție ceea ce Ricœur numește *datoria* memoriei, adică implicarea etică pe care trebuie să o asume istoricul astfel încât să prevină “abuzul de uitare”. Această perspectivă asupra memoriei ca instrument activ al rememorării și al ne-uitării este rodul mai ales al marilor dezbateri publice provocate de traumele istorice de tip genocidal, cu precădere de Holocaust.

În fine, o ultimă grilă de înțelegere a memoriei este cea a raportului dintre memoria individuală, subiectivă (*inwardness* sau “școala privirii interioare”, după

²² *Ibidem*, p. 73.

²³ *Ibidem*, p. 76.

expresia lui Charles Taylor) și conștiința colectivă (care, în urma constituirii sociologiei, devine realitate socială de necontestat). Articulațiile filosofice și parcursul istoric al “privirii interioare” care constituie elementul esențial al conștiinței subiective, sunt reliefate prin analiza perspectivelor propuse de Augustin, John Locke și Husserl, în timp ce “privirea exterioară” specifică conștiinței colective este analizată la Maurice Halbwachs. Această analiză, esențială pentru temeiurile cercetării istorice, pleacă de la lucrarea celebră a acestuia, intitulată *Memoria colectivă*,²⁴ care stârnește și astăzi, mai ales în mediul academic american, foarte multe ecouri.²⁵ Teza principală a cărții – “nimeni nu își amintește singur, pentru a da un sens memoriei trebuie să o facem împreună cu ceilalți” – pune în mod tranșant în discuție faptul că singurul obiect de studiu demn de a fi analizat, criticat, corectat, provocat sau însușit de către discursul istoric este doar “memoria colectivă”. Criticând însă această viziune rigidă, Paul Ricœur propune un filtru de mediere între antagonismul aparent dintre “coerența stărilor de conștiință ale eului individual, pe de o parte, și capacitatea entităților colective de a conserva și rechema amintirile comune, de cealaltă parte”.²⁶ Acest filtru de mediere între individ și grup nu poate fi înțeles decât prin asumarea unei atitudini responsabile (“orientarea către celălalt”, cum ar spune Weber, ca o “structură originară a acțiunii sociale”) precum și prin rolul de contact pe care îl joacă grupul de apropiați ai individului care pot “înmuia” astfel asperitățile produse de diferențele de orizont.

În acest fel turul delimitării conceptuale a memoriei este complet și nu lipsit de satisfacții, căci, mărturisește autorul, “steaua călăuzitoare a întregii fenomenologii a memoriei a fost ideea de memorie fericită”. Plasarea la distanța optimă (un efort de distanțare critică mediat de o pornire de apropiere empatică de obiectul reamintirii) este ținta oricărui proces mnemonic. “În același timp, spune Ricœur, teza triplei atribuirii a fenomenelor mnemonice către sine, către cei apropiați și către ceilalți, îndepărtați, ne invită să deschidem dialectica lui a dezlega – a lega spre altul decât spre sine. (...) Cunoașterii istorice îi va reveni să urmărească această dialectică în planul atribuirii memoriei tuturor altora decât mie și apropiaților mei”.²⁷

În ceea ce privește istoria, Ricœur face o prezentare amănunțită a celor trei faze constitutive ale cunoașterii istorice (Faza documentară: memoria arhivată; Faza explicației și a comprehensiunii și Faza reprezentării cunoașterii istorice cu sprijinul narațiunii, retoricii și imagologiei) pe care nu le mai detaliam aici.²⁸ Aceste faze care definesc câmpul epistemologic al cunoașterii istorice formează, împreună cu prima secțiune amintită, cea consacrată memoriei, sistemul de referință în funcție de care Ricœur construiește o hermeneutică a condiției istorice articulată, și ea, triadic: definirea interpretării istorice – printr-o analiză critică a filosofiei germane; constituirea unei dialectici fecunde a istoriei față de timp; și, în sfârșit, tema asumării civice a trecutului pe care o pune în discuție analizând conceptul de uitare. Deși analiza istorică ar putea fi detaliată și îmbogățită prin relevarea amănunțită a criticii pe care Ricœur o face unor discursuri istoriografice exemplare (“Halbwachs și memoria fracturată de istorie”,

²⁴ Maurice Halbwachs, *La Mémoire collective*, Paris, PUF, 1950, reeditată, într-o ediție critică realizată de Gérard Namer (în colaborare cu Maria Jaisson), la Albin Michel în 1997.

²⁵ Vezi Patrick H. Hutton, *Maurice Halbwachs as historian of collective memory*, în *History as an Art of Memory*, University of Vermont, 1993.

²⁶ Cu aceasta se deschide ultima secțiune din capitolul consacrat memoriei “Trei subiecte ale atribuirii amintirii: eu, colectivele, cei apropiați” din Paul Ricœur, *op. cit.*, p. 152.

²⁷ *Ibidem*, p. 602.

²⁸ Aceasta cheștiune, crucială pentru configurația actuală a discursului istoric, merită o tratare detaliată, de sine stătătoare.

“Yerushalmi – angoasa în istoriografie” și “Pierre Nora – insolitele locuri ale memoriei”²⁹) vom trece direct la analiza celui alt concept esențial demersului nostru și care face din lucrarea lui Ricœur una de referință pentru teoria istoriei: *uitarea*.

Uitarea este structural legată de memorie și de istorie. Tema uitării și a instrumentalizării memoriei, așa cum a definit-o Ricœur atunci când a făcut tipologia abuzurilor de memorie, nu este totuși una nouă în dezbaterile istoriografice. Încă Jacques Le Goff, în articolul consacrat “memoriei” din “Enciclopedia Einaudi” punea în evidență atât rădăcinile psihanalitice ale uitării, cât și pericolele instrumentalizării memoriei colective: “Enfin les psychologues, les psychanalystes ont insisté, soit à propos du souvenir, soit à propos de l’oubli (à la suit notamment d’Ebbinghaus), sur les manipulations conscientes ou inconscientes que l’intérêt, l’affectivité, le désir, l’inhibition, la censure exercent sur la mémoire individuelle. Du même, la mémoire collective a été un enjeu important dans la lutte des forces sociales pour le pouvoir. *Se rendre maître* de la mémoire et de l’oubli est une des grandes préoccupations des classes, des groupes, des individus qui ont dominé et dominent les sociétés historiques. Les oublis, les silences de l’histoire sont révélateurs de ces mécanismes de manipulation de la mémoire collective”.³⁰ Problematika uitării pune în evidență atât “fidelitatea față de trecut” pe care orice demers istoric responsabil trebuie să o asume, cât și vulnerabilitatea condiției istorice în fața falsificării. De aceea istoricul trebuie să asume, cu responsabilitate, o “politică a justeii memorii”, după formularea lui Ricœur, și să evite aporiile sau abuzurile uitării vinovate.

Tipologia uitării este construită urmărind tipologiile deja descrise ale memoriei, cu nuanțele și diferențele specifice având în vedere că “uitarea este resimțită mai întâi ca o atingere la adresa bunei utilizări (*fiabilité*) a memoriei. O atingere, o slăbiciune, o lacună. În această privință, memoria se definește ea însăși, cel puțin în primă instanță, ca luptă împotriva uitării”³¹. Un asemenea efort de “supraviețuire” a memoriei ar putea presupune că, în mod absolut, uitarea ar putea fi evitată, iar memoria fără uitare ar fi o țință fantasmatică a unei conștiințe istorice totale. Realitatea însă echilibrează un asemenea vis și, de aceea, identificarea tipologiilor specifice pe care uitarea le ia, cu precădere în cazul memoriei colective, constituie un domeniu de interes bine precizat pentru istorici.

În terminologia lui Ricœur, uitarea profundă (cu cele două trepte ale sale: ștergerea urmelor și uitarea de rezervă) constituie stratul originar al uitării ca proces psihic. Acest strat pleacă de la metafora platoniciană a amprente în ceară (ca sugestie de mecanism al întipăririi în conștiința umană a amintirilor care, prin anamneză, pot fi recuperate în sensul lor originar) pentru a sublinia necesitatea identificării *urmelor* care constituie, în fapt, obiectul de studiu al istoriei. Aceste urme, spune Ricœur sunt de trei feluri “urma scrisă, care a devenit urmă documentară în planul operațiunii istoriografice; urma psihică ce poate fi numită impresie mai degrabă decât amprentă, impresie în sensul de afecțiune lăsată în noi de un eveniment marcant sau, cum se mai spune frapant; în sfârșit, urma cerebrală, corticală”.³²

Prima dintre cele trei, urma documentară, este ținta operațiunii istoriografice și ea ne interesează aici mai ales din perspectiva strategiilor de ștergere, de alterare sau de distrugere care influențează astfel acuratețea reprezentărilor despre trecut și pune

²⁹ Vezi secțiunea “Neliniștitoarea straniețate a istoriei” în Paul Ricœur, *op. cit.*, p. 478-499.

³⁰ Jacques Le Goff, *op. cit.*, p. 109.

³¹ Paul Ricœur, *op. cit.*, p. 501.

³² *Ibidem*, p. 503.

memoria în postura de a deregla, prin inexactitățile ei, mecanismul cunoașterii și interpretării istorice. La nivelul memoriei colective, abuzurile de uitare se plasează simetric față de abuzurile de memorie, cu care realizează un cuplu epistemologic ce întreține relații mai subtile decât simpla constatare potrivit căreia “ne amintim exact ceea cu nu uităm”, pe care o utilizează gândirea comună. Memoria împiedicată provoacă, simetric, și o uitare împiedicată – ca teritoriu de investigație pentru psihanaliză (în special pentru psihopatologie); însă pe noi ne interesează, prin prisma relevanței pentru discursul istoric și pentru asumarea unei perspective morale, civice asupra trecutului, ultimele două tipuri de uitare, specifice memoriei colective: uitarea manipulată și uitarea comandată. Dacă în ceea ce privește uitarea comandată și corolarul ei, amnistia, lucrurile sunt limpezi – pentru că această formă finală de uitare are un rol social deschis, acela de a asigura pacea civilă prin reconcilierea între cetățenii care se priveau până în acel moment ca dușmani (astfel încât această formă de uitare, deși este comandată și realizată de puterea politică, are o țință pozitivă) –, cu totul altfel stau lucrurile în cazul celălalt, al uitării manipulate.

Uitarea manipulată este o categorie nu atât epistemologică, cât un filtru viciat moral prin care trecutul culpabil, sau susceptibil de a provoca culpabilitatea comună unui grup, este ocultat, în speranța că astfel vina nu va mai putea fi atribuită și, în consecință, că uitarea se va așterne, tămăduitoare, asupra unor acte sau fapte reprobabile. Acest tip de uitare însoțește, cel mai adesea, terapeutic, am spune, memoria post-traumatică. Exemplul aproape clasic al acestui tip de ștergere a memoriei vinovate îl constituie reacțiile care au însoțit, în istoria recentă, colaboraționismul unor regimuri cu puterea nazistă, sau, mai nou, cu dictaturile de stânga, comuniste. Este vorba aici de o reacție colectivă de apărare prin care memoria colectivă încerca ștergerea amintirii unei pasivități vinovate a corpului social față de crimele în masă.

“La cest nivel de manifestare a uitării – spune Paul Ricœur –, la jumătatea drumului între tulburările ce țin de o psihopatologie a vieții cotidiene și tulburările ce pot fi atribuite unei sociologii a ideologiei, istoriografia poate încerca să confere o eficacitate operatorie unor categorii împrumutate de la cele două discipline. În acest context, istoria timpului prezent este un cadru propice pentru o astfel de punere la încercare, în măsura în care se află ea însăși pe altfel de frontieră, acolo unde se învecinează vorbirea martorilor încă vii și scrierea în care se adună deja urmele documentare ale evenimentelor cercetate”.³³ Stocarea de către arhive a urmelor acestor evenimente, traumatizante pentru conștiința publică, face astăzi obiectul unei analize care, așa cum am văzut, nu ezită să preia în cadrul discursului istoric concepte psihanalitice de tipul refulare, denegare, reîntoarcerea refulatului, obsesie, traumatism, exorcism.

O analiză istorică ce vizează deconstrucția unor astfel de situații și care privilegiază o grilă de lectură al cărei concept central îl constituie *obsesia trecutului* este cea construită de Henri Rousso asupra “sindromului Vichy”.³⁴ Punând în evidență abuzurile memoriei în ceea ce privește perioada 1940-1944 din istoria Franței, Rousso vorbește despre obsesia istoriografiei franceze contemporane de a oculta detaliile acestei perioade traumatizante. El pune în evidență ceea ce Ricœur numește “datoria memoriei” și nu ezită, prin cărțile sale, să încerce un experiment de exorcizare a acestei obsesii vinovate care pătează conștiința colectivă franceză, prin construcția unui discurs

³³ *Ibidem*, p. 541.

³⁴ Henri Rousso, *Le Syndrome de Vichy, de 1944 à nos jours*, Paris, Seuil, 1987, 1990. Vezi, de asemenea, de același autor: *Une passé qui ne passe pas*, Paris, Fayard, 1994 și *La hantise du passé*, Paris, Textuel, 1998.

istoriografic ce contrabalansează “uitarea terapeutică” prin dezbateri publice. E interesant de notat aici că, într-un fel, și contrabalansarea uitării prin focalizarea dezbaterilor pe această temă sensibilă a trecutului recent întreprinsă de Rouso este tot un exces care s-ar putea alătura, într-un alt sens, desigur, excesului de memorie.

Chiar Ricœur notează acest lucru vorbind despre faptul că “modul în care e recunoscută datoria memoriei poate apărea ca fiind un abuz de memorie asemănător abuzurilor denunțate mai sus, sub semnul memoriei manipulate. Desigur nu mai e vorba aici de manipulare în sensul delimitat de raportul ideologic între discurs și putere, ci într-un mod mai subtil, în sensul unei direcționări a conștiinței care se proclamă ea însăși purtătoarea de cuvânt a cererii de dreptate a victimelor. Tocmai această captare a vorbirii mute a victimelor îi permite uzului să se transforme în abuz”.³⁵ Tema generală a vinei care a survenit în analizele istoriei recente a traumelor colective provocate de Holocaust și de Gulag nu afectează, bineînțeles, numai Franța și nu e aici locul unei analize detaliate nici a spectrului național vizat, nici a vreunei iluzorii “ierarhii” a crimelor de tip genocidal. Urgența restituirii adevărului în toate aceste cazuri care au traumatizat memoria colectivă este de natura evidenței.

“Chestiunea sensibilă a traumelor de nivel genocidal, spune Mihai Șora, de tipul Holocaust, Gulag, masacrarea armenilor sau ucrainenilor trebuie abordată fără *parti pris*-uri și evitându-se capcana (curentă în dezbaterile occidentale) a competiției dintre cele două memorii”.³⁶ Fără a pune în discuție nici o secundă tragedia înfricoșătoare a victimelor “Șoah”-ului trebuie totuși ca toate aceste orori ale secolului XX, crimele în masă, să fie tratate detaliat astfel încât, prin judecarea vinovaților și prin asumarea vinei (individuale sau colective), să poată fi definitivat terenul necesar atât pentru iertare, cât și pentru ne-uitare.

O analiză exemplară prin echilibru care pune în discuție aceste chestiuni este cea realizată de Alain Besançon, care observa inegalitatea memoriei istorice contemporane în tratarea nazismului față de comunism: “nazismul, deși a dispărut complet, de mai bine de o jumătate de secol, stârnește, pe drept cuvânt, o repulsie pe care timpul nu o atenuează câtuși de puțin. Dimpotrivă, considerațiile oripilate pe marginea acestui subiect par să câștige pe an ce trece în profunzime și întindere. Comunismul în schimb, cu toate că s-a prăbușit foarte recent, beneficiază de o amnezie și amnistie ce întrunesc consimțământul aproape unanim nu doar al partizanilor săi – căci încă mai are partizani –, ci și pe acela al dușmanilor săi celor mai înverșunați, ba chiar al victimelor sale. Nici unii, nici alții nu găsesc de cuviință să-l readucă în actualitate”.³⁷

Explicarea amneziei asupra acestor nenorociri ale secolului este foarte interesantă. În ultima secțiune a unei cărți consacrată europei postbelice și intitulată *A Grand Illusion: An Essay on Europe*,³⁸ Tony Judt face o detaliată analiză a acestei amnezii

³⁵ Paul Ricœur, *op.cit.*, p.113. Firește că “abuzul” de care vorbește aici Ricœur vizează doar o componentă tehnică, aceea a asemănării cu tipologia “frecției comemorării” ca formă de exagerare a memoriei obligate și nu are nimic de-a face cu categoriile etice ale reprezentărilor asupra trecutului potrivit cărora istoricul este “și un judecător” în acord cu propria conștiință.

³⁶ Cf. *Mai avem un viitor? România la început de mileniu*, Mihai Șora în dialog cu Sorin Antohi, Iași, Polirom, col. “Duplex”, 2001, p.85 și *passim*.

³⁷ Alain Besançon, *Le malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de "Shoah"*, Paris, Fayard, 1998. Cităm după ediția românească: *Nenorocirea secolului. Despre comunism, nazism și unicitatea "Șoah"-ului*, trad. de Mona Antohi, Buc., Humanitas, 1999, p. 7-8.

³⁸ Vom folosi traducerea Adinei Costin, “O mare iluzie. Esecu despre Europa”, publicată, într-un volum mai amplu: *Europa iluziilor*, coordonat de Daciana Branca și Ioana Copil-Popovici, Iași, Polirom, col. “A Treia Europă”, seria Seminar, 2000, p. 131-240.

colective care a bântuit Europa postbelică sesizând, cu sagacitate, că trecutul uitat al ocupației și al războiului mondial apăsa, pe de o parte, ca o povară asupra memoriei colective, dar, pe de altă parte, ca vină comună, a constituit și un element catalizator pe care a început să se construiască viitoarea identitate europeană. Relativa stabilizare de după război, confortul psihologic dobândit de vest-europeni după proclamarea “războiului rece” și vina comună în ascensiunea lui Hitler au configurat primele elemente ale unei structuri identitare distincte care transgresa barierele naționale. Această autoglorigificare colectivă (“noi” am câștigat războiul, “noi” am rezistat, “noi” vom construi o Europă mai bună etc.) care oculta moștenirea împovărată a războiului,³⁹ a fost pusă în fața oglinzii conștiinței istorice abia după câteva decenii. Dezvăluirile despre regimul de la Vichy și deportările la Auschwitz; dezbaterile publice din Germania în rândul istoricilor și al societății civile asupra caracterului unic al experienței naziste și al exterminării în masă a evreilor (*Historikerstreit*); mitul antifascist în Italia și anchetele privitoare la războiul civil (1943-1945) realizate de Claudio Pavone sau șocul suferit de istoriografia austriacă în perioada următoare dezvăluirilor despre Kurt Waldheim și “amintirea eronată” asupra serviciului său militar din perioada războiului, sunt revelații de dată relativ recentă. Decenii la rând după război, uitarea s-a așternut strat după strat pe memoria europenilor,⁴⁰ iar resuscitarea memoriei asupra ororilor comunismului este încă într-o fază incipientă deși, după cum remarcă și istoricul american, evenimentele din 1989 au marcat cu adevărat încheierea epocii postbelice, iar “sfârșitul comunismului a reprezentat începutul memoriei”.⁴¹

Depart de a fi o concluzie această remarcă pune în evidență că în privința receptării și punerii în valoare a “justei memorii” suntem abia la început de drum. Și orice demers istoric responsabil va pune în mișcare întregul aparat conceptual identificat cu minuțiozitate de Paul Ricœur, astfel încât reprezentările despre trecut pe care le produce să țină cumpăna dreaptă între memorie și uitare. Acesta este și dezideratul explicit al unui demers de istorie și culturii care trebuie să configureze genealogia și liniile de demarcație pe care se articulează cadrul conceptual pe care l-am schițat mai sus. Istorie intelectuală, arheologie spirituală, discurs public, memorie și uitare sunt axele teoretice ale unei grile de analiză specifice, originale, pe care intenționăm să o punem în mișcare în analiza straturilor care configurează biografia, opera și modelele culturale. Lor li se alătură, obligatoriu, interpretarea critică a diverselor tipuri de lectură și receptare de care modelele culturale beneficiază. Pe această bază trebuie încercat un efort de analiză critică și comparată care să individualizeze demersul istoric în spațiul culturii moderne române.

³⁹ Vezi Tony Judt, “The Past Is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe”, în *Daedalus*, 121 (Fall, 1992).

⁴⁰ Tony Judt face o analiză detaliată a “cazului austriac” considerat de el simptomatic: “multiplele straturi ale uitării auto-induse în Austria mai ales sunt într-adevăr impresionante. Pe lângă faptul de a trece ușor peste represiunile din 1934, entuziasmul din 1938 și crimele care au urmat, austriecii și istoriografia austriacă trebuie încă să cadă la o înțelegere în privința ușurinței profund nemeritate cu care țara lor a reintrat în “familia europeană” după război, ca să nu menționăm profiturile acumulate vreme de patru decenii de neutralitate înfatuată, în Tony Judt – *Europa iluziilor...*, n. 28, p. 127.

⁴¹ Cf. *Ibidem*, p. 197 sq.

ISTORIE ȘI MEMORIE. O ABORDARE PSIHOLOGICĂ

Ticu Constantin

Moto: *Orice știință, în cele din urmă, este un fel de mitologie.*
(B. M. Ross, 1991, p. 169)

Prezentul articol nu este redactat de pe poziția unui istoric, ci de pe aceea a unui psiholog interesat de studierea memoriei. În prima parte a articolului vom analiza câteva dintre “punctele de întâlnire” dintre cele două discipline – istoria și psihologia – cu accent pe datele memoriei. În a doua parte vom prezenta modul în care este înțeleasă memoria din punct de vedere psihologic și care este locul informațiilor de tip social și istoric în memoria individuală. În treia parte a studiului vom realiza o analiză a modului în care sunt percepute și evaluate evenimente și personaje istorice aparținând de diferite perioade istorice, acesta din perspectiva cetățeanului obișnuit (“simțul comun”) și nu din cea a istoricilor. O primă investigație se referă la percepțiile românilor despre cele mai importante evenimente din existența României, din ultimii 100 de ani, din ultimii 20 de ani și din ultimii 10 ani. Un al doilea studiu reprezintă o analiză a datelor privind modul în care românii evocă și evaluează cele mai importante personalități din istoria modernă (personalități care au făcut cel mai mult bine sau cel mai mult rău României).

1. Istoria și psihologia. Similitudini și diferențe în analiza memoriei

Funcțiile arhivatorii ale memoriei au fost pentru prima dată accentuate în lucrările biografice și istorice, intima asociere dintre *memorie* și *povestire* apărând din dorința de a folosi trecutul pentru a instrui prezentele și viitoarele generații. Conștientizând posibilitatea de eroare în memorie, biografii și istoricii au făcut eforturi de a autentifica și verifica amintirile prin variate metode (documente, coroborarea mărturiilor contemporanilor etc.), departajând atât *istoria*, cât și *biografia* de *legendă* și *folclor*. Biografii și istoricii nu au fost interesați de reamintirea în sine (*per se*) de care se vor ocupa mai târziu psihologii și psihosociologii, ci de conținutul și semnificația datelor memoriei istorice. În schimb, psihologii au abordat trecutul dintr-o perspectivă individuală, centrându-se pe acuratețea amintirilor, semnificațiilor personale acordate amintirilor autobiografice și pe aspectele patologice ale memoriei.

Majoritatea psihologilor sunt de acord că memoria noastră individuală este departe de a fi infailibilă, că, odată cu trecerea timpului, uităm multe detalii ale evenimentelor sau chiar evenimentele la care am participat, că putem să integrăm informații false în amintirile noastre și să le relatăm cu convingerea că sunt autentice. De la primele cercetări cu privire la impactul schemelor și al interferenței retroactive în

memorie, până la cele mai recente investigații asupra efectului “înducerii în eroare” și al “monitorizării sursei”, datele converg spre concluzia că amintirile se pot schimbe ușor, că memoria umană este susceptibilă de eroare. Memoria umană nu păstrează “fotografic” toate aspectele realității, așa cum au fost ele trăite, ci este un proces reconstructivist, amintirile evocate nefiind o “aducere la suprafață” a detaliilor evenimentului original, ci o regăsire a diferitelor detalii și o reconstruire a “imaginii” evenimentului original din aceste detalii dispartate.

În mod similar, în relatările istorice, unde ne așteptăm să fie mult mai multă acuratețe, pot apărea distorsiuni ale informațiilor despre trecut. Acestea pot apărea consecutiv uitării faptelor sau a detaliilor datorită relatării retroactive a evenimentelor de către cronicari, la o distanță mare de evenimentele originale. În plus, pot apărea erori datorate interpretării greșite a “pieselor” dispartate de informație istorică sau erori date de intențiile și subiectivitatea naratorului sau a istoricului modern care încearcă să descrie un eveniment trecut.

Într-o analiză deosebit de interesantă, B. Memoria Ross (1991, p. 161) argumentează că atât istoria personală (memoria autobiografică) cât și istoria profesională (istoria reală) se bazează pe “re-amintire”, cu toate distorsiunile pe care le poate aduce acesta. Și în recuperarea amintirilor persoanele și în recuperarea celor istorice există o permanentă pendulare între trecut și prezent. Istoricul, ca și psihologul, pornește de la cunoștințele sau credințele lui actuale, recente, folosindu-le pentru interpretarea și integrarea unor informații trecute care, de multe ori, nu au nici o legătură cu imaginea actuală asupra realității. Alegerea tematicii (ce este și ce nu este clar pentru terapeut sau pentru istoric în momentul prezent) și interpretarea informațiilor referitoare la trecut se face din perspectiva informațiilor sau teoriilor prezente, raportarea la trecut având loc din perspectiva prezentului.

La fel ca și psihologii, istoricii greșesc frecvent prin suprasimplificarea motivațiilor actorilor participanți la un eveniment și supraestimarea cantității de evenimente pregătitoare a evenimentului principal, susține autorul mai sus menționat. În plus, psihoterapeuții pretind că amintirile personale trebuie neapărat să se potrivească cu un cadru general (intuit sau dedus de psiholog) sau unor *pattern*-uri comportamentale utile scopului terapeutic. La fel și istoricii se străduiesc să integreze noile descoperiri în cadrele teoretice sau concepțiile istorice deja definite. În acest caz, cea mai dificilă problemă este cea a selectării esențialului dintre o multitudine de fapte indefinite, aceasta în condițiile în care, la fel ca în științele naturale, criteriul adevărului se schimbă de-a lungul timpului. Mai mult, la fel ca în cazul evenimentelor traumatiche, situație în care pot apărea amintiri vii, deosebit de clare dar și false amintiri, în relatările istorice a unor evenimente încărcate de dramatism pot apărea distorsiuni, unele fapte fiind complet ignorate/uite în timp ce altele pot fi evocate cu o mare acuratețe.

Dintr-o altă perspectivă, familiaritatea unor situații trecute face ca acestea să fie mai puțin vizibile și greu de recuperat în evocarea personală sau istorică. Evenimentele și faptele vieții cotidiene, făcând parte din fundalul existenței noastre, sunt deseori ignorate și frecvent uitate, fără să mai lase nici o urmă. La fel se întâmplă și în reconstruirea istorică, unde momentele de ruptură, de contrast, distorsiunile evoluțiilor sociale sunt cele despre care există mărturii consistente, evenimentele “normale”, evoluțiile lente fiind ignorate. În acest sens, M. Halbwachs (*apud* B. Ross, 1991, p. 152) analizează ideea contrastului dintre memoria colectivă a grupului, care favorizează asemănarea, și istorie, care subliniază diferențele. Istoria este o relatare a schimbărilor, susține Halbwachs, și este mai puțin interesată de acele intervale în care au avut loc

puține schimbări. Datorită acestei tendințe, istoria este discontinuă, accentele și conținuturile sale se referă la schimbări, putând fi detectate chiar și cele mici. În contrast, în timp ce istoricii văd evenimentele din afară, în memoria colectivă grupul vede evenimentele din interior pe o durată de timp de regulă mai mică decât lungimea unei vieți umane.

Pe de altă parte, este nevoie de o anumită distanță în timp pentru ca un eveniment să capete o semnificație istorică, în funcție de consecințele lui pe termen lung, de schimbările pe care acesta le-a provocat în viața unui individ sau al unei națiuni. Într-o serie de studii interesante, J. W. Pannebaker și B. L. Banasik (1997), analizând o serie de evenimente marcante din istoria SUA (asasinarea lui J. F. Kennedy sau a lui M. Luther King, războiul din Vietnam etc.), ajung la concluzia că, de regulă, este nevoie de un interval de cca. 25 de ani pentru ridicarea unor monumente de comemorare a unor evenimente dramatice. Altfel spus, o serie de evenimente cu o mare încărcătură dramatică ajung să fie acceptate ca evenimente istorice în conștiința națională și să fie celebrate ca atare, abia după un interval de zeci de ani. Cercetătorii menționați găsesc efecte similare analizând cele mai populare filme din istoria filmografiei americane, majoritatea filmelor de succes fiind cele care se referă la perioade din trecut situate în urmă cu 20 și 25 de ani de la momentul realizării lor.

Autorii invocă trei ipoteze explicative pentru acest fenomen. O ipoteză este cea a *perioadei critice*, definind predispoziția individului uman matur de a percepe ca fiind cele mai frecvente și cele mai semnificative evenimentele trăite de el în intervalul de vârstă 15-25 de ani). Cea de a doua ipoteză, a *resurselor generaționale*, este inspirată din concepția formulată de Mannheim asupra "unităților generaționale". Ideea principală a acestei concepții este că o "unitate generațională" (generație definită în sensul larg ca indivizi de vârste apropiate trăind același timp istoric), având un set de valori și percepții dominante asupra istoriei și vieții, ajungând la maturitate economică (între 45 și 55 de ani), alocă resurse pentru afirmarea valorilor și percepțiilor comune. Acesta a făcut ca generația care a militat împotriva războiului din Vietnam sau a participat la acesta să fie cea care, după 20 de ani, a luat decizia și a participat financiar la ridicarea unui monument de comemorare a victimelor acestui război. Cea de a treia ipoteză – ipoteza *distanței psihologice* – completează cadrul explicativ. J.W. Pannebaker și B.L. Banasik cred că, similar tendinței individuale de a se distanța de un eveniment traumatic imediat după trăirea lui, pusă un fața unui eveniment social dramatic, reacția unei colectivități este de a evita marcarea lui publică, de a considera idee comemorării lui ca o problemă delicată sau nepotrivită. Odată cu trecerea timpului, evenimentul căpătând un caracter de fapt istoric, are loc marcarea lui istorică, dându-i acestuia semnificația pe care o merita. În România, evenimentele din decembrie 1989 au marcat o schimbare importată în istoria națională, acest moment fiind evaluat în conștiința românilor ca un eveniment istoric decisiv. În schimb, alte momente din evoluția României de după 1989 pot fi analizate din perspectiva acestei nevoi de distanțare și de re-evaluare. Din perspectiva teoriei prezentate mai sus, despre nomenclatura comunismului românesc, Securitate și informatori se va discuta deschis abia peste 10-15 ani.

Legat parțial de cele prezentate mai sus, dar cu referire la evenimente care au avut loc la o distanță mare în trecutul istoric, o altă idee importantă este cea subliniată de Bloch, într-o scurtă lucrare publicată postum – "The Historian's Craft" (1953): imposibilitatea de a ști exact care a fost semnificația și implicațiile exacte ale unui eveniment istoric, la momentul în care el a avut loc. Centrul atenției unei societăți se schimbă de-a

lungul timpului, prezentul este deseori contaminant ideologic (“învingătorii scriu istoria”) făcând interpretarea trecutului deosebit de dificilă. În plus, istoricii trebuie să “potrivească” noile fapte obținute la teoriile istorice curente. Inevitabil aceasta conduce pe fiecare istoric la încercarea de a înțelege trecutul pornind de la perspectiva prezentului.

Un alt aspect interesant subliniat de Bloch este faptul că nu numai oamenii și teoriile dar și tendințele metodologice s-au schimbat de-a lungul timpului, atât în studiul istoriei cât și în cel al memoriei. De-a lungul veacurilor, istoria s-a bazat pe mărturiile contemporanilor unor evenimente. Odată cu secolul XX, noua orientare a fost aceea de a pune accent pe probele indirecte și nu numai pe mărturiile rămase de la contemporanii sau urmașii unor evenimente. În fine, pentru istoricii moderni, doctrina “intenției originale” – o analiză a intențiilor autorilor unui fapt istoric și a semnificației sale la momentul istoric respectiv – este singura care afirmă că istoria poate degaja semnificația

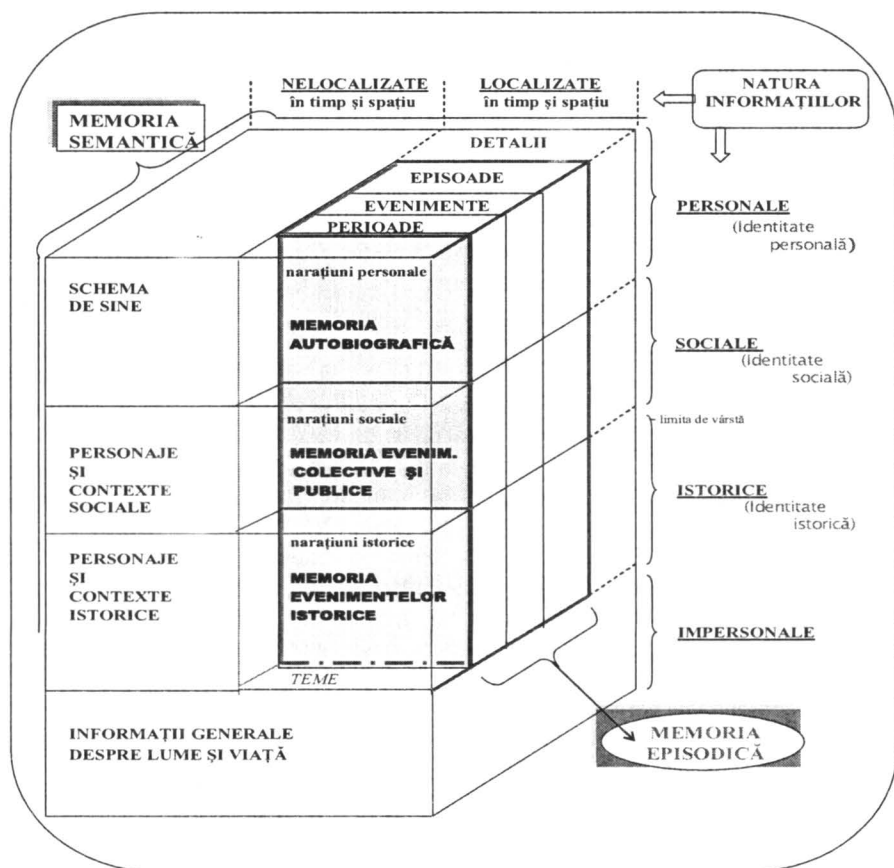

Figura 1. Memoria explicită – model general

reală a evenimentelor și nu pe cea construită pe baza informațiilor prezentului. La fel, în psihologie, schimbarea metodologică pe care a propus-o Freud semnifică tocmai apelul la evidențe indirecte chiar în dauna “mărturiilor indirecte ale pacienților” (de exemplu,

negarea și rezistențele). În mod similar cu societatea care schimbă focalizarea atenției, în dezvoltarea individuală evenimentele autobiografice pot căpăta noi și largi semnificații mai târziu prin “diferențiere” (S. Freud) sau prin “maturizarea structurilor cognitive” (J. Piaget).

Însă, pe lângă numeroase similarități, în analiza faptelor trecutului și a semnificațiilor acestora, punctul central al celor două discipline diferă: psihologii sunt concentrați asupra distorsiunilor atenției și memoriei, în timp ce istoricii pe înțelegerea semnificației evenimentelor și nu pe reprezentarea lor concretă.

2. Informații istorice, sociale și autobiografice

Pentru a putea realiza o punte între cele două discipline cred că este necesar să ne explicăm conceptele pe care le folosim. În acest paragraf ne propunem să definim, din perspectiva psihologiei, termenii de memorie, memorie episodică, memorie autobiografică, memorie socială și memorie istorică. Ca să fim mai exacți, ne vom referi la informațiile deținute de un individ, informații stocate la nivel cerebral, informații referitoare la întâmplări, momente ale propriei vieți (memoria autobiografică), informații referitoare la evenimente semnificative din societate, din lumea socială în care trăiește individul (memoria socială) sau informații referitoare la trecutul grupului sau națiunii din care face parte (memoria istorică).

2.1. Distincția episodic – semantic în memorie

Referindu-se la memoria individului uman, pentru conținutul memoriei explicite¹ E. Tulving propune (în 1972²) o distincție, devenită clasică, între *memoria episodică* și *memoria semantică*. După Tulving, *memoria episodică* conține experiențele specifice din trecut, situate într-un loc definit în timp și spațiu, deci asociate cu anumite contexte spațio-temporale. *Memoria semantică* este reprezentată de cunoștințele generale, conceptuale, despre lume și este organizată în termeni de *rețea*, *categorii*, *scheme*, *scenarii* sau *sisteme*.

De exemplu, informațiile despre prima zi de școală, un accident de mașină, o aniversare sau momentul descoperirii unei teme interesante, cum este cea a memoriei autobiografice, toate fac parte din *memoria episodică*, având o localizare temporală și spațială destul de clară. În schimb, informații referitoare la structura benzenului, autorul poeziei *Luceafărul*, modul de împărțire a anului în perioade ca lunile, săptămânile și zilele, regulile de circulație toate aparțin *memoriei semantice*, acestea fiind organizate în structuri de cunoștințe (scheme), pentru fiecare dintre aceste informații fiind destul de dificil de a găsi momentul în care au fost stocate în memorie și contextul general în care s-a realizat aceasta.

Psihologii cognitiști susțin ideea că, din punct de vedere cognitiv, cele două sisteme mnezice diferă prin *modul de organizare* a informațiilor și prin *modul de re-activare sau procesare* a acestor informații. În timp ce cunoștințele din memoria episodică ar fi organizate, în principal, după principii cronologice, cele din memoria semantică ar fi grupate în scheme și rețele semantice, după principii asociative. Mai mult,

¹ Analizii memoriei umane acceptă faptul că, în cadrul memoriei de lungă durată, din punctul de vedere al tipului de reprezentare a informației se deosebesc două sisteme mnezice: a) memoria non-declarativă (*implicită*); b) memoria declarativă (*explicită*).

² E. Tulving, *Episodic and Semantic Memory*, în *Organization of Memory*, New York, Academic Press, 1972.

cunoștințele din memoria episodică ar fi asociate cu reacții emoționale, putând chiar fi organizate în jurul unui “nod emoțional” (Freud, 1895, Bower, 1981), în timp ce cunoștințele semantice ar fi relativ neutre, lipsite de tonalitate afectivă. Nu trebuie uitat faptul că fiecare dintre aceste categorii de cunoștințe conține elemente din cadrul celeilalte categorii, că aparțin, ambele, sistemului de memorie explicită și, prin urmare, răspund și de principii de fixare și evocare similare sau comune (M. Miclea, 1999, p. 215).

Pentru memoria episodică conceptul descriptiv central este cel de *narațiune*. Memoria episodică este prin excelență *memoria narațiunilor* personale sau colective, narațiuni care dau un caracter specific informațiilor evocate în cadrul acesteia: a) organizare prin asociere/înlănțuire cronologică și b) localizare spațio-temporală a episoadelor narate.

2.2. Criterii pentru un model al structurii memoriei explicite

Ținând cont de datele prezentate mai sus, în încercarea de a realiza o distincție pertinentă între cele trei categorii de informații (autobiografice, sociale și istorice) am construit *un model al structurii memoriei explicite* care să țină cont de distincția episodic-semantic și, în același timp, să introducă distincții relevante în interiorului memoriei episodice. În acest scop am luat în calcul două dimensiuni: asocierea informațiilor cu contexte spațio-temporale specifice (informații localizate sau nelocalizate spațio-temporal) și caracterul informațiilor (informații cu relevanță personală, socială, istorică sau impersonală).

Conform acestui model, în funcție de criterii definite mai sus, putem defini două mari blocuri de memorie: *memoria semantică* și *memoria episodică*. Memoria episodică este cea care conține informațiile localizate spațio-temporal, adică informații despre momente, întâmplări sau evenimente care știm “când” și “unde” au avut loc. Memoria semantică conține totalitatea cunoștințelor generale despre lume sau viață, informații despre care nu putem spune că se referă la un episod anume, într-un loc definit și într-un interval temporal precis. În acest cadru, blocul memoriei episodice, în funcție de caracterul personal sau tangențial personal (social și istoric) al informațiilor, este compus din: informații referitoare la întâmplări, momente sau evenimente ale propriei vieți (memoria autobiografică), informații referitoare la evenimente sociale sau colective (memoria socială), evenimente referitoare la evenimente istorice (memoria istorică).

2.3. Informații autobiografice, sociale sau istorice

Nu vom insista asupra informațiilor de tip autobiografic, informații cu o relevanță personală maximă, asociate cu schema de sine (informațiile relevante despre noi înșine). În schimb, cu referire la memoria socială, dorim să facem câteva precizări.

În funcție de conținuturile sale, memoria socială face trimitere fie la memoria *evenimentelor publice*, adică la colecțiile de amintiri ale unei colectivități largi despre evenimente publice de notorietate națională sau internațională (amintiri formate predominant cu ajutorul informațiilor furnizate de mass-media), fie la memoria *evenimentelor colective*, adică la amintirile membrilor unei micro-colectivități sau ale unui grup restrâns despre “istoria” interacțiunilor sau evenimentelor sociale comune, informațiile în acest caz sedimentându-se ca rezultat al interacțiunilor sociale directe și al transmiterii orale.³ În primul caz, ne referim la evenimente de tipul “Demisia Premierului Radu Vasile”, “Mineriadele”, “Atacul terorist de la World Trade Center”, în

³ Detalii în articolul *Memoria socială: cadrul de definire și modele de analiză (I)* (Ticu Constantin), în “Revista de Psihologie Socială”, Nr. 7, 2001, Iași, Polirom.

timp ce în cel de al doilea caz, este vorba de evocările pe care le fac împreună foștii coleg de liceu sau “fiii satului” la întâlnirile de marcă de un interval de ani de la despărțire. Atunci când este evocat un eveniment social (de exemplu “Ultima mine-riadă”), pe lângă firul narativ principal care formează memoria socială a evenimentului, sunt activate și evocate și informații semantice (context politic, personaje, declarații, zvonuri) care îmbracă firul narativ principal. Deși cele două categorii de informații (episodice și semantice) sunt deseori activate împreună, la nivelul memoriei sunt stocate separat, răspunzând de legi ale organizării și evocării diferite.

Una dintre dimensiunile nu prea evidente al acestui model (dimensiune aplicabilă numai informațiilor episodice), este cea a *participării* (directe sau indirecte) sau a *ne-participării* subiectului la desfășurarea evenimentului. Participarea directă a subiectului la un eveniment (în calitate de “actor”) face ca informațiile referitoare la acesta să fie alocate mai degrabă memoriei autobiografice, în timp ce participarea indirectă (în calitate de “martor”), prin intermediul narațiunilor altora sau al mass-media, face ca datele respective să fie alocate predominant memoriei sociale. Atunci când subiectul nu participă la un eveniment, nu îi este contemporan acestuia, informațiile referitoare la aceste evenimente aparțin memoriei istorice. La limită, pentru a stabili o graniță mult mai clară, putem preciza că aparțin *memoriei sociale* informațiile despre evenimentele sociale la care am fost contemporani, iar *memoriei istorice*, informațiile despre evenimentele la care nu am fost contemporani. Ca să fim și mai exacti, ne referim la faptul de a participa, direct sau indirect (prin relatările mass-media sau ale altor persoane), la aceste evenimente, deci a avea vârsta cognitivă necesară pentru a recepta în timp real aceste evenimente. Informațiile care depășesc această limită aparțin deja istoriei.

Pornind de la această precizare, la nivel individual, memoria evenimentelor istorice conține informații despre evenimente, momente relevante istoric, evenimente care pot fi relatate sub formă narativă și la care subiectul nu a participat nici direct nici indirect. Similar celorlalte blocuri de memorie, atunci când oamenii relatează un eveniment istoric, pe lângă firul narativ principal, ei aduc în prim plan și alte detalii, aparținând memoriei semantice, pentru a da sens celei narate. Din punct de vedere psihologic și cu referire la memoria individuală, când vorbim de memoria evenimentelor istorice, facem apel la ceea ce cercetătorii ar numi “simțul comun” al percepției evenimentelor istorice, felul în care istoria, dincolo de descrierea ei academică, “obiectivă”, este percepută de către oamenii obișnuiți. Studiul empiric prezentat în partea a doua a articolului este realizat tocmai dintr-o astfel de perspectivă.

Modelul descriptiv al memoriei/informațiilor explicite prezentat mai sus nu este decât un model, un model care încearcă să organizeze, după anumite criterii, conținuturile memoriei și, prin acesta, de a înțelege mai bine mecanismele după care funcționează memoria. Acesta conduce implicit la ideea că diversele categorii de informații prezentate mai sus sunt “aproximative”, cu granițe vagi sau fluctuante, iar un anumit set de informații, în funcție de contextul de evocare, poate fi asociat unor categorii diferite (narațiuni personale sau colective, narațiuni publice sau istorice etc.) Acest model poate fi considerat o convenție (la fel cum perioada Evului Mediu și a Renașterii sunt stabilite printr-o convenție), care ne permite să definim și să înțelegem mai bine mecanismele de funcționare a memoriei umane.

În plus, acest model nu este un model static. În interiorul acestui model există o dinamică a informațiilor, numeroase transformări au loc permanent între informațiile declarative ale subiectului. Așa cum am subliniat mai sus, din blocul “*narațiuni sociale*”, pot avea loc transferuri de informații spre blocul “*narațiunii istorice*”, pe

măsură ce informațiile își pierd relevanța personală și capătă un caracter tot mai formal-istoric sub presiunea timpului și a relațiilor mass-media. Un exemplu în acest sens îl pot reprezenta informațiile legate de evenimentele din 1989, informații care, după trecerea anilor, consecutiv re-evocării lor în mass-media și structurării lor într-o variantă descriptivă unitară, formală, vor căpăta treptat caracterul unor informații istorice, chiar și pentru noi, participanți indirecti la aceste evenimente.

Pe de altă parte, există și o dinamică inversă, de exemplu evocarea unei secvențe autobiografice poate activa activarea de informații semantice relevante. Aceasta face, de exemplu, ca subiectul, atunci când vorbește despre sine, să activeze informații din schema de sine, să realizeze scurte narațiuni despre evenimente colective ale grupului etnic din care face parte, pentru a argumenta aceste calități sau să evoce informații de tip istoric în același scop. Astfel, în viața de zi cu zi, informațiile din cadrul memoriei nu stau "așezate" într-un model anume, fiecare context de evocare activând informații aparținând unor clase diferite, modelul prezentat încercând să surprindă anumite regularități, principii de organizare și funcționare care, o dată identificate și conceptualizate, ne permit o mai bună înțelegere a modului de funcționare a memoriei.

2.4. Structura informațiilor episodice

În modelul prezentat facem referire la o caracteristică comună a informațiilor de tip episodic (autobiografice, sociale sau istorice): modul în care acestea sunt organizate în memorie în funcție de nivelul de generalitate. Astfel, la nivelul cel mai general, informațiile episodice sunt organizate în memoria umană sub formă de *teme* (marile orientări sau aspecte unificatoare ale informației în memorie). De exemplu, am putea defini tema "Demnii politici" pentru informațiile de tip istoric, tema "Mișcări sociale" pentru informațiile de tip social sau tema "Realizare profesională" pentru informațiile de tip autobiografic. În cadrul fiecăreia dintre aceste teme, pot exista mai multe *evenimente* (experiențe de viață, întâmplări care se întind pe perioade extinse), fiecare dintre aceste evenimente compus din mai multe *episoade* (momente, întâmplări unitare care nu mai pot fi descompuse organizate cronologic în cadrul evenimentelor), fiecare episod fiind descris de mai multe detalii (vizuale, auditive, tactil; detalii despre stări emoționale de moment, gânduri etc.). În tabelul 1 am exemplificat, pentru fiecare dintre cele trei tipuri de informații, posibile descrieri narrative, în jurul cărora poate fi reconstruit un episod istoric, social sau autobiografic.

În structura informațiilor episodice regăsim "filonul narativ", modul în care informația este organizată și regăsită pentru a fi evocată, pornind de la nivelul cel mai înalt de generalitate (organizarea tematică) și ajungând până la nivelul cel mai concret de detaliere. Organizarea informației pe nivele de generalitate și într-o formă cronologică, permițând relatarea sub formă narativă, este caracteristică memoriei episodice, oferind, la nivel individual, un numitor comun celor trei tipuri de memorie.

Recapitulând, dintr-o perspectivă psihologică, putem spune că la nivelul cortexului fiecărui individ, există stocate informații aparținând memoriei episodice, informații despre momente, întâmplări, evenimente cu localizare spațio-temporală (știm "unde" și "când" au avut loc). În calitate de componente ale memoriei episodice la nivelul cortexului fiecărui individ, există informații despre momente, întâmplări, evenimente semnificative ale vieții individuale (memoria autobiografică), informații despre momente, întâmplări importante ale contextului social în care a trăit acea persoană (memoria socială) și informații despre trecutul grupului etnic sau națiunii din care face parte acea persoană (memoria istorică). Aceste informații sunt redată sub formă de

națiune, filonul narativ fiind cel care organizează informația și în jurul căruia se structurează informațiile cu caracter semantic care aduc un plus de informație și sens celor narate.

Tabelul 1

STRUCTURA	Memoria evenimentelor istorice	Memoria evenimentelor sociale	Memoria evenimentelor autobiografice
TEMA	Demisii politice	Mișcări sociale	Realizare profesională
PERIOADE	La sfârșitul celui de al doilea război mondial...	În perioada mandatului lui Petre Roman...	Când eram student în anul patru...
EVENIMENTE	Regele Mihai a fost forțat să demisioneze...	Minerii din Valea Jiului au venit în București...	Am susținut examenele de licență...
EPISOADE	Reprezentanții noii puteri au intrat în biroul regelui...	În Piața Universității au intrat în forță minerii...	Prezentând teza în fața Comisiei de Licență...
DETALII	În liniștea ce se lăsase se auzea ropotul ploii...	Era o dimineață rece și mirosea a fum...	Am simțit cum îmi tremură mâinile...

Dintr-o perspectivă istorică, informațiile despre trecutul grupului etnic sau națiunii din care face parte o anumită persoană, pot fi analizate în calitate de percepții “naive” ale istoriei sau referitoare la modul în care istoria unei națiuni este reflectată în mintea oamenilor obișnuiți, în reprezentările “simțului comun”. Din această perspectivă, discuția despre “adevăr” sau “eroare” în descrierea istorică se va realiza nu pe conținuturile memoriilor individuale, ci pe analiza cauzelor sau surselor care au dus la formarea, la nivelul conștiinței individuale, a unui asemenea mod de a percepe istoria. Mai mult, memoria despre istoria națională sau colectivă poate fi “manipulată” astfel încât aceasta să servească unor interese politice. În trecut ca și în prezent s-a făcut apel la istorie pentru a argumenta sau justifica anumite atitudini, decizii sau acte politice, existând o strânsă legătură între memoria faptelor sociale și istorice, conflictul social și atitudinea politică.

3. Memorie socială și memorie istorică

În ultimii ani a renăscut interesul cercetătorilor pentru analiza memoriei sociale și a memoriei istorice. Pentru spațiul european, cercetarea memoriei sociale sau istorice reprezintă o miză importantă în contextul eforturilor de construire a unei noi realități geopolitice: *Uniunea Europeană*. Încercarea de a elimina granițele fizice, economice și administrative dintre state care au o istorie proprie, uneori conflictuală, de “a uni” țări având culturi diferite și nivele de dezvoltare economică diferite, presupune a anticipa

posibile probleme legate de contestațiile, frustrările și nostalgiile ce vor apărea în urma acestui proces.

Atitudinea de acceptare sau de contestarea a noilor configurații geopolitice depinde și de argumentele aduse în favoarea sau împotriva acestui proces, iar aceste argumente vor face trimitere la două dimensiuni temporale: a) prezentul – prin sublinierea avantajelor sau dezavantajelor economice, politice și culturale ale aderării la UE; b) trecutul – prin apel la memoria socială și istorică, la sentimentul de apartenență națională și identitară. Inevitabil, grupuri naționaliste vor face referire la “memoria națională”, vor evoca perioade de glorie din istoria națională, vor cere dreptul la independență absolută, în amintirea puterii și independenței de odinioară sau vor constata dreptul de egal al altor națiuni cu care, în mod tradițional, au fost în dispute teritoriale.

Toate acestea fac aderența populației la mișcările naționaliste să poată fi condiționată sau “manipulată” prin apelul la istoria națională, la memoria evenimentelor sociale și istorice care “cer”, “justifică” sau “argumentează” acțiunile de tip naționalist. La un alt nivel de generalitate, în condițiile în care la nivel internațional militanții extremiști recurg la acțiuni imprevizibile și deosebit de periculoase (vezi atentatele din SUA din 11 septembrie 2001 sau cele de la Moscova din octombrie 2002), efortul comunității științifice mondiale trebuie direcționat și spre înțelegerea mecanismelor prin care se formează acest tip de atitudini. Un prim pas în acest sens este înțelegerea proceselor prin care atitudinile sociale sunt ancorate în datele memoriei autobiografice și istorice și identificarea factorilor care condiționează formarea, menținerea și modificarea acestor atitudini, în dependență de datele memoriei. În acest context, cercetarea memoriei sociale, a memoriei istorice, a mecanismelor de funcționare a acestora, analiza interdependențelor dintre conținuturile acestora și atitudinile sociale și politice sunt de o deosebită importanță pentru că, prin controlul sau manipularea acestora, este posibilă declanșarea reacțiilor individuale care pot sta la baza unor mișcări naționaliste sau extremiste, la formarea, întărirea sau modificarea diferitelor atitudini sociale și politice pro sau contra democrației, la formarea unor atitudini de contestare a noilor structuri europene etc.

Într-o altă ordine de idei, istoricii și psihosociologii descriu deseori modul în care trecutul a fost construit sau redefinit în scopul de a servi atitudinilor și nevoilor puterii actuale, în special atunci când este vorba de definirea identității sociale și naționale (D. Paez și colab., 1997, p. 148). În acest sens, nu trebuie să căutăm exemple prea departe în timp sau din alte arii geografice. În România, după ce comuniștii au venit “pe tancurile sovietice”, au început o campanie agresivă de afirmare ca principali luptători împotriva fascismului și asupririi. După “câștigarea” alegerilor și în deceniile ce au urmat, după încercarea de a impune o istorie falsă a românilor (cea scrisă de comandă de Mihai Roller), comuniștii au aplicat o strategie mult mai laborioasă de a impune conștiinței publice alte cadre ale memoriei. Prima etapă a acestei strategii a constat în “ștergerea” reperelor istorice reprezentate de monumente, nume de străzi, muzee și înlocuirea lor cu repere care să ateste existența și continuitatea trecutului comunist. Apoi, prin activitatea propagandistică lansată prin mass-media și manualele școlare, s-au transmis reperele unei istorii care sublinia lupta împotriva asupririi, existența “luptei de clasă” și rolul decisiv al clasei muncitoare în construcția “prezentului luminos” de atunci. Astfel, s-au creat repere, cadre explicite ale memoriei care transmiteau, implicit, anumite valori, cele susținând ideologia comunistă. Aceeași strategie de ștergere a vechilor cadre ale memoriei și de impunere a altora noi s-a aplicat și după evenimentele din 1989, de această dată în numele democrației, al întoarcerii la vechile repere istorice

și în încercarea, deliberată sau nu, de negare a celor 50 de ani de istorie comunistă. În acest context, nu putem nega faptul că prezentarea datelor sau faptelor istorice deseori este influențată indirect de ideologia clasei sociale dominante sau direct de conducerea autocratică a unei națiuni.

L. Ruedenberg-Wright (1996), analizând tradiția ebraică în ansamblu și luând ca exemplu comemorarea publică a Holocaustului, crede că comemorarea unor evenimente publice este *“o expresie a căutării colective a semnificației trecutului, trecut care la rândul lui își creează propriile amintiri”*. Autoarea susține că evenimentele publice sunt *“«locuri ale memoriei», locuri materiale, funcționale și simbolice, care cristalizează și transmit amintirile de la o generație la alta”*. În acord cu alți autori la care face trimitere, ea subliniază că, în religia ebraică, sintagma *“reamintește-ți”* este un imperativ religios care a fost crucial pentru soarta și existența Israelului, ritualurile rabinice ale reamintirii invocând o *“comuniune de generații”*. Formarea și transmiterea amintirilor colective și a datelor istorice în tradiția ebraică se realizează printr-o multitudine și diversitate de modele comemorative, cum ar fi citirea textelor religioase, participarea la servicii de comemorare, realizarea de pelerinaje sau respectarea sărbătorilor.

De cele mai multe ori, evenimentele comemorate sunt alese în funcție de *“politică”* declarată sau ascunsă a societății dominante. Așa cum am mai subliniat, evenimentele alese drept *“cadre sociale ale memoriei”* transmit și valori, explicite sau implicite, asociate acestor cadre și pot duce la legitimarea poziției politice a unui grup sau orientări politice. Uneori are loc o *“luptă”* a comemorărilor în încercarea diferitelor forțe politice de a impune conștiinței publice ideea continuității, tradiției și legitimitatea accesului la putere. O astfel de luptă a avut loc și în România de după cel de al doilea război mondial, între susținătorii regalității și cei ai comunismului; a fost o bătălie scurtă care s-a încheiat prin victoria comuniștilor, sprijiniți decisiv de către forțele sovietice ruse. În același sens, interesantă a fost și lupta purtată în Franța între gruparea politică formată în jurul comuniștilor și cea social-democrată formată în jurul lui Charles de Gaulles, imediat după cel de al doilea război mondial. Fiecare grupare încerca să impună conștiinței publice franceze atât ideea importanței, rolului decisiv jucat de ea în lupta împotriva ocupației naziste, cât și ideea continuității, a moștenirii tradiției revoluționare pe care ea o reprezenta. Imediat după război, moment în care cele două grupări politice erau relativ echilibrate ca forță, fiecare se străduia să ofere conștiinței publice anumite *“cadre sociale ale memoriei”*, prin comemorarea unor anumite evenimente sau momente din istoria Franței. De exemplu, comuniștii invitau populația la comemorarea unor evenimente *“roșii”* – *“Comuna din Paris”*, *“Căderea Bastiliei”*, *“1 Mai”*, încercând astfel să sublinieze rolul decisiv jucat de *“clasa muncitoare”*, de *“forțele populare”* în lupta împotriva asupririi sau a ocupației naziste (subliniind în acest fel continuitatea, moștenirea tradiției și, prin aceasta, legitimitatea accesului la putere). În replică, Charles de Gaulles și susținătorii săi propuneau francezilor două teme: tema *“Franței eterne”* și tema *“războiului de 30 de ani”* (1914-1944), celebrând evenimente naționale: 12 mai – comemorarea eroinei Jeanne d'Arc, 14 iulie – Ziua Drapelelor, 18 iunie – triumful victoriei franceze și gaulliste, 22 august – proclamarea republicii în 1944. Această *“luptă a comemorării”* a fost în cele din urmă pierdută de comuniști, cei care au impus *«cadrele sociale ale memoriei»* pentru Franța zilelor noastre fiind forțele politice grupate în jurul lui Charles de Gaulles. Cele prezentate mai sus și numeroase studii sociologice, istorice și psihosociale argumentează ideea unei pluralități de memorii colective, caracteristice fiecărui grup social în parte. Aceste memorii colective au o importantă funcție identitară, creând o legătură între prezentul și

trecutul grupului social, contribuind la menținere coeziunii membrilor săi. Dar, așa cum observa V. Hass și D. Jodelet (2000), trecutul unui grup nu este neapărat glorios sau valorizant, uneori poate fi destul de dificil de asumat. În aceste situații pot fi puse în joc strategii de reconstrucție a trecutului colectiv pentru de șterge sau transforma un moment penibil sau discutabil din istoria grupului social.

Pentru cele mai multe dintre grupurile etnice, religioase sau lingvistice în conflict, în istoria îndepărtată sau recentă au existat perioade conflictuale marcate de evenimente dramatice care le-au influențat evoluția ulterioară și relațiile dintre ele. Din nevoia de definire a identității sociale și de justificare a atitudinilor și nevoilor actuale, aceste repere ale trecutului istoric sunt evocate și interpretate diferit de membrii grupurilor sociale aflate în conflict. Memoria socială/colectivă a grupurilor aflate în opoziție este unul din elementele care stă la baza formării, menținerii și acutizării conflictelor sociale. Se întâmplă așa pentru că, prin manipularea sau apelul la conținuturile memoriilor colective, este posibilă declanșarea sau blocarea reacțiilor individuale care pot sta la baza polarizării atitudinilor sociale și, prin aceasta, la declanșarea/menținerea sau blocarea unor manifestări naționaliste sau extremiste.

Evenimentele socio-politice extrem de stresante (războaie, dezastre politice, crize economice, perioade de represiune) sunt percepute ca fiind evenimente traumatice cu un impact afectiv puternic asupra indivizilor și colectivităților. Conținuturile memoriei despre aceste evenimente sunt supuse unui proces social de asimilare și reconstrucție. O întrebare importantă pe care o pune D. Paez și colaboratorii săi (1997) este cum grupurile sociale (etnice, religioase sau politice) își reamintesc, uită sau redefinesc anumite date extrem de negative despre evenimente ale trecutului. Ca o continuarea a interogațiilor de mai sus, ne întrebăm cum sunt descrise cele mai importante evenimente istorice de către oamenii obișnuiți, în România. Acesta după ce societatea românească a trecut de la un regim dictatorial de tip comunist, în care adevărul istoric a fost în mod serios manipulat, la una democratică, care nu și-a găsit pe deplin valorile, direcția și identitatea istorică.

În acest cadru general, putem identifica un punct de întâlnire între memoria istorică și memoria personală, o temă de cercetare care poate fi interesantă pentru ambele discipline: modul în care sunt definite și evaluate cele mai importante evenimente din istoria României, așa cum sunt ele evaluate din perspectiva "simțul comun", a românului obișnuit.

4. Evenimente sociale și evenimente istorice

Datele acestui studiu empiric au fost colectate și interpretate ținând cont de delimitarea conceptuală dintre datele memoriei sociale și datele memoriei istorice, așa cum se manifestă ea la nivel individual, prezentată în secțiunea 2 (*Informații istorice, sociale și autobiografice în memoria individuală*).

4.1. Metodologia cercetării

Lotul investigat

Cercetarea a vizat analiza răspunsurilor de la 873 subiecți, cu o medie de vârstă de 31,6 ani (SD # 14,42; minimum 11 ani, maximum 80 de ani) din care 408 subiecți de sex feminin (46,7%) și 465 subiecți de sex masculin (53,3%).

Culegerea datelor s-a realizat într-un mod aleatoriu, studenții de la facultățile de Psihologie, Matematică și Fizică fiind cei care au căutat în mediul lor persoane de vârstă

diferită pentru a răspunde la acest chestionar (vecini, prieteni, cunoscuți). Doar pentru 286 subiecți avem înregistrate și datele legate de studiile finalizate, analiza comparativă pe nivel de studii realizându-se numai pentru acest lot restrâns format din 8,7% persoane cu studii gimnaziale, 55,2% persoane studii liceale, 36,0% persoane studii universitare (media de vârstă 33 de ani; SD # 13,00; 49% feminin, 51% masculin).

Instrument și măsurare

Pentru a analiza modul cum percep românii evenimentele sociale și istorice, am construit un chestionar, format din întrebări deschise, prin care solicitam subiecților să listeze cele mai importante evenimente/momente naționale:

- ✓ din existența României
- ✓ ale ultimilor 100 de ani (începând cu anul 1901)
- ✓ ale ultimilor 10 ani (începând cu anul 1990).

După culegerea acestor date, trei grupe independente de experți (formate din câte doi studenți de la Facultatea de Psihologie și Științe ale Educației) au preluat câte 120 de chestionare și au extras o listă cu evenimentele citate de către subiecții investigați (analiză de conținut pe bază de frecvențe). Din compararea listelor extrase de către cele trei grupe de experți pentru fiecare întrebare, s-a constatat că în jur de 15 dintre evenimentele din fiecare listă coincid atât ca formulare cât și ca ierarhie (pe primele locuri pe listă, pe baza frecvenței de citare). Pentru fiecare item (întrebare în parte) am reținut doar evenimentele cu frecvența cea mai mare, evenimente care, în același timp, s-au regăsit în listele comparate. Aceste evenimente au fost codificate, dându-li-se o formulare standard. Evenimentele care nu au fost reținute, datorită frecvenței foarte reduse și a apariției lor sporadice au fost codificate la categoria “alte sociale”, “alte politice”, “alte culturale”, “alte diverse”.

Evenimentele astfel codificate într-o formulare standard au fost introduse într-o bază de date, analiza datelor realizându-se în funcție de frecvența de numire a diferitelor tipuri de evenimente.

4.2. Rezultate

În acord cu modelul prezentat în partea teoretică, evenimentele listate în cadrul primei categorii aparțin în mod cert evenimentelor de tip istoric.

În percepția și conștiința românilor, cele mai importante evenimente din existența României au fost percepute ca fiind “Unirea de la 1918” (30%), “Războiul de independență - 1977” (14%), “Unirea principatelor sub “A. I. Cuza”(12%)”, “Unirea sub M. Viteazul” – 1600 (9%) și “Cucerirea romană” (7%). Abia pe locul patru ca importanță este citată “Revoluția din decembrie 1989” (9%), eveniment despre care credem că are încă o valență de eveniment social și care tinde spre o valență de eveniment istoric.

Analiza comparativă pe vârstă (chi square tests, $p < .009$; Std residual > 1.0) ne arată că subiecții de peste 32 de ani evocă cu o frecvență mai mare evenimentele “Unirea principatelor sub “A. I. Cuza”, “Al doilea Război Mondial” și “Începutul monarhiei”, comparativ cu cei de vârstă de sub 32 de ani. La aceștia din urmă apar cu o frecvență semnificativ mai mare evenimentele “Unirea din 1600” și “Domnia lui Ștefan cel Mare”. Comparațiile între sexe în ceea ce privește evocarea celor mai importante evenimente/momente din istoria României nu scot în evidență diferențe semnificative.

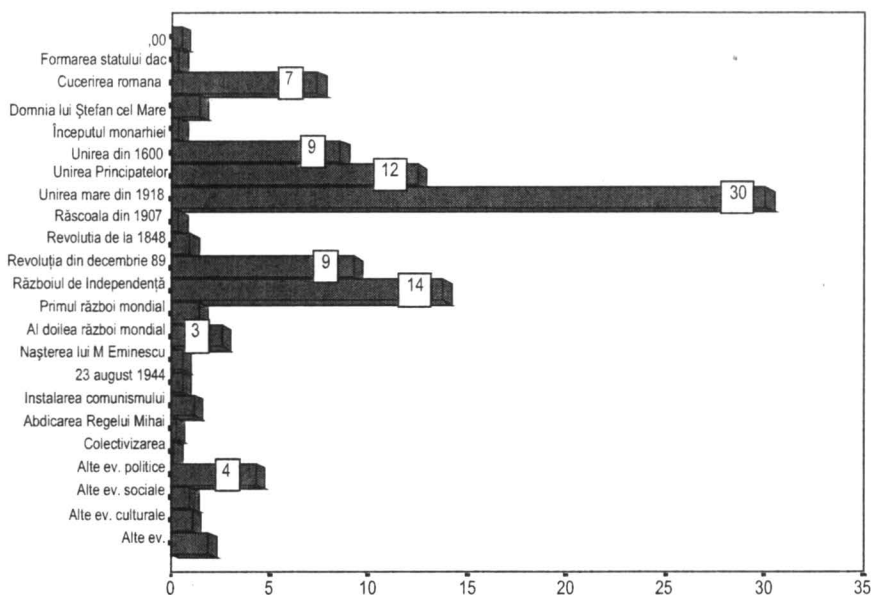

Figura 2. Cel mai important eveniment din istoria României

Fiind solicitat cel mai important eveniment al ultimilor 100 de ani ai României, evenimentele din ultimul deceniu (după 1901), care au apărut în ierarhia anterioară, se mențin pe primele locuri – “Unirea de la 1918” (33%), “Revoluția din decembrie 1989” (22%) la care se adaugă “Al doilea Război Mondial” (16%), “Instalarea Comunismului în România” (4%) și “Primul război Mondial” (3%).

Pentru cel mai important eveniment/moment din ultimii 10 ani, deși solicitam explicit evenimente sau momente de după 1990, participanții la cercetare au evocat în primul rând revoluția din decembrie 1989.

Ignorând această variabilă și pe cea “Alte politice” care cumulează un număr foarte mare de alte evenimente citate, pe primele locuri ca frecvență sunt plasate (în ordinea descrescătoare a frecvenței de evocare): “Alegerile din 1996” (10%), “Alegerile din 2000” (9%), “Mineriadele” (7%), “Alegerile din 1992” (5%), “Vizita Papei în România” (4%), “Succesele echipei de fotbal a României” (3,4%), “Aprobarea Constituției” (3,2%), “Reforma economică /privatizarea” (2,7%).

Analiza acestor răspunsuri în funcție de vârstă indică faptul că subiecții tineri (sub 32 de ani) au exemplificat cu o frecvență semnificativ mai mare (chi square tests, $p < .001$; Std residual > 1.0) evenimentele “Vizita Papei”, “Eclipsa de soare”, “Succesele echipei de fotbal a României” și cu o frecvență semnificativ mai mică evenimentele “Reforma /împroprietărirea în agricultură” și “Alegerile din 1996”, comparativ cu subiecții de peste 32 de ani.

Singulare diferențe semnificative între răspunsurile oferite de lotul feminin și de cel masculin la aceste item se referă la faptul că bărbații evocă cu o frecvență semnificativ mai mare evenimentul “Succese ale echipei de fotbal a României/Gh. Hagi”, în timp ce fetele citează cu o frecvență ceva mai mare “revoluția din Decembrie 1989” (chi square tests, $p < .029$; Std residual > 1.0).

Analiza comparativă a răspunsurilor pe cele trei nivele de studii (gimnazial, liceal și universitar) au pus în evidență diferențe semnificative statistic (chi square tests, $p < .001$; Std residual > 1.0), între cele trei loturi:

- subiecții cu studii gimnaziale evocă cu o mai mare frecvență evenimentele “Reforma în învățământ”, “Reforma în economie /privatizarea” și “Eclipsa de soare”;
- subiecții cu studii liceale se referă mai mult la evenimentele “Vizita Papei”, “Vizita lui Bill Clinton”;
- subiecții cu studii universitare propun cu o mai mare frecvență evenimentele “Revoluția din decembrie 1989” și “Alegerile din 1996”.

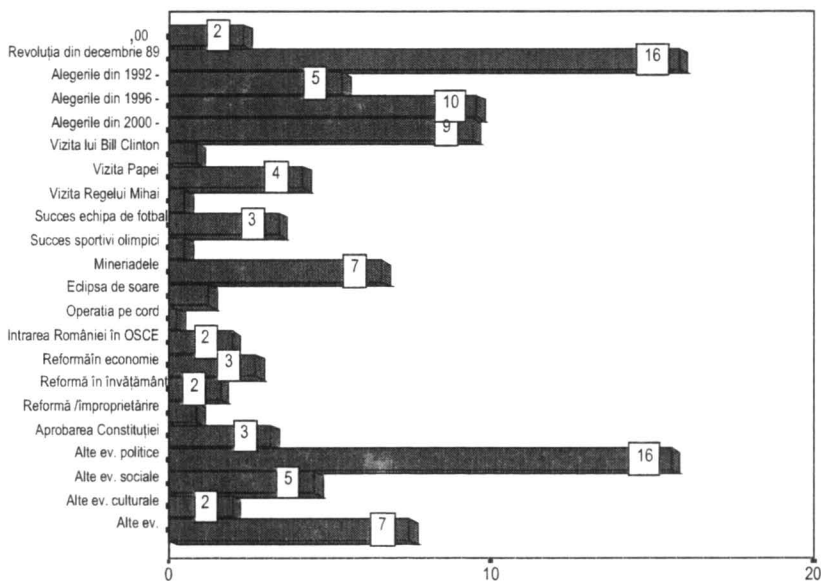

Figura 3. Cel mai important eveniment al ultimilor 10 ani ai României

4.3. Personalități sociale și istorice

O altă întrebare care ne-o punem se referă la memoria personalităților publice. Nu este o noutate afirmația că o parte din istoria României a fost re-scrisă de regimul comunist pentru a fi în acord cu ideologia comunistă sau pentru a o justifica. Cel mai mult afectate au fost datele referitoare la istoria relativ recentă a României: perioada interbelică și perioada de după cel de al doilea Război mondial. Sub presiunea ideologicului și a culturii saturate ideologic, în ultimii 50 de ani s-a transmis invariabil ideea că personalitățile politice ale perioadei interbelice au fost reprezentanții unei clase exploatare, au fost persoane corupte, persoane care a trădat interesele României și poporul român.

În ediția din noiembrie 1999 a Barometrului de Opinie Publică⁴ au fost introduse două întrebări ale căror răspunsuri au trezit reacții vehemente ale unei părți a puterii

⁴ „Barometrul de Opinie Publică” (BOP) reprezintă o suită de sondaje periodice (bianuale) inițiate și finanțate de Fundația pentru o Societate Deschisă, începând cu 1994 până în prezent. Sondajele sunt realizate

află pe eșichierul politic. Prima întrebare a fost formulată astfel “Care dintre conducătorii (liderii) politici ai României, din ultima sută de ani, a făcut cel mai mult bine acestei țări?” (o singură alegere dintr-o listă formată din 14 lideri politici ai României din ultimul secol). Cea de a doua întrebare a fost formulată ca o continuare “Dar cel mai mare rău?” Iată răspunsurile populației investigate (2019 subiecți).

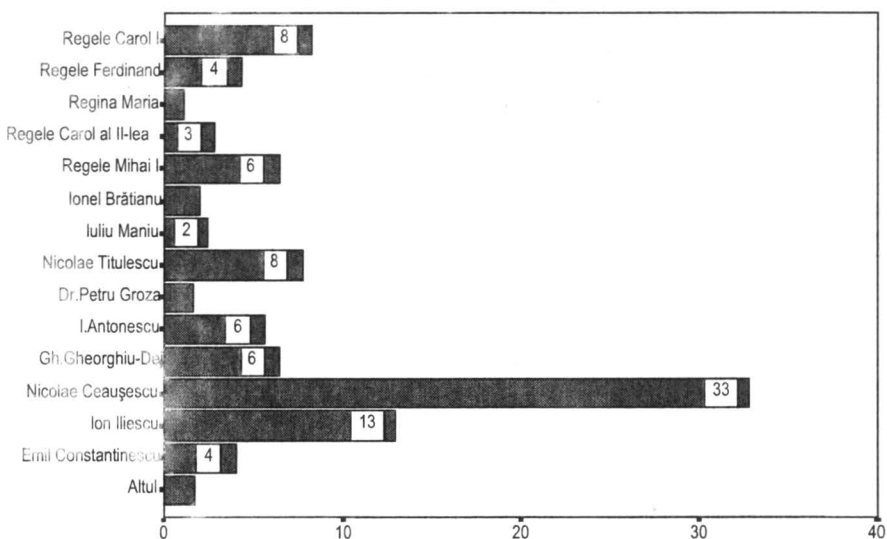

Figura 4. Conducători din ultima sută de ani, care au făcut cel mai mult bine României

Pentru prima întrebare, la care au răspuns doar 66,8% dintre subiecți, personalitățile care au fost citate cel mai frecvent au fost (în ordine descrescătoare): Nicolae Ceaușescu (32,8%), Ion Iliescu (12,9%), Regele Carol I. (8,2%), Nicolae Titulescu (7,7%), Regele Mihai (6,4%), Gh. Gheorghiu-Dej (6,4%), Ion Antonescu (5,6%).

Analiza comparativă a răspunsurilor date pe diferite categorii de respondenți la prima întrebare ne relevă aspecte interesante.

De exemplu, comparând răspunsurilor subiecților care se autoevaluează pe scala sărăcie-bogăție, am identificat diferențe semnificative statistic ($p < .05$). Subiecții care s-au autoevaluat mai săraci au numit mult mai frecvent personalități ca Petru Groza, Gh. Gheorghiu-Dej și Nicolae Ceaușescu, comparativ cu cei care s-au autoevaluat ca fiind mai înstăriți. Aceștia din urmă au evocat mult mai frecvent nume ca Iuliu Maniu, Ionel Brătianu sau Emil Constantinescu. Luând drept criteriu de comparație o altă variabilă – frecvența cititului (“Cât de des citești cărți? 1 – deloc, 2 – o dată pe lună sau mai rar, 3 – de câteva ori pe lună, 4 – de câteva ori pe săptămână, 5 – aproape zilnic), există

în România pe eșantioane reprezentative și vizează diferite aspecte ale vieții sociale. Autorul articolului este membru în juriul Barometru de Opinie Publică, juriu care stabilește tematica generală, construiește chestionarul, stabilește metoda de alegere a eșantionului și realizează o primă analiză a datelor. Accesul la datele BOP este liber și gratuit pentru toți cei interesați. Bazele de date, caietele cu rezultate și chestionarele pot fi consultate la adresa www.osf.ro.

diferențe semnificative ($p \# .000$) între cei care citesc frecvent și cei care citesc puțin sau deloc. Cei care declară că citesc frecvent citează ca personalități ce au făcut mult bine României nume ca Nicolae Titulescu, Regele Ferdinand, Regele Carol I., în timp ce aceia care recunosc că citesc cărți mai rar citează mult mai frecvent nume ca Ion Iliescu, Nicolae Ceaușescu sau Gh. Gheorghiu-Dej.

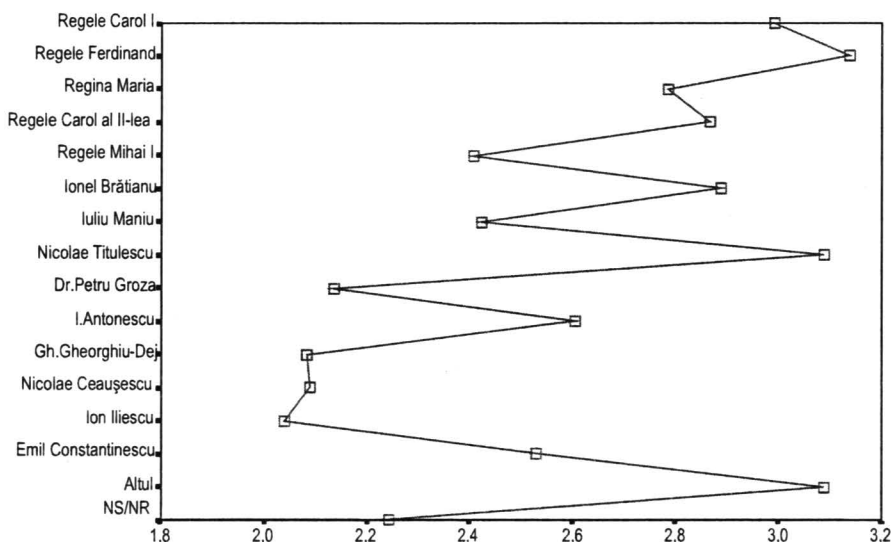

Figura 5. Ierarhii comparative în funcție de variabila «frecvența cititului»

Raportându-ne la un alt criteriu “încrederea în evrei” (“Câtă încredere aveți în evrei? 1 – foarte puțină/deloc, 2 – puțină, 3 – multă, 4 – foarte multă) întâlnim din nou diferențe semnificative. De data aceasta, cei care, în medie, au mai puțină încredere în evrei, propun ca personalități care au făcut mult bine României pe Nicolae Ceaușescu, Ion Antonescu și Ion Iliescu, în timp ce cei care au mai multă încredere în evrei, propun personalități ca Regele Ferdinand, Regele Carol I sau Nicolae Titulescu (diferențe semnificative statistic la un $p \# .000$).

Răspunsurile la a doua întrebare (60,1% dintre subiecți au dat răspunsuri valide) s-au polarizat mult mai clar: 36,8% din cei care au răspuns la această întrebare au numit pe Nicolae Ceaușescu, 31,3% pe Emil Constantinescu, 11,1% pe Ion Iliescu, 4,8% pe Regele Mihai, iar 4,7% pe Gh. Gheorghiu-Dej.

Există diferențe semnificative statistic ($p \# .000$) între cei care îl numesc pe Emil Constantinescu drept conducător politic care a făcut rău României și cei care îl numesc predominant pe Nicolae Ceaușescu în sensul că primii se autoevaluează ca fiind mai săraci, recunosc că au mai puțină încredere în evrei și că citesc mai rar sau deloc cărți, comparativ cu cei din urmă.

În general, românii care au declarat ca citesc mai frecvent cărți sau se declară mai puțin săraci, au declarat mai frecvent ca personalități negative pe Petru Groza, Ion Antonescu, Gh. Gheorghiu-Dej sau Ceaușescu în timp ce cei care recunosc ca citesc mai

rar sau deloc sau se consideră săraci, l-au numit cu o frecvență mai mare pe Emil Constantinescu.

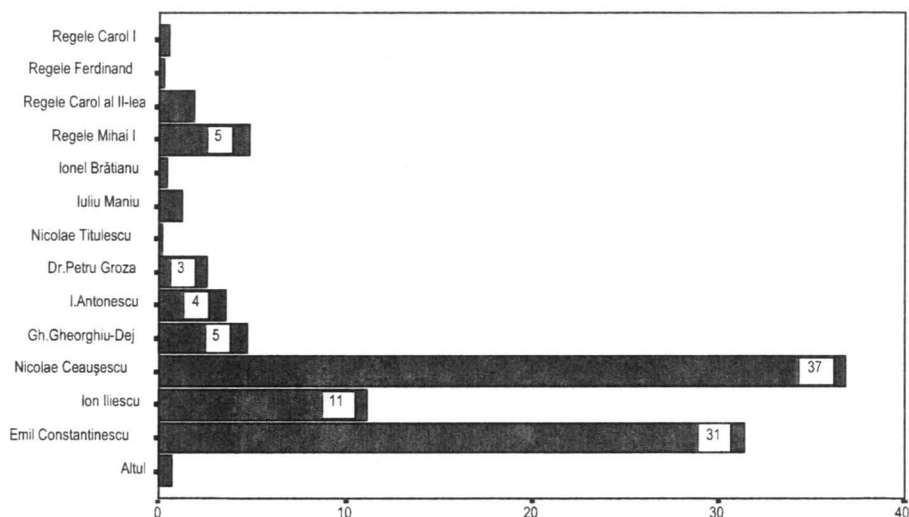

Figura 6. Care dintre conducătorii politici ai României a făcut cel mai mare rău?

5. În loc de concluzii

În conformitate cu modelul memoriei explicite avansat de noi, cele mai importante evenimente din existența României, evocate de către subiecții investigați, aparțin *memoriei istorice*. Pentru aceste date nu sunt necesare prea multe comentarii; opinia românilor cu privire la cele mai importante evenimente istorice este clară, fiind centrată în special pe evenimentele “unificatoare”, această orientare fiind probabil dată și de istoria oficială transmisă în ultimii 50 de ani. În acest sens, ne putem întreba care ar fi fost ierarhiile obținute la această întrebare dacă românii nu ar fi “beneficiat” de 50 de ani de comunism.

Cerând subiecților să evoce cele mai importante evenimente ale ultimilor 10 ani ai României am surprins o parte dintre cele mai importante repere ale *memoriei sociale*: amintiri despre evenimente la care acești subiecți au fost martori direcți sau indirecti. Sunt patru tipuri de evenimente care apar foarte frecvent în acest *screening* al celor mai importante momente al ultimilor 10 ani: 1) evenimente “politice/alegeri” (alegerile din 1992, 1996, 2000), evenimente “culturale” (“Vizita Papei”, “Vizita lui Bill Clinton”, “Succesele echipei de fotbal”; “Eclipsa de soare” etc.), evenimente “reformă democratică” (“Aprobarea constituției”, “Reforma în învățământ”, “Reforma în economie”, “Intrarea României în OSCE”), evenimente “mișcări sociale” (“Mineriadele”). Dacă estimăm că la nivel național vom obține rezultate similare (cu variații interregionale și pe diferite categorii socio-demografice), putem să afirmăm că acestea sunt principalele categorii de evenimente sociale citate de către subiecții români.

Ca o continuare firească a acestui prin studiu în una din cercetările pe care le finalizăm în momentul redactării acestui articol, luăm spre analiză cele trei dintre evenimente tipice descrise frecvent de lotul investigat anterior: “Alegerile prezidențiale

din 2000", "Ultima Mineriadă" și "Vizita Papei". Am fost interesați să aflăm care sunt variabilele cognitive, afective sau valorice, atât personale cât și colective, legate de aceste evenimente prototipice ale vieții sociale actuale. Aceste date ne vor permite analiza relațiilor complexe existente între evenimentul în sine, contextul socio-politic al evenimentului, caracteristicile indivizilor care asimilează informațiile despre eveniment și contextul istoric la care aceștia fac trimitere. Astfel vom putea identifica o parte din factorii care condiționează marcarea unui eveniment ca fiind semnificativ în conștiința colectivă și, prin acesta, o parte din factorii care participă la semnificarea unui eveniment ca având o valoare istorică în conștiința colectivă.

Astfel credem că vom participa la efortul de a realiza următorul pas în studierea memoriei sociale și a celei istorice, așa cum este ea reprezentată la nivel individual și anume acela de a trece de la interpretările strict cognitiviste (în termeni de procesare a informației) sau strict psihosociale (cele "prizoniere" paradigmei lui Halbwachs), la o abordare integrată, ținând cont atât de contextul social și de cel istoric în analiza și interpretarea realității sociale.

BIBLIOGRAFIE

- Brown, N. R., Shevell, S. K., Rips, L. J., 1986, *Public memories and their personal context*, în *Autobiographical memory*, Duke University, Cambridge University Press.
- Chelcea, S., 1996, *Memoria socială – organizarea și reorganizarea ei*, în *Psihologie socială*, Adrian Neculau (coord.), Iași, Polirom.
- Chelcea, S., 1998, *Memorie și identitate, constructe sociale*, în *Memorie socială și identitate națională*, S. Chelcea (coord.), București, Editura INI.
- Constantin, T., 2003, *Memoria socială* (coautor), în *Manual de Psihologie socială*, Adrian Neculau (coord.), Iași, Polirom, p. 308-325.
- Constantin, T., 2002, *Memoria amintirilor sociale marcante: fuga lui Ceaușescu*, (coautor), în *Anatomia societății posttotalitare* (coord. Mihai Șleacțișchi), Editura Tehnica-Info, Chișinău, p. 101-139.
- Constantin, T., 2001, *Amintirile marcante versus amintirile comune: o nouă viziune taxonomică*, în "Revista de Psihologie Socială", nr. 8, Iași, Polirom, p. 12-37.
- Constantin, T., 2001, *Memoria socială: cadru de definire și modele de analiză*, în "Revista de Psihologie Socială", nr. 7, Iași, Polirom, p. 137-157.
- Hass, V. Jodelet D., 1999, *Pensée et mémoire sociale*, în *Psychologie sociale*, J.P. Pétard (coord), Bréal, Paris.
- Hass, V. Jodelet D., 2000, *La mémoire, ses aspects sociaux et collectifs* în *Psychologie sociale*, Roussiau N. (coord.), Ed In press, France.
- Halbwachs, M., 1994, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, Ed. Albin Michel.
- Neculau, A., 1999, *Memorie colectivă și uitare*, în "Psihologia Socială", Iași, Polirom.
- Neculau, A., 2000, *Controlul contextului și manipularea reprezentărilor sociale*, în "Psihologie socială".
- Neculau, A., 2000, *Memoria pierdută: eseuri de psihosociologia schimbării*, Iași, Polirom.
- Neculau, A., 2001, *Cum se construiește azi memoria socială*, în "Psihologie socială", 7.
- Namer, G., 1987, *Mémoire et société*, Paris, Meridiens Klincksieck..
- Pannebaker, J. W., și Banasik, B. L., 1997, *On the Creation and Maintenance of Collective Memories: History as Social Psychology*, în *Collective Memory of Political Events*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, SUA.
- Pacz D. și colab., 1997, *Social Processes and Collective Memory: A Cross-Cultural Approach to Remembering Political Event*, în *Collective Memory of Political Events*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, SUA.
- Ross, B. M., 1991, *Remembering the personal past: descriptions of autobiographical memory*, Oxford University Press.
- Ruedenberg-Wright, L., 1996, *Forty years of rehearsal*, în *Civic ceremony as a field for memory and social identity*, Ben Gurion University of the Negev.
- Rubin, D. C., 1999, *Remembering our past. Studies in autobiographical memory*, UK: Cambridge University Press.
- Stănculescu, Irina, 1999, *Schimbarea reperelor memoriei colective*, în "Revista de Psihologie Socială", nr. 4, Iași, Polirom.
- Tulving, E., 1972, *Episodic and semantic memory*, în *Organization of Memory*, New York, Academic Press.

UNIVERSUL PARANOIC AL STALINISMULUI

Vladimir Tismăneanu

Câteva cărți recent apărute propun o regândire a ceea ce a însemnat stalinismul ca practică politică totalitară, dominată de viziunea complotului universal împotriva sistemului instaurat în octombrie 1917. Este vorba de necesare corective împotriva amneziei, ori a memoriei deliberat selective, repere esențiale în ceea ce înseamnă exorcizarea demonilor trecutului, terapia morală și deslușirea mecanismelor care au făcut posibile marile atrocități. Exercițiul memoriei are deci mai mult decât valoare documentară, fiind vorba de posibilitatea însăși a unei reconstrucții etice menite să evite repetarea unor experimente extremiste cu consecințe catastrofale.

Aș aminti aici o excelentă carte de istoria ideilor semnată de profesorul Steven Marks de la Clemson University, consacrată rolului jucat de Rusia în configurarea modernității politice și culturale a secolului XX: *How Russia Shaped the Modern World: From Art to Anti-Semitism, Ballet to Bolshevism* (Princeton University Press, 2003). Mă gândesc mai ales la capitolul în care este discutată relația dintre bolșevism și mișcările extremei drepte revoluționare (fascismul și nazismul). Opus simplificărilor relativizante de tip Ernst Nolte, Marks admite faptul că fascismul italian și mai ales nazismul și-au aflat o decisivă, dar nu unică, sursă de inspirație în matricea politică și ideologică a leninismului (și, mai ales după 1925, a stalinismului). Hitler nu ezita ca, în discuțiile private cu acoliții săi, să-l numească pe Roland Freisler, sinistrul președinte al tribunalului suprem nazist (*Volksgericht*), “Vișinski al nostru” (referindu-se la procurorul vituperant din perioada Marii Terori). Recunoscând existența unor diferențe importante între despotismele ideologice ale secolului douăzeci, Marks afirma că Hitler și Mussolini au reușit să construiască propriile mutații “ale noii forme de tiranie absolutistă al cărei prototip a fost dictatura sovietică a partidului unic” (p. 310). Insist asupra acestor semnificative paralele, întrucât, așa cum observa Alain Besançon, ne întâlnim nu o singură dată cu fenomenul hipermneziei în privința fascismului, având ca pandant o tendință de escamotare a dimensiunii genocidare a bolșevismului (în perioada sa radical-stalinistă). În opinia mea, cele două expresii ale răului radical în veacul trecut trebuie rememorate și studiate în chip continuu și sistematic, încercând să le observăm conexiunile, dar și distincțiile esențiale.

Afinitățile dintre stalinism și nazism au fost adeseori discutate în literatura politică și istorică, însă nu de puține ori auzim voci care insistă asupra așa-numitului proiect ideologic diferit (este vorba de tentative de exonerare, fie și parțială, a comunismului, prin referință la originile sale intelectuale evident opuse biologismului rasist). Relativ recent republicata carte a faimosului general Walter Krivitsky, șeful spionajului sovietic în Europa de Vest, care a defectat în 1938, luminează tocmai faptul că între cei doi

briganzi totalitari existau conexiuni inavuabile, însă nu mai puțin reale și cu efecte pe lungă durată (vezi Walter Krivitsky, în *Stalin's Secret Service*, Enigma Books, 2000). Asemeni lui Lev Troțki, care a prevăzut infama alianță dintre Stalin și Hitler, în cartea sa, inițial publicată în decembrie 1939, Krivitsky avertiza democrațiile vestice, ca și pe numeroșii militanți antifasciști seduși de retorica stalinistă, că de fapt Stalin se angajase încă din 1933 într-un joc cinic și duplicitar. Oficial, cel puțin până în august 1939, deci până la semnarea pactului Molotov-Ribbentrop, URSS se opunea fascismului, mobiliza opinia publică mondială pentru stoparea acțiunilor expansioniste ale Germaniei și Italiei. În fapt, arată Krivitsky, cele două sisteme aveau în comun același dispreț pentru instituțiile statului de drept și dorința de strangulare a oricărei manifestări de gândire sau acțiune liberă. Descrierea perioadei Marii Terori de către Krivitsky este terifiantă: o adevărată casă de nebuni, în care marele maestru, cel care orchestrează oroarea, este liderul partidului și în care nimeni, nici măcar șeful poliției secrete (mai întâi Genrikh Yagoda, apoi Nikolai Ejov) nu se poate simți în siguranță. Krivitsky a reușit să informeze guvernul britanic despre existența rețelei de spionaj sovietic în cercurile diplomatice și de contraspionaj, fără însă a identifica vârfurile acestei acțiuni subversive. A fost ucis de un agent al OGPU, într-o cameră de hotel din Washington, în februarie 1941: aparența era a unei sinucideri, însă toate datele concură să susțină faptul că era vorba de răzbunarea lui Stalin. Krivitsky îndrăznise să demaște esența paranoic-teroristă a sistemului și apelase la conștiința stângii internaționale în lupta sa împotriva celui pe care îl considera vinovat pentru întemeierea unei dictaturi criminale (asemeni atâtor alți dezamăgiți, Krivitsky nu sesiza legătura între bolșevismul originar și stalinism, copleșitor demonstrată de Aleksandr Iakovlev în cartea sa *A Century of Violence in Soviet Russia*, Yale University Press, 2002).

O altă carte care a provocat numeroase discuții este legată de rolul lui Stalin în alcătuirea scenariului diabolic menit să ducă la procesul medicilor (așa numiți "asasini în halate albe") în februarie 1953, deci cu o lună înaintea morții "corifeului științei" (regretata Annie Kriegel numea dramaturgia terorismului pseudo-juridic stalinist, pedagogia infernală). Intitulată *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948-1953* (Ultima crimă a lui Stalin: Complotul împotriva doctorilor evrei), cartea este rezultatul colaborării dintre istoricul american Jonathan Brent, redactor șef la Yale University Press, și istoricul rus Vladimir Naumov, fost secretar, în perioada Gorbaciov, al comisiei prezidențiale pentru reabilitarea victimelor represiunilor staliniste. Apărută în 2003 la Editura Harper Collins, lucrarea lui Brent și Naumov explorează documente multă vreme inaccesibile menite să demonstreze, dincolo de orice îndoială, rolul decisiv al lui Stalin în urzirea macabrelor intrigi împotriva doctorilor acuzați de conspirație sionistă și spionaj în favoarea Statelor Unite. Logica epurării funcționa după rețeta aplicată în anii '30, când Stalin își denunța foștii adversari drept "agenți naziști": lumea era împărțită în două, URSS era "imperiul binelui", Israelul era văzut de Stalin drept un cap de pod al imperialismului american, iar America era considerată ca fiind complet controlată de demonicele cercuri plutocratic-sioniste. În această acțiune, Stalin s-a bizuit mai întâi pe ministrul securității, Viktor Abakumov, iar apoi, după înlăturarea acestuia, pe un personaj absolut monstruos din punct de vedere moral, Mihail Riumin. Merită menționat că după moartea lui Stalin, Riumin, Abakumov și alți torționari au fost anchetați de Lavrentii Beria (cel care a ordonat eliberarea medicilor și sistarea investigației împotriva lor ca fiind rezultatul unor "provocări uneltite de dușmanii poporului"). Apoi, după arestarea lui Beria în iunie 1953 și lichidarea lui în decembrie același an, atât Abakumov, cât și Riumin aveau să fie executați

pentru ceea ce “conducerea colectivă” dominată de Nikita Hrușciiov și Gheorghe Malenkov numea “grave violări ale legalității socialiste”.

Sunt multe elemente semnificative din perspectivă istorico-politică și umană în această carte care ar trebui publicată cât mai curând în românește: rezistența extraordinară a unora dintre doctori (evrei și ne-evrei), implicarea directă a lui Stalin în dirijarea interogatoriilor și rolul său în utilizarea celor mai sălbatice torturi, existența unor figuri în aparatul justiției militare care au îndrăznit să pună la îndoială scenariul imaginat de liderul paranoic, obsedat de prezența trădătorilor în anturajul său imediat, utilizarea morții (probabil din cauze naturale) a lui Andrei Idanov în august 1948 drept argument pentru declanșarea, trei ani mai târziu, a vânătorii de vrăjitoare în rândul doctorilor Kremlinului. Cât îl privește pe Riumin, ar fi nevoie de un articol separat pentru a analiza cariera și metodele acestui arivist obscen, maniac antisemit, un instrument fanatic al unui sistem intrat în delir. În multe privințe, anchetele conduse de Riumin amintesc pe cele organizate de Soltutiu împotriva lui Lucrețiu Pătrășcanu (era vorba, în fond, de aceeași lugubră “școală” a distrugerii ființei umane).

În anii 80, în conversațiile sale cu scriitorul Felix Ciuev, Viaceslav Molotov afirma: “Nu e nevoie să o mai spun, Stalin va fi reabilitat”. Acum, la cincizeci de ani de la decesul tiranului, ne spun sondajele, există numeroși cetățeni ruși care continuă să-l privească pe Djugasvili-Stalin drept un “lider înțelept și uman”. Problema eliminării posibilității renașterii stalinismului este inseparabilă de aceea a înțelegerii naturii acestui sistem. Cum scriu Brent și Naumov: “Stalin este o posibilitate perpetuă”. Se prea poate că, așa cum se sugerează în carte, Beria să-i fi grăbit moartea turnându-i otravă în băutură: chestiunea nu este însă a eliminării unui individ, ci a priceperii mecanismelor prin care acesta a putut accede la puterea absolută, reușind să o utilizeze în scopuri exterministe. Cărți precum cele discutate în acest eseu, ca și recent apăruta lucrare monumentală consacrată Gulagului de către excelenta ziaristă Anne Applebaum, au menirea de a avertiza asupra pericolelor născute din cultul unei ideologii presupus infailibile și al unei organizații structural conspiratorie (partidul comunist) pentru care orice opoziție este aprioric criminală. A ignora aceste primejdii, a vedea stalinismul (ori nazismul) drept pagini definitiv închise, deci irepetabile, ale unui trecut de care ne-ar place să ne debarasăm (prin minimalizare, ignorare ori uitare), înseamnă să nu înțelegem că totalitarismul a fost o expresie, perversă, ce-i drept, a crizei modernității.

Washington, DC, 25 mai 2003

MANIPULAREA COGNITIVĂ ÎN TOTALITARISM ȘI EFECTELE SALE TÂRZII

Adrian Neculau

Cuvântul *manipulare* este astăzi violent respins, majoritatea indivizilor imaginându-se doar în situații de victime, niciodată în postura de manipulatori. În gândirea socială, manipulatorul este considerat fabricant de “adevăruri” utile unui grup de interese, conspirator în slujba unor forțe malefice; acești indivizi se recrutează dintre ambițioșii și ranchiunoșii năzuind să dețină putere asupra celorlalți, pe care nu-i pot subordona fără a recurge la mijloace obscure. Strategia manipulatorului constă în devalorizarea și destabilizarea victimei, neezitând să divizeze grupul, să culpabilizeze exploatând buna credință, să interzică sau să deturneze convingeri. Ca tehnică, el utilizează exagerarea sau simularea, caricaturizarea credințelor celorlalți, deformarea și interpretarea faptelor, transformarea victimei în ins iresponsabil, lipsit de demnitate, rău cetățean (Chalvin, 2001).

Manipulatorul se prezintă, de regulă, ca exponentul unor valori absolute, ca purtător al voinței majorității, ca reprezentând partea sănătoasă a societății. Jocul manipularii presupune îmbinarea presiunii psihice, morale, cu (adesea) cea fizică, asupra victimei, pentru a-i schimba structurile cognitive, în scopul deturnării capacității sale de analiză și de reacție normală la stimulii sociali.

Teroarea ca model pedagogic

Am încercat, în mai multe rânduri, să dovedesc, utilizând modele de analiză de inspirație psihosociologică, că un anumit tip de context social-politic, “modelat” în numele unei ideologii, după un program elaborat de către un grup dominant (grup de putere), livrează “beneficiarilor” o experiență socială și de cunoaștere “dirijată”, utilă consolidării puterii grupului respectiv. Totul într-o formulă “educativă”, controlată de către gardieni ai gândirii bine coordonați, având ca efect formarea unor reprezentări sociale balizate de reguli rigide, tabele de orientări, repertorii de norme. Individul format în asemenea condiții nu are decât soluția “adaptării” la “cerințe”. El nu mai are un discurs normal, el nu comunică personal, ci caută “formula justă”, dezvoltând strategii de supraviețuire. Într-un text publicat în 1991 am încercat să identific mecanismele care au făcut posibilă realizarea unui program de anihilare a gândirii independente prin crearea unor modele organizaționale rigide, dirijate, veritabile aparate destinate controlului total al individului, generatoare de frică, stimulând comportamentul birocratic, ritualizarea și delațiunea. Dacă contextul este “construit” astfel încât să controleze individul și grupul în articulațiile sale importante, atunci aceștia vor reacționa după schema cognitivă cu care au fost obișnuiți. Dacă se “precodează”

realitatea, dacă se livrează “ghiduri de acțiune”, se pot determina anumite anticipări și așteptări (Flament, 1997). Prin controlul sistemului de formare (a conținuturilor, a metodelor didactice, a stilului interacțional), de exemplu, se pot obține serii de indivizi modelați după forma dorită.

Modelul acesta de “educație” are ca obiectiv formarea standardizată a individului mediu, a “omului muncii” dispus să se încadreze într-un program care-l va înarma cu instrumente ce-i permit adaptarea fără probleme la contextul său social. Omul “adaptat” populează astăzi spațiile organizaționale, el nu sesizează că s-a schimbat contextul și că nu mai are nevoie de structurile cognitive învățate într-un alt context. El reprezintă un model de reușită al pedagogiei manipulării. Ce se putea face însă cu cei care, prin formația inițială sau posibilitatea accesului la o cunoaștere alternativă, rezistau unui proces de educație pentru toți? Cum puteau fi aceștia determinați să accepte noile standarde culturale?

Pentru indivizii considerați irecuperabili prin metode “normale” s-au găsit alte mijloace cu ajutorul cărora să li se înfrângă rezistența la schimbare: decăderea din drepturi civice, închisoarea, inducerea fricii prin organizarea terorii, după modelul sovietic. Analiza acestui model acțional o găsim la Hannah Arendt: totalitarismul la putere, pentru a obține “dominația totală”, înfrânge pe oponenți și face imposibilă orice opoziție mai departe. Stabilitatea regimului totalitar depinde de izolarea oponenților, de “sustragerea acestora din lumea celorlalți, din lumea celor vii în general”.

Instaurarea guvernului Groza, la 6 martie 1945, a avut drept consecință, cum se știe, subordonarea totală a instituțiilor statului față de noul regim politic, fapt ce a condus la instalarea regnului totalitar. Avem un tablou al consecințelor, realizat recent de un istoric englez: nu fost desființate principalele partide de opoziție și s-a impus modelul partidului unic, au fost îndepărtați vechii magistrați, înlocuiți cu adepți fanatici, unii făcând o nouă formație juridică, au început valurile de arestări, adversarii politici au fost tratați drept “elemente dușmănoase” și “sabotori”, recomandându-se lichidarea acestora “fără milă” pe baza unui nou sistem juridic, copiat după cel sovietic, s-au impus metode și practici staliniste în viața socială (Deletant, 2001). Ieșit din ilegalitate, unde lupta funcționistă și eliminarea adversarilor funcționa ca o lege a supraviețuirii, partidul ajuns acum la putere, prelungește această metodă în noul context, proiectând, la nivel național, “un fanaticism uluitor pentru neofiți și terifiant pentru cei avizați” (Tismăneanu, 1996). Cum descrie politologul româno-american această “psihologie comunistă”, cum o numește el? Intoleranța, exclusivismul și rigiditatea în tratamentul aplicat eventualilor adversari și “îndârjirea” împotriva celor de altă factură spirituală, combinate cu inapetența pentru comunicare s-ar datora unui complex antiintelectual, resimțit acut de activiștii de origine muncitorească (în viziunea leninistă, intelectualii apăreau ca elemente șovăielnice, fragile, lipsite de convingeri ferme și principii solide). Era normal deci ca statul de intelectual să genereze suspiciuni, rezerve sau chiar ură fățișă. Era valorizat, în schimb, profilul individului atașat, credincios, disciplinat. Cultura politică a stalinismului românesc s-a construit din caracteristici precum “autoritarismul, centralismul exacerb, venerarea instanțelor conducătoare și persecutarea puținilor militanți cu spirit critic, fracționarismul, rigiditatea doctrinară și refuzul dezbaterilor teoretice, intoleranța, exclusivismul, loialitatea nețărnută față de centrul mondial al comunismului și desconsiderarea tradițiilor naționale”. Un tablou social-politic cât se poate de complex, generator al unor consecințe devastatoare în plan psihosociologic, pentru indivizi și grupuri. Aurora Liiceanu (2003) observă cu pertinentță: regimul de tip sovietic în spațiul românesc s-a “consacrat” utilizând două pârguri psihologice, într-o succesiune

bine gândită: teroarea și obediența. Prima etapă s-a caracterizat prin teroare și a avut drept consecință instaurarea fricii ca mod de viață, a doua etapă a fost de consolidare a “rezultatelor” obținute, adică supunerea generalizată, cu consecințele sale, pasivitatea și izolarea mentală.

Strategia utilizată pentru a înfrânge gândirea independentă a fost aceea de a induce *frica generalizată* prin încarcerarea tuturor acelora care manifestau rezistență la presiunea ideologică și inducerea aceluiași sentiment familiilor, celor apropiați. În închisori se utiliza pedagogia supunerii prin *foame, frig și bătaie* a celor supuși experimentului de schimbare cognitivă planificată. Mărturiile unor Constantin Giurescu sau Nicolae Mărgineanu înfățișează situații inimaginabile de utilizare a violenței pentru a schimba reperele victimei, credința sa în norme, valori, bune sentimente. Avem în aceste mărturii, cumulate, toate mijloacele prin care cineva poate fi total înfrânt: umilirea, înjosirea până la pierderea stimei de sine, provocarea durerii atroce care anihilează judecata, răpirea demnității umane.

Frant Tandara, torționarul-sposedit, rezuma cinic filosofia de viață a celui care provoacă aceste suferințe, inspirată de “opțiunea” sa ideologică: era, zice, “înraît împotriva burgheziei la maxim”, încât “i-aș fi omorât pe toți”. Iată și punerea în practică: “Dacă aveam oftică pe cineva, îl terminam cu bătaia”. Alături de bătaia “pură” mai erau utilizate și alte tehnici, perfecționate: bătaia cu creionul peste testicule, zdrobirea degetelor în canatul ușii, sugrumarea, asfixierea, lovitură după ceafă, capabilă să provoace moartea, electrocutarea la tălpi, bătaia cu “săculeții de nisip” și cu cearceafuri ude până când individului i se dezlipeau plămânii și scuipa sânge...

Să apelăm la relatarea istoricului C. Giurescu, privind atitudinea unuia dintre vestiții temnicheri, Cioplan. Într-o zi, unul dintre deținuți, exasperat de suferință, i-a spus: “Mai bine ne-ați împușca”. Cinic, Cioplan răspunde: “Noi comuniștii nu omorăm, avem metodele noastre care să te facă să te dai singur cu capul de pereți”. Și iată comentariul istoricului: “În ce privește Sighetul, vorba lui s-a adeverit: n-au fost executați oameni; s-au sinucis ei de disperare, au pierit de boală, lipsiți de îngrijire medicală, sau au înnebunit. Cred că nu există în toată țara o altă închisoare care să dea un procent așa de mare de morți, de sinucigași și de nebuni”.

Nici mai târziu, după era stalinistă, când metodele de exterminare fizică au fost oarecum abandonate, sistemul de presiune nu era mai blând. Iată mărturia unui romancier saș, Eginald Schlattner, care a făcut închisoare în România și apoi cariera literară în Germania (tradus recent și în limba română). El a fost arestat pentru un “delict de cavalier”, adică “omisiunea denunțării”. Iată cum evoca atmosfera “anchetelor pe timp de noapte”: “fără să te brutalizeze, să te bată, ca înainte, în era stalinistă. Era un interogatoriu în cruce: trei inși te întrebau și sugerau anumite idei, fără să pronunțe nici măcar un nume. Erăi astfel forțat să mărturisești anumite lucruri care nici nu s-au întâmplat. La sfârșitul unei asemenea nopți, eram și eu convins că le-am făcut. Abia în celulă îmi dădeam seama că mărturisisem cu totul altceva față de realitate. *Erau metode de teroare psihică* (s.n.). Aici văd eu tragicul. Când l-au arestat pe fratele meu după șase luni, i-a arătat: uite acest proces-verbal, fratele tău te-a turnat”.

Desigur, toate aceste metode de presiune urmăreau un scop precis: înfrângerea capacității de rezistență fizică și psihică a celor supuși tratamentului, schimbarea structurii interioare a personalității lor prin eliminarea reperelor acesteia, îndeosebi prin anihilarea încrederii în valorile colective, în solidaritatea de grup. O specialistă în antropologie, Mary Douglas (2002), care a studiat grupurile de mici dimensiuni, ne explica: supraviețuirea și schimbările grupurilor latente sunt rezultatul interdependenței

complexe și a schimburilor reciproce multiple. Individul rațional este prins într-un set de relații și obligații, fără alternativă (sau, dacă exista alternativă, alegerea acesteia duce la distrugerea eșafodajului), refuzul colaborării fiind penalizat prin aplicarea unor sancțiuni. Nu e vorba aici de cooperare sau de încredere, pentru că nu există o posibilitate de alegere, singura opțiune este cea a supunerii. Cei supuși presiunii sunt niște “factori pasivi” care vor acționa ca urmare a unor constrângeri, fără a li se oferi posibilitatea judecății personale sau inițiativei. Schimbările au loc datorită unei “irezistibile forțe coercitive venite de undeva din exterior”. Cum au loc schimburile dintre grupuri, în cazul abordat aici? Grupul de deținuți este supus unor formidabile presiuni de către grupul de supraveghetori. Se acționează concomitent asupra fiecărui individ, cât și asupra grupului ca întreg. Când indivizii cedează unul câte unul, pe rând, grupul își schimbă și el reperele, renunță treptat la setul de valori, putându-se ajunge până la abandonarea totală a trăsăturilor ce-l definesc.

Nu se cunosc cifrele exacte ale celor care au fost deținuți politic în închisorile din România. Numai în deceniul 1948-1958 se pare că au fost arestate peste 100.000 persoane. Deletant crede că această cifră este modestă. Recent el estimează că în coloniile de muncă, organizate în scopul “reeducării prin muncă a elementelor ostile RPR”, erau deținuți, prin anii '50, aproximativ 180.000 persoane, dintre care numai 40.000 se găseau la Canal. Iar Dej a recunoscut el însuși că au fost arestați 80.000 țărani care nu voiau să se înscrie în colectiv. Se mai adaugă acestor cifre și victimele deportărilor în masă a celor care erau considerați persoane nesigure: foști ofițeri, judecători, avocați, industriași, agricultori care dețineau peste 10 ha de pământ. Cifra de 300.000 avansată de unele surse, pentru această perioadă, nu pare nerealistă. În cartea de memorii din închisoare a lui Pavlovici se avansează însă o cifră halucinantă: două milioane de persoane ar fi avut de suferit din motive politice: reținuți, anchetați, condamnați, internați în colonii de muncă sau în clinici de psihiatrie, deportați. “Dintre acestea, crede, au pierit în celule sau în lagăre de exterminare cam 300.000” (p. 74). Să ne gândim apoi că fiecare arestat avea o familie - părinți, soție, copii. Putem multiplica această cifră de cel puțin trei-patru ori. Mai erau și alte rude, vecinii, colegii, cunoscuți. “Exemplul” avea efect multiplicator. Frica stăpâna o bună parte din populație.

Am abordat acest subiect – *frica* – în timpul unei convorbiri cu Serge Moscovici. Desigur, ne raportăm la alt context, la perioada terorii legionare, dar concluziile sale se aplică la orice situație asemănătoare, ca aceasta la care ne referim. “Frica, ne-a împărtășit psihosociologul francez, înseamnă ceva care vine din interiorul tău. E ca și cum, un timp, ai fi adunat lucruri amenințătoare, agresive etc., dar frica o simți chiar și în absența a ceea ce a generat-o”. Ea cuprinde organismul, individual sau social, determinând o modificare a conduitei normale. “Există ceva patologic în frică: ea provine dintr-o sumă de amenințări, spaima, umilințe și cuvinte – să nu uităm cuvintele, pentru că ele cântăresc destul de mult în declanșarea fricii... Supus acestui cumul de termeni constitutivi ai fricii, ajungi să faci aproape orice pentru a o evita, pentru a scăpa de ea.... Situația nu se schimbă în mod esențial dacă, depășind individualul, trecem la nivelul colectivității, deoarece frica funcționează contagios, e într-adevăr ca o boală care «se ia», se transmite cu rapiditate, de la individul contaminat la cei sănătoși”.

Frica generalizată, multiplicată, transmisă prin diferite canale de comunicare nu afectează numai pe cei care erau considerați opozanți ai regimului. Ea stăpâna, deopotrivă, și pe adepți, pe cei care s-au “orientat” la timp. Unul dintre interlocutorii noștri (Neculau, 2001), un individ care a făcut carieră în timpul regimului comunist, ajungând până la statutul de șef de cadre într-o întreprindere, deși avusese o situație

materială bună în vechiul regim (“...am pierdut pământ, am pierdut o casă...”), mărturisește: “îmi era frică mereu să nu pășesc alături, ... să nu fac vreo prostie; să nu vorbesc de rău pe comuniști... că a doua zi nu mai eram acasă”. Și explica: “Pe vremea comuniștilor, cum să vă spun eu, au fost oameni care au făcut pușcărie pe nedrept, adică, dacă înainte de a veni comuniștii, eu am avut ciudă pe tine că tu erai chiabur, acum a venit rândul meu... eu mă duceam cu minciuna și spuneam că, uite, X a fost legionar, a fost... au fost cazuri în care cineva avea ciudă pe un om și acesta a făcut pușcărie pe nedrept”.

Frica aceasta generalizată nu putea fi obținută decât prin organizarea unui climat de *violență instituționalizată*, prin generalizarea represiunii, transformarea brutalității în fapt cotidian, prin terorizarea populației cu ajutorul violenței gestionate de stat. Sintagma propusă de Hannah Arend – “banalitatea răului” – pare să se potrivească perfect pe realitatea descrisă de istoricul român Marius Oprea. “Răul” devenise o caracteristică “banală”, curentă, un mod de existență pentru majoritatea populației. O trăsătură esențială a contextului social și “cultural”. “Răul” impregnase universul cotidian, se banalizase, inoculând frica maladivă față de orice împotrivire, construind reprezentarea socială a unei forțe implacabile, a “unei puteri malefice de-a dreptul supranaturale”. Reprimările violente ale oricăror acte de împotrivire sau de simplu refuz erau astfel receptate ca reacții aproape “normale”, anesteziind orice atitudine critică, orice comportament de distanțare. Din închisori și lagăre de muncă frica “a ajuns în stradă și a intrat în casele oamenilor”, a devenit un fapt cotidian, un comportament de apărare *normal*. Normalitatea aceasta însemna reprimarea interioară a oricărei reacții de opunere, supunerea inconștientă, oarbă în fața forței brutale, obediență în orice gest. La început exterior, determinat de frica de represalii, acest comportament a devenit, cu timpul, caracteristică a personalității pentru majoritatea populației.

Inducerea terorii a devenit model “cultural-pedagogic”. Un regim de teroare învăluie pe fiecare individ (și grupurile) într-o plasă de constrângeri cognitive, îl determină să-și (auto)cenzureze judecățile și atitudinile, îl silesc să elimine din stilul său cognitiv orice opțiune care ar putea provoca represiune. Odată fixate, aceste *pattern*-uri comportamentale nu mai au nevoie de multe întăriri.

Experimentul psihosociologic de la Pitești

“Fenomenul Pitești”, numele sub care sunt descrise ororile care s-au petrecut la închisoarea din Pitești începând cu 1949, nu s-a născut din senin. Terenul a fost “pregătit” prin instituționalizarea unor relații de control total asupra celor deținuți, utilizându-se mijloacele descrise în paragraful anterior. Piteștiul a fost “laboratorul” în care s-au aplicat, într-o formulă concentrată, toate metodele invocate mai sus.

Există acum, despre așa zisul “experiment de la Pitești”, numeroase documente și mărturii, dar mult timp s-a păstrat un secret desăvârșit cu privire la ceea ce s-a întâmplat acolo. Nici chiar deținuții vechi, care au trecut prin mai multe închisori, n-au aflat adesea decât întâmplător, prin aluzii vagi, despre aceste evenimente. Anchetele declanșate, la câțiva ani de la încheierea acestui teribil experiment pe subiecți umani, în 1952, scot la lumină fapte și comportamente care nu au mai fost întâlnite, nici chiar în cele mai represive regimuri. Desigur, ne referim la regimurile oarecum cunoscute, “familiare” nouă. Dacă comparăm cu unele metode utilizate în Cambodgia sau America de Sud atunci chiar și Piteștiul pălește (Cesereanu, 2001).

Principala desfășurare s-a petrecut la Pitești, în anul 1949, dar și la Gherla sau la Suceava, puțin înainte, unde s-a pregătit strategia. Un participant-victimă la Pitești ne

informează, recent, că “fenomenul Pitești s-a extins, în forme specifice, și în alte închisori, cum ar fi Târgu Ocna, Ocnele Mari, Târgușor, Baia Sprie, Aiud, dar, datorită numărului mai mic de «reeducați» trimiși să aplice tehnicile de tortură, precum și curajului deținuților, care, în unele închisori (Târgu Ocna), s-au opus pe față, nu a luat formele apocaliptice de la Pitești și Gherla” (Boldur-Lătescu, 2002). Cei interogați cu privire la statutul lor de victime neagă adesea faptele, atât de mare a fost spaima ce li s-a inoculat. Editorii unui volum de “documente ale reeducării” de la Pitești și Gherla cred că “acțiunea este unică în lume, atât prin brutalitatea metodelor întrebuintate, cât și prin întinderea lor”.

Se pare că inițiativa a aparținut unui grup legionar, dar la acțiuni, cum dovedesc mărturii recente, au participat și deținuți aparținând altor partide și mișcări sau chiar oameni care nu aveau o apartenență politică (Popescu, 2002). S-ar putea spune că au fost recrutați (sau s-au oferit) cei care aveau în sistemul lor de personalitate o componentă agresivă și o dorință de control a celorlalți mai pronunțată. Cei mai mulți participanți prezentau, în structura lor, trăsături patologice vizibile. N. Ioniță, subiect supus macabruului experiment, de profesiune medic, crede a fi depistat la foștii săi torționari câteva trăsături specifice: supraestimarea propriilor calități, hipertrofierea patologică a propriei persoane, delir paranoic, dezordine mintală progresivă, gândire confuză. El a observat, treptat, la cei ce și-au asumat rolul de a-i educa pe ceilalți, un proces de disociere a persoanei, “spargerea în bucăți a unității și integrității” personalității, “lipsa de coeziune și de sincronizare a proceselor psihice fundamentale”. Când intră în “misie”, observă doctorul Ioniță, “fiecare dintre ei devenea un altul”. Ei nu-și mai aparțineau, nu mai aveau istorii individuale, renunțau la trecutul lor și la convingerile lor. Ei trăiau o continuă stare de tensiune, își făceau un merit din afișarea “indiferențismului agresiv”, aveau o “plăcere instinctuală” de a provoca suferință. Se prezentau ca personalități scindate. Iată numai două exemple: deși inteligent și dotat cu voință puternică, Eugen Țurcanu, torționarul-șef, avea, după mărturiile unui fost deținut, “o perseverență de dement”, nu-l speria sângele și moartea, era sentimental și sadic, dar și obsedat de corectitudinea relațiilor mănunte. Probabil torturat și el cândva, Dan Deaca, celebru pentru “lovitura diaca” la ficat, își asuma cu mândrie “fîrea de criminal” și se lăuda că se antrenase pentru a avea sânge rece tăind cozile pisicilor.

Să rememorăm faptele: totul a început în penitenciarul din Suceava, în 1948, unde conducerea instituției experimentează o strategie de “reeducare” asupra unui grup de deținuți-studenți, foști legionari. Metoda utilizată? Lectura în comun a unor broșuri de propagandă și discuții de grup pe marginea celor citite, urmărindu-se schimbarea concepției ideologice a celor implicați. O metodă elaborată în aceeași perioadă în Statele Unite, în urma unor cercetări de formare psihosocială prin dezbateri de grup, de către Kurt Lewin și colaboratorii săi. Grupul de antrenament (*Training-group*) inventat de Lewin și variantele sale ulterioare, cum ar fi grupul de întâlnire de orientare rogeriană, devine o cale democratică de intervenție asupra personalității, prin decizii de grup și influențare interpersonală (De Visscher, Neculau, 2001). Nu știm dacă cineva a adus această metodă în România după numai un an de la experimentul de la Bethel, probabil că a fost o “intuiție pedagogică” locală. Unul dintre participanți însă, Eugen Țurcanu, se declara nesatisfăcut de eficiența acestei metode pedagogice prea lente și propune autorităților să-i aducă îmbunătățiri, în vederea “ruperii cu trecutul” în mod definitiv. Autoritățile dau curs cererii sale, îl încurajează și consiliază să schimbe procedeul. În primăvara lui 1949, grupul de “reeducați” de la Suceava este transferat la Pitești și începe o nouă etapă. Deținuții sunt repartizați în celule după planul lui

Țurcanu, în așa fel încât participanții-complici, ca în toate experimentele psihosociologice, să poată deturna la un moment dat direcția grupului, în funcție de noile variabile manipulate de conducătorii experimentului. Participanții naivi la experiment (deținuții neinformați asupra scopului final) sunt, mai întâi, supuși unor amenințări verbale sau li se aplică mici corecții de către noii lor colegi de celulă, în scopul de a-i convinge să renunțe la concepțiile lor vechi, “reacționare”. Uimirea celor supuși acestui tratament n-a fost mică: “Prima reacție a deținuților, la declanșarea violențelor, mărturisește un fost participant ca subiect la experiment, a fost surpriza și nedumerirea. Ei erau obișnuiți cu torturile Securității, dar nu reușeau să înțeleagă cum e posibil ca frații lor de suferință să-i bată și să-i chinuiască cu sadism. Această reacție a fost și primul element care a slăbit puterea de rezistență a celor supuși reeducării” (Boldur-Lătescu, 2002). Apoi, în noaptea de Crăciun din 1949, în “camera 4 Spital”, o celulă mai mare, de aproximativ 100 persoane, după apelul adresat celor care rezistaseră până atunci, se trece la metode mai radicale. Începe o bătaie generalizată, aplicată celor care nu înțelegeau să renunțe, de către “reeducați”, cu băte și scânduri de la pat. Întrucât rezultatul părea, la un moment dat, incert, năvălesc în celule gardienii care masacrează, timp de câteva ore, pe cei ce se opun reeducării. Acesta a fost începutul. Continuarea: bătaii sistematice, torturi, unele mai ingenioase decât altele, aplicate de grupul Țurcanu, cu aprobarea și asistența autorității, celor care încă rezistau. Se cereau mărturisiri complete și “sincere”, renunțarea la convingerile anterioare și blamarea valorilor și simbolurilor care constituiau repere ale rezistenței. În grupul de presiune sunt cooptați și aderenți aparținând altor opțiuni ideologice și sunt supuși procesului de prelucrare toți cei care nu manifestau convingător dorința lor de schimbare radicală. Bineînțeles, torționarii treceau ei înșiși, mai întâi, prin operațiunea de reeducare. Metodele de convingere? Bătaia, supunerea la neînchipuite umilințe, fizice și psihice, pedepse inumane, delațiunea, izolarea. Rezultatul? Obținerea unui climat de neîncredere și suspiciune, surparea totală, “modificarea interiorului” în așa mod încât cei supuși experimentului erau ulterior de nerecunoscut. Mulți dintre cei antrenați ca subiecți în acest experiment au fost uciși, unii au rămas invalizi, toți au fost mutilați psihic pentru restul vieții. Unii dintre cei care au fost implicați la Pitești au exprimat opinia după care nici un participant nu a ieșit neschimbat din acest proces de modificare controlată a organizării sale interne. Iată opinia unui analist al fenomenului: “toți au devenit în cele din urmă, nu importă cât timp au rezistat, simple elemente docile pe care inspiratorii le vor întrebuița mai departe după un plan bine chibzuit. N-au existat excepții. Numai cei care au avut norocul să moară în timpul schingiuirilor au putut scăpa neîntinați” (Bacu, p. 66). Se instalase în rândul deținuților o asemenea frică, de toate și de toți, încât cei mai mulți nu și-au putut reveni niciodată. Scopul nu era lichidarea fizică (existau și alte căi), ci schimbarea structurii personalității prin distrugerea reperelor, ancorelor sale: a credințelor religioase, a valorilor familiei, a încrederii în prieteni. Doctorul Ioniță rezuma astfel mesajul care i s-a transmis: “Trebuia să renunț la propria mea identitate, să-mi reneg familia și să o acuz de cele mai oribile crime și fapte necugetate, să recunosc că școala și biserica mi-au pervertit sufletul, că societatea în care am crescut și m-am format este putredă și, ca atare, trebuie să piară, să mă lepăd de credința străbună, să lovesc și eu în colegii și prietenii mei...”

Specificul acestui experiment – pe care l-am putea numi psihosociologic – era acela al parcurgerii unei proceduri deosebit de elaborate, dărâmand treptat stâlpii de susținere interioară ai personalității, în scopul transformării subiecților în roboți ascultători. Metodele utilizate erau *tortura* și “*sugestia*”, în această succesiune. După suplicii, li se sugera subiecților că ar putea scăpa de acest tratament sau că ar putea fi diminuate

suferințele dacă acceptă programul de demascare. “Tortura, descrie Virgil Ieruncă, el însuși fost deținut politic, acest montaj experimental, era cheia reușitei. De-a lungul tuturor acestor faze, confesiunile erau regulat întrerupte de torturi. Orice ai fi spus, oricâte infamii ai fi inventat, Turcanu nu era niciodată mulțumit. De tortură nu puteai scăpa. Era doar posibil, acuzându-te de cele mai mari mârșăvii, să scurtezi perioada de schingiuri.”

Întregul proces cuprindea patru faze:

a) prima se numea *demascarea externă* și se solda cu afirmarea lealității față de autorități, față de partid, deținutul fiind obligat să-și demaște toate legăturile pe care le avusese și pe care nu le dezvăluise la anchetă. Se pare însă că unii subiecți afixau o cedare formală, de fațadă, nerenunțând la convingerile lor, fapt care n-a scăpat celor ce conduceau experimentul;

b) în a doua fază, numită *demascarea internă*, se solicita deținutului să-i denunțe pe cei care-l ajutaseră să reziste în interiorul închisorii. Delațiunea era considerată o pârgă importantă în acest proces de schimbare, individul care pierdea respectul celorlalți și încrederea în sine era mult mai vulnerabil;

c) *demascarea morală publică* însemna un pas mai departe pe linia disoluției individualității. Deținutul trebuia să calce în picioare tot ce avea mai scump – soția, familia, prietenii, credința (subiectul trebuia să inventeze fapte abjecte, pe care să le pună în sarcina celor apropiați – uneori chiar perversiuni sexuale, incesturi – pentru a fi cât mai credibil);

d) în faza a patra, individul trebuia să demonstreze că este *reeducat*, fiind obligat să conducă procesul de “reeducare” al celui mai bun prieten, supunându-l la suplicii cât mai savante. Recompensa era primirea sa în rândul ODCC (Organizația Deținuților cu Convingeri Comuniste).

Modalitatea practică de fixare și întărire a noilor “convingeri” era bătaia, violența fizică, obligarea la gesturi de supunere neuzuale, umilirea în chip neobișnuit a celui vizat. Programul începea de dimineață, toți cei supuși reeducării erau supravegheați de plantoni selecționați dintre reeducați care le cereau să adopte o poziție rigidă de supunere, de umilință. Cei care încercau gesturi de destindere erau readuși imediat la ordin prin lovituri; gestul supraveghetorului era spontan, de teamă că ar putea fi observat de către alții sau de teamă că cel supravegheat ar putea divulga el însuși lipsa sa de vigilență. De altfel, pozițiile călău-victimă se schimbau adesea, orice reeducat putea reîncepe procesul de perfecționare, dacă se considera că nu era destul de ferm în conduita sa. Servirea mesei era o altă modalitate de intervenție asupra indivizilor. Li se cerea să consume alimentele fără linguri, cu limba, din gamele sau de pe jos, fără a avea permisiunea să spele gamelele. Orele de somn erau și ele riguros controlate, trebuiau să doarmă numai cu fața în sus, fără a avea permisiunea să schimbe poziția. Orice gest spontan de schimbare a poziției în somn era imediat sancționat cu lovituri de ciomag. Extenuat, cel supus acestui tratament aștepta ca pe o eliberare programul de dimineață. Un ciclu care avea ca efect cedarea, renunțarea, abandonarea necondiționată. Cei considerați reeducați erau apoi promovați în posturi de educatori sau transferați în alte închisori și lagăre, pentru a aplica tehnicile învățate aici.

Nu insistăm, cu alte exemple, asupra acestor metode de educație, parcurgerea literaturii despre acest experiment provoacă cititorului groază și o dorință irepresibilă de a se elibera. Vom consemna doar că efectul acestui tip de tratament a fost cel scontat: demoralizarea totală, surparea interioară, ruperea legăturilor cu lumea normală, modificarea organizării social-cognitive a personalității, transformarea individului într-o mașină care acționează la comandă.

Interpretări posibile

Am utilizat, ca material documentar, îndeosebi lucrări ale unor specialiști ai domeniului (istorici, politologi, analizele unui cunoscut psiholog, interpretările unui medic) și doar câteva lucrări memorialistice. Din punct de vedere al ilustrării prin fapte, textul de față are serioase lacune. Amintirile foștilor deținuți politici sunt, majoritatea, marcate afectiv, chiar dacă conțin informații de o valoare importantă. Am renunțat, din acest motiv, la multe dintre ele. Mi-am asumat acest risc pentru a nu putea fi acuzat de “retorică anticomunistă” sau de “partizanat ideologic”, modalitate de anulare a abordărilor de acest tip.

În închisorile din România au fost supuși unor diferite programe de schimbare dirijată a personalității, prin represiune, oameni aparținând tuturor opțiunilor politice și convingerilor extrem de diferite, de la legionari și fasciști la socialiști și comuniști. Au aparținut și tuturor etniilor: români, germani, evrei, maghiari, sârbi. Nu toți puteau fi încadrați în categoria opoziților la noua orânduire. În afara celor care au adoptat, de pe poziții ideologice, o atitudine fermă împotriva noului regim, ceea ce aveau cei mai mulți în comun era, cred, capacitatea lor de a analiza critic ceea ce se întâmpla, gândirea alternativă, distanțarea față de o realitate pe care o considerau anormală și care le devenise ostilă. Dacă intelectualii anchetați și condamnați puteau fi acuzați de opoziții doctrinare, țărani (români, germani, sârbi) sau muncitorii erau doar oameni care se formaseră într-o anumită normalitate și nu învățaseră mecanisme de adaptare la o realitate care li se părea străină lumii lor și inadecvată.

Am putea interpreta faptele descrise în paginile de mai sus, dar mai ales comportamentele actorilor implicați în aceste scenarii, în două chei:

- a) ca o strategie de înlocuire a unor noi reguli morale și a unui nou proiect de om;
- b) ca un conflict socio-cognitiv, ca o “luptă interpersonală”: războiul unui grup marginal pentru a dobândi poziții și roluri sociale, “putere cognitivă” (concomitent cu depozitarea vechilor deținători de aceste atribute).

În primul caz, avem a face cu o tehnică de deviere a proceselor de transfer și identificare, de la grupul de apartenență către un model utopic, justificat ideologic – “omul nou”. Scopul era recuperarea celor diagnosticați cu o identitate “nesănătoasă”, victime ale unui sistem explicativ defectuos și călăuzirea lor către un obiect de identificare dezirabil. În vederea recuperării ulterioare, procesul presupunea mai întâi decăderea celor considerați opoziți (dar uneori și a propriilor partizani și chiar a inocenților, cum bine observa Hannah Arendt) din statutul de persoane normale psihic, articulate contextului; însemna o denaturare a adversarilor (la un moment dat oricine putea deveni adversar!), degradarea lor pentru a nu mai fi recunoscuți ca parteneri diligenți, ca individualități independente și demne. Sub tutela unei ideologii strivitoare, promovând controlul total asupra vieții indivizilor și a mijloacelor de informare, s-a ales tactica demonizării oponenților, etichetarea acestora ca suboameni (non-persoane) pentru a se justifica aplicarea unor tratamente neuzuale. Jocul ia forme grotești. Actorii sociali implicați, călăi și victime, prin contagiune și schimb de informații, își pierd caracteristicile esențiale personalității (individualitate, unicitate, stabilitate, concretețe și corolarul lor – totalitate) și se scindează, se fragmentează, cunosc un proces de depersonalizare. Lavinia Betea ilustrează modul în care se petrece această metamorfoză torționar-victimă pe câteva exemple luate din istoria proceselor staliniste, cazurile Zinoviev, Kamenev și Buharin. Fiecare dintre aceștia și-au recunoscut vini imaginare, s-au umilit și autoacuzat, și-au clamat sentimentele de iubire și atașament față de partid, s-au predat total călăului

lor, Stalin. Pentru a fi “convinși” să adopte această poziție, pentru a se identifica cu idealul propus, se utilizau metode încrucișate, de la presiunea psihică la tortura rafinată: interogatorii de noapte, metoda “convingerii”, injuria grosolană, atacul prin alternarea comportamentelor, umilirea și intimidarea, exploatarea atașamentului față de cei dragi, depășirea pragurilor senzoriale absolute, lipsirea anchetatului de hrană, apă, aer și somn, izolarea totală (carcera), bătaia, tortura fizică. Nu e de mirare, în aceste condiții, ca victima să se identifice cu călăul, să-l privească ca pe un salvator, să-i transfere acestuia (sau grupului său, instituției pe care-o reprezintă) dorințele și proiectele sale – cazul Belu Zilber, fostul ilegalist comunist, implicat în procesul Pătrășcanu.

Un cunoscut psihanalist francez, Tobie Nathan, ne oferă o cheie de interpretare a relației dintre traumă și afiliere, pe care o numește “tehnica traumatică”: un dispozitiv traumatizant extern, creat deliberat, devine capabil să provoace o transformare radicală a unui univers psihic, să distrugă eul, să reorganizeze reperele individului, să modifice identitatea persoanei și să provoace un recurs la alte grupuri de referință. Strategia pe care o utilizează “logica traumatizării”, comentează o elevă a lui Nathan această tehnică de schimbare planificată, constă în inducerea unor emoții forte, atacarea părților vitale ale corpului (capul, sexul), utilizarea unor mesaje paradoxale, capabile să provoace individului confuzie, dezorientare. Efectul va fi căutarea unei noi envelope psihice, a unei noi forme de “protecție”, a unui nou obiect de afiliere (Talaban, 1999). Mecanismele psihologice utilizate de torționari erau: ședințele prelungite de tortură individuală și colectivă; solicitarea repetată a unor “declarații” orale, scrise și rescrise, urmărindu-se negarea convingerilor victimei, abolirea legăturilor sale psihosociale; interpretările absurde ale informațiilor obținute, cu scopul de a dezorienta și a paraliza victima; crearea confuziei generalizate asupra organizării structurilor psihice și sociale. “Laboratorul” de la Pitești a funcționat ca un spațiu de dresaj pentru a modifica natura interioară a subiecților, ca o rampă pentru construirea prototipului de “om nou”. Irina Talaban ne oferă câteva repere pentru a putea interpreta această punere în scenă: a) nu întâmplător grupul țintă a fost elita, viitorul națiunii (studenții, elevii), cei care ar fi putut asigura generația viitoare de decidenți; b) efectul secundar al acțiunii distructive de la Pitești a însemnat și distrugerea legăturilor între generații, a mecanismelor de transmisie socială; c) între obiectivele prioritare au fost înscrise surparea încrederii în valorile tradiționale ale societății românești, a legăturilor cu grupurile de apartenență (modelele istorice, familia, religia). Finalitatea era negarea reperelor, spargerea coerenței, distrugerea încrederii – condiții pentru punerea în scenă a noului proiect de om.

O altă posibilă interpretare a fenomenului Pitești s-ar putea realiza prin referire la achizițiile recente ale psihologiei sociale cognitive. Ne referim la teoria conflictului socio-cognitiv și la teza marcatului social.

Să vedem, mai întâi, care sunt nivelurile de analiză ale unei construcții socio-cognitive. Doise (1982) identifica patru nivele: a) primul este cel *intra-individual*; individul este considerat un organism independent care tratează informația utilizând schemele cognitive de care dispune; b) cel *interindividual*, când persoana este obligată să se raporteze la o situație dată, să se angajeze în interacțiuni, să prelucreze datele în funcție de informațiile care-i sunt furnizate de un potențial partener; c) nivelul *pozițional*: subiectul este obligat să țină seama de diferența de poziție dintre el și interlocutor; această inegalitate precede interacțiunea și o marchează, stabilește statusul fiecărui actor în scenariul distribuit, fixează rolurile permise în această țesătură de relații sociale; d) ultimul este nivelul *ideologic*; interacțiunea se desfășoară pe fundalul unui sistem de credințe, reprezentări și norme permise, a producției culturale și ideologice

autorizate. În toate aceste situații individul nu poate judeca și decide independent. Chiar în primul caz el este în realitate limitat de informațiile și de schemele cognitive deprinse într-un anumit context. În celelalte trei cazuri depinde direct de context și de interlocutor. Ținând seama de faptul că interacțiunea, în cazul la care ne referim, este asimetrică, învățarea unor scheme noi se fondează pe invitația explicită la imitație și pe tutela exercitată de "experimentator". În cazul al doilea, subiectului i se furnizează informații și scheme admise și i se sugerează ca aceasta este singura alternativă de progres. În cazul al treilea, antrenorul face presiuni asupra subiectului, îndemnându-l să intre în rolul prescris. În ultima situație, se balizează un spațiu de mișcare și se furnizează subiectului o schemă cu traseele permise. După exerciții și întăriri repetate acesta învață calea corectă de rezolvare a problemei, exclude parcursurile incorecte și-și consolidează o schemă generală de acțiune, singura posibilă.

Dezvoltarea sau schimbarea schemei cognitive poate fi întărită prin metode specifice. Teza *conflictului socio-cognitiv* a fost propusă de grupul de la Geneva (Doise, Mugny, Perret-Clermont, 1975) și dezvoltată apoi prin cercetări empirice asupra procesului de învățare. Pentru a accelera structurile cognitive ale grupului țintă se organizează situații interacționale specifice, de conflict între partenerii care trebuie să-și schimbe schemele cognitive de bază. Conflictul este conceput ca o sursă de schimbare a individului și a sistemului în care acesta evoluează. Paradigma minimală constă în confruntarea punctelor de vedere, într-o interacțiune în care unul (sau câțiva) dintre participanți manifestă o dorință de schimbare. Demersul presupune mai întâi o de structurare, o dezechilibrare prin tensiune socio-afectivă a vechiului echilibru cognitiv și apoi o reconstrucție, prin interacțiune cu actori sociali competenți. Subiecților vizați li se creează o stare de așteptare, îmbinând dorința de schimbare cu nevoia de a ajunge într-un nou echilibru. Dimensiunea socială joacă un rol important, subiecții supuși experimentului sunt "sensibilizați" la așteptările celorlalți, ei sunt motivați să se angajeze în interacțiuni care urmăresc, mai întâi, dezechilibrarea inter-individuală, pentru a ajunge apoi la dezechilibrarea intra-individuală, și în final, prin același procedeu al pașilor mici, la noua construcție. Procesul este interactiv, subiecții sunt ajutați, cu fiecare pas, să corijeze reacțiile inadecvate, să tindă spre modelul propus. Totul depinde aici de priceperea "educatorului" de a inventa situații de confruntări socio-cognitive, de a propune montaje pedagogice corespunzătoare. Acest tip de învățare, care se bazează pe forța de persuasiune a lui Alter în confruntarea dintre Subiect și Obiect, deși inventat pentru uzul școlar, se poate transfera, cum s-a și procedat, în lumea adultă. Partenerii intră într-o confruntare socio-cognitivă cu privire la soluția unei probleme. Cercetările în școli au dovedit că prin confruntare se învață mai bine și noile cunoștințe se consolidează mai repede. Perspectiva aceasta interacționistă, plecându-se de la experiențe cumulative și progresive, a demonstrat practic cum o nouă construcție cognitivă începe cu o de structurare a celei vechi. Experimentul Pitești a dovedit că paradigma e valabilă și în cazul învățării la adulți, dacă se creează situația de conflict socio-cognitiv și dacă antrenori competenți asigură desfășurarea demersului practic.

O extensiune a paradigmei conflictului socio-cognitiv este conținută de teza *marcăjului social*. Sintagma este propusă tot de grupul de la Geneva. Ei căutau o explicație causală a semnificațiilor și practicilor sociale în situații de progres cognitiv. Și au ajuns la concluzia că orice evoluție cognitivă prin interacțiune este marcată de norme, reguli și convenții sociale, de contextul ideologic în care se desfășoară interacțiunea. Plasat într-un context "corect", cel ce învață va dezvolta strategii cognitive adecvate, marcate de trăsăturile situației, va învăța schemele cognitive

promovate de acest context. Progresul său va consta în internalizarea treptată a normelor propuse, mediul social susținându-l în efortul său de restructurare a gândirii sale și de schimbare personală.

Se poate deci apela la teoria dezvoltării sociale a inteligenței (Doise, Mugny, 1981, 1998) pentru a explica evoluțiile care au avut loc într-o situație de învățare specifică: un montaj pedagogic creat după schemele unei teorii ce se va dezvolta mai târziu. Ipoteza noastră a fost confirmată de faptele descrise. Vom apela, în final, la cercetări recente din domeniul “sociologiei închisorii”. Se pare că mediul penitenciar funcționează ca o societate care dezvoltă o subcultură aparte. Mediul carceral se comportă ca o organizație care propune norme și-i încurajează pe cei vizați să învețe prin interacțiune cu supraveghetorii (Combessie, 2001). Acest spațiu social propune valori și un mod de viață specific, recomandând (autorizând) unele acțiuni și stiluri de comunicare și interzicând altele. Închisoarea se prezintă ca o “instituție totală” care propune încarcerărilor o nouă stil de adaptare socială, dacă aceștia vor să-și conserve sănătatea fizică și mentală. Unele cercetări au degajat ideea că interacțiunea supraveghetor-supravegheat se desfășoară după o logică aparte, primii asumându-și rolul de “misionari”, chemați să-i apropie de realitatea vieții pe cei situați în afara normelor și a logicii sociale.

Fenomenul Pitești a funcționat ca un experiment *avant la lettre*, a premers teoriilor și modelelor de abordare cunoscute astăzi. Poate că ar merita un interes mai susținut din partea psihologilor și pedagogilor.

BIBLIOGRAFIE

- Abric, J.C., Guimelli, C., 1998, *Representations sociale et effets de contexte*, în “Connexions”, 72, 2.
- Arendt, H., 1994, *Originile totalitarismului*, trad. Ion Dur și Mircea Ivănescu. București, Humanitas.
- Bacu, D., 1991, *Pitești. La Buchenwald se murea mai ușor*, București, Atlantida.
- Balotă, N., 2001, *Abisul luminat*, în “Aldine”, supliment al ziarului “România Liberă”, anul V, nr. 257.
- Betea, L., 2001, *Psihologie politică. Individ, lider, mulțime în regimul comunist*, Iași, Polirom.
- Boldur-Lățeșcu, G., 2002, *Fenomenul Pitești - un experiment menit să impună dubla gândire*, în “Aldine”, supliment al ziarului “România liberă”, 8 iunie.
- Cescreanu, R., 2001, *Panopticum. Tortura politică în secolul XX*, Iași, Institutul European.
- Chalvin, D., 2001, *Du bon usage de la manipulation*, Issy-les-Moulineaux, ESF.
- Combessie, Ph., 2001, *Sociologie de la prison*, Paris, La Decouverte.
- Deletant, D., 2001, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, trad. Lucian Leuștean, Iași, Polirom.
- Deletant, D., 2002, *Studiu introductiv la Marius Oprea, Banalitatea răului. O istorie a Securității prin documente*, Iași, Polirom.
- De Visscher, P., Neculau, A., 2001, *Dinamica grupurilor. Texte de bază*, Iași, Polirom.
- Documente ale procesului reeducării din închisorile Pitești, Gherla*, 1995, București, Vremea.
- Doise, W., Mugny, G., 1981, *Le développement sociale de l'intelligence*, Paris, Interedition.
- Doise, W., Mugny, G., 1998, *Psihologie socială și dezvoltare cognitivă*, Iași, Polirom.
- Douglas, M., 2002, *Cum gândesc instituțiile*, Iași, Polirom.
- Flament, C., 1997, *Structura, dinamica și transformarea reprezentărilor sociale*, în A. Neculau (ed.), *Reprezentările sociale*, Iași, Polirom.
- Giurescu, C., 1994, *Cinci ani și două luni în penitenciarul de la Sighet*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Ierunca, V., 1990, *Fenomenul Pitești*, București, Humanitas.
- Ioniță, N., 2000, *Detenția - factor de psihopatizare a personalității*, în *Analele Sighet. Anii 1954-1960. Fluxurile și refluxurile stalinismului*, București, Editura Fundației Academia Civică.
- Jela, D., 1999, *Drumul Damascului. Spovedania unui torționar*, București, Humanitas.
- Liiceanu, A., 2003, *Rănilor memoriei. Nucleoarea și rezistența din munți*, Iași, Polirom.
- Markova, I., 1999, *Sur la reconnaissance sociale*, în “Psychologie et société”, 1.

- Mărgineanu, N., 1991, *Amfiteatre și închisori*, Cluj-Napoca, Dacia.
- Monteil, J-M., 1993, *Soi et le contexte*, Paris, Armand Colin.
- Moscovici, S., 2002, *Urmele timpului. Iluzii românești, confirmări europene* (dialog cu Adrian Neculau), Iași, Polirom.
- Mugny, G., 1991, *Psychologie sociale du developpement cognitif*, Bern, Peter Lang.
- Nathan, T., 1991, *L'art de renaitre*, în "La Nouvelle revue d'ethnopsychiatrie", nr. 18, Grenoble.
- Neculau, A., 1991, *Roumanie: le changement difficile*, în "Connexions", nr. 58.
- Neculau, A., 1992, *Les "secrets" de l'Est: le modele roumain*, în "Connexions", nr. 60.
- Neculau, A., 1998, *Intervention et manipulation*, în "Connexions", nr. 71.
- Neculau, A., 1998, *Conflictul socio-cognitiv*, în Stoica-Constantin, A., Neculau, A. (coordonatori), *Psihosociologia rezolvării conflictului*, Iași, Polirom.
- Neculau, A., 1999, *Memoria pierdută. Eseuri de psihologia schimbării*, Iași, Polirom.
- Neculau, A., 2000, *Controlul contextului și manipularea reprezentărilor sociale*, în "Psihologia socială", nr. 5.
- Neculau, A., 2001, *Cum se construiește azi memoria socială*, în "Psihologia socială", nr. 7.
- Oprea, M., 2002, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente*, Iași, Polirom.
- Pavlovici, F. C., 2001, *Tortura pe înțelesul tuturor*, Chișinău, Cartier.
- Popescu, T., 2002, *Din nou despre experimentul Pitești*, în "Aldine", supliment al ziarului "România liberă", nr. 311, 6 aprilie.
- Schlattner, E., 2001, *În închisoare am învățat limba română a inimii*, interviu acordat lui C. Coroiu, în "Adevărul literar și artistic", nr. 579.
- Talaban, I., 1999, *Terreur communiste et resistance culturelle*, Paris, PUF.
- Tismăneanu, V., 1996, *Arheologia terorii*, București, Alfa.

MEMORII CONCURENTE ALE FASCISMULUI ÎN EUROPA POSTBELICĂ

Mihai Chioveanu

“Cine controlează trecutul stăpânește viitorul.” De la 1984 încoace, puțini sunt cei care își mai permit să ignore acest raport causal. Omul de știință se arată interesat mai ales de aspectele teoretice. Politicianul caută cu precădere aplicabilitățile, planul real, vrea să înțeleagă mecanismele ce-l fac posibil și să anticipeze finalitățile, pe care fie le promovează, fie le combate.

Majoritatea teoreticienilor admit astăzi paradigma orwelliană și, eventual, o aplică la multitudinea de cazuri existente pentru a reliefa “nuanțele.” În fond, spun unii dintre ei, nu doar statele totalitare s-au folosit de trecut pentru a-și legitima politicile în prezent și pentru a emite pretenții asupra viitorului. Regimurile (autentice) democratice sunt la rândul lor “culpabile” din acest punct de vedere. Desigur, în acest ultim caz vorbesc despre o *Felix Culpa*.

Raportul dintre trecut (discursul despre), pe de o parte, și prezentul și viitorul politic, pe de altă parte, nu privește doar istoria secolului XX. Încă din secolul XIX, guvernele europene, numeroase instituții și organizații, controlate sau nu de către stat, au apelat la Istorie pentru a inventa tradiții și structura comunități, mai ales naționale.¹ În secolul XIX însă, instrumentalizările trecutului nu au dus decât arareori la manipulări grosolane și nu au servit decât sporadic la implementarea unor politici malefice. O oarecare suspiciune față de modul în care puterea, dar și opoziția politică, se foloseau de trecut în atingerea unor obiective politice exista în epocă, fără a forma însă obiectul unei veritabile obsesii. Abia regimurile dictatoriale și experiențele totalitare ale secolului XX îi vor face pe tot mai mulți să realizeze și să creadă că, prin excelență, într-o formă sau alta, “Istoria reprezintă un instrument al puterii și al luptei pentru Putere.”²

Cu rare excepții, rolul Istoriei (*Gesichte*) nu trebuie însă absolutizat din această perspectivă. Trecutul, nostalgia față de trecutul romanțat, nu a jucat niciodată și probabil nici nu va juca vreodată rolul de forță organizatoare și principiu de guvernare.³ Ingredient important în strategiile politice moderne, nu a adus niciodată “manipulatorilor”, în mod direct, voturi, ci doar un plus de legitimitate și credibilitate. Cu atât mai puțin trebuie supradimensionat rolul istoricului și impactul discursului său asupra sferei

¹ Vezi E. M. Hobsbawm, *Mass Invention of Tradition in Europe, 1870-1914*, în E. Hobsbawm, T. Range (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993. Vezi și Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1983.

² Lucian Boia, *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*, București, Humanitas, 1998, p. 148.

³ Vladimir Tismăneanu, *Fantasmelor salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa post-comunistă*, trad. Magda Teodorescu, Iași, Polirom, 1999, p. 121.

politicului real, mai ales astăzi. Nu trebuie uitat, în primul rând, faptul că în perioada de după 1918, în Europa cel puțin, istoricul nu mai ocupă acel loc central și nu se mai bucură de prestigiul simbolic de care se bucurase în secolul XIX, al Istoriei, când jucase un rol esențial în “regenerarea națională” și în construcția statului modern.

Nu doar în plan politic ci și în plan cultural primul război mondial reprezintă un veritabil *turning point*.⁴ Istoriografia nu se mai bucură în interbelic de aceeași importanță. Alte discipline par să-i ocupe pe rând locul: sociologia, etnopsihologia, fenomenologia, etc. Situația istoricului (și a Istoriei) nu se “ameliorează” de altfel nici după al doilea război mondial. Din contră, competiția academică și lupta pentru resurse cu științele politice, pe de o parte, și preferința guvernelor pentru discursul mediatic tehnologizat, mult mai direct, tot mai accesibil și mai penetrant, pe de altă parte, îl obligă adesea pe istoric să se refugieze “în turnul său de fildeș.” Sau să accepte “reciclarea”. După 1945, mai ales după acest moment, pentru a beneficia de acces direct și impact la public, istoricul se vede adesea obligat să accepte postura de lider de opinie. Face jurnalism și colaborează cu industria de *entertainment*. Practică în continuare un discurs științific, dar mai puțin academic. Nu de puține ori această postură îl obligă să facă apel și la limbajul discursului politic al momentului.

Cei mai puțini dispuși spre “erezie,” cei care cred în continuare că reprezintă o autoritate și dețin o poziție pivotală, cei convinși că datoria lor de profesioniști se reduce doar la producerea de cunoaștere, nu acceptă acest rabat de la prestigiul lor academic. Preferă un plus de precauție, se dezinteresează de problemele actuale și deciziile pe care societatea trebuie să le ia zi de zi. Non-popperieni, ei se mulțumesc să interpreteze trecutul, să caute semnificații și chei ale istoriei. Pledează pentru istoricizare, chiar și atunci când se ocupă de subiecte sensibile din punct de vedere politic, aflate în acel *nexus* dintre trecut și viitor. Prezentul imediat al trecutului îi deranjează, mai ales atunci când implică forme de condamnare morală, ultima fiind percepută ca o veritabilă barieră în calea cunoașterii. Nu de puține ori evită să opereze cu categorii de tipul memoriei – mulți o privesc ca pe o antiteză a Istoriei – și preferă mai clasicile și viguroasele putere, ideologie, rațiune și interes de stat, etc.⁵

Din perspectiva politicului, a statului în primul rând, istoricul poate fi la fel de bine un “slujbaş” conștiințios și loial dar și un “individ periculos,” capabil să conteste variantele oficiale și oficioase ale Istoriei propuse de putere și să se opună implementării lor pe cale educațională, prin intermediul unei *pedagogical historiography and history obsessed pedagogy*. Această “regulă” se aplică însă doar societăților democratice, statele totalitare neadmitând existența alternativelor. Astfel, între 1945 și 1989, doar istoricul din *lumea liberă* își putea permite luxul de a contesta. În estul Europei, cu rare excepții, contestarea trecutului oficial va fi posibilă abia după prăbușirea comunismului.

La un nivel și mai practic, nu trebuie uitat că eventualele “repercursiuni” – și aici gradele diferă în funcție de sistemul politic în care sunt aplicate – țin nu doar de actul contestării în sine, ci și de subiectul aflat în discuție. În funcție de temă, să spunem fascism și/sau Holocaust, de tipul de contestare, revizionism istoric, negaționism; și de miza politică aflată în joc, de exemplu democratizarea societății sau preservarea

⁴ Vezi Jack J. Roth, *World War I: A Turning Point in Modern History*, New York, Alfred A. Knopf, Inc., 1968; vezi și Karl Dietrich Bracher, *op. cit.*

⁵ Jörn Rüsen, *The Logic of Historicization. Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat*, în “History and Memory”, vol. 9, n. 5 (1&2, fall 1997).

democrației versus renașterea fascismului; impunerea unor limite, apelul la discursul politic corect și, uneori, la legislație și justiție, nu poate fi decât salutară.

*

Între 1929 și 1945 nu puțini dintre fasciști au crezut în “profeția” lui Mussolini.⁶ Au încercat să-și exporte și universalizeze ideologia. Chiar și după război un Robert Brasillach mai găsea puterea să afirme: “Pot să spun că nu voi reuși să uit strălucirea uluitoare a fascismului universal din timpul tinereții mele, fascismul, acel *mal du siècle* al nostru.”

Secolul XX nu a devenit însă un “secol al fascismului”, ci unul al extremelor, al ambelor extreme, și al totalitarismului(elor), căci între 1945 și 1989 a fost rândul Uniunii Sovietice să-și exporte și să-și impună în lume “utopia”. Prețul acestei teribile aventuri a omenirii a constat în zeci de milioane de victime.⁷

După ce au considerat că fascismul a murit sub ruinele din Berlin, democrațiile libérale s-au angajat într-o luptă pe viață și pe moarte cu dușmanul absolut al acestuia, comunismul, pentru ca, după 1989, să anunțe victoria liberalismului asupra ideologiilor rivale, începutul unei Noi Ordini Mondiale și “Sfârșitul Istoriei”.⁸

Singurii care au continuat să vorbească în perioada postbelică despre fascism la prezent și uneori la viitor au fost marxistii și o parte dintre fasciști. Istoriografia și politologia de tip sovietic au exploatat la maxim tema fascismului și a antifascismului atât pentru a-și ataca adversarii ideologici și politici cât și pentru a se prezenta drept unici și autentici campioni ai democrației.⁹ Marxistii ortodocși s-au ocupat de studierea fascismului doar în măsura în care finalitatea acestor studii, academică și educațională, servea unor scopuri pragmatice, imediate și permanente.¹⁰ Fascismul, spuneau ei, supraviețuise războiului și, după o scurtă perioadă în care partizanii săi fuseseră reduși la tăcere și obligați la dispersie, revenea pe scena politică occidentală ori de câte ori capitalismul aflat în criză avea nevoie de serviciile sale. Imaginea noilor fascisme era mai puțin monstruoasă dar asta nu însemna, în viziunea marxistă, că omenirea nu se confrunta în continuare cu acest flagel generalizat și uniformizat.

În Occident, doar politologii și jurnaliștii se ocupă, primii ocazional, ceilalți relativ constant, de fenomenul fascist postbelic. Se interesează de fenomenul proliferării organizațiilor de tip neofascist și a publicațiilor acestora, de supraviețuirea ideologiei și uneori a mișcărilor fasciste interbelice, analizează capacitatea lor de adaptare la o lume în continuă schimbare. Puțini sunt cei care vorbesc însă despre existența unui real pericol fascist, despre renașterea acestuia. Demonizează în continuare fascismul și aspectele legate de acesta, mai ales tensiunile rasiale și violența, inclusiv cea verbală, pe care cele câteva mii de mici grupuri fasciste, altfel marginale, le generează.¹¹

⁶ Benito Mussolini, *The ideology of the twentieth century*, în *Fascism: Doctrine and Institutions*, Roma, Ardita, 1935, p. 7-22.

⁷ Erick Hobsbawm, *Secolul extremelor*, trad. Anca Irina Ionescu, București, Lider, 1994.

⁸ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last man*, New York, Free Press, 1992.

⁹ François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eșeu despre ideea comunistă în secolul XX*, trad. Emanoil Marcu și Vlad Russo, București, Humanitas, 1996, p. 418-463.

¹⁰ Roger Griffin, *International Fascism. Theories, Causes, and the New Consensus*, London, Oxford University Press, 1998, p. 5.

¹¹ A. James Gregor, *Fețele lui Ianus. Marxism și fascism în secolul XX*, trad. Liviu Blăcoia, București, Univers, 2000, p. 11.

Până în anii 1990, prezența “fascismului” fusese semnalată în aproape toate țările Europei occidentale și chiar în SUA. El reprezenta însă mai curând o fantomă a trecutului decât o prezență politică reală. Nu puțini sunt cei care în acei ani consideră că, fie și de una singură, presa poate contracara neofascismul prin simpla întreținere și vehiculare a imaginilor stereotipice și adesea fetișizate, cu trimitere explicită și exclusivă la violență, nihilism, xenofobie, război, uniforme, genocid etc., imagini bine întipărite în cultura occidentală.¹² Unul din efectele secundare ale acestui optimism politic debordant (și oarecum justificat) va consta într-o relativă marginalizare a studiilor academice asupra fascismului european interbelic. Percepute ca prea specializate și prea legate de trecut, acestea vor fi tot mai adesea obligate la adoptarea unei “atitudini defensive.”¹³ Vor fi nevoite să-și justifice poziția, numărul mare de catedre, specialiști și studii publicate, resursele pe care le pretind și de care dispun. Oricât de originale, contribuțiile lor la înțelegerea trecutului nu-și găseau aplicabilitate imediată. O restrângere a activităților și o reducere a bugetelor părea iminentă.

Situația se va schimba radical odată cu anii 1990, cu valul de violență neonazistă din Germania unificată, cu succesele electorale ale lui Jean-Marie Le Pen în Franța și Jörg Haider în Austria, cu asocierea la guvernare a moștenitorilor fascismului conduși de Gianfranco Fini de către Silvio Berlusconi etc.¹⁴ Mai mult, căderea comunismului dusesse, la rândul ei, printre altele, la apariția pe scena politică a țărilor central-est europene a unor partide și mișcări inspirate din trecutul fascist al regiunii. Desigur, în Est ca și în Vest, unele dintre aceste grupări se revendicau de la acest trecut, altele, cele mai multe, negau cu vehemență faptul că ar avea cea mai mică legătură cu fascismul interbelic.

Marxiștii occidentali, de altfel cam singurii supraviețuitori ai acestei iluzii după 1989,¹⁵ văd în această renaștere globală a fascismului confirmarea absolută a justeței teoriei lor. Produs al capitalismului intrat în criză, fascismul nu doar supraviețuise în stare latentă în Occident. El renăștea în Est, în ciuda a mai bine de 50 de ani de antifascism, odată ce aceste societăți se întorceau la capitalism și se confruntau cu problemele generate de acesta. Cum se putea afirma că fascismul era “back in business” se punea din nou problema combaterii imediate și eficiente a acestuia. Activismul marxist al anilor 1990 caută, ca și în trecut, răspunsuri simple la întrebări simple. Nu se complică precum non-marxiștii cu prognoze, diagnosticări, analize științifice. Registrul lingvistic este unul propagandistic, discursul deliberat profan, dominat de stilul jurnalistice și spirit polemic. Cele mai multe dintre discursurile de tip marxist din Occident au ca principală preocupare:

- *asimilarea oricărei forme de fascism interbelic sau postbelic cu nazismul, forma cea mai radicală de fascism.*
- *sublinierea legăturii directe dintre fascismul actual, Holocaust și anticiparea unui nou genocid de proporții asemănătoare în viitor, în condițiile în care neofascismul ar ajunge din nou la putere.*
- *reprezentarea fascismului ca semn al iminentei prăbușiri a capitalismului, produs al crizei sociale, ce reflectă teama față de revoluția bolșevică a reacționarilor (industriași, biserică etc.) și exploatează temerile și frustrările burgheziei mijlocii pentru a se folosi de aceasta în terorizarea unui proletariat slăbit și divizat.*

¹² Roger Eatwell, *Fascism. A History*, London, Vintage Press, 1996, p. IX.

¹³ Roger Griffin, *op.cit.*, p. 286.

¹⁴ Vladimir Tismăneanu, *op. cit.*, p. 119-120.

¹⁵ François Furet, *op. cit.*, p. 7.

▪ *Într-o împotrivă fascismului ce nu trebuie lăsată la îndemâna forțelor liberale incapabile, trebuie dusă în stradă, de către activiști, trebuie să excludă dezbaterile și orice formă de colaborare cu forțele non-socialiste.*

Schema este cât se poate de clară, la fel puterea mesajului care pleacă de la identificarea situației din Europa anilor 1990 cu cea a Germaniei din anii 1930.¹⁶ Tot ca în anii 1930,¹⁷ nota care domină textele antifasciste ale marxiștilor este una optimistă, plină de speranță în privința reușitelor frontului antifascist muncitoresc, prăbușirea socialismului și atracția muncitorilor către mișcările fasciste, ca și politica de *appeasement* practică de partidele aflate la putere față de fascism nefiind altceva decât aparențe înșelătoare. Dovadă reacția pozitivă a maselor și numărul mare de indivizi pe care antifasciștii reușesc încă să-i mobilizeze.¹⁸

Textelor non-marxiste despre "neofascism" le lipsește această dimensiune activistă. Atente la elaborările din domeniul studiilor științifice asupra fascismului, încărcate de referințe din literatura de specialitate, abordând o problemă la fel de complexă, ele pot fi folosite mai curând studenților și cercetătorilor. Autorii lor sunt interesați de asemănările și deosebirile dintre fascismul clasic, interbelic și cel actual. Încearcă să-l definească pe primul pentru a vedea dacă dreapta radicală sau extremă de după război poate fi abordată în termenii renașterii fascismului. Evaluează posibilitatea ca acestea din urmă să ia din nou forma mișcărilor de masă. Cum mulți dintre autori aleg ca punct de plecare al analizelor lor tipurile ideale de fascism propuse de istorici și politologi, ajung adesea la concluzii că, în ciuda tentației multora de a asimila fenomenele actuale cu manifestările trecutului, majoritatea mișcărilor și partidelor radicale de dreapta din anii 1990 "nu pot fi considerate fasciste atât timp cât sunt lipsite de viziune și fervoare revoluționară și nici nu au ca obiectiv politic final răsturnarea ordinii politice actuale și instaurarea unui Noi Ordin."¹⁹

O altă diferență majoră între tipul de abordare marxistă și cea liberală a problemei antifascismului ține de faptul că ultima deosebește net contextul politic, social, economic și cultural european actual de cel dintre războaie. Puse pe două coloane distincte diferențele sunt cu atât mai evidente:

Fascism interbelic

- Obsesia pericolului bolșevic și a luptei de clasă promovate de marxism
- Climat internațional dominat de imperialism
- Perioadă marcată de traumatica experiență a primului război mondial
- Profundă criză socio-economică
- Consens în privința limitelor democrației liberale
- Bază electorală asigurată de promovarea unui antiurbanism virulent și a nostalgie față de viața rurală

Dreapta radicală actuală

- Amenințarea reprezentată de multiculturalism și de imigrația masivă
- Epocă marcată de decolonizare și post-colonialism
- Perioadă dominată de ideea păcii și de 50 de ani de pace efectivă în Europa
- Stabilitate politică și prosperitate
- Consens general privind validitatea normelor și instituțiilor democrației liberale
- Bază electorală urbană

¹⁶ Vezi Chris Bambery, *What is fascism?: the ultimate barbarism*, în *Killing the Nazi Menace*, London, Socialist Workers Party Pamphlet, 1992, p. 7-14.

¹⁷ R. Palme Dutt, *Fascism and Social Revolution*, London, Martin Lawrence, 1934, p. 288-289.

¹⁸ Chris Bambery, *op. cit.*, p. 40-41. Autorul are în vedere situația din Franța și mai ales din Germania unificată.

¹⁹ Dilley Prowe, "Classic Fascism" and the New radical Right in Western Europe: Comparisons and Contrasts, în "Contemporary European History," 3, 1994, p. 289-313. Dintre istoricii la care autorul face dese referințe amintim aici doar pe: Roger Griffin, Stanley Payne, Eugen Weber, Zeev Sternhell, George Mosse.

Anticomunismul și antisemitismul vechiului fascism au fost, în general, înlocuite de noi forme de rasism etnic și cultural. Imperialismul agresiv și ideea de expansiune au dispărut aproape complet, noua dreaptă fiind animată de antiglobalism, de spiritul anti-Bruxelles și respingerea Uniunii Europene. Negarea Holocaustului reprezintă astăzi pentru dreapta radicală ceea ce pentru fasciști reprezenta antiiluminismul. Prin urmare, singurele elemente care ar putea susține teza renașterii fascismului ar fi nostalgia exprimată de unii neofasciști față de epoca lui Mussolini, Hitler, Codreanu etc. și, oarecum, logica acestor epigoni: identificare dușmanilor interni și externi și a problemelor capabile să mobilizeze "soldați politici", să asigure un cât mai larg suport de masă și să atragă voturi. Dincolo de aceste câteva elemente, cei mai mulți autori vorbesc despre existența unui hiatus între cele două fenomene și se mulțumesc să constate faptul că, după 1945, deși marginalizat și extrem de fragmentat, fascismul a reușit cu oarecare succes să se disperseze, să ia noi forme și să supraviețuiască.

Spre deosebire de marxiști, liberalii nu sunt inflexibili în judecățile de valoare emise, privitoare la fenomenul european de dreapta actual. Resping ideea evoluției neîntrerupte a fascismului. Admit însă faptul că noua dreaptă radicală, deși non-fascistă, poate fi înțeleasă ca produs al "abilității cameleonice a fascismului de a-și adapta ideologic și tactic ultra-naționalismul palingenetic la un climat istoric radical transformat."²⁰ Nu se mulțumesc însă, așa cum pretind marxiștii, să sugere doar monitorizarea și nici nu susțin ideea dezbaterii de idei cu dreapta radicală. Din contră, adesea o refuză²¹ și își propun căutarea unor mijloace cât mai eficiente de combatere a acesteia.

Marxiștii și liberalii nu sunt singurii care s-au raportat și se raportează încă la trecutul fascist pentru a analiza raporturile acestuia cu prezentul și viitorul. Fasciștii și neofasciștii au făcut și fac în continuare același lucru. În mod arareori "critic", cel mai adesea apologetic, primii s-au întors spre propriul trecut pentru a-și redefini identitatea în prezent și, nu în ultimul rând, pentru a propune noi viziuni asupra Europei viitorului. Stilul campionilor neofascismului diferă de cel al post-fasciștilor. Perspectivile lor sunt lipsite de monolitism, multitudinea și varietatea abordărilor îngreunând nu doar sarcina promotorilor ideii de fascism universal, ci și pe cea a celor ce își propun să analizeze acest fenomen, să opereze clasificări și să găsească formule fericite și comprehensive pentru a-l descrie. Fascism impur, fascism respectabil, fascism post-modern, stalino-fascism, fascism, neofascism, fascism universal, eurofascism, nouă dreaptă, far right, *Ur-fascism*; sau, la un nivel mai operațional și practic, fascism ideologic, militant și electoral post-bellic – ar fi doar câteva dintre categoriile cu care cercetătorii operează astăzi.

În anii 1970, Marco Tarchi, unul dintre cei mai prolifici și originali gânditori ai fascismului italian postbelic, renunța la activismul politic pentru a se dedica regândirii fascismului. Ajungea astfel să respingă integral fascismul interbelic, erorile și ororile acestuia. Încearcă totodată o recuperare ideologică a acestuia. Va vedea în fascism încercarea unui nou tip de partid, neconvențional, a unei mișcări charismatice și militarizate, născute din experiența războiului, de a regenera societatea. Îl va descrie în termenii unei revoluții și ai unei religii civice ce nu a promis noi programe și nici reprezentare, ci participarea la experiența comunității de destin a națiunii, o comunitate din care a încercat să elimine elementele ce puteau duce la atomizare și alienare pentru a

²⁰ Roger Griffin, *op. cit.*, p. 293.

²¹ Pierre Vidal Naquet spunea că refuzul de a polemiza cu cei ce neagă Holocaustul și susțin valorile trecutului monstruos reprezentat de fascism constituie pentru istoricul preocupat de aceste teme condiția esențială a păstrării coerenței intelectuale.

le înlocui cu un nou tip de om.²² Deloc antimodern, alternativă la modernitatea liberală aflată în criză, chiar simptom al unei modernizări patologice etc., fascismul lui Tarchi seamănă cu cel descris de definițiile minimale ale istoricilor din aceeași perioadă, definiții cu care Tarchi este familiarizat. Diferența constă în faptul că Tarchi nu își propune să ajungă la un *ideal type*, ci să redea un portret real al fascismului generic. “Uită” faptul că fascismul și nazismul au încercat să dea formă tocmai acestui tip de “comunitate de destin,” indiferent de costuri. Atingerea acestui ideal, măreț în sine, i se pare atât de importantă încât spune că, la sfârșitul războiului, într-o formă sau alta, nu doar învinșii pierd ci și învingătorii.²³

Verdicturile veteranilor fascismului nu sunt însă identice. Cel al lui Julius Evola sună cu totul altfel. Pentru Evola, prea ancorat în trecut, momentul istoric al fascismului a trecut. Îl idealizează în continuare și, pe ruinele Imperiului tradițional pe care acesta ar fi trebuit și putut să-l realizeze, deplânge eșecul iubirii sale din tinerețe și faptul că Europa a ratat șansa renașterii culturale. și Evola a refuzat să privească în față realizările nazismului și fascismului.²⁴ Nu a vorbit însă despre acesta la prezent și nici nu a încercat să-l recupereze.

Arthur K. Chesterton se numără printre puținii veterani ai fascismului care nu doar au admis eșecul acestuia ci și faptul că atrocitățile nazismului au compromis definitiv ideile și au discreditat proiectul *metapolitic* propus de fascism.²⁵ Spun printre puținii pentru că, în aceeași perioadă, un Oswald Mosley admite faptul că și-a pus speranța și exprimat admirația față de Hitler și Mussolini, le califică drept erori, pentru ca ulterior să încerce o redefinire a viziunii sale fasciste.²⁶ Asta în timp ce un Léon Degrelle vorbește nestingherit despre idealurile originale ale fascismului internațional, pe care nici măcar realitățile celui de al Treilea Reich nu le pot compromite,²⁷ iar un Maurice Bardèche afirmă că abia realitățile războiului au indicat fascismului rolul pe care ar trebuie să-l joace în viitor pentru a transforma Europa într-o putere capabilă să reziste în fața amenințării gemene reprezentate de URSS și SUA.²⁸

În unele cazuri, atitudinea “foștilor” fasciști se reduce la nostalgie față de un trecut romanțat. Unii reușesc chiar exercițiul distanței și dau dovadă de spirit critic. Nu puțini sunt însă cei care cred în renașterea, după 1945, a fascismului. Între aceștia, o minoritate s-a încapăținat să vadă această renaștere ca pe o simplă reîntoarcere la sensurile inițiale, antebelice, ale fascismului. Majoritatea neofasciștilor au preferat însă cel mai adesea formele noi. Au refuzat totodată spiritul nazismului, rasismul biologic și obsesia monomaniacală a lui Hitler asupra evreilor.²⁹

În mai 1951, fasciști “internaționaliști” din 14 state europene fondau la Malmö o internațională denumită *Mișcarea Socială Europeană*. Dincolo de unele neînțelegeri privind rolul antisemitismului și al rasismului în nou configurata organizație, participanții reușesc să pună la punct un prim program al celor hotărâți să lupte în numele

²² Marco Tarchi, *Tra festa e rivoluzione*, în “Diorama letterario”, 31, mai-iunie 1985, p. 29-34.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Julius Evola, *Il fascismo*, Roma, Giovanni Volpe, 1979, p. 13-17. Vezi de același autor *Gli Uomini e le rovine*, Roma, Giovanni Volpe, 1972.

²⁵ Arthur K. Chesterton, *The Importance of Being Oswald*, “London Tinding”, 85, 29 novembris, 1947.

²⁶ Oswald Mosley, *Mosley-Right or Wrong?*, Londra, Lion Books, 1961.

²⁷ Léon Degrelle, *Hitler pour mille ans*, Paris, Edition de la Table Ronde, 1969.

²⁸ Maurice Bardèche, *Qu'est-ce que le fascisme?*, Paris, Les Sept Couleurs, 1961, p. 173 și următoarele.

²⁹ Vladimir Tismăncanu, *op. cit.*, p. 121.

Eurofascismului pentru păstrarea valorilor europene și regenerarea culturală, morală și politică a continentului.³⁰ Structurat în zece mari puncte programul își propunea:

1. Apărarea culturii europene în fața comunismului.
2. Crearea unui Imperiu European.
3. Prețuri și salarii controlate în interiorul acestui imperiu.
4. Punerea sub controlul unui guvern central al tuturor forțelor armate europene.
5. Dreptul popoarelor din coloniile europene de a adera la acest organism odată ce au atins un anumit nivel de educație și dezvoltare economică.
6. Alegerea conducătorilor guvernului *prin plebiscit* (s.m.).
7. Reglementarea vieții economice și sociale prin intermediul organismelor statului corporatist
8. Scopul educației promovate de noul stat va consta în formarea de bărbați și femei *puternici*.
9. Încercarea de a-i aduce împreună pe idealistii care au luptat de o parte și de alta a baricadei în timpul ultimului război.
10. Țelul final al acestei revoluții europene trebuie să fie regenerarea spirituală a omului, societății și statului.

Promotorii programului de mai sus credeau, chiar și după înfrângerea fascismului și a nazismului, că populația Europei ar mai putea accepta ideea creării, sub directă conducere a unei elite charismatice, a unei Noi Ordini. Sperau ca această populație să nu asocieze neapărat fascismul cu teroarea de stat, expansiunea imperialistă, războiul și distrugerea sistematică, genocidul la o scară nemaiîntâlnită până atunci în istorie. Nu realizau faptul că noul context politic, dominat în Vest de ideea democrației liberale și în Est de victoria socialismului, făcea improbabilă orice revigorare a fascismului în Europa.

În deceniile următoare tot mai numeroase grupări neofasciste europene și nord americane își vor lansa, în publicații sau în marșuri de stradă, uneori prin intermediul muzicii hard-rock, atacurile vehemente asupra materialismului, individualismului, liberalismului, capitalismului, marxismului, spiritului cosmopolitan, Uniunii Europene, NATO, sionismului, imigranților etc. Unele vor imita servil fascismul și nazismul și se vor mulțumi a regurgita idiotic canonul acestora.³¹ Vor propune internaționalizarea ultimului și vor vorbi despre Nazism Universal, pan-arianism și supremația albă. Altele vor adapta viziunea anterioară a fascismului la contextul complet diferit în care trebuiau nu doar să supraviețuiască ci și să atragă pe cei încă neconvertiți la ideile lor. Își vor relansa profețiile privind o nouă ordine politică, bazată pe o democrație directă și pe o nouă ordine economică, pe ideea de *A Treia Poziție*. Vor nega Holocaustul, cea mai mare barieră între revoluțiile lor naționale (conduse de soldați politici) și electorat sau se vor dezice de asocierea istorică cu fascismul, nazismul, Holocaustul cu aceeași seninătate cu care unii marxști se dezic de stalinism și de Gulag. Vor vorbi direct despre “noi zori” ai Europei, despre ideea de “nouă comunitate” bazată pe “noul om” și despre regenerarea morală a națiunilor prin “regăsirea rădăcinilor *blood and soil*” și în urma eliminării, prin “repatrierea umană a imigranților”, a mixajului cultural și rasial existent.

În general, eroii neofasciștilor nu se mai numesc Hitler și Mussolini. Din trecutul fascist al Europei, neofasciștii se raportează doar la ceea ce ei consideră a fi încarnări ale *holistei, național radicalei, A Treia Cale*, la mișcări precum cele conduse de Corneliu Zelea Codreanu sau Jose Antonio Primo de Rivera. Compareate cu regimurile lui Mussolini

³⁰ Vezi “Droit et Liberté”, 2 iunie 1951.

³¹ Roger Griffin, *Fascism*, Oxford, Oxford Readers, 2000, p. 314.

și Hitler, susținătoare ale capitalismului și imperialismul, Garda de Fier și Falanga le apar ca autentice mișcări naționaliste revoluționare. Nu le consideră însă fasciste și tocmai de aceea le și acceptă ca precursori ale actualului fenomen de dreapta.³²

*

Vădit rușinați de succesele electorale ale lui Jörg Haider în Austria și mai recent Jean-Marie Le Pen în Franța, pe care știu însă cum să-i țină sub control, democrații occidentali sunt mai degrabă profund îngrijorați de renașterea fascismului în Europa răsăriteană. Se tem mai ales de faptul că, în urma “extincției leninismului”, mai vechea tentație antidemocratică a fascismului ar putea să-i fascineze din nou pe “oprimații și umiliții” celeilalte Europe, a “exclușilor”.³³ Se întreabă dacă nu cumva persistentul trecut fascist va fi cel care va oferi cetățenilor din societățile postcomuniste stimuli psihologici, un prim respect de sine și mândria naturală și legitimă de care comunismul îi privase timp de jumătate de secol.³⁴

De cele mai multe ori însă, după 1989, în Est, fascismul s-a dovedit a nu fi altceva decât o modă culturală, rezultatul indirect al mirajului trecutului recent, precomunist și anticomunist, combinat cu febra radicală a începuturilor și uneori cu ardoarea antidemocratică. Cei mai mulți dintre admiratorii estici ai fascismului interbelic, ai celui regional, balcanic și național, românesc, maghiar, croat etc.; pe care nu îl califică însă drept fascism, sunt astăzi câțiva, tot mai puțini sau veterani nostalgici. Epigonii tineri ai vechiului fascism și cele câteva mișcări neofasciste aproape că nici nu se văd. Câte o conferință sau comemorare, un minuscul, altfel belicos, afiș alb-negru pierdut într-o mare de reclame colorate și, extrem de rar, câte un interviu la gazetă sau la televizor, abia dacă amintesc opiniei publice de existența lor. În cazul României, tinerii admiratori ai lui Eliade și Cioran sunt, ca și idolii lor de altfel, mai curând dornici să scape de stigmatul geografiei și al istoriei.³⁵ Despre fascism știu prea puțin. Așa cum prea puțin știu și despre comunism. Au prin urmare probleme în ce privește înțelegerea și asumarea critică a trecutului și se confruntă cu un impas al memoriei.

Înainte de 1989, mulți considerau, în Vest, ca binevenită, naturală și legitimă dragostea esticilor față de propriul lor trecut. Abia după acest moment unii dintre occidentali și dintre occidentalizații Estului vor realiza că această dragoste necondiționată ținea de faptul că cei mai mulți dintre estici știau prea puține despre istoria lor, mai ales despre cea recentă.³⁶ Îi percep însă cel mai adesea ca “inocenți” – pentru că nu înțelegeau, în anii 1990, că memoria și istoria nu mai puteau fi obiective și pentru că nu acceptau decât cu greutate faptul că interpretarea trecutului era condițională social și politic –, eventual ignoranți. Nu însă și malefici.

³² Bernadette Archer, *Were 'Fascisms' outside Germany and Italy Anything More than Imitators?*, “The Crusader”, 6, 1996, p. 20-23.

³³ A. James Gregor, *op. cit.*, p. 10

* *Discursul jurnalistic și cel al politologiei vorbesc astăzi despre fascismul interbelic din țările balcanice și central estice și despre renașterea acestuia. Istoricii occidentali au refuzat însă mult timp să admită încadrarea acestor mișcări în marea familie fascistă europeană. Așa cum veteranii acestor mișcări au refuzat și refuză să se identifice cu fascismul și mai ales cu nazismul. Dinamica studiilor asupra fascismului interbelic și impactul emoțional, direct, al termenului justifică însă folosirea acestuia în discursul actual.*

³⁴ Vladimir Tismăneanu, *op. cit.*, p. 121.

³⁵ Mihai Chioveanu, *Escaping Geography. Evading History*, “Xenopoliana”, 1-4, 2002.

³⁶ Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare, 1918-1930*, trad. Vlad Russo, București, Humanitas, 1998, p. 5-7.

Lipsa de cultură istorică (democratică) a esticilor va justifica adesea, după 1989, intensul efort academic, politic și civic-pedagogic al celor hotărâți să le aducă la cunoștință aspectele problematice ale trecutului, mai ales ale celui precomunist, ale *Vârstei de Aur*, extrem de influentă politic și cultural și permanent secondată de celelalte mituri politice fundamentale: *Salvatorul*, *Complotul*, *Străinul*. Esticilor le vor trebui însă câțiva ani buni pentru a sesiza incompatibilitatea dintre proiectul liberal și spiritul democratic pe care se arătau dornici să le adopte și "glorificarea compensatoare a trecutului precomunist". Inițial, politicienii și jurnaliștii din Est nu înțelegeau de ce *Lumea Liberă* le repeta obsesiv că sfârșitul comunismului nu înseamnă automat și eradicarea definitivă a spectrului totalitar. Tendința lor este aceea de a traduce totalitarismul exclusiv în termenii comunismului și, conform "ierarhiei urgențelor", se ocupă în acești ani doar, sau în orice caz în primul rând de, istoria și memoria acestuia. Într-o primă fază, interesul manifest al Occidentului față de trecutul fascist, cel dictatorial și cel autoritar al regiunii li se pare suspect. Mulți refuză abordarea critică a acestui trecut. O asociază, în mod eronat, celor 50 de ani de retorică antifascistă, vulgar-triumfalistă, de sorginte marxist-internationalistă.³⁷ Unii cad în capcana unui anticomunism extrem și susțin instrumentalizarea pozitivă a trecutului precomunist, astfel încât să se poată prezenta pe ei și ai lor drept victime ale opresiunii sovietice și comunismului, tiranii cărora le rezistaseră sau măcar li se opuseseră ca democrați, cel puțin ca anticomuniști. Încrezători în succesul garantat și credibilitatea acestei "culturi a victimizării" nu își pot imagina că o parte dintre episoadele, simbolurile și figuri charismatice ale trecutului vor submina noul canon și narațiunea istorică pe care urmau și doreau să-și fundamenteze noua identitate.

Nefamiliarizați cu transformările produse după 1945 în cultura politică occidentală, o parte dintre estici ignoră implicațiile politice, uneori catastrofice, ale deciziilor lor. O jumătate de secol de izolare aproape completă, absența oricărei practici riguroase în ce privește memoria și a oricărei evaluări democratice în ce privește istoria interbelică și perioada celui de al doilea război mondial, își spun abia acum cuvântul. Prea puțini sunt cei familiarizați cu ideile unui Milan Kundera și mai puțini sunt dispuși să le ia în serios: "Răsfoind o carte despre Hitler, am fost mișcat de câteva dintre portrete: îmi aminteam de copilăria mea. Crescusem în timpul războiului; câțiva membri ai familiei mele pieriseră în lagărele de concentrare ale lui Hitler; dar ce era moartea lor în comparație cu amintirile unei perioade irosite din viața mea, o perioadă ce nu se va întoarce niciodată?... Această reconciliere cu Hitler scoate în evidență profunda perversitate morală a unei lumi... în care totul este scuzabil în avans și deci totul permis în mod cinic."³⁸

După 1989, majoritatea țărilor din Est vor privi în viitor, spre integrarea în NATO și Uniunea Europeană. În același timp, vor fi obligate să privească și spre trecut, mai ales spre cel nedemocratic.³⁹ În unele cazuri acesta includea, în Est, un episod fascist, pe cel al războiului și al participării la Holocaust și epoca comunistă. Unele societăți au

³⁷ Vezi Fr. Furet, *op. cit.*, mai ales capitolele 8 și 10. O veritabilă limbă de lemn și nou vorbă, antifascismul din estul Europei nu trebuie confundat cu cel practicat în general în vest după război.

³⁸ Milan Kundera, *The Unbearable Lightness of Being*, trans. Michael Henry Heim, New York, Harper, 1984, p. 4.

³⁹ Mulți occidentali au insistat asupra faptului că țările est europene ar trebui evaluate nu doar în funcție de abilitatea politicienilor de a moderniza structurile politice și economice ci și pentru voința și hotărârea lor și a intelectualilor de a clarifica aspectele problematice ale trecutului recent și de a spune societăților lor adevărul. Vezi Norman Manea, *Romania, the Holocaust, and a rediscovered writer*, în "The New Republic", 20 aprilie 1998.

reușit să se despartă de aceste trecuturi. În altele, lipsa voinței politice și a fondurilor, prost administrate, secondate de conflictele acute, împinse uneori spre accente ridicole, dintre “memoricii” și istoricii reprezentând diferitele tabere, nu au făcut altceva decât să transforme dezbateră într-un veritabil “dialog al surzilor.”⁴⁰

După 1989, est-europenii au inițiat dezbateră privitoare la trecutul lor comunist. Nepregătiți psihic și metodologic, adesea nici măcar dornici să se confrunte cu acesta, ei aveau să descopere, oarecum uimiți, adesea mâhniți, că Occidentul era mai degrabă interesat de o dezbateră similară privind trecutul pre-comunist al regiunii, participarea esticilor la Holocaust în primul rând. Cum Occidentul nu este pregătit să iasă în acești primi ani din propriul canon și nu acceptă un cadru mai larg de discuție, susține teza unicității Holocaustului și nu acceptă comparația între acesta și Gulag,⁴¹ nu puțini dintre estici se văd îndreptățiți să “răspundă” prin formula victimizării competiționale, negaționism și refuzul de a participa la memoria europeană a Holocaustului. În fond, vor motiva unii dintre ei, nici Occidentul nu dorea să ia parte la memoria comunismului. Mulți nu înțeleg în primul rând faptul că revoluțiile lui 1989 și prăbușirea comunismului nu sunt singurele care fac în acel moment interesul Occidentului, prins, în anii 1980 și 1990, într-o lungă serie de comemorări a 50 de ani de la începutul și sfârșitul războiului al doilea mondial, prăbușirea nazismului, procesul de la Nürnberg, eliberarea lagărelor de concentrare și a câmpurilor de exterminare și Holocaust.

Modul în care dezbateră intelectuală și politică asupra memoriei nazismului și comunismului a evoluat în Est nu a fost însă influențată (doar) de felul în care Occidentul s-a raportat la această problemă. Societățile post-comuniste ce au dorit implementarea procesului de comunizare și deschiderea dosarelor poliției secrete nu au fost restricționate de Occident. Din contră, dacă nu intelectual cel puțin politic, acesta le-a susținut eforturile. Ceilalți, cei care doar au mimat despărțirea de comunism și practicile acestuia, au găsit în dezbateră Holocaust *versus* Gulag și fascism *versus* comunism un subterfugiu penibil. Au reușit astfel să nu treacă în cazul comunismului dincolo de episodul “tancurilor sovietice” și al “minorităților etnice colaboraționiste.” Cum aveau probleme cu acest episod, au decis că celelalte două, fascismul și războiul, mai pot aștepta, așa cum așteptaseră deja 50 de ani. De (extra)memoria lor oricum nu avea nimeni nevoie.

Elitele politice și intelectuale din Est nu au fost niciodată indiferente față de trecut. Este adevărat însă că, după 1989, doar în câteva cazuri aceste elite s-au întors masiv spre trecutul recent pentru a recupera modele și a căuta un plus de legitimitate. Au adus astfel pe scena politică a tranziției figuri istorice și personalități culturale, lideri, partide și fragmente de ideologie. Uneori această recuperare s-a făcut fără discernământ, din trecutul adesea romanțat, reinventat, fiind importate de-a valma simboluri ale autoritarismului antidemocratic și nu doar anticomunist, ale naționalismului xenofob și ale antisemitismului.⁴² Fragmentarea instituțională și polarizarea societății, dispariția monopolului statului totalitar asupra memoriei și istoriei, altfel binevenită,⁴³ nu a făcut

⁴⁰ Exasperat de această situație, Mircea Martin decide să traducă și publice în România celebrul schimb de epistole dintre Furet și Nolte. Vezi François Furet, Ernst Nolte, *Fascism și comunism*, trad. Matei Martin, București, Univers, 2000, p. 5.

⁴¹ Vezi Tony Judt, *Conclusions*, în Istvan Deak, Jan Gross, Tony Judt (eds.), *Politics of Retribution in Europe. World War Two and its Aftermath*, Princeton, Princeton University Press, 2000, p. 314-315. Vezi de asemenea Alain Besançon, *Nenorocirea secolului. Despre comunism, nazism și unicitatea “Șoah”-ului*, trad. Mona Antohi, București, Humanitas, 1999, și A. J. Gregor, *op. cit.*, p. 14-20. Martin Malia, *op. cit.*, p. IX-XX.

⁴² Vladimir Tismăneanu, *op. cit.*, p. 13-16.

⁴³ Alexandru Zub, *Discursul istoric sub impactul schimbărilor*, în “Sfera Politicii,” 39, iunie, 1996.

decât să faciliteze acest proces. Problema majoră a reprezentat-o faptul că, în unele cazuri, anumite grupuri, nu unice și nici neapărat cele mai reprezentative, extrem de vizibile și gălăgioase însă, formate din foști activiști ai partidelor comuniste și reprezentanți ai etno-vulgatelor naționaliste, rapid reciclați în anticomuniști extremi, au reușit de la bun început să atragă atenția și sprijinul politic al unui segment semnificativ al populației. Totul în baza unei istorii și memorii xenofobe, ultranaționaliste, ușor digerabile, pe care în linii generale o articulaseră încă înainte de 1989.

“Noul canon naționalist”, ce rezistă cu succes eforturilor istoricilor democrați de a demistifica istoria, de a se opune valorizării tradițional-eroice a trecutului și oricărei forme de manipulare a acesteia,⁴⁴ nu face însă decât rareori trimiteri explicite la fascismul interbelic, la figurile și simbolurile acestuia. Partidele radicale de dreapta precum *România Mare* și cele naționaliste precum PUNR nu includ în panteonul lor figura unor lideri precum Corneliu Zelea Codreanu. Preferă figurile paternaliste ale salvatorilor conservatori, pe eroul antisovietic militar, de carieră. Pe “revoluționar,” mai puțin credibil, îl ignoră. Desigur, *România Mare* neagă Holocaustul și exploatează sentimentele antisemite și xenofobia, embleme ale propagandei multora dintre neofasciștii de astăzi, nu ale tuturor neofasciștilor însă și mai ales nu doar ale acestora.⁴⁵ Prin urmare, aceste elemente nu duc neapărat la concluzia că acest partid ar fi neofascist. Totodată, este greu de spus dacă în acest caz particular, dar și în alte cazuri din Est, avem de a face cu o renaștere a fascismului.

Nu puțini istorici susțin astăzi că problemele cu care se confruntă o parte dintre societățile post-comuniste au mai puțin de-a face cu trecutul interbelic și mai mult cu moștenirea lăsată de comunism și național-comunism. Prin urmare nu trecutul interbelic (inclusiv cel fascist) ci câteva dintre simbolurile și figurile cheie ale naționalismului din această epocă, confiscate, distorsionate și instrumentalizate sub comunism de către cei puși să inventeze tradiții, în cazul României pe cea a statului monolitic de tip etnocratic,⁴⁶ sunt cele ce trebuie să intre în atenția cercetătorului.⁴⁷ Alții susțin necesitatea întoarcerii la rădăcini, la origini, pentru a înțelege impactul acestor fantome ale trecutului asupra prezentului. Văd în perioada comunistă un uriaș congelator ce a făcut posibilă supraviețuirea nealterată a naționalismului interbelic.⁴⁸ Mai puțin categorici decât istoricii, politologii susțin că pentru a înțelege fenomenul actual al dreptei trebuie să luăm în calcul atât elementele de “radical continuity” cât și pe cele ale actualului “radical return.” Admit totodată că din punct de vedere social și politic și dincolo de elementele și caracteristicile comune, trend-ul național-comunist este cu mult mai influent în politica reală decât cel tradițional.⁴⁹

Din punctul de vedere al cercetătorului și al științei toate aceste nuanțe au un farmec aparte. Un militar ca Antonescu, războinic dar nu politician versat, niciodată “un preot și un vizionar”, poate fi descris ca dictator fascist, cvasifascist, pronazist sau ca

⁴⁴ Adrian Cioroianu, *Mit și Istorie, memorie și uitare*, în “Sfera Politicii”, 91-92, 2001, p. 20-25.

⁴⁵ Roger Eatwell, *The Holocaust Denial: A Study in Propaganda Technique*, în Luciano Cheles et al., *Neo-Fascism in Europe*, London, Longman, 1991, p. 120-143.

⁴⁶ Nu de puține ori regimul lui Ceaușescu, un amestec de naționalism și stalinism, este definit ca unul de dreaptă radicală, chiar cvasi-fascist. Vezi Henry E. Carey, *Post-communist Right Radicalism in Romania*, în Peter H. Merkl, Leonard Weinberg (eds.), *The Revival of Right Wing Extremism in the Nineties*, London, Frank Cass, 1997, p. 149.

⁴⁷ Lucian Boia, *Riscul izolaționismului*, în “Sfera Politicii”, 39, iunie, 1996, p. 15.

⁴⁸ Bernard Pacteau, *Congelatorul ideilor false*, în “22”, 36, 7-13 septembrie 1994.

⁴⁹ Michael Shafir, *Romanian Extreme Right in the Post-communist period*, în “Sfera Politicii”, 15 martie, 1994, p. 4.

aliat și confederat ideologic al lui Hitler, ca unul dintre Marii Simplificator al timpului său, un individ capabil să abdice de la facultățile critice individuale în favoarea politicii bazate pe credință, speranță, ură și sentimentalism colectiv. Din punctul de vedere al politicianului și al liderului de opinie democrat ceea ce contează este faptul că un astfel de simbol al trecutului dictatorial și xenofob poate fi transformat în figură centrală a unei complexe mitologii și exonerat de către apologeții și partizanii săi actuali. În ceea ce îi privește pe aceștia din urmă, este mai mult sau mai puțin important dacă cred, se identifică și își propun să revină la și să continue exact politica unei astfel de figuri totemice. Ceea ce contează este că astfel de politicieni ai anului 2000 își pot permite salturi imaginare în “trecutul eroic”, al soluțiilor violente, pentru ca ulterior să-l propună drept model pentru viitor, convingându-și electoratul să trăiască sub “umbra acestui trecut”. Din perspectiva electoratului, ceea ce este îngrijorător este faptul că un sondaj de opinie realizat la cinci ani după căderea totalitarismului comunist poate indica admirația față de o astfel de figură istorică din trecut a 62% dintre intervievați. Este la fel de adevărat că aceiași subiecți își exprimau doar în proporție de 2% admirația pentru Hitler și că doar 13% dintre ei își admiteau cu candoare xenofobia. Aceste ultime două procente nu sunt însă în măsură să liniștească. Ele nu indică în fond decât faptul că discursul critic și politic corect despre trecut s-a limitat și se limitează în Est, uneori și în Vest, doar la demonizarea aspectelor legate strict de colaborarea cu nazismul, rasism, xenofobie, genocid. De acestea omul obișnuit se dezice de regulă pentru că a învățat lecția elementară a Istoriei.

Or, în aceste condiții, un slalom discursiv eficient va permite oricând dreptei extreme și celei radicale să expună elemente fundamentale ale *Ur-fascismului* fără a trezi nici cea mai mică bănuială marelui auditoriu. Mai mult, ar putea chiar să-l atragă și să-i ia voturile.⁵⁰

*

Este greu de susținut faptul că trecutul eliminaționist, xenofob, antisemit, naționalist, dictatorial și quasi-fascist ar fi reprezentat vreodată, după 1989, opțiunea fermă pentru viitor a românilor, ungarilor, polonezilor, slovacilor și croaților. În multe cazuri însă, simpla indiferență a spectatorului neangajat a creat în Occident impresia că respectivele societăți post-comuniste, cu “explozia lor de naționalism etnic” și “democratizarea lor incompletă”, sunt condamnate să cadă din nou “în afara istoriei”. În unele cazuri, mai mult decât în altele această impresie a fost dacă nu creată atunci măcar întreținută de lipsa de voință a politicianilor și de ezitățile intelectualilor, percepuți în mod eronat din exterior și descriși în mod partinic din interior, ca un grup monolitic angajat într-un proiect comun antiliberal ce includea printre altele recuperarea și comemorarea “trecutului fascist”. Astfel, în cazul României, apologeții lui Antonescu, “campionii” Gărzii de Fier – trebuie menționat aici faptul că mișcarea interbelică are proprii istorici și memorici care, cu câteva excepții, nu sunt aceiași cu cei implicați în reabilitarea Mareșalului –, și intelectuali remarcabili au fost adesea plasați sub același “banner” stigmatizator și acuzați de un anume *esprit de corps*. Nu de puține ori chiar și cei care au insistat asupra urgenței și priorității în opinia lor examinări a trecutului traumatic reprezentat de comunism, pe care îl considerau mult mai reprezentativ pentru

⁵⁰ Partidul România Mare și Corneliu Vadim Tudor și-au datorat succesul electoral din 2000 unei campanii bine orchestrate, dar în care naționalismul xenofob a jucat un rol minor, iar trimerile evidente la trecutul istoric au fost sporadice. Vezi Mihai Chioveanu, *Justifiarul*, în “Sfera Politicii”, 91-92, 2001.

profunda criză morală cu care se confruntă societatea de astăzi, au riscat oprobriul public. Pentru "Faultfinders" nu a contat nici măcar faptul că unii reprezentau statul sau instituții ale acestuia, alții forme diferite de aglutinare și instituționalizare ale societății civile incipiente, partide politice sau grupuri marginale ce încercau reinsertia în societate. Toate acestea nu făceau altceva decât să mărească confuzia și să mențină suspiciunile față de diferitele abordări ale trecutului recent.

După 1989, românii, ca și ceilalți estici, vor descoperi că au probleme cu Istoria. Nu știau prea multe despre trecutul lor. Vor avea totodată probleme cu memoria. A lor era extrem de selectivă și distorsionată. Înainte de 1989, fascismul, regimul Antonescu, antisemitismul, campania militară împotriva URSS și Holocaustul erau în România teme marginale. Fascinați de acest trecut, obsedați de ideea de adevăr, obiectivitate, recuperare a trecutului autentic etc. și ghidați de raționalitatea metodologică, istoricii preocupați de aceste teme "se îngâmădesc" în spațiul îngust dintre 1918 și 1944, îl disecă și radiografiază, fără însă a lua în calcul implicațiile prezente și viitoare ale modului în care urmau să trateze și să reprezinte acest trecut. Refuză în primul rând să admită o abordare politică și didactică a perioadei, ignoră raporturile existente între trecut și procesul de democratizare de după 1989.

După mai bine de zece ani de tergiversări a revenit politicului sarcina de a rezolva, prin ordonanță de guvern, o parte din această "poveste fără de sfârșit." Sub presiunea admitterii în NATO, guvernul a decis, pragmatic, să elimine "amenințarea fantomei" și să pună capăt nostalgiei unora dintre români față de "trecutul eroic."

NEGATION AT THE TOP: DECONSTRUCTING THE HOLOCAUST DENIAL SALAD IN THE ROMANIAN CUCUMBER SEASON

Michael Shafir

The “cucumber season” is known among media people to be that time of the year when they have to hunt for news instead of being hunted by them. It is a season when “anything goes”. Astute and/or aspiring politicians, aware that their peers are sweating on sea-shores or contemplating mountain peaks, take advantage to have newscasts cover statements they make that would be ignored during the rest of the year. With most journalists gone on vacation as well, television networks fill air time with a plenitude of “nothing” ranging from “Tarzan” to “Dracula” festivals, not to speak of the soap-operas with which they cultivate the intelligence of viewers during the rest of the year. It is not by chance that the “cucumber season” is also known as the “silly season”.

A lot of ink has been spent by political scientists and journalists after 1989 to describe what came to be called “Romanian exceptionalism”.¹ Romania, it would seem, is just “different” from other East-Central European former communist states. But to my knowledge no one – not even the author of the best analysis of post-communist media *modus operandi* in that country² – imagined that exceptionalism in the Romanian case extends to the “cucumber season” as well. Romania may be the only country in the world where the season is dominated by politicians who are closer to the end rather than to the beginning of their political career, and by incumbent governments rather than by aspiring politicians – in short by those who dominate newscasts in the rest of the year as well. This exceptionalism does not make the protagonists less “silly” than their associates in the “cucumber-dominated” season elsewhere in the world. But it might make them less eligible to the attenuating circumstances of inexperience or unfulfilled political ambitions.

Two successive scandals of international proportion involving Holocaust-denial postures by the Romanian government and the country's president in June and July 2003 illustrate this exceptionalism in abundance. Both scandals excelled in their apparent futility. Both defy at first sight logic and/or “national interest”. Finally, both scandals illustrate a problem whose significance extends far beyond their immediate circumstances – that of “historical memory” and its political implications.

¹ For one of the best articles see Vladimir Tismăneanu, *Romanian Exceptionalism? Democracy, Ethnocracy and Uncertain Pluralism in Post-Ceausescu Romania*, in Karen Dawisha, Bruce Parrot (eds.), *Politics, Power and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, p. 403-450.

² See Peter Gross, *Mass Media in Revolution and National Development: The Romanian Laboratory*, Ames, Iowa State University Press, 1996.

It is not my intention in this article to describe in minute detail the evolution of the scandals. I take it for granted that they are well known to readers of "Xenopoliana". Instead, I intend to submit those events to an analytically-conceptual examination of their *significances*. I am consciously employing here the plural rather than the singular. This should not be mistakenly interpreted to imply that I am the partisan of the post-modernist approach to history and historiography. I do not believe that *any* interpretation of history is legitimate, for that would land me in either the camp of "vulgar Marxism" or in that of the Holocaust deniers, and perhaps in both. I do, however, believe that a plurality of explanations can co-exist and that neither people nor *peoples* are driven by singular motivations, unless they are obsessed. And obsession is the stuff of novelists and of psychiatrists, not of historians or (in my own particular case) political scientists.

In other words, I do believe in (non-post-modernist) "deconstructionism". Deconstruction – by which I mean analyzing events in the particular context in which they occur *without losing track of historical antecedents* – by definition involves a plurality of motivations, for we are never consciously driven only by the purpose we seem to pursue *here and now*. We are also influenced by the socialization processes we underwent and, no less important, by our conscious or unconscious effort to meet the expectations of those we strive to please, or whose support we wish to recruit. I am aware of the fact that "traditional" historians would frown at the above. And yet, they do not frown when illustrious predecessors, from Tacitus to their own contemporary models, do little else than try to step into the shoes of their heroes and villains and read those villains' and heroes' "subjective memories" whenever "documents" are prone to more than one interpretation.

This brings me straight back to the "cucumber season". If the perspective I described above is anywhere close to being correct, the "cucumber salad" served by the Romanian cabinet and by President Ion Iliescu in June and July 2003 should be "deconstructed" into all its "ingredients". How many among us know that the Latin *cucumer* describes a *fruit* rather than a garden *vegetable*? And how about the oil, the vinegar, the salt and (yes!) the sugar that can make it taste one way or another? Finally, how about adding to it some tomatoes?

In what follows I shall be "deconstructing" the Romanian cucumber salad into several co-existing conceptual "ingredients" which I developed in previous works related to Holocaust denial in general and to its Romanian particularities especially. References will be made to those works without more than minimally going into the explanation of the concepts employed. This is due not only to space restraints, but (modesty aside) to the fact that I wish to avoid polemicizing with those "reviewers" of my work whose ill-will and/or incapability to read what I actually wrote disqualified them from any serious future dialogue. Their names are not worthy of mention. I shall therefore focus on, first, "utilitarian antisemitism" as a component of the explanation; second, I shall examine the "double-talk" aspect of official Romanian dissimulation in addressing Holocaust-related problems, or what I prefer calling "simulated change"; third, I shall be addressing the problem of the "comparative trivialization" of the Holocaust as illustrated in the summer 2003 "incidents"; leaving any theoretical considerations aside, I shall then proceed to scrutinize a blatant presidential prevarication; finally, I shall conclude in tackling the problem of "historic memory" and its subjectivity. But before embarking on the above, a very brief "factological" review of the incidents seems warranted.

1. Serving the Cucumber Salad: Act One

On 12 June 2003, a very brief official governmental press release announced that the cabinet had approved on the same day a cooperation agreement between the National Archives and the U.S. Holocaust Memorial Museum in Washington. The communiqué added that Romania's government "encourages research concerning the Holocaust in Europe – including documents referring to it and found in Romanian archives – but *strongly emphasizes that between 1940-45 no Holocaust took place within Romania's boundaries*".³ The statement was a perfect illustration of "selective negationism", by which I mean those types of Holocaust denial that do not negate the Holocaust as having taken place *elsewhere*, but exclude *any* participation of members of one's own nation in its perpetration.⁴ It was also an exemplification of brutal falsification of historic fact, based, as we shall see below, on the "technicality" that most Holocaust atrocities in Romania had been committed on territories not officially annexed, and on the willful omission of the atrocities committed on Romanian territory proper.

The communiqué immediately triggered a wave of protests by Jewish organizations in Romania and by official Israeli circles, while also attracting the attention of Jewish organizations in the U.S. and elsewhere. The first Romanian protest came from the Anti-Defamation League (ADL)-affiliated Center for Monitoring and Combatting Anti-Semitism in Romania (MCA), which urged the government to "reconsider its openly-expressed denial of the Holocaust in Romania".⁵ After an apparent hesitation, the Steering Committee of the Federation of Jewish Communities in Romania (FCER) released on 17 June an unprecedented strong-worded communiqué, noting with "surprise and justified sadness" the government's claim and calling it "irrelevant and out-of-place".⁶ The Romany Center for Public Policy "Aven Amenza" likewise protested the statement in an open letter addressed to Prime Minister Adrian Năstase, after a meeting which commemorated 61 years since the start of the deportation to Transnistria of Romanian Roma. The center said it intends to sue Public Information Minister Vasile Dâncu, whose office disseminated the Romanian government's announcement, saying that the statement amounted to the denial of the extermination by the Ion Antonescu regime of 36,000 Roma during the Holocaust.⁷ Like the FCER, Aven Amenza described the claim that no Holocaust had been perpetrated on Romanian territory as "irrelevant".

Romania's Ambassador to Israel, Mariana Stoica, was summoned on 16 June to the Israeli Foreign Ministry, where she was handed an official protest and told that Israel "takes a grave view of the Romanian statement, which is at odds with the historical truth and detracts from the steps taken by the Romanian government to confront the past". The Romanian cabinet, Israeli Foreign Ministry Deputy Director David Peleg told Stoica, "must find a way to correct this unfortunate statement, in order

³ Rompres, 12 June 2003; "Adevărul", 13 June 2003; RFE/RL Newline, 13 June 2003. Emphasis mine.

⁴ See Michael Shafir, *Between Denial and "Comparative Trivialization": Holocaust Negationism in Post-Communist East-Central Europe*, Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem, The Vidal Sassoon Center for the Study of Antisemitism, 2002, p. 52-59 and the expanded Romanian translation of this work, *Între negare și trivializare prin comparație: negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est*, Iași, Polirom, 2002, p. 88-103.

⁵ MCA Press Release, 12 June 2003.

⁶ "Realitatea evreiască", No. 189, 6-23 June 2003.

⁷ Rompres, 17 June 2003 and "Curentul", 17 June 2003; RFE/RL Newline, 19 June 2003.

to return bilateral ties to the right path".⁸ The Knesset's (the Israeli parliament) Immigration, Absorption and Diaspora Committee approved a resolution "strongly protesting" the Romanian government's statement and describing it as an act of "Holocaust denial". It said that Romania's cabinet must "acknowledge the facts and the responsibility of the [Ion Antonescu] government that had brought about the murder of Jews in Romania". The resolution noted that Ambassador Stoica, on her government's instructions, had refused an invitation to attend the committee's meeting. It also cited Romanian-born committee chairwoman Colette Avital as saying: "The denial of the Holocaust by Romania's government creates a dangerous precedent. Four hundred thousand Jews were murdered in Greater Romania during the Holocaust and nobody can deny this".⁹ The Yad Vashem Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority likewise issued a statement bashing the Romanian government's declaration, saying that it "is hardly comprehensible for a country claiming to have a democratic regime to present a version of historic facts that is falsified to such extent". It drew attention to the recently-published work by Romania-born historian Jean Ancel, which "based on worldwide archival [documentation], including Romanian archives to which access is possible, shows that the Bucharest Romanian government, hand-in-hand with the Romanian Army and with police, has been directly responsible for these massacres".¹⁰

Leaving any diplomatic language aside, Radu Ioanid, director of international archival programs division at the United States Holocaust Memorial Museum, said in reaction to the government's statement that a "fascist-like, [close to the chauvinist] Greater Romania Party (PRM) wing is acting inside the ruling Social Democratic Party (PSD)".¹¹ From Australia and the U.S. to Germany, France and Great Britain, the statement received wide (and universally negative) coverage.¹² Citing an analysis by the author of these lines broadcast by Radio Free Europe/Radio Liberty's Romania-Moldova service, the German daily *Frankfurter Allgemeine Zeitung* on 17 June published an article under the sarcastic title "The Murderers Are Not Among Us" – a clear pun on Simon Wisenthal's classic *Murderers Among Us*. That analysis was also circulated by the MCA at a 19-20 June OSCE international conference on antisemitism in Vienna, much to the embarrassment of the Romanian delegation, which Foreign Minister Mircea Geoană thought safer to renounce heading at the last minute.¹³

⁸ Mediafax, 16 June 2003, citing a press release of the Israeli Embassy in Bucharest; "Ziua", 17 June 2003; *RFE/RL Newsline*, 17 June 2003.

⁹ Official press release of the committee (in Hebrew), 17 June 2003.

¹⁰ Mediafax, 16 June 2003. The work referred to in the communiqué is Jean Ancel, *History of the Holocaust: Romania*, Jerusalem, Yad Vashem, 2002, 2 vols. See also the three-volume life-time work by the same author published one year later, *Transnistria, 1941-1942*, Tel Aviv University, The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, 2003 and *Hakdama Le'Retzhah: Praoth Iasi, 29 July 1941* [Prelude to Murder: The Pogrom in Jassy, June 29, 1941], Jerusalem, Yad Vashem, 2003. Among earlier works by Ancel with the same focus see *Transnistria*, Bucharest, Editura Atlas and Tel Aviv, Tel Aviv University, 1998, 3 vols (in Romanian) and *Contribuții la istoria României: Problema evreiască*, Bucharest, Hasefer, 2001, vol. 1., 2 parts (the sequel to this volume has just been issued at Hasefer in August 2003, but I have not yet received it). See also *RFE/RL Newslinc*, 16 June 2003.

¹¹ "Cotidianul", 18 June 2003.

¹² For example, see Associated Press, 13, 15 and 17 June 2003; Agence France Presse, 13 June 2003; "The Guardian", 13 June 2003; the Romanian daily "Gardianul" mentioned on 16 June also the "Washington Post", the "Kansas City Star", the "London Free Press", the British "Daily News", the U.S.-based MSNBC News and an Australian news agency among the media outlets that covered the affair.

¹³ Personal communication by MCA National Director Marco Maximilian Katz.

The near universally negative reaction triggered abroad (to distinguish from the more heterogeneous response in Romania itself) made the government “reconsider” its position. After an initial attempt by Culture and Cults Minister, historian Răzvan Theodorescu to “clarify” the statement by historical-judicial gimmicks (see below), the government issued a “repentance” statement, practically taking back the earlier assertions. The Antonescu regime in Romania, the government's new statement read “was guilty of grave war crimes, pogroms, and mass deportations of Romanian Jews to territories occupied or controlled by the Romanian army” and the Romanian government “assumes its share of responsibility” for the crimes initiated by that regime during the Holocaust.¹⁴ Likewise, the Romanian delegation at the OSCE Vienna conference on antisemitism described the 12 June statement as “an unfortunate mistake that will not be repeated” and went out of its way to demonstrate Romania's readiness to cope with its Holocaust legacy.¹⁵ Meanwhile, President Ion Iliescu himself had described the government's 12 June statement as having triggered “a useless debate” and as a declaration “that should have never been made”.¹⁶

2. Anyone for a Refill? Act Two

Yet barely one month later, Iliescu himself would provoke an even stronger scandal with his declarations in an interview with the Israeli daily *Ha'aretz*.¹⁷ Referring to the cabinet's statement of the previous month which he himself had deemed to be out of place, Iliescu said that “[T]he Holocaust was not unique to the Jewish population in Europe. Many others, including Poles, died in the same way”. But only Jews and Gypsies, the interviewer observed in reaction, had been “targeted for genocide” at that time. To which the president responded: “I know. But there were others, who were labeled communists, and they were similarly victimized. My father was a communist activist and he was sent to a camp. He died at the age of 44, less than a year after he returned”. This was a typical example of indulging into what I (expanding a concept originally devised by U.S. historian Peter Gay) called “trivializing the Holocaust by comparison”. I shall further dwell on this point below.¹⁸

Unlike the 12 June governmental statement, Iliescu admitted that massacres of Jews had been perpetrated on Romania's territory proper and observed that “the leaders of that time are responsible for those events”. However, he noted, “[i]t is impossible to accuse the Romanian people and the Romanian society of this. When Germany declared [sic!] the Final Solution – a decision that was obeyed by other countries, including Hungary, Antonescu no longer supported that policy. On the contrary, he took steps to protect the Jews. That, too, is historical truth”. He also went on to observe: “Antonescu also had his positive side. In 1944, when Hungary under Horthy was implementing the Final Solution and transported its Jews, including residents of northern Transylvania, which was then under Hungarian rule, to death camps, Antonescu was no longer doing that”. As to the historians' claim that the shift in policies towards Jews was due to Stalingrad, Iliescu readily acknowledged that this “is correct” but deemed the detail to

¹⁴ Mediafax, 17 June 2003; Reuters, 18 June 2003; RFE/RL Newline, 19 June 2003.

¹⁵ MCA press release, 25 July 2003. This press release reacts to the Iliescu statement discussed below.

¹⁶ Rompres and AP, 17 June 2003.

¹⁷ “Ha'aretz” – English edition, 25 July 2003, www.haaretzdaily.com. See also RFE/RL Newline, 28 July 2003.

¹⁸ Shafir, *Between Denial and “Comparative Trivialization”*, p. 60 75 and *Între negare și trivializare*, p. 106, 132.

be “not important”. After all, he remarked in a full display of historical ignorance “didn't the Hungarians also see the Germans' defeat at Stalingrad”?

Indeed they had seen that defeat – a better informed interviewer should have countered – and this precisely was why Horthy attempted to contact the Allies for armistice feelers, which led to Hungary's occupation by Germany in March 1944 and eventually to Horthy's exile in October that year. And while the Admiral bears responsibility for those atrocities committed under his rule, most of the deportations to camps took place after his country was occupied and continued after his enforced exile by the Germans. Horthy, it is claimed by his Hungarian and other defenders, was indeed an antisemite, but also a defender of Jews.¹⁹ All these “historical details” did not hinder Iliescu from telling the interviewer that “What amazes me is that no one has passed such harsh judgment on Horthy in Hungary” as that passed on Antonescu by Romania's [Jewish?] critics abroad. Those critics, Iliescu observed, “are very severe with Antonescu, but not so thorough when it comes to others. For example, why did the return of Horthy's remains to Budapest and the holding of an extensive ceremony not generate condemnation on the part of those who condemn every statue of Antonescu?”²⁰ Here Iliescu was displaying ignorance of historic fact (an aspect analyzed in the following “deconstruction”), but also giving vent to a widely shared feeling among East Europeans that the world-at-large is conspiring against their country.²¹ In other words, he was indulging into what Vladimir Tismăneanu properly labeled as “self-pity” philosophies, which are part of the post-communist mythical framework in which “conspiracy theories thrive”.²²

The interviewer then observed that the 12 June government's statement had also “led to a discussion about the restitution of Jewish property from the war period”. At this point, Iliescu became outraged:

“What's the connection? I don't think we should make a connection between these things. After all, that is liable to generate sentiments not of a positive nature toward the Jewish population. As though the entire engagement with the Holocaust was intended to justify property claims. I would prefer it if that connection were not made. In other words, the historical research should be left to historians. As for the restitution of property – and there are Romanians, too, and not only Jews, who are asking for property back – today the situation is worse than in 1989. People are struggling with shortages, and at the same time tens of thousands-hundreds of thousands-of people are coming forward with claims, because in Romanian history, during World War II and afterward,

¹⁹ See the discussion in Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 58. On the Holocaust in Hungary see above all Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, New York, Columbia University Press, 1994, 2 vls. On Horthy, Hungary's participation in the Second World War and his attitude towards the Jews see in particular István Deák, *A Fatal Compromise? The Debate Over Collaborationism and Resistance in Hungary*, in István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (eds.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, Princeton, Princeton University Press, 2000, p. 39-73.

²⁰ Iliescu was wrong again. See, for example, Randolph L. Braham, *The Reinterment and Political Rehabilitation of Miklos Horthy*, in Henrietta Mondry, Paul Schweiger (eds.), *Slavic Almanach*, vol. 2, 1993, Johannesburg, University of Witwatersrand, p. 137-140, and *Assault on Historical Memory: Hungarian Nationalists and the Holocaust*, in *Hungary and the Holocaust: Confrontation with the Past*, Washington, DC, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2001, Symposium proceedings.

²¹ For an excellent analysis of this aspect in Romania see George Voicu, *Zei cei răi: cultura conspirației în România postcomunistă*, Iași, Polirom, 2000.

²² Vladimir Tismăneanu, *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism and Myth in Post-Communist Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1998, p. 7, 11, 84.

property was nationalized. Does that mean that the wretched Romanian citizens of today have to pay for what happened then? People have already had their fill of property restitutions and of having to pay for what happened during history, without their being guilty of anything... We are in favor of righting wrongs that were done and ensuring compensation of some kind for those who suffered. But we also have to take into account the present condition of Romania. Is it worth continuing to skin those who are living in distress today, too? And just in order to compensate others? I don't find that appropriate."

It was quite plain that Iliescu was giving vent to his opposition to property restitution in general and to his documented attempts to restrict restitution as much as possible. The presidential opposition had greatly contributed to the fact that Romania thus far 'lost 40 times at the Strasbourg European Court of Human Rights in lawsuits launched by owners whose demands for restitution had been rejected by politicized Romanian justice courts.²³ It may have been mere coincidence that shortly before the interview with *Ha'aretz* was published, an Israeli citizen, Dora Dickman, had won a lawsuit at that court.²⁴ But Iliescu was certainly sliding (at best) into a populist or (at worst) into sheer antisemitic discourse when, in a manner reminiscent of the interwar Iron Guard or the post-communist PRM, he warned against "skinning" poor Romanians with restitution demands. And was it also just co-incidental that the president used precisely the PRM discourse when he stated that "history should be left to historians?" That discourse had been employed by the PRM when raising objections to Ordinance 31/2002 (see below) and Iliescu could hardly be unaware of it.

When the interviewer switched the focus of the questions to the chauvinist PRM – the second largest party in Romania's parliament after the 2000 elections – and asked Iliescu whether mainstream parties "reject outright cooperation" with that formation, the president replied that he does "not want to reject that party as a whole", only its leader, Corneliu Vadim Tudor. "We have to assume that there are decent people in that party and among its supporters, people who support some of the positions of România Mare [PRM] because of the difficulties they are experiencing in their life. There are serious social problems and the economic situation is not yet satisfactory in the eyes of a large part of the population, and that encourages populist utterances," he explained.

What followed was a repetition of the June scenario. Ambassador Stoica was summoned at the Israeli Foreign Ministry and handed a protest, while the Israeli Ambassador to Bucharest, Sandu Mazor, was instructed to deliver a strong protest at the Foreign Ministry in Bucharest. Once more, Peleg told Stoica that his country considers President Iliescu's declarations to be "grave" and "expects a clarification indicating whether this positions is [also] that of the Romanian government". It was not in the least insignificant (see *infra*) that Peleg reminded Stoica that Israel has backed Romania's quest for NATO and EU integration, drawing attention that the integration process in the two organizations must be entrenched on forging "a tolerant civil society, capable of courageously facing the darker pages of its own past, assume responsibility for it and learn its lessons".²⁵ Israeli Justice Minister Yosef (Tommy) Lapid, himself a survivor of the crimes perpetrated by Hungary in Vojvodina, called Iliescu's comments on the Holocaust "insensitive".²⁶ Dorel Dorian, the Jewish community's representative in the

²³ See "Ziua", 7 August 2003.

²⁴ Romanian Radio [Alfacont Monitoring for RFE/RL], 23 July 2003.

²⁵ Mediafax, 26 and 28 July 2003; "Ziua", 29 July 2003.

²⁶ "Ha'aretz" – English edition, 25 July 2003. See also RFE/RL Newslines, 28 July 2003.

Romanian parliament, called them a "regrettable error".²⁷ The MCA once more issued a protest, reminding that only a month earlier Romania had pledged at the OSCE conference not to ever indulge again in "unfortunate" expressions that can be associated with Holocaust negation.²⁸ ADL Director Abraham Foxman sent Iliescu a letter of protest urging him to "publicly renounce your comments and take steps towards an honest reckoning of what happened to the Jewish people during the Holocaust".²⁹ The incident also somewhat changed the focus of a visit Romanian Foreign Minister Mircea Geoană began to the U.S. the day after the *Ha'aretz* interview publication. The next day, Geoană met with representatives of the U.S. Jewish organizations – B'nai Brith's Vice-President Daniel Mariaschin and American Jewish Committee European Affairs Director Andrew Baker. He told them that one should make a distinction between occasional passing tensions caused by misunderstandings, and Romania's core stance in dealing with the legacy of the Holocaust or the country's relations with Israel and the U.S. Jewish community.³⁰ The scandal, again, received large international media coverage,³¹ not to speak of the media in Israel, where the conservative *The Jerusalem Post*, in an editorial called "Repudiate Iliescu's Anti-Semitism," went as far as to compare the Romanian president with Austria's far-right leader Joerg Haider and to urge his international isolation.³²

There was a sense of *deja vu* in what followed. At first, President Iliescu professed to be "surprised and saddened" by the "misinterpretation" of his statements not only by Israeli officials, but also by "Romanian journalists and commentators".³³ These were said to have been taken out of the context in which they had been made. He also said that it had never been his intention to display a "lack of sensibility" or to "banalize the Holocaust". Neither did he ever intend to detract from "the responsibility of those who led the Romanian state in that period. Historical truth must be fully expressed", he said, while also emphasizing the "uniqueness" of the treatment *the Nazis* had applied to Jews in occupied Europe or in the countries allied with Germany (emphasis mine). How about *Romanians*, however? Were only those who headed the state responsible for such crimes? Were only those who issued orders to be held responsible, without any guilt borne by those who carried them out, not to speak of "by-standers?" And was the president aware or not that by making this statement, he was doing little else than engaging into "deflective negationism", i.e. into the transfer of the guilt for the perpetration of the Holocaust crimes to members of other nations while minimizing own-nation participation in the crimes, which are thus reduced to insignificant "aberrations" committed by non-representative individuals? Deflecting the bulk of the guilt for the Holocaust onto the Nazis is a widespread form of "deflective negationism", one that could well be dubbed *Deutsche, Deutsche Über alle*.³⁴

Iliescu also claimed that the properties confiscated or "Romanianized" from Jews by the Antonescu regime had been returned after August 1944, adding, however, that

²⁷ "Cotidianul", 28 July 2003.

²⁸ MCA Press Release, 25 July 2003.

²⁹ "Ziua", 28 July 2003.

³⁰ See RFE/RL Newline, 28 July 2003, and "Ziua", 29 July 2003.

³¹ See Deutsche Presse Agentur, 25 July 2003; Associated Press, 25, 27 and 31 July 2003; Agence France Presse, 27 July 2003; Reuters, 29 and 30 July 2003; "The Economist", 7 August 2003.

³² "The Jerusalem Post", 26 July 2003. See also RFE/RL Newline, 28 July 2003.

³³ Mediafax, 27 July 2003.

³⁴ See Shafir, *Between Denial and "Comparative Trivialization"*, p. 23-37 and *Între negare și trivializare*, p. 46-66.

the different "emigration waves" of Jews to Israel had "generated many property-problems". After "many hesitations and controversies", he added, a "legal framework has been created allowing restitution to all those entitled to receive it. The Jewish community is receiving back goods confiscated or nationalized, as do all other Romanian citizens". However, "the problem is complicated", above all by the "lack of resources that the state can allocate for compensation". As a matter of historical fact, the restitution of properties "Romanianized" by the Antonescu regime, though legislated, met in practice with the opposition of the country's rulers, and lost much of its significance with the 1948 nationalization. This was a major factor in encouraging Jewish emigration to Israel or elsewhere.³⁵ Among the reasons claimed by the Romanian authorities before 1948 for the failure to meet restitution demands was the country's poverty in the wake of the loss of the war and the huge reparations imposed on it by the Soviet Union.³⁶ It seems that history does, indeed, repeat itself. In Iliescu's eyes, however, it was not the communist regime that had created the "property-problems" by nationalizing assets, but the Jews who opted for leaving the country after failing to regain possession or losing it again shortly after.

It was also stated in the official presidential communiqué that "the head of the state never questioned the legitimacy and the morality of requests to restitution and compensation"; he had only wished to "draw attention that in the conditions prevalent in contemporary Romania, where one out of three Romanians live in poverty, paying out some \$9-10 billion in a short time can generate serious economic and social disequilibrium". He was therefore advocating the "spacing out over time" of compensation for those properties that can no longer be returned to their rightful owners.

This was also the spirit in which Iliescu addressed a letter to Israeli President Moshe Katzav and, in a rather unusual gesture, attempted to assure of his good intentions Israeli Ambassador Mazor in a personal telephone conversation. Soon thereafter, Mariaschin visited Bucharest, was received by Iliescu and, in the same spirit, it was agreed that Romania will be implementing several measures to demonstrate its readiness to move from words to deeds. These measures included the setting up of a commission of Romanian and foreign historians that would "unequivocally establish the significance of the extermination of Jews on Romania's territory during the Second World War"; introducing the teaching of Holocaust courses in Romanian schools; and instituting an official observance of the Holocaust Day in Romania.³⁷

Mazor, however, was rather circumstantial in his reaction to the promises received. Israel, he said, will respond to the measures after they are implemented.³⁸ This did not stop Iliescu from conveying on Mazor a high Romanian state distinction shortly before the end of his mission. That Mazor accepted the distinction so soon after the *Ha'aretz* interview scandal raised more than one eyebrow in Israel and elsewhere. The riddle had a tragicomic key: the distinction had been conferred on Mazor for his "outstanding personal contribution to strengthening the traditional cooperation relations

³⁵ See Liviu Rotman, *Cuvânt înainte*, in Andrecea Andreescu, Lucian Nastasă, Andrei Varga, *Evreii din România (1945-1965)*, Cluj, Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală, 2003, p. 8.

³⁶ See Hildrun Glass, *Minderheit zwischen zwei Diktaturen: Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944-1949*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2002, p. 81-94. See also Lucian Nastasă, *Studiu introductiv*, in Andreescu, Nastasă, Varga (eds.), *op. cit.*, p. 20 and the documents in this volume on this issue.

³⁷ See the interview with Mariaschin in "România liberă", 4 August 2003. The intention to officially mark the Holocaust Day was announced for the first time in-between the two scandals, after a visit to Bucharest by David Peleg. See also RFE/RL Newswire, 23 July 2003.

³⁸ Mediafax, 28 July 2003.

between the State of Israel and Romania [and] for [his] support of our country's efforts to *build and consolidate a functional market economy*".³⁹ Mazor would soon announce that he was requesting to have his Romanian citizenship restored, as he intended to work in Romania as manager of a large Israeli investment company and wished to avoid the trouble of having to request a reentry visa after each departure from Romania. But he was thus infringing on Israeli regulations requiring a two-year "cool off" period for civil servants before they would engage in businesses that might raise suspicion of using contacts established during service to their own private benefit. After being warned by the Israeli Foreign Ministry, and after Israeli journalists questioned whether he has served as Romania's ambassador rather than vice-versa, Mazor withdrew his dual citizenship request.⁴⁰

3a. Deconstructing the Salad: Utilitarian Antisemitism

"Utilitarian antisemitism" refers to the occasional exploitation of antisemitic prejudice for the needs of the hour by politicians who, by and large, are probably not antisemitic. Failure to distance oneself from antisemitic views in the hope of enlisting the support of those who are obviously prejudiced, or even forging political alliances with them, can be just as telling as is embracing their views openly. That such political alliances are short-sighted and, more often than not, turn against the utilitarian antisemites themselves, is altogether another matter. But it is a matter that brings to fore the singularly *present* orientation of utilitarian antisemites, who seem to believe that what counts is only what serves the need of the hour, and that the future can always be dealt with starting from scratch. It is therefore not surprising to find the political discourse of utilitarian antisemites to be self-contradictory in a longer time perspective. In my book on post-communist Holocaust denial, as well as in a number of earlier and later articles, I have insisted on the extensiveness of the use of this device not only in post-communist East-Central Europe, but also in "established" democracies of the Western hemisphere. Viewed from this perspective, Romania's case, rather than pointing to any "exceptionalism", is rather banal.⁴¹

In discussing "utilitarian antisemitism," I have also pointed out that it is not as much what utilitarian antisemites *say* that counts, as is what they *refrain* from saying, their political discourse being *implicit* rather than *explicit*. More than any other political discourse with nuances of antisemitism, then, this particular discourse is *coded* and in need for "deconstruction".⁴² Enough has been said thus far to realize that the ruling PSD (in its manifold changes of denomination since it came into being in 1990 as the

³⁹ "Evenimentul zilei", 7 August 2003. Emphasis mine.

⁴⁰ "Yedioth Aharonoth", 11 August 2003; "Ha'aretz" – English edition, 12 August 2003; "Ziua", 13 August 2003; "Jurnalul național", 14 and 15 August 2003; "Cotidianul", 14 August 2003; Mediafax, 14 August 2003; see also RFE/RL Newslinc, 13 and 15 August 2003.

⁴¹ See Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 57, 68. See also Shafir, *Marshal Antonescu's Rehabilitation: Cui Bono?*, in Randolph L. Brahm (ed.), *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews During the Antonescu Era*, New York, Columbia University Press, 1997, p. 349-410 [Romanian translation published in *Exterminarea evreilor români și ucrainenii în perioada antonesciană*, Bucharest, Hasefer, 2002, p. 400-465]; also the forthcoming *The Radical Discourse in Post-Communist East-Central Europe*, in Leon Volovici (ed.), *Jews and Antisemitism in the Public Discourse of the Post-Communist European Countries*, Lincoln, NE and Jerusalem, Nebraska University Press and The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism.

⁴² For a distinction between "utilitarian" and other types of antisemitism in post-communist East Central Europe see my forthcoming *Varieties of Antisemitism in Post-Communist East-Central Europe: Motivations and Political Discourse*, "Jewish Studies at the CEU", Vol. III, 2003.

National Salvation Front) fully qualifies for being placed in this category. Not only has the PSD made a crucial contribution to the birth of the PRM,⁴³ not only has it forged an unofficial and later an official alliance with it between 1992-1996, but the party created and led by Iliescu has always included extreme-nationalists sympathetic to the views of the PRM alongside those who were either neutral or opposed to those views. What matters for the “deconstructionist” purpose is the failure of the PSD to call to order its own extreme nationalists (that is, its *silence*). Viewed from this perspective, Ioanid's criticism of the PSD after the government's 12 June statement (see *supra*), while accurate, was hardly “news breaking”. What also matters is the occasional “slip” of the leadership itself into a “telling silence of omissions” when courting the nationalist electorate. Finally, what counts in coming to deconstruct the discourse of utilitarian antisemitism is its sheer lability. The latter aspect, however, is also a reflection of the propensity to “simulate change” and will consequently be separately discussed.

Both the 12 June cabinet statement and Iliescu's interview with *Ha'aretz* must be simultaneously approached from the perspective of the immediate past and the immediate future. The framework for relevant immediate past is provided by Emergency Ordinance 31 of March 2002, while that of the immediate future are the looming parliamentary (late 2004 or early 2005) and presidential (late 2004) elections. Attempting to outlaw the flourishing cult of Marshal Antonescu, the ordinance had been mainly imposed from afar. It became clear to the Romanian leadership that NATO membership (a goal achieved with Romania's admission into the organization at its Prague November 2002 summit) would not be attainable as long as the cult went on with the tacit support of some PSD members and with the active promotion of the PRM and of less significant political formations.⁴⁴ But with the next election approaching, the PSD and its leadership wished to signal to the electorate that its posture of “defender of national dignity” had not been forsaken, the more so as it feared that the PRM would not hesitate to build electoral capital on account of Ordinance 31/2002.

This was also the main argument in some of the articles in the Romanian media that distanced themselves from, or took a critical position of, the two incidents. Some of these pronouncements were hardly a surprise. For example, one would have expected little else from political scientist and pundit Dan Pavel – one of the earliest critics of nationalist manipulation of Marshal Antonescu's figure for political purposes in post-communist Romanian historiography.⁴⁵ In an article in the daily *Ziua*, Pavel now warned that “yielding to the ultraextremist-nationalist pressure of autochthonous negationist circles” would be tantamount to undermining democracy.⁴⁶ The same applies for Cornel Nistorescu, the editor in chief of the daily *Evenimentul zilei*, who concluded that Iliescu was after the vote of “the poor” – to whose poverty his policies had much contributed-whom he could fool with an alleged threat to further

⁴³ For details see Shafir, *Anti-Semitism in the Post-Communist Era*, in Randolph L. Braham (ed.), *The Tragedy of Romanian Jewry*, New York, Columbia University Press, 1994, p. 343-344. See also the text of the letter addressed by the PRM founders C. V. Tudor and Eugen Barbu to Romanian Premier Petre Roman in Andrei Pleșu, Petre Roman, *Transformări, inerții, dezordini: 22 de luni după 22 decembrie 1989. Andrei Pleșu și Petre Roman în dialog cu Elena Ștefoi*, Iași, Polirom, 2002, p. 226-228 and the different versions of this incident presented by Pleșu and Roman, respectively, in *ibid.*, p. 118-126.

⁴⁴ For a discussion see my *Memory, Memorials and Membership: Romanian Utilitarian Anti-Semitism and Marshal Antonescu*, in Henry F. Carey (ed.), *Romania Since 1989: Politics, Culture and Society*, Lexington Books, forthcoming 2003.

⁴⁵ See Dan Pavel, *Etica lui Adam*, Bucharest, Du Style, 1995, p. 103-158.

⁴⁶ “Ziua”, 23 June 2003.

impoverishment emanating Jewish restitution claims.⁴⁷ Andrei Oișteanu, a Jewish social scientist and author of an important book on Jewish stereotypes in Romanian popular and high culture,⁴⁸ put it as unambiguously as possible: Iliescu's interview with *Ha'aretz*, he said during a debate on the Holocaust as reflected in the Romanian media, "was not merely a blunder, it was an electoral calculation" targeting Iliescu's "traditional electorate, as well as attempting to attract as many percentages as possible from the Greater Romania Party" ahead of the elections.⁴⁹ Similarly, Jewish philosopher and pundit Andrei Cornea wrote that Iliescu has in all likelihood "deliberately triggered the scandal in order to appear as a 'genuine Romanian' in the eyes of that [nationalist] electorate of 'genuine Romanians' [*români verzi*] whom he wants to attract to, or to keep on the side of, the PSD in view of the [forthcoming parliamentary] elections".⁵⁰

But Iliescu cannot run again in the 2004 presidential elections. Why would he, then, indulge into taking positions that would damage his image at international level? According to an exceptionally insightful article published in *Ha'aretz*, Iliescu was hoping to be named Senate speaker after the end of his presidential term. For this "he will need the vote of the extreme nationalist Greater Romania [Party]" and "throughout the interview" that caused the scandal "Iliescu was sending out a message to supporters of that party, the second largest in Parliament".⁵¹ It should, indeed, be recalled (see *supra*) that the president had indicated that he does not reject the PRM "as a whole".

Yet deconstructing the June-July Holocaust denial scandals must involve not only a deconstruction of its main protagonists' pronouncements, but also an effort to "deconstruct the deconstructionists". Not all those who criticized the government or Iliescu can be trusted with being really indignant about the significance of their pronouncements. Take, for instance, the case of Cristian Tudor Popescu. Popescu had in the past come to the defense of notorious Holocaust deniers such as Roger Garaudy and Norman Finkelstein.⁵² In early 2003 he became president of the Romanian Journalists' Association and was now in obvious need to mend his West-bashing image among Bucharest-accredited foreign diplomats. In an editorial, Popescu started by citing Iliescu's statement of 3 April 2002 that he "will leave politics when I also leave this world"⁵³ and went on to say that it is "irrelevant what position Mr. Iliescu will hold after 2004 or what his age will be; what is important is that he wishes to maintain his dominant position in Romanian politics. As a matter of fact, Ion Iliescu is running. And he does so at any costs, even at the cost of serious damages provoked [by his declarations] to Romania".⁵⁴ Or take the case of journalist Vladimir Alexe, who in an article published in the daily *România liberă* went out of his way to demonstrate that Iliescu was displaying populist postures and cultivating an image of "father" (*tatuk* – spelt in a way reminiscent of Russian, rather than the Romanian *tătu*) of the impoverished, defending them against alleged rapacious Jews. Alexe concluded by questioning

⁴⁷ "Evenimentul zilei", 28 July 2003.

⁴⁸ See Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română*, Bucharest, Humanitas, 2001.

⁴⁹ Mediafax, 6 August 2003.

⁵⁰ Andrei Cornea, *Iliescu negaționist?*, in "22", No. 700, 5-11 August 2003.

⁵¹ "Ha'aretz", 4 August 2003.

⁵² For details see *Între negare și trivializare*, p. 42, 122-123 and Shafir, *The Man They Love to Hate: Norman Manea's "Snail House" Between Holocaust and Gulag*, in "East European Jewish Affairs", Vol. 30, No. 1, 2000, p. 79n. See also George Voicu, *Teme antisemite în discursul public*, Bucharest, Ars docendi, 2000, p. 135-137 and William Totok, *Der revisionistische Diskurs* Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2000, p. 109n.

⁵³ See RFE/RL Newline, 4 April 2002.

⁵⁴ "Adevărul", 29 July 2003.

whether Iliescu might not be playing with the thought of yet another presidential mandate.⁵⁵

That there was an unmistakable note of populism in the presidential interview was correct; and it was also true (though Alexe never mentioned it) that this was by no means a novel tone in Iliescu's pronouncements ahead of election times.⁵⁶ Yet Alexe himself has a well-established reputation of being a far more emphatic Holocaust denier than Iliescu is ever likely to become.⁵⁷ No matter how valid the points made, the affair had thus turned into one in which Iliescu's critics on the domestic scene were taking turns at bashing the president for their own political agenda and/or for the purpose of attempting to "correct" (most likely in the eyes of Western observers of the Romanian political scene) their own, by far more tarnished, previous Holocaust denying postures. It is not the validity of the arguments that should be questioned, then, but the objective pursued by some of those making them.

As for the arguments, their credibility was enhanced by additional signals pointing to the intention of the PSD and of Iliescu personally to renew their courtship of the extreme nationalist vote. In July the PSD had "absorbed" into its ranks two left-wing extreme nationalist formations. One was a splinter-party that left the PRM in 2001, calling itself the Socialist Party of National Revival. The other was the Socialist Labor Party (PSM), established by former Ceaușescu Premier Ilie Verdeț and, like the PRM, a former ally of the ruling party between 1992-1994, when it was still represented in parliament.⁵⁸ Former PSM First Deputy Chairman Adrian Păunescu, who alongside Tudor was a Ceaușescu court poet, had switched to the PSD and had been elected a senator on its lists in the 2000 elections. He was one of the open opponents of Ordinance 31/2002 in the PSD ranks, being a notorious admirer of Marshal Antonescu.⁵⁹ Yet in July 2003, one week before the interview with *Ha'aretz* would appear, Iliescu conferred on Păunescu a high state order on his 60th birthday, for the poet's "prodigious publicistic activity and sustained promotion of culture through the dissemination of the noble Romanian sentiment".⁶⁰ Finally, Iliescu also signaled that he would be ready to pardon Miron Cozma, the leader of the miners who rampaged Bucharest on several occasions in 1990-1991 and apparently attempted a coup in 1999 with the backing of the PRM, whose deputy-chairman he had been at one point.⁶¹

⁵⁵ "România liberă", 6 August 2003.

⁵⁶ See Shafir, *Varieties of Antisemitism* for the Iliescu interview with the daily "Adevărul" of 12 October 1999, ahead of the 2000 elections. On Iliescu's and PSD's populism see also Adrian Cioflăncă, *Tentații neopopuliste în Europa de Est*, in Alexandru Zub, Adrian Cioflăncă (eds.), *Globalism și dileme identitare: Perspective românești*, Iași, Academia Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol" Iași, Editura Universității "Alexandru Ioan Cuza," 2002, p. 192-206. The main reference to post-communist populism is Vladimir Tismăneanu, *Fantasies of Salvation*. See also Cas Mudde, *Populism in Eastern Europe*, in RFE/RL "East European Perspectives", Vol. 2, Nos. 5 and 6, 2000, www.rferl.org/cepreport/ and the round table published in "East European Politics and Society", Vol. 15, No.1, 2001, p. 10-63, especially the contributions by Tismăneanu, Mudde and Ilya Prizel.

⁵⁷ See Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 75-76.

⁵⁸ See RFE/RL Newslinc, 8 July 2003.

⁵⁹ For Păunescu's record on Antonescu and his previous criticism of Iliescu on this account see Shafir, *Marshal Antonescu's Postcommunist Rehabilitation*, p. 388-390; *Între negare și trivializare*, p. 80-81, 110, and *Memory, Memorials and Membership*, forthcoming.

⁶⁰ Mediafax, 18 July 2003.

⁶¹ See Gabriel Andreescu, *Extremismul de dreapta în România*, Cluj, Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală, 2003, p. 33-34. Attempting to escape responsibility for its role in the miners' 1999 events, the PRM expelled Cozma from its ranks for "bringing the party into disrepute". See RFE/RL Newslinc, 29 January 1999. On Iliescu's statement that he was ready to consider a pardon for Cozma sentenced to 18 year in prison for his role in the 1991 descent on Bucharest that brought down the Petre Roman government see RFE/RL Newslinc, 21 July 2003.

3b. A False Deconstructionist Choice: Between Ignorance and Dissimulation

It has been suggested by several Romanian critics of the June-July Holocaust denying postures that the explanation may rest in "stupidity," or the marks of "old age" beginning to leave their trace on political judgment.⁶² This makes little sense. Iliescu is in his early seventies, and he remains Romania's most versatile politician by far. Stupidity is the last excuse that could be made on his behalf. Besides, no member of the Adrian Năstase cabinet team is anywhere close to "old age", and the scandals were triggered by the government's "no Holocaust on Romanian territory" pronouncement.

Of far greater relevance is the argument that these pronouncements were primarily due to ignorance, rather than ill-will. It has been explained that both Iliescu and the members of the Năstase cabinet belong to generations that are simply unaware of what the Holocaust has been all about and of Romania's role in its perpetration. During the early August debate on the Holocaust and the media in Romania, for example, young historian Adrian Cioroianu described Iliescu as "the victim of the generation to which he belongs and the victim of [his] counselors". Cioroianu said that he does not "believe that Iliescu is an antisemite, and neither does he lack sensibility vis-a-vis the Jewish problem". However, he added, "Iliescu belongs to a generation that does not know how to speak about this. He possesses neither the knowledge, nor the appropriate [political] discourse. On top, these aspects were aggravated by electoral interests as well".⁶³

There is certainly a lot to speak in favor of this perspective. As a young communist, Iliescu had been educated in a system that started by presenting the victims of the Holocaust as having been "progressive fighters for freedom" rather than Jews, went on to ignore the Holocaust altogether, and ended in indulging into "deflective negationism".⁶⁴ Towards the end of the Nicolae Ceaușescu regime in Romania, history in general was taught in hilarious patriotic tones and was employing utterly distorted conceptual misconstructions. Those are far from having vanished with the regime. Among would-be history students, whose university entry examinations he must read in his capacity as university lecturer ignorance is quite incredible, as Cioroianu showed in a recent book. Hand-in-hand with it, he writes, the aspiring students write their tests under the presumption that they can "implicitly count on an implied nationalism and on an apriori xenophobia" on the part of the person who would mark them. The assumption, in turn, is a reflection of the "hypocrisy of public discourse (according to which a kike is that Jew who just left the room)". In other words, he adds, the examiner "is being winked at, as if signaling: 'now that we are between ourselves, we know what the truth is, regardless what others may say and regardless of what we might be obliged to say officially'".⁶⁵

Which category do Romania's post-communist leaders belong to? Are they the victims of ignorance or are they its perpetrators? The question is most likely wrong. They are both. It is not that historical research and data concerning Romania's role in the Holocaust are missing. The FCER's Center for the Study of the History of Jews in

⁶² See, for example, the editorials by journalists Cornel Nistorescu, "Evenimentul zilei", 28 July 2003 and Petre Mihai Băcanu, "România liberă", 1 August 2003. For a counter-argument, see the editorial by Călin Nicolescu in "Jurnalul național", 30 July 2003.

⁶³ "Curentul", 7 August 2003.

⁶⁴ See the discussion in Shafir, *Between Denial and "Comparative Trivialization"*, p. 4-13 and *Între negare și trivializare*, p. 19-32.

⁶⁵ Adrian Cioroianu, *Focul ascuns în piatră: despre istorie, memorie și alte vanități contemporane*, Iași, Polirom, 2002, p. 207-208.

Romania has published in *Romanian* numerous tomes documenting the *Shoah* in that country.⁶⁶ The FCER's publishing House Hasefer has also translated many works on the history of the Holocaust in general and of the Holocaust in Romania in particular. Other publishers have also printed relevant works. These books are either altogether ignored or are distortedly presented in book-reviews addressed to a public anyhow reluctant to read them, and certainly too poor to purchase them. More significant, the curriculum of history teaching in Romanian schools is either ignoring the subject altogether or presenting it in a distorted manner, exculpating Romania's wartime leaders of any responsibility for the Holocaust's perpetration when not presenting them as saviors of local and even foreign Jews.⁶⁷ Attempts to tackle the subject from a different perspective during a short-lived possibility granted to history teachers to choose among "alternative text-books" met with criticism (including the call to have those books "burned in public squares" by a Romanian PSD senator and film director who specialized in Ceaușescu-time history-manipulation and who produced in 1994 a motion picture whose hero was Marshal Antonescu⁶⁸). That Romania's post-communist elites share the general public's ignorance on the Holocaust there can be little doubt. As Cioroianu explained during the debate on the Holocaust's treatment in the media, "[T]he problem is that Romanians appear largely indifferent to their wartime past, or else unable to come to terms with this unpleasant chapter in the country's history". Cioroianu was also quite accurate in observing that due to the Ceaușescu national communist legacy, Romania is lagging behind other former communist countries in attempts to come to terms with the Holocaust legacy.⁶⁹

But Iliescu, Năstase and those close to them (no less than the members of the rightist counter-elite that governed Romania between 1996-2000) are to the same extent perpetrators of ignorance. For they "wink at" Romanian public opinion, using one political discourse for domestic, and a different one for foreign consumption.⁷⁰ One simply cannot engage in that performance out of ignorance. Culture and Cults Minister Răzvan Theodorescu, who, as shall be discussed below, played a crucial role in the June scandal, is himself a historian and a member of the Romanian Academy. Iliescu's close

⁶⁶ See Federația Comunităților Evreiești din România, *Evreii din România între anii 1940-1944: legislația antievrească*, vol. I, Bucharest, Hasefer, 1993; *Evreii din România între anii 1940-1944: problema evrească în stenogramele Consiliului de Miniștri*, vol. II, Bucharest, Hasefer, 1996; *Evreii din România între anii 1940-1944: 1940-1942: Perioada unei mari restrîcții*, vol. III, Part I and II, Bucharest, Hasefer, 1997; *Evreii din România între anii 1940-1944: 1943-1944: Bilanțul tragediei – renașterea speranței*, vol. IV, Bucharest, Hasefer, 1998. See also Federația Comunităților Evreiești din România, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, 2 vls., Bucharest, Hasefer, 1999; Idem, *Centrul pentru Studierea Istoriei Evreilor din România, 1941: Dureașă fracturare a unei lungi conștientizări*, Bucharest, C.S.I.E.R., 2001, and Lya Benjamin, *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România 1940-1944*, Bucharest, Hasefer, 2001.

⁶⁷ See Felicia Waldman's excellent *Reflectarea "problemei evreiești" și a Holocaustului în manualele școlare românești (1998-2000)*, in *Identitatea evrească și antisemitismul în Europa centrală și de sud-est*, Bucharest, Goethe Institut Inter nations and Editura META, 2003, p. 269-288. As historian Lya Benjamin pointed out at the debate on the Holocaust and the media in Romania (see *supra*), while the Holocaust in Europe is well-covered in courses taught in the eleventh grade, when students advance to the 12th grade, where they study Romanian history, the Holocaust is not mentioned at all. See Mediafax, 6 August 2003.

⁶⁸ It must, however, be specified that the treatment of the Holocaust was by no means the only "unpatriotic" aspect leading to the call to burn the "alternative textbooks." See Cioroianu, *Focul ascuns în piatră*, p. 43-44, 47-49, and Dan Pavel, *The Textbooks Scandal and Rewriting History in Romania: Letter from Bucharest*, in "East European Politics and Societies", vol. 15, No.1, 2001, p. 179-189. On Nicolaescu's motion picture "Oglinda" see Shafir, *Marshal Antonescu's Postcommunist Rehabilitation*, p. 354.

⁶⁹ See *Holocaust Memories Dim in Romania*, in "Divers", No. 66, 18 August 2003, www.divers.ro

⁷⁰ See Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 100, and *Memory, Memorials and Membership*, forthcoming.

counselor is historian Ioan Scurtu, who is also director of one of Romania's most prestigious history institutes—the Bucharest-based Nicolae Iorga Institute. But many Romanian historians cultivate that tacit note Cioroianu was writing about when describing the would-be students' entrance tests. As Iași-based journalist Florea Ioncioaia observed, Theodorescu and Scurtu are not far distanced from historians such as Gheorghe Buzatu and those circles of Romanian historians “known for their adherence to totalitarian political culture”.⁷¹ When the Romanian Academy's history section is headed by Dan Berindei, a Holocaust-denier blackmailed (on account of his youth-membership in the Iron Guard) into becoming an informer of the dreaded Securitate and a Ceaușescu propagandist abroad, and when Iliescu comes out in praise of the Academy's national-communist old-new version of the *History of Romania*, is the president mislead or is he misleading?⁷²

The dilemma of opting between ignorance and mischief is a false dilemma. Ignorance is prompted by a lack of information. *Opting* for being misinformed is not ignorance, but self-defense. However, *manipulating* information and employing it for purposes that are at odds with one another is neither ignorant nor self-defensive. It is simply to engage in cheating.⁷³ This “cleverer than thou” propensity—which ordinary Romanians call *șmecherie* (swindle) seems to have powerfully re-emerged once NATO membership has been put behind, with Romania having proved its allegiance to the North Atlantic Alliance during the Iraqi war. With the approaching electoral contest, the PSD and Iliescu were wary of alienating the nationalist segment of the electorate. They could not possibly go back on promises made to the West and materialized in Ordinance 31/2002, but they could signal to domestic audiences – as in fact they did when the ordinance was approved – that they would attempt to minimize its impact.

The 12 June governmental announcement was the first step in that direction. By claiming that “between 1940–45 no Holocaust took place within Romania's boundaries,” the government was clearly leaving out of what it chose to define as events pertaining to the Holocaust not only anti-Jewish legislation dating back to as early as December 1937, but also the 1940 pogroms in Dorohoi and Galați; the 1941 pogroms in Bucharest and Iași; the extermination of Jews in Herța in 1941; the internment of Jews in ghettos and concentration camps in Moldavia and Muntenia and enforced labor in those regions; or the deportation to Transnistria of some 12,000 Jews from southern Bukovina (Suceava, Câmpulung, Rădăuți and Siret, of whom at least half perished) and from Dorohoi County, of suspected communists, and even of a few hundreds Jews from Bucharest itself, though most of the latter survived deportation.⁷⁴ It would eventually be

⁷¹ “Ziarul de Iași”, 23 June 2003. On Buzatu see *infra*.

⁷² On Berindei's past see Marius Oprea, *Banalitatea răului: O istorie a Securității în documente 1949–1989*, Iași, Polirom, 2002, p. 410–412 and “Evenimentul zilei”, 4 and 5 August 2003. See also RFE/RL Newline, 6 August 2003. During the debates on Ordinance 31/2002, Berindei stated that Romania needs no legislation against Holocaust denial, because “there has been no Holocaust in Romania. There have been some deportation to Transnistria, [Romania] was a anteroom of the Holocaust, but not [the place of the] Holocaust.” See “Jurnalul național”, 8 May 2002. On the significance of the new version of the *History of Romanians* and the responsibility of politicians towards historiography in general and the history of the Holocaust in particular see Victor Neumann, *Holocaustul și responsabilitatea intelectuală a politicianului*, in “Observator cultural”, No. 182, 20 August 2003.

⁷³ I shall, however, return to re-examine this aspect in the last part of this study.

⁷⁴ See Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*, Chicago, Ivan R. Dee, 2000, p. 3–175 and Jean Ancel, *Contribuții la istoria României*, Vol. I, Part 1, p. 65–98, 199–261, 332–372, 400–440, Part 2, p. 22–64, 230–316. On the deportation of the Bucharest Jews see also the memoirs of Sonia Palty, *Evrei, treceți Nistrul!*, Bucharest, Libra, 2000. See also the FCER protest statement in “Realitatea cvrească”, no. 189, 6–23 June 2003.

"explained" behind closed doors and in private conversations with foreign journalists⁷⁵ that this had been the fault of Public Information Minister Vasile Dâncu, who had allegedly left out of the governmental announcement its second part, one that would have explained what the Romanian cabinet had in mind. Dâncu, however, flatly denied this version, insisting that his staff had just disseminated the governmental communiqué as handed to him by the government's spokeswoman; neither he himself, nor the staff of his ministry had any hand in it, he insisted.⁷⁶ Foreign journalists were told that Dâncu had been "punished" and had been dismissed from the government.⁷⁷ This, again, was a *smecherie*. On 16 June, the cabinet underwent a long-awaited reshuffle, being trimmed from 23 to 14 ministers.⁷⁸ Dâncu was just one of nine ministers who lost their portfolios. But while other ministers indeed left the cabinet, Dâncu was one of those whose ministerial rank was changed to that of department head. He is now chairman of the Agency for Governmental Strategies.⁷⁹

But what was the alleged second part of the press release supposed to have included? According to Culture and Cults Minister Theodorescu, that part should have explained that the 1940-1944 Romanian authorities were guilty of participation in the Holocaust's perpetration, but that the crimes were not committed on Romanian territory. There was nothing novel in the allegation, Theodorescu having made it ahead of the debates on Ordinance 31/2002.⁸⁰ He "explained" that in 1941 Bessarabia and Bukovina, as well as the re-annexed Herța district, had not been officially reintegrated into Romanian territory, those provinces being under a military occupation regime. It was indeed in those regions, and particularly in occupied Transnistria to which Romania has never laid claim, that most of the Jewish (Romanian and Ukrainian) and Romany victims perished, subjected to atrocities ranging from point-blank shooting to extermination through malnutrition, enforced labor and the breakout of epidemics under appalling medical conditions. Estimates range between 250,000 (Ioanid) and 420,000 (Ancel). To understand the significance of the contention, however, one must take a look at the definition of the Holocaust proposed by Romania's foremost "selective negationist". Within the framework of the debates in the Senate's Defense and Judicial committees on Ordinance 31/2002, historian Gheorghe Buzatu, who is also deputy chairman of the PRM and a deputy chairman of the Senate, proposed that the Holocaust be defined as "*the systematic massive extermination of the Jewish population in Europe, organized by the Nazi authorities during the Second World War*". In other words, *by definition* there has been no Holocaust in Romania, since the extermination of Jews there had not been "organized by the Nazi authorities".⁸¹ Should the plenum of the Senate approve the amendments proposed by the two committees – and should the Chamber of Deputies, whose committees have not yet debated the ordinance also heed them – the government's emergency ordinance would be emptied of relevance.

But to a certain extent, Theodorescu's "reading" of the Romanian Holocaust is even more perverse than Buzatu's. For if his terms are accepted, Nazi Germany might have claimed that its crimes are not genocidal either. After all, only a few camps had

⁷⁵ See the account by FCER parliamentary deputy Dorel Dorian at a meeting in Haifa, Israel, with Israelis of Romanian origin in the Internet Romanian-language daily "Bună dimineața, Israel!", 29 June 2003.

⁷⁶ "România liberă" and "Evenimentul zilei", 17 June 2003; "Adevărul", 19 June 2003.

⁷⁷ Personal inquiry by Israeli journalist to the author.

⁷⁸ See RFE/RL Newslinc, 17 June 2003.

⁷⁹ See "Cotidianul", 25 August 2003.

⁸⁰ For details see Shafir, *Între negare și trivializare*, p.102, and "Memory, Memorials and Membership," forthcoming.

⁸¹ Mediafax, 5 June 2002. Emphasis mine.

been on German territory proper, and none of those was in the category defined by the most authoritative Holocaust historian, Raul Hilberg, as "extermination centers" (*Vernichtungszentren*).⁸² Second, the war alongside the Nazi allies had been launched by Romania to liberate Bessarabia and northern Bukovina, which had been forcefully annexed by the Soviet Union in 1940. Thousands of Jews were exterminated as the Romanian troops marched back into those lands. Were those territories Romanian or not?

Theodorescu, a former chairman of the Israel-Romania Friendship Association, is no negationist. As a historian, he knows Buzatu's definition is absurd. Yet as a politician representing his party's interests, he "winks" (to use again Cioroianu's metaphor) at the Romanian electorate, providing a referential framework he hopes would appease Western demands that Romania meet its responsibility in coping with its past, all while fending that responsibility off the ears of domestic audiences. For, as former Foreign Minister Adrian Severin (a marginalized member of the PSD) pointed out, the Holocaust cannot be perceived in terms of "territoriality", since universal human norms are never "territorial". Severin might have been correct in concluding that what the government's press release of 12 June did was not to call in question the Holocaust, but rather the "seriousness, profundity and professionalism of political leaders on the banks of River Dâmbovița".⁸³

One can therefore agree with the journalist Ovidiu Nahoi, who called the government's 12 June communiqué a display of "jugglery... aimed to attract the supporters of the PRM on the side of the government and of the ruling party," while at the same time reflecting "the famous Romanian political inconsistency... [of] playing for both teams and speaking two languages at the same time". The Romanian rulers, Nahoi noted ironically "proved to be really courageous: until NATO accession became a fact, they were all admitting the existence of the Holocaust, they were all more than willing to collaborate with the Holocaust Museum in Washington and to ban by law any manifestation, inscription or monument having anything to do with Antonescu". However, "[O]nce the Americans ratified NATO's entry, there was no more Holocaust on Romanian territory!"⁸⁴ Precisely the same censure would be directed at Bucharest by Ioanid. The "explanations" provided by Theodorescu, Ioanid said in an interview with the BBC, were a display of "duplicité". In the months ahead of NATO's Prague summit, he said, one did not hear such statements; the opposite was heard whenever Năstase and Iliescu were speaking up. "We would not agree to play the game of having Bessarabia and Bukovina belong to Romania when they like it, but not belonging to it when it comes to the Holocaust – not to mention Transnistria, which was under Romanian jurisdiction".⁸⁵

The conclusion, then, was singularly simple: the "change" of hearts on the eve of NATO accession, embodied as it were in Ordinance 31/2002, had been simulated. The "simulated change" and the "change to change" were no display of ignorance, but the shipment of radically different "goods" at radically different times to radically different clienteles. In a book published many years ago I was pointing out that Ceaușescu's Romania was employing a policy of simulated reformism at home and of a "simulated presence" in the Warsaw Pact.⁸⁶ On the eve⁸⁷ of Romania's accession to NATO it

⁸² See Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1994, Band 2, p. 956.

⁸³ "Ziua", 18 June 2003.

⁸⁴ "Evenimentul zilei", 17 June 2003.

⁸⁵ "Cotidianul", 18 June 2003.

⁸⁶ Michael Shafir, *Romania: Politics, Economics and Society. Political Stagnation and Simulated Change*, London, Frances Pinter, 1985.

⁸⁷ The accession treaty must yet be approved by several parliaments of NATO's current members.

would be too early to speak of a simulated presence in the Atlantic Alliance. Eagerness to ensure accession has turned Romania into a leading contributor to NATO-led international military (or "peace-keeping" as they are oddly called) missions. But is it too early to speak of a simulated presence into the organization's democratic values?

3c. Deconstructing the Trivialization Misconstruction

By "comparative trivialization" of the Holocaust I understand the willful distortion of the record and the significance of the Holocaust, either through the "humanization" of its local record in comparison with atrocities committed by the Nazis, or through comparing the record of the Holocaust itself with experiences of massive sufferings endured by local populations or by mankind at large at one point or another in recorded history.⁸⁸ As I pointed out above, Iliescu's interview with *Ha'aretz* indulged into both deflective negationism and into denial by comparative trivialization.

In stating that "the Holocaust was not unique to the Jewish population in Europe. Many others, including Poles, died in the same way", Iliescu, as Andrei Comea⁸⁹ would eventually observe, was embracing the postures of his adversaries on the political right (and particularly the radical right), who repeatedly accused Jews of an attempt to "monopolize suffering". In Marxist-like manner, I would add, the president was setting the record of World War II "on its feet," as it were. This dialectical game was by no means novel among those who share communist roots. Right after the war, the Soviet authorities had vetoed the distribution of the famous (to some, *infamous*)⁹⁰ *Black Book* by Ilya Ehrenburg and Vassily Grossman, precisely because (according to Agitprop head G. Alexandrov), the tome reflected "[t]he idea that the Germans murdered and plundered Jews only".⁹¹ For propagandistic purposes, however, what was *unkosher* for Soviet eyes was deemed suitable for distribution among Western readers. Obviously, for a dogmatic Marxist like Alexandrov, who was Andrei Zhdanov's man in the Soviet *apararat* at that time, annihilation prompted by racial struggle made no sense whatever and the Nazi's war could have been driven only by class-struggle motivations. Throughout Soviet-dominated East-Central Europe, this perception of the Holocaust was reflected for many years to come, including the Auschwitz memorial, where Jews (*zydi*) were listed last in a "democratic" alphabetical order of "progressive"⁹² nationals from different countries who had perished in that extermination center.⁹³

How close Iliescu was to his staunchest political adversaries is demonstrated by the fact that he chose to insist on Poles as an illustration of "other victims". This is

⁸⁸ Shafir, *Between Denial and "Comparative Trivialization"*, p. 60.

⁸⁹ Comea, *Iliescu negationist?*.

⁹⁰ See Paul Goma, *Basarabia*, Bucharest, Editura Jurnalul literar, 2002, p. 136-140.

⁹¹ Cited in Zvi Gitelman, *Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union*, in Zvi Gitelman (ed.), *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, Bloomington, Indiana University Press, 1997, p. 19. See also Shafir, *Despre ignoranță, memorie selectivă și Holocaust*, in "Dilema", No. 519, 7-13 March 2003.

⁹² In Hungary, for example, "World War II was officially remembered as the era when 'communists and other progressive elements' had struggled heroically against, or became victims of, 'Hitlerite and Horthyatic fascism.' Somehow there seemed to have been no Jews among these heroes and victims; instead, all were 'anti-fascist Hungarians.'" István Deák, *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Hungary*, in Randolph L. Braham (ed.), *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1994, p. 111.

⁹³ Michael C. Steinlauf, *Poland*, in David S. Wyman (ed.), Charles H. Rosenzweig, Project Director, *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1996, p. 117-118.

precisely what Paul Goma, the most courageous anti-Communist dissident under Ceaușescu and an uncompromising critic of the post-communist Romanian political landscape, did from his Paris exile. Having (alas!) joined that category of Holocaust deniers who place the blame for the Holocaust on the Jews themselves, Goma would complain that “for the last half-century”, the Jews “monopolized the Word, monopolized suffering: for them, there is just one genocide in History, that genocide whose victims were they themselves and they do not accept that in Nazi camps perished Gypsies and Slavs, in general, and, in particular, Poles *starting with September 1939*”.⁹⁴

In his response to Iliescu's letter, President Katzav went to the core of the “comparative trivialization” dimension, writing that:

“Many citizens of European countries were killed during the Second World War. The Nazi regime acted brutally toward many nations, but only the Jews⁹⁵ were persecuted and massacred because of their origin and because of the morbid ideology called “Racist Theory”. Not all the victims of the war were Jews, but all Jews were victims. This must be remembered. The Nazi genocidal plan was directed only at the Jewish people and the Nazis used the terrible expression “Final Solution” [only] for the annihilation of the Jewish people. The Holocaust is a dark chapter in European and mankind's history. Denying the Holocaust, reducing [its significance] or the attempt to compare it with other tragic events is in contradiction with historic truth and a serious offense at the address of victims, of the legacy of the Holocaust and endangers the struggle against racism, xenophobia and antisemitism. Depicting Europe as a whole as a wartime arena of assassinations shrinks the historical responsibility for the terrible occurrence whose significance must be faced by all European nations, Romania included.”⁹⁶

The significance of the Romanian president's comparative trivialization did not escape the attention of local observers. Journalist Dan Tapalagă went as far as to compare Iliescu with Holocaust-denier Roger Garaudy, noting that they share a common communist past and the joint denial of the uniqueness of the Holocaust. But while Garaudy had been sentenced for his claims and his Holocaust-denying books had been banned, Tapalagă wrote, in Iliescu's Romania “Garaudy's books are on display at bookstands side by side with Iron Guardist books and nothing happens to their publishers”.⁹⁷ Historian Adrian Cioflăncă ventured the opinion that Iliescu was giving vent to “a widespread [Holocaust]-minimizing attitude”. It is not a “monopoly over suffering” that Jews are demanding, he wrote, but a recognition of the fact that Nazi ideology left no room whatever for any Jew to seek salvation by converting into a Nazi

⁹⁴ Paul Goma, *Basarabia și “problema”* (II), in “Vatra”, no. 5-6, 2002, p. 38. Emphasis in original, word and history capitalized in original. On Goma's Holocaust-denying postures see also Radu Ioanid, *Paul Goma între Bellville și București*, in “Observator cultural”, no. 177, 15-21 July 2003.

⁹⁵ The unfortunate omission of the Roma by Katzav is unacceptable and unwittingly provides munition to the partisans of “monopolization of suffering”. Some historians claim that the Nazis and their allies made a distinction between nomadic and sedentary Roma, slating only the former to annihilation and on these grounds rule out comparability. Since the distinction has never been applied in practice, it seems to me that it is an irrelevant one. For the Romany Holocaust (*Porrajmos*) in Romania see Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania*, p. 225-237; Viorel Achim, *Țigani în istoria României*, Bucharest, Editura Enciclopedică, 1998, p. 141-143 and *passim* and *Die Deportation der Roma nach Transnistrien*, in Mariana Hausleitner, Brigitte Mihok, Juliane Wetzels, *Rumänien und der Holocaust: Zu den Massenverbrechen in Transnistrien 1941-1944*, Berlin, Metropol, 2001, p. 101-111; Lucian Nastasă, *Studiu introductiv*, in Lucian Nastasă, Andrei Varga (eds.), *Țigani din România (1919-1944)*, Cluj, Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală, 2001, p. 9-24 and the relevant documents and annexes in this volume.

⁹⁶ Mediafax, 30 July 2003. See also RFE/RL Newline, 31 July 2003.

⁹⁷ “Evenimentul zilei”, 30 July 2003.

«New Man». Herein lies the difference between Nazism and communism, for “the aim of Nazi terror was extermination, not conversion; it was not aimed at individuals, but was relentlessly focused at a wholesale category of mankind”.⁹⁸ Likewise, Cornea noted that “[T]he Poles, the Czechs, the French had not «died in the same way» in World War II, even if they were interned by the Germans in camps or tortured. They died fighting on the front-line or were exterminated because they resisted or because they opposed Nazi occupation (sometimes with arms in their hands, as in the Polish insurrection). They were not gassed en masse as *Poles, Czechs or French* for belonging (be it only through one out of four grandparents) to a «race» considered by definition to be unfit to exist, *regardless of the deeds or merits of the individuals making it up*. In the case of the Poles, the Czechs, the French, there was no «Final Solution», no systematic, deliberate, complete extermination plan embracing the population singled out for that purpose—man, women, children, converted Jews [side by side with] pious or assimilated Jews.”⁹⁹

Cornea quite rightly insisted also on the fact that the reference to Iliescu's father as having suffered like a Jew during the war and having died as a result shortly after, was another instance of “trivialization” by comparison. Romania's communists, he wrote (and Cornea's own father had been one of them), were treated by the Antonescu regime as “‘normal’ political prisoners in a state of military dictatorship involved in war against the USSR”. The regime had neither forced them into “death trains” moving them on rail tracks until they suffocated or were forced to drink their own urine, as it happened in the wake of the 1941 Iași pogrom, nor did it deport their bulk to Transnistria. “That Antonescu massacred the Jews under the *pretext* of being communists is one thing, and it is another thing that those interned for genuine anti-communist conspiracy were not massacred at all, returning home [at the end of the war],” he noted.¹⁰⁰

Indeed, as historian Șerban Radulescu-Zoner would also observe, the “deportations to extermination camps in Transnistria had been carried out *on purely ethnic criteria*, without any previous sentencing. On the other hand, the several dozens of communists (the so-called anti-fascists) had been sentenced as Moscow agents, respectively as agents of the NKVD or the Komintern... and had the status of political prisoners (visits by relatives, food parcels, newspapers, books, and the right to refuse work)”. The Târgu-Jiu internment camp where Iliescu's father had been detained, Rădulescu-Zoner noted, was under no stretch of imagination a facility “where detention would be based on ethnic criteria, where a Holocaust-like extermination would be carried out, as was the case of Transnistria”. The communists interned there, he wrote ironically, “had been so badly treated” that once the front-line neared Romania's borders, “they all got out safe-and-sound and healthy and, with the help of the Soviet troops, imposed the ‘red terror’, proceeding to set up extermination camps themselves”.¹⁰¹ Indeed, it was from Târgu-Jiu that Romania's future communist leader, Gheorghe Gheorghiu-Dej, would escape on the eve of the coup against Antonescu (one in which, incidentally, he played no role whatever). And, as one of the inmate-colleagues of Romania's both future communist leaders (Dej and Ceaușescu) testifies in his memoirs, communists interned in Antonescu's prisons enjoyed preferential treatment and could engage in such activities as commerce, the profits of which were divided between prisoners and jailers. This was a far cry from what Jews and Roma deported to

⁹⁸ “Ziarul de Iași”, 31 July 2003.

⁹⁹ Cornea, *Iliescu negaționist?*. Emphasis author's. I feel honored that Cornea, Cioflâncă and Pavel cited my work in support of their arguments.

¹⁰⁰ Cornea, *Iliescu negaționist?*. Emphasis in original.

¹⁰¹ “România liberă”, 30 July 2003. Emphasis in original.

Transnistria had to face. Furthermore, when some communists ended by being sent from Antonescu jails to Transnistria, "selection", again, was on pure ethnic criteria.¹⁰² Even Cristian Tudor Popescu (see *supra*), while remarking that he did not agree with "the idea of Holocaust uniqueness", wrote that comparing the death of someone deceased in the wake of time "spent in a *detention* camp with the death of Jews systematically decimated in *concentration* camps" was "false". The president's father, Popescu explained, "was a communist out of his own free will... was engaged in dangerous politics as a prominent member of a... subversive political party directly led from Moscow, whose activity was overtly directed against the Romanian state. This was an assumed risk". Unlike him, the Jews sent "to Auschwitz or Birkenau were people picked up on the street, with no other fault but that of having been born Jewish".¹⁰³

But Cornea insists on an additional, highly-important aspect of Iliescu's interview with *Ha'aretz*: by placing on par communist and Jewish victims of the Holocaust, Iliescu was unwittingly inviting a resurrection of the misplaced "Holocaust vs. Gulag competition".¹⁰⁴ For, as Cornea pointed out, if the "relatively moderate" suffering of Antonescu's communist political prisoners was being placed on the same level as the suffering of Jews in the Holocaust, then-were it only on grounds of sheer numbers-the suffering and decimation of Gulag victims would certainly be a more legitimate comparison.¹⁰⁵ As Mircea Mihăieș, a Timișoara-based professor and journalist put it:

"The truly shocking part of Ion Iliescu's irresponsible outburst is the negation of the Holocaust by comparing it with the suffering of underground communists. Not [by comparing the Holocaust with the suffering] of representatives of democratic parties sent to prison and exterminated by the communists, but [by comparing it] with [the suffering] of Bolsheviks in the service of a foreign power. In other words, it is Gheorghiu-Dej, who was justly sentenced for undermining state order who deserves compassion (and homage!) and not Iuliu Maniu, who died as a martyr in the Sighet prison! [The reader is invited to] compare the extermination regime of the 1950s with the internment of communist chiefs in camps where they benefited from all the rights of political prisoners, in order to grasp the colossal dimension of the ill will that animates Ion Iliescu throughout his far too long career."¹⁰⁶

Likewise, journalist Tia Șerbanescu – hardly one who displays compassion for Holocaust victims in Romania, but an active militant for the condemnation of communist crimes – would eventually note that Iliescu was "attempting to transform the communist henchmen into victims" and was thus guilty of "fraud".¹⁰⁷ The Golem had turned against its maker.¹⁰⁸

¹⁰² See Pavel Câmpeanu, *Ceașescu, anii numărătorii inverse*, Iași, Polirom, 2002, p.53.

¹⁰³ "Adevărul", 29 July 2003. Popescu is obviously unaware of the difference between concentration camps (which he equates with extermination centers) and detention or enforced labor camps.

¹⁰⁴ For my own position in this artificial dispute see Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 105-132, and "Competiția postcomunistă Holocaust versus Gulag: Obstacol insurmontabil în calea reconcilierii?", in "Revista de istorie militară", No. 5-6, 2002, p. 8-14.

¹⁰⁵ Cornea, *Iliescu negaționist*?

¹⁰⁶ Mircea Mihăieș, *Perimetru roșu cu antisemiți*, in "România literară", no. 32, 2003. This is an excellent article. I can only regret that the author carefully avoided to cite the analytical categories he employed. However, as I have repeatedly criticized the "sliding" into negationism of that publication's director and some of its former and current regular contributors, I believe I know the reason why Mr. Mihăieș chose to omit my name.

¹⁰⁷ "Curentul", 27 August 2003.

¹⁰⁸ See also Rădulescu-Zoner's reaction in "România liberă", 12 August 2003, to the rejection by a Bucharest tribunal of a lawsuit in which the ICAR Foundation, the Association of Former Political Prisoners in Romania and the Civic Alliance Movement (of which Rădulescu-Zoner is chairman) demanded that the

3d. Deconstructing a presidential prevarication

It would be misleading to conclude that the media as a whole rallied against the government or the president's positions. The daily *Curentul* was noting on 17 June that the cabinet had run into trouble with Jewish organizations for "rightly denying the existence of a Holocaust in Romania between 1940-1945" and on 31 July was calling Katzav's response to Iliescu's letter "a gratuitous lesson in history". Another newspaper, the daily *Cronica română*, was dubbing *Ha'aretz*-Israel's most liberal daily – as "a gazette with a strong nationalist orientation" (the description would fit hand in glove its own makers) and was accusing Iliescu's domestic critics of "inflating" a statement that "at no point minimized the suffering of the Jewish people".¹⁰⁹ In turn, Antonescu-apologist Ion Cristoiu claimed that Iliescu had fallen into a "trap" set up with the purpose of forcing Romania to agree to Jewish property restitution. A "banal" case of misunderstanding that could have been easily clarified at diplomatic level, Cristoiu wrote, was thus being turned into an occasion to bash Romania's president. The Israeli government, he went on to conclude, would be well-advised to ask itself if the "humiliating treatment of a state that stood by Israel in difficult times, risking its independence for Israel's survival, does not run the risk of hurting the Romanian people's sensibility".¹¹⁰

With the benefit of hindsight, these appear to have been a prelude to the preparations of a presidential "counter-attack". On 15 August, the private *Realitatea TV* channel aired excerpts from the discussion on the treatment of the Holocaust in the media (see *supra*) which had taken place ten days earlier. In support of his argument that the presidential interview with *Ha'aretz* was part of a political calculation aimed at domestic audiences, Oișteanu had pointed out that presidential interviews with foreign journalists are not spontaneous events, being rather well-prepared in advance, listing and agreeing on questions and clearing the final version of the interview ahead of publication. One week later, on 22 August, as Iliescu was visiting China, a grim-looking presidential office staff, reading a statement under the presidential seal in the name of "right of reply", denied on *Realitatea TV* Oișteanu's assumptions and went on to accuse the social scientist of being in league with *Ha'aretz* in a conspiratorial attempt to discredit Romania's head of state. What the initial presidential reaction to criticism at home and particularly abroad had described as "distortions" and citations taken "out of context" (see *supra*) was now being turned into a well-prepared international Jewish conspiracy. Oișteanu does not know anyone on the staff of the Israeli daily.¹¹¹

The same text (minus the mention of Oișteanu's name) would be released to the media by the presidential office three days later.¹¹² In it, the Israeli daily and the journalist who interviewed Iliescu were accused of having committed a "fraud". The

Romanian state publicly apologize for the crimes of communism, based on the precedent of the apology extended by former President Emil Constantinescu for the crimes of the Holocaust. For details on Constantinescu's apology see Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 120. For details on the lawsuit, see "România liberă", 1 August 2003.

¹⁰⁹ "Cronica română", 5 August 2003.

¹¹⁰ "Jurnalul național", 4 August 2003. The reference to standing-by in difficult time is probably to 1967, when Bucharest refused to follow the Warsaw Pact into breaking off diplomatic relations with Israel, but the alleged risk of losing independence due to that position is a gross exaggeration on the part of someone accusing others of blowing things out of proportion.

¹¹¹ Personal communication. I am grateful to Andrei Oișteanu for providing me with the text of the presidential statement, printed, once again, under the official presidential seal.

¹¹² Mediafax, 25 August 2003.

reporter who interviewed Iliescu, it was claimed, did not submit questions in advance, as is usual in such cases. Nonetheless, "out of politeness", the president accepted to respond to questions, provided the text would be submitted to his office ahead of publication, it was further stated. However, the journalist failed to respect the pledge, "responding to goodwill with ill will". The daily had thereby indulged into a "deplorable political provocation". What is more, such behavior was "unlikely to contribute to the traditional friendship between the Romanian and the Israeli people". Quite the contrary, it was likely to "boost suspicion and bring water to the mills of antisemitic elements and [encourage] antisemitic sentiments". The communiqué also added that, as a result of the scandal, President Iliescu had received many "solidarity messages", from Romania and from abroad, including some "whose [antisemitic] demeanor he does not share or approve of". The editors of the daily *Ha'aretz* [and Mr. Oişteanu in the version broadcast on *Realitatea TV*] "and those entailed in the trap of a provocation stemming from obscure interests are invited to meditation over the [possible] consequences of this politicking approach," the statement concluded.

It does not take a great connoisseur of antisemitism to observe that the presidential communiqué was imbued with antisemitic stereotyping. First, the international conspiracy assumption, then the implication that the Jews themselves are guilty of creating and inflating antisemitism, and finally the use of terminology derived from the political discourse of the Iron Guard – though stopping one step short of it: indeed, whereas the Legionnaires used to speak of the "international occult", the presidential communiqué "merely" spoke of "obscure interests". There was also in it an implied threat, and, almost unavoidably so, the implied "I am not an antisemite but...". Does that make Iliescu into an antisemite? No, not necessarily so. But it does make him into a "victim of his counselors" and assuming that the statement had been cleared with the president before it was released – it certainly shows him oblivious to antisemitic nuances; and as Cioroianu noted (see *supra*), it reveals a head of state lacking the sensitivity and the political discourse suited for coping with these matters. We shall yet dwell on the reasons.

What is more, Iliescu was consciously inventing a scenario. On the very next day of the presidential communiqué, the daily *Evenimentul zilei* printed a transcript of the controversial parts of Iliescu's 25 July interview, publishing them under the headline "At the Age of 73, Iliescu Is Lying!" The daily said it had received the tapes from Israeli correspondent Grig Davidovitz, who had interviewed the president, and went on to place the tapes of the filmed interview on its real-audio web page (www.evenimentulzilei.ro).¹¹³ Davidovitz himself told *Evenimentul zilei* that he and *Ha'aretz* are "100 percent" abiding by the rules of professional journalism. He also denied there had been an agreement to have the interview cleared prior to publication. It was true, he added, that Iliescu made that request after the interview ended, but week-long attempts to reach presidential spokeswoman Corina Creţu in order to satisfy the request had ended in failure. If anything, the transcripts published on 26 August in *Evenimentul zilei* show that Davidovitz softened the 25 July controversial presidential statements, rather than exacerbating them or taking them out of context. In turn, *Ha'aretz*'s editorial board described the "fraud" allegation as "ridiculous and baseless". It added that the paper had "published his exact words," and that Iliescu had been "firm

¹¹³ "Evenimentul zilei", 27 and 28 August 2003; "România liberă", 28 August 2003; see also RFE/RL Newswire, 27, 28 and 29 August 2003.

and consistent" in his comments about "the Holocaust and the Jewish tragedy". And it then noted that it was "[m]ystifying that the president chose to wait for a full month after the interview was published in *Ha'aretz* before issuing a statement refuting it".¹¹⁴

Any guess is as good as other as to why Iliescu chose to do so. The daily *Curentul* thought to have found the answer in the intention of Democratic Party Deputy Chairman Emil Boc to launch procedure for Iliescu's "suspension from office" on grounds of his having infringed on the provisions of Ordinance 31/2002.¹¹⁵ As nothing in that party's record shows the Democrats being either very democratic or much of a party, the explanation was tempting: the Democrats could be seeking to build abroad the political capital they are lacking at home. This would explain Iliescu's outburst against "politicking". But the explanation collapses when realizing that the text of the presidential communiqué had first been aired on *Realitatea TV* on 22 August, while Boc announced the possible initiative on 24 August!¹¹⁶

If anyone was "politicking," then, it was Iliescu himself. In so doing, he had overstepped the boundaries of "mere" utilitarian antisemitism. That he was courting a certain segment of the Romanian electorate, that he was "winking" once more at that segment, and that in so doing he did not hesitate to prevaricate is beyond dispute. What is disputable, however, is to what extent Iliescu, and other Romanian politicians is/are aware of the implications of his/their political behavior and whence that behavior could be deriving from.

4. Reconstructing Motivation: Holocaust Denial as a Function of Shame-Culture

Memory is always a function of "group", the French social scientist Maurice Halbwachs argued. Whether this is singularly so is more than questionable. It is not my intention to engage in this debate - one that would take us far beyond the limited scope of this study. However, Halbwachs' distinction between individual, historic and collective memory, and his insistence that all three are a function of group¹¹⁷ may serve the purpose of providing not a *different*, but an *additional* analytical perspective than the one thus far used. In stating that utilitarian antisemitism is at work in Romania, or that President Iliescu's pronouncements reflect both deflecting and trivializing facets of Holocaust denial, we have achieved little more than a hopefully heuristic taxonomy. We might know (or believe to know) what Iliescu and the PSD are after (the electorate), but we have still not explained either what would make them choose this particular strategy, nor why would they believe the strategy stands a good chance to strike a responsive chord in the electorate. To put it differently - we might know the "ends", we might have discovered the "hows," but we do not know the "whys". Halbwachs' distinctions may help for this latter purpose.

Let us first note that all three dimensions are part of a socialization process. According to Halbwachs, the first corner stones of memory are being laid in childhood. What individuals "remember" is how to read the past and the present through the

¹¹⁴ "Ha'aretz", 27 August 2003.

¹¹⁵ "Curentul", 26 August 2003.

¹¹⁶ RFE/RL Newslinc, 25 August 2003.

¹¹⁷ See Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Paris, Albin Michel, 1997. For an English-language collection of some of the sociologist's relevant works on this aspect see *On Collective Memory*, Chicago, The University of Chicago Press, 1992.

spectacles of parents, grandparents and the circle of their immediate friends. In other words, the Halbwachsian category of individual memory does not involve choice, as people cannot choose the family into which they are born or that family's immediate circle of friends. The experiences of this restricted circle would become "their" personal experience. How they relate to events occurring in their childhood is also "remembered" through the experience they undergo by being part of this restricted circle.

If this indeed is so, then President Iliescu's reference to his father who was "similarly victimized" being sent to a camp as a communist and dying one year after liberation acquires a different perspective than that of trivialization of the Holocaust. Is the drama of a 15-year old boy losing his father after having had him imprisoned comparable with the traumatic experience of survivors of a people being slated for extermination as a whole? It is certainly not – *from the perspective of the survivors*. It is far less certain that this is so from the perspective of the "boy" speaking through the mouth of the 73-year old president. Similarly, the outraged reaction of Iliescu's current political adversaries, who had seen their grandparents, parents and siblings imprisoned, tortured and exterminated by the regime Iliescu's father and the president himself helped bring about and entrench, reflects *their* childhood socialization. Is the comparative trivialization with the Holocaust they indulge into more legitimate? It certainly is so when things are judged from a quantitative perspective. After all, the Gulag made far more victims than the Holocaust did.¹¹⁸ Survivors of the Holocaust and their descendants, however, would argue that Gulag victims were not exterminated "for the sin of being born" (which is arguable, since people were decimated in the Gulag because they happened to be born in a "social class" like the kulaks) or that (and this is less arguable) whereas theoretically one could escape decimation in the Gulag by faking or undergoing a real process of transformation into a communist "New Man", Jews had no such chance, as no Jew could become a Nazi "New Man". I see no need to repeat my own position, beyond specifying that the "Holocaust-Gulag competition" is artificial, serves neither side, and contributes to sidestepping crucial moral questions.¹¹⁹ But this is not the point I wish to make now. Rather, I wish to emphasize (with Halbwachs) that memory is always subjective *unless*... I am perfectly aware that I have not finalized the sentence. I will do so shortly.

Collective memory, according to Halbwachs, is the sum total of experiences an individual undergoes as a member of a group larger than the family and his/her immediate circle of friends and acquaintances. Belonging to this category is not necessarily, but may become, a matter of choice. People do not choose to be born as part of one particular nation more than they choose to be born as part of a particular family. But to a large extent, they might opt for belonging to peer-groups and associations. They might not have chosen to be born in a social class, but some move from one social class into another. All these factors would impact their memory. Seen from this perspective, it is no wonder that from their respective exiles in Paris and New York, two Romanian-language writers would use a radically different magnifying glass to read the past. Goma (born 1935), would remember Antonescu as "the liberating Marshal", the "hero" who freed Bessarabia from the killers of his uncle and from those who deported his father – a teacher in a school village – and who, after his 1946

¹¹⁸ According to Stéphane Courtois' estimations, some 100 million can be counted as victims of communism. See his *Introduction: The Crimes of Communism*, in Courtois et al., *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999, p. 4.

¹¹⁹ See Shafir, *Într-o negare și trivializare*, p. 124-132.

execution, became a "martyr".¹²⁰ For Norman Manea, deported to Transnistria with his family and returning from there without his maternal grandparents who perished in the Holocaust, Antonescu would be the author of his first exile at the age of five—the author of the second (at the age of 50) being Ceaușescu.¹²¹

If my reading of the French sociologist is correct, it is wrong to speak of collective memory. Rather, one should use the term of collective *memories*, which compete not only among themselves, but often enough within the same individual. When President Iliescu warns against the "skinning" (according to the tapes reproduced in *Evenimentul zilei* twice repeating the word and syllabizing *ju-pu-im* to emphasize the meanness of restitution demands), he is expressing the leftist values into which he had been socialized as part of the collective memory of the group he belonged and belongs to. He might, or might not, be aware of the fact that he is indulging into antisemitic political incitement; but quite obvious, that consideration seems to him to be of secondary importance.

Yet the opposition National Liberal Party (PNL), in its official reaction to Iliescu's interview with *Ha'aretz*, did little else when insisting only on the president's enmity to restitution, but ignoring all other (far more important) parts of the interview.¹²² Both were representing the values of the social class with which they identify. On 23 June, PNL Senator Norica Nicolai, reacting to Israeli criticism of the government's 12 June statement, had dismissed any other motivation for that criticism but the drive to "incriminate Romania" in order to make possible large restitution demands by "influential circles with powerful capital". There was little difference between Iliescu's 25 August warning against "occult interests" at work and Nicolai's "conspiracy theory" built on the assumption of "people outside Romania who are interested in undermining our relations with Israel" to gain access to large properties in Romania.¹²³ As it turned out, what Iliescu was worried about was restitution as such, while what worried the PNL was both non-restitution to Romanian claimants and Jewish competition for restitution. They otherwise saw eye to eye.

This brings us to the third component of memory-historic memory. Paul Ricœur is rightly pointing out that, while also an important part of the socialization process, historic memory is the only component of the Halbwachs triangle that is induced from outside the individual's personal experiences.¹²⁴ It is, so to speak, a "bridge" between individual and collective memory on one hand, and the respective society's memory on the other hand. Or it might be an obstacle to the bridging operation, whenever individual and collective memory experiences contradict historic memory. "[T]he major reference of historic memory remains the nation," according to Ricœur, who reproduces in support Halbwachs' affirmation "generally, history starts where tradition ends".¹²⁵

¹²⁰ Goma, *Basarbia și "problema"*, p.43. See also Paul Goma, *Din calidor*, Bucharest, Albatros, 1990.

¹²¹ See Norman Manea, *Casa melcului (Dialoguri)*, Bucharest, Hasefer, 1999, p. 91 and *Întoarcearea huliganului*, Iași, Polirom, p.68 and *passim*. See also Shafir, *The Man They Love to Hate*, p. 63. For a discussion of both Manea and Goma as exiled writers see Mihai Dinu Gheorghiu, *Exil, disidență și a "două cultură"*, in Eva Behring (ed.), *Deutsch-Rumänisches Symposium der Südosteuropa-Gesellschaft und der Fundația Culturală Română*, München, Aus der Südosteuropa-Gesellschaft, 1999, p. 51-64 and Behring (ed.), *Rumänische Exilliteratur 1945-1989 und ihre Integration heute* (München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1999).

¹²² See the statement by PNL spokesman Eugen Nicolăescu, Mediafax, 27 July 2003.

¹²³ See "Evenimentul zilei – Ediția de Transilvania", 24 June 2003.

¹²⁴ Paul Ricœur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Éditions du Seuil, 2000. For the purpose of this article, I am using the Romanian translation of Ricœur's work, *Memoria, istoria, uitarea*, Timișoara, Editura Amarcord, 2001, p. 479-480.

¹²⁵ *Ibid.*, p.482.

Learning history begins in school. When individual and collective memories socialized individuals bring to school-and learning institutions in general-come in conflict with institutionalized historic memory, cognitive dissonance is inevitable. The Romanian communist regime had well-grasped this aspect in the mid-1960s, where the roots of its national communism may be traced back to. But within a relatively short period, one lasting less than a decade, the Ceaușescu regime had moved from constructing bridges to society and its past into manipulating that past to the benefit of the “extended” presidential family.

It seems to me, however, that both Halbwachs and Ricœur miss an important aspect of this socialization process. That contradicting individual and collective memories might come into conflict with historic memory is true. However, it is no less true that historic memory might become totally subservient to individual and collective memory. This is particularly acute in societies undergoing an identity crisis, as is the case of the post-communist polities. These societies find themselves in a situation in which the “single” official history has been displaced, Not necessarily so its institutionalized representatives. We have dwelt above on the consequences. What we have not discussed, however, is the fact that in these crises situations, personal memories tend to replace historic research. While Leopold von Ranke's famous call on historians to reproduce the past “*wie es eigentlich gewesen ist*” might be unattainable, memory is subjective by definition. As Cioroianu has put it, history is uncertain, memory is always certain.¹²⁶

This goes a long way to explain (*not* to excuse) not only President Iliescu's description of his father's ordeal, but also statements by respectable Romanian intellectuals situated on the center-right side of the political spectrum. PNL Senator Alexandru Paleologu, for example, is a liberal spirit and a former opponent of the Antonescu regime. Yet Paleologu had much earlier than the June-July scandals denounced Marshal Antonescu's perception as a fascist. Antonescu's rule, he wrote, was “at most” one that can be qualified as “a national regime with authoritarian features”.¹²⁷ This is a perfect illustration of “subjective memory,” as for the bulk of ethnic Romanians, the Antonescu regime had been indeed little else.

But it is also an illustration of the absence in Romania of “guilt-culture” and the dominance of the “shame-culture,” as cultural historian Sorin Antohi has pointed out, using the distinction first made by Ruth Benedict. This absence, Antohi writes, “[m]akes difficult tackling such subjects, since doing so would disturb triumphal anthems or introduce the theme of individual responsibility in a discourse regularly attributing Romania's tribulations to external causes. It seems to me that we are dealing here with a significant silence, with a gigantic national lapsus that makes us consider the rare tirades of some pathetic authors in search for local or individual responsibility for any public misfortune or fault as being just as many betrayals or perversions.”¹²⁸

In several publications,¹²⁹ I have used the concept of “externalization of guilt” to describe the same propensity, but I have come to realize that on two grounds, the

¹²⁶ Cioroianu, *Focul ascuns în piatră*, p. 29. The chapters in this volume where these aspects are dealt with are at p. 13-79.

¹²⁷ Cited in Totok, *Der revisionistische Diskurs*, p. 117.

¹²⁸ Sorin Antohi, *Civitas imaginalis: Istorie și utopie în cultura română*, Bucharest, Litera, 1994, p. 233. Author's emphasis.

¹²⁹ The first dates back to 1991. See Shafir, *Anti-Semitism without Jews in Romania*, in *Report on Eastern Europe*, vol. 2, no. 26, p.20-32.

Benedict-Antohi distinction is more encompassing. First, unlike my own “externalization of guilt,” the “shame-culture” vs. “guilt-culture” dichotomy introduces motivation, not only outcome. Indeed, “shame-culture” relates to the pressure faced by individuals to abide by the rules of social conformism, thus avoiding “shame” of “loosing face” and becoming the subject of social opprobrium, particularly the opprobrium of one's own peers.¹³⁰ This might provide a partial explanation for the ignoring by Romanian historians of the numerous works on the Holocaust published in their country after 1990 (see *supra*). Second, Antohi's reading of “shame culture” introduces – though it does not dwell on – the further distinction between *individual* and *collective* responsibility, a distinction that is crucial for the purposes of the present discussion. I hurry to add that Antohi's points are not made in connection with the treatment of the Holocaust, being rather part of a far more generalized debate.

At this stage, it should have become obvious that my “deconstruction” has run into apparent difficulties. After all, I have concluded above that manipulating information and employing it for purposes that are at odds with one another is neither ignorant nor self-defensive, being simply an act of cheating. This has now to be amended to read as follows: “manipulating information and employing it for purposes that are at odds with one another rules out ignorance. It may, however, be an act of *cheating self-defense*”. When Iliescu said in his interview with *Ha'aretz* that “Antonescu also has his positive side”¹³¹ he was not as much engaging into a defense of the wartime dictator as he was “externalizing guilt” by comparison-the referential term being horthyate Hungary. Yet he was also giving in to the pressure of “shame-culture”. After all, against the background of the approaching elections, his political adversaries were bound to remind him one way or another that he and his PSD had stepped into “guilt-culture” by admitting responsibility for Romania's wartime crimes and enacting ordinance 31/2002. It little mattered for that the admittance was issued in “double-talk”¹³² language, for that political discourse could not be publicly outcoded due to apprehensions of Western ears. And the political foe did not include only the PRM¹³³, but also the PNL, many of whose senators had supported the Buzatu definition of the

¹³⁰ Antohi, *op. cit.*, p. 232.

¹³¹ “Ha'aretz”, 25 July 2003.

¹³² For details see Shafir, *Între negare și trivializare*, p. 97-103.

¹³³ It is interesting to note that Tudor's weekly “România Mare” kept a relatively low profile on the June and July dispute, being in no need to prove to its supporters where it stood on these matters and, at the same time, trying to mend its own image in the West. Indeed, it went as far (see “România Mare”, no. 681, 1 August 2003, p. 12) as to carry a statement by Tudor on the “First 10 measures I shall be taking as Romanian president” which, at point 5 insisted that, while “there has been no Holocaust in Romania...painful and regrettable pogroms have been carried out, and we must assume our responsibility for them and to do everything humanly possible for such misfortunes to be never and nowhere repeated.” Furthermore, the aspiring president wrote, “Numerous times I wrote and spoke publicly about Jerusalem as being the heart of Judaism, a city founded 3000 years ago by King David, so that I do not understand why the Palestinians, who are not mentioned in the Bible, are also laying claim to it.” It was only after *The Jerusalem Post* attacked Iliescu (see *supra*) and mentioned the PRM's antisemitic activities, that Tudor burst out. He did not conceal his satisfaction at seeing Iliescu in trouble: “It must have been noted that up until now, I have kept silence. I am not defending him, the more so as he jumped himself into this saga by his display of an ever-duplicitious behavior, and now harvests its poisoned results. I have lived so long as to see Iliescu accused of antisemitism by the Israelis, after he and his team carried out a vile campaign [against me] between the two runs of the 2000 presidential elections.” He went on to promise that if the CIA and the “Tel-Aviv” and Washington administrations would help Romania regain the Transdnister, the PRM would then accept that a Holocaust has taken place on Romanian territory as well. See *ibidem*, no. 685, 29 August 2003, www.romare.ro/revro/curent/editor.htm.

Holocaust in committee debates.¹³⁴ The “utilitarian antisemitism” explanation provided above remains valid and in force, but must be integrated into the more general “shame-culture” vs. “guilt-culture” dichotomy.

That dichotomy also explains Iliescu's insistence in the interview on the fact that “it is impossible to accuse the Romanian people and the Romanian society” of the crimes committed by Antonescu's regime. A favorite of post-communist antisemites all over East Central Europe, this adds up to an unwarranted mixture of guilt (which, as established at the Nuremberg 1945 trials can only be individual) and collective responsibility, which belongs to the process (*not the trial*) of *Vergangenheitsbewältigung*. But within a “shame-culture” there can be no room for the acceptance of collective responsibility. This returns our “deconstruction” attempt straight to the above-mentioned “unless” and to Halbwachs' concept of historic memory. It is the task of intellectuals in general and of historians in particular to facilitate society's moving from a “shame-culture” into a “guilt-culture”. This is far from being an easy mission. But in the aftermath of the Holocaust, unless this task is undertaken *willingly and consciously*, Julien Benda's *trahison des clercs* becomes a *trahison des historiens*. Theodor Adorno once wrote that poetry became impossible after Auschwitz. That Paul Celan proved him wrong is far less important than is that Czeslaw Milosz showed he was mistaken.

As peers elsewhere in former Communist East Central Europe, following the collapse of communism, Romanian historians are searching for a “usable past”. It may not be entirely accidental that this concept has been forged by a political scientist, rather than by a historian.¹³⁵ One needs some distance from the object of one's study. To my knowledge, Jacques Rupnik, who first coined the term, has never defined it. Nor have those who employed it marching in his footsteps.¹³⁶ Under “usable history” I understand the search for positive past referents for the purpose of forging self-confident national identities. For as Antohi shows, post-communism entails, among other things, a crisis of national identity.¹³⁷ And, as Romanian historian Lucian Boia put it, “The past means legitimation and justification. Without having a past, we can be certain of nothing”.¹³⁸ Which past, however? I have elsewhere pointed out that the search of a “usable past” in post-communist East Central Europe involves the contradictory endeavor of having to overcome the immediate past without leaning on what preceded it, namely the authoritarian past antedating communism.¹³⁹ Thus far, only a few Romanian historians have dared attempt doing that, and the outcome of their efforts is far from clear.

Some, while professing to engage in the endeavor by admitting Antonescu's and his government's responsibility for the wartime atrocities, opaquely seek to deflect responsibility and to find justification for motivations. Historian Florin Constantiniu's *A Sincere History of the Romanian People* is a good illustration of “insincerity in sincerity”, as is the previously-published *Romania In the Second World War* by historian Dinu Giurescu. In the eyes of the latter author, Antonescu's rule had been of the

¹³⁴ For details see Shafir, *Memory, Memorials and Membership*.

¹³⁵ See Jacques Rupnik, *Revoluție-restaurație*, in “Lettre internationale”, Romanian edition, no. 4, 1992/1993, Winter, p.4.

¹³⁶ For example, see Constantin Iordachi and Balazs Trencsenyi, “In Search of a Usable Past; The Question of National Identity in Romanian Studies, 1990-2000,” in *East European Politics and Societies*, Vol. 17, no. 3, 2003 p. 415-453, which employs “usable history” in its title, without, however, defining it.

¹³⁷ See Antohi, *Exercițiul distanței: discursuri, societăți, metode*, Bucharest, Nemira, 1997, especially p. 292-316.

¹³⁸ Lucian Boia, *Jocul cu trecutul: istoria între adevăr și ficțiune*, Bucharest, Humanitas, 1998, p. 7.

¹³⁹ Shafir, *Varieties of Antisemitism*, forthcoming.

“paternalist traditionalist” type, with “strong nationalistic accents, safeguarding private property, as well as the mechanisms of a market economy, as much as those mechanisms could function in those years”. The “repressive apparatus functioned at a very moderate level, if one takes into consideration wartime conditions”. Giurescu admits, however, that there was “a single major exception: the antisemitic policy and the treatment imposed on the Jews from Bessarabia and northern Bukovina, out of whom over 108,000 died or were killed in Transnistria”. Nevertheless, he writes, Antonescu “has the merit of having saved from the final solution the life of over 300,000 Romanian Jews”.¹⁴⁰ The best response came from Boia: “The Antonescu regime exterminated just over 100,000 Romanian Jews and ‘saved’ some 300,000. Strictly arithmetical, the merit would be three times higher than the guilt. Were it not for the fact that it is no merit not to kill and it is criminal to do so”.¹⁴¹ Like Giurescu, Constantiniu insisted that Antonescu had been “no fascist,” since he did not head a single fascist party:

“It was a dictatorial rule, which was entrenched in an ideology inspired by the traditional themes of autochthonous nationalism...The antisemitic component was not lacking either; it was vigorously expressed between 1940-1942, but would fade away and even disappear as the situation deteriorated on the eastern front and the marshal would understand that protecting Jews could be turned into a significant political capital in negotiations with the Anglo-Americans (the numbers on dead Jews are subject of controversy; at this stage, available information seems to indicate that approximately 200,000 Jews, most of them from Bessarabia, Bukovina and Transnistria, perished as a result of Romanian or Romanian-German troops’ actions).”¹⁴²

Constantiniu went on to note that “an analogy” could be established between Antonescu and French Marshal Philippe Pétain: both had fought against Germany in the previous world war, both had taken over power “at a moment of national tragedy,” both were persuaded that collaboration with Germany might partially improve their countries’ situation, and both had used a “nationalist paternalistic discourse using as motifs: fatherland, work, family; neither had a political party of his own. Only their end was different: Marshal Pétain [was] sentenced to death, was pardoned and died in detention” whereas Antonescu was executed.¹⁴³ This is more than “subjective memory” at work, as is the case of Paleologu and possibly Giurescu. It is contributing to Antonescu’s mythicization by transforming him into a martyr. As a staunch anti-communist, Antonescu presents a tempting referential alternative. And, as historian Andrei Pippidi—perhaps the most consistent opponent of Antonescu’s rehabilitation drive among Romanian historians¹⁴⁴—wrote, choosing between different “memories” is also a choice on different options for the future.¹⁴⁵

It is this choice, hand in hand with the need of a “usable history” that is at the center of Antohi’s attention. He speaks of the need to rid Romanian historiography of the sentiment of “stigmatic identity” by placing it in a comparative perspective that would enable it to do away with both inferiority complexes towards the West (or, as he

¹⁴⁰ Dinu Giurescu, *România în al doilea război mondial*, Bucharest, ALL Educational, 1999, p. 70, 91.

¹⁴¹ Lucian Boia, *România: țară de frontieră*, Bucharest, Humanitas, 2001, p. 194.

¹⁴² Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Bucharest, Univers enciclopedic, 1997, p. 394.

¹⁴³ *Ibid.*, p. 394-395.

¹⁴⁴ I have dwelt on the importance of Pippidi’s position in *Memory, Memorials and Membership*, forthcoming.

¹⁴⁵ Andrei Pippidi, *Despre statui și morminte: pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iași, Polirom, p. 78.

terms it, “cultural Bovarism”) and with the complex of Romanian mystified superiority and alleged uniqueness.¹⁴⁶ The endeavor is laudable. I am less confident about the outcome.¹⁴⁷ That outcome may well depend on “models”. This study has shown, I believe, that the “institutionalized” models of Romanian cultural historians and historians are unable to perform this task. And while non-institutionalized historians may be either aging¹⁴⁸ or must fight battles they more often lose than win,¹⁴⁹ Antohi's own example (he teaches at the Central European University in Budapest, not at Bucharest University where he once taught) shows that the struggle is far from nearing victory.

This does not only sound pessimistic, it is pessimistic. Yet the jury is still out. A number of young historians such as Cioflâncă and Cioroianu demonstrated in their reactions to the June-July scandals that they are ready to “face the dragon” and speak up. Some political scientists (Dan Pavel, Alina Mungiu-Pippidi, Stelian Tanase, George Voicu) can also be counted in this category. Two examples would suffice.

Cioflâncă was noting after the government's June “omission” that its “clarification” in the wake of the scandal “reiterated the myth of the ‘salvation of Jews’... and worriedly signaled the danger of a collective indictment of Romanians”. At which point, he added:

“As a matter of fact, the Jews and the democratic regimes do not speak of guilt in its penal sense, but about responsibility or, in Karl Jasper's terminology, about a metaphysical guilt (which is different from both criminal and political guilt) – in other words, about that form of solidarity of human beings as species, which induces the joint responsibility of each [of us] for any injustice in the world. The memory of the Holocaust poses a great moral problem: what would I have done in that situation and what would I do in similar situations? Criminally and politically, the guilt is that of the authorities and of the political actors in the Holocaust period, as well as of the descendant Romanian state – and must therefore be officially assumed. The metaphysical guilt, responsibility, however, is ours, particularly when we refuse to sincerely respond to the moral dilemma raised by the memory of the Holocaust.”¹⁵⁰

Pavel was pointing to the problem of failure in the search for “usable history,” noting that the problems faced by contemporary Romania were not merely a reflection of its incomplete institutional political reforms. Rather, these problems were induced by “a political culture lacking the moral dimension [needed for] comprehending the gravity of mass crimes committed by generations of politicians, whose malefic inheritance remains unaltered, be that [the inheritance] of Antonescu or the Legionnaires or [the inheritance] of the communists”. Denying or diminishing the past crimes of either the Holocaust or of the Gulag, he concluded, have forged in the present “an enormous space

¹⁴⁶ *Exercițiul distanței.*

¹⁴⁷ My doubts stem particularly from my friend Antohi's attempt to search for a “Third Discourse,” were it only for the fact that past attempts to do so in Romania and other places have landed those indulging into them either in the camp of the extreme left or in that of the extreme right, despite initial intentions. See Sorin Antohi, and Adrian Marino, *Al treilea discurs: cultură, ideologie și politică în România. Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi*, Iași, Polirom, 2001.

¹⁴⁸ I am thinking of such authoritative and prestigious figures as Șerban Papacostea or Adrian Marino. On Papacostea's position vis-à-vis the Antonescu cult see Șafir, *Marshal Antonescu's Rehabilitation: Cui Bono?*, p.372. By Marino see in particular *Politică și cultură: pentru o nouă culturală română*, Iași, Polirom, 1996.

¹⁴⁹ The letter of resignation of Andrei Pippidi as director of the Romanian Institute for Recent History in 2003, of which this author has received a copy, is a dramatic example of the obstacles encountered by non-“established” historians in Romania.

¹⁵⁰ Cioflâncă, *Memoria duplicitară*, in “Ziarul de Iași”, 19 June 2003.

of ambiguity, turning any distinction between good and bad, right and wrong, moral and immoral, into a relative matter. An ethical and political hodge-podge".¹⁵¹

Look-Back

Our deconstructionist endeavor has come full circle. It started on a lighter note and ended in a serious one. The author would feel far better if it were the other way around. The cucumber season is over. Alas, not so the cucumber salad's ingredients. Let us recapitulate them. We have started by pointing out to "utilitarian antisemitism" as the object of the exercise. That assumption was never proven wrong. We went on to point out that once at work, utilitarian antisemitism may be accompanied by selective negationism and by a comparative trivialization of the Holocaust. We observed that a second, accompanying aspect is dissimulation or "double-talk". While this assumption also remains valid, we had to amend our initial reading of its context, inasmuch as engaging in dissimulation might be a manifestation of "cheating self-defense". With the third dimension of our deconstruction operation we stepped into a far more serious and at the same time actor self-defeating aspect: the comparative trivialization of the Holocaust. We have observed how, in indulging into that attempt, President Iliescu has unwittingly triggered a renewed debate over the "Holocaust vs. Gulag" debate-one that could hardly be beneficial to him. We then went on to demolish the president's maladroitness attempt to deny the veracity of his own words, and observed how in so doing, Iliescu succumbed to the temptations of a political discourse involving "conspiracy theory" and deflecting the blame for antisemitism on the Jews. Having scrutinized the objects and the instruments used in the two Holocaust scandals, we had not, however, yet clarified the motivations driving their actors. Those motivations, it turned out, are to be mainly attributed to socialization processes which actors undergo from childhood to maturity, when they act in an environment in which "shame-culture" is predominant. When they do so, they are both *subjects* and *objects*, both inputting and outputting. This vicious circle may be the most serious impediment on the path of Romania's *Vergangenheitsbewältigung*. Otherwise, the salad may become edible.

Prague, 1 September 2003

¹⁵¹ Pavel, *Miza politică a reutilizării trecutului*, in "Ziua", 28 July 2003.

COMMUNISM IN POST-COMMUNIST HISTORY TEXTBOOKS. WHAT TO BE REMEMBERED*

Cătălina Mihalache

1. Reasons and questions

Communism is finally dead, since people begin to ask loudly what *really* was it, and why do we have so different memories about it. It is still about our past but not as an easy time to accept. One of the simplest ways of solving a time problem is to translate it in a space itinerary, to reduce a historical inquiry to one of its favorite origin – travelling in Other's geography. This *other* must be somehow already met so to be recognized, but different, so to enrich the visitor. Like most of the journeys it will have plenty of space for rumors, cliché, fictions and ignorance. It will be a good opportunity to recollect times and souvenirs.

The main question is simple: was the communism good or bad? As naive and rhetoric as it could be, it is the main clue of looking back in the former socialist space. It is a personal affair as it is a powerful political argument. But it is no doubt easier for the teenagers to ask than for adults to answer. As usually, a question remembers another one. In the '80s, most of the people around me were convinced that our country was the worse living place in the socialist space. This conviction was always confirmed by good informed opinions or just simple sayings about the socialist *brothers*, and always inflicted by the slightest sign of Western life. So it could be indeed a dilemma to understand nowadays random praising of the good living times in the former regime. There are already answers to that and the quest should be adjust by them: what other former socialist people think about their socialist past, as *we* know it was surely better than ours?

2. Why textbooks, what textbooks

Textbooks don't need to have the best answers for everything but we still pretend them to do it; in a generational dispute it is an easy proof – to use it like the Bible. The problems appear when the schoolbook contradicts even its defenders. Adult readers, that are not meant to be the target public for it, can hardly recognize their lives in recent history lessons. It is a normal situation, not because the necessary private/public

* This paper is the result of a research scholarship granted by Georg Eckert Institut for International Studying of Textbooks in Braunschweig. It was also the result of a fruitful collaboration with a translators team: Marina Vraciu (Bulgarian), Agoston Andrei, Jr. and Agoston Andrei, Sr. (Hungarian), Radka Janowska-Lascar (Polish), Gustavo Adolfo Loria-Rivel (Albanian), Teodora Puia (German).

distinctions, but because the whole mission of the schooling system that is to discipline those who cannot be convinced and to convince those who cannot defend themselves.

For pedagogical reasons, textbooks had to select, to simplify and to offer moral judgements, altering the historiographical writing and making it much closer to the memory working. It is of course a question of dosage. The message should be clearest for the youngest and more scientific, e.g. burden with historical data, for the upper grades. The normal pattern for a future normal citizen is to be found by the end of the compulsory secondary school that is usually between 8th and 10th grades. The public addressed is still more opened for convictions than for instruction.

In former socialist countries, textbooks had definitely more importance than in the rest of the Europe. After the end of the communist regime, the once official truths endured dramatic changes. First was just twisting the previous statements and fulfilling the blank spaces with informal but already accepted information. It was considered a primary and no less rigid duty to *save* the truth so long persecuted by former rulers. By the middle of the '90s, there was a second process of re-establishing the truths, at least in textbooks, that was guided by the European Council recommendations, in order to develop a more tolerant perspective. There were also suggestions for other historical domains, previously ignored or ridiculed. By 2000, the textbooks – like the societies that use them – seemed to be more stable and consistent, suggesting more coagulated new historical narratives.

Considering textbook narratives as memorial options, instead of their apparent prescriptive task, I do not intend to make a repertoire of volumes, editions and news about, taking every piece as representative for one possible story. The form adds to the interest. The initial question (and curiosity) about the others countries responded to a long trained modern habit of representing the otherness most in its state and national structured units. The power of the borders is especially visible in educational stories, so the textbooks are the best to choose to display it. This national criterion is a reason both to prefer and to avoid stories. The national implosion in Soviet Union, Yugoslavia or Czechoslovakia made a different world from them, not to cope with by the same way as for the surviving national entities. States like Romania, Bulgaria, Poland, Hungary or Germany remain/became again and consider itself as one nation-state, with one dominant national history to be taught. For some others, like Albania and Moldavia, the end of the communism meant a dramatic claiming of ethnic national identity. And, as one can easily find, national pride is closely related with the perception of good living for present times and also for the historical past.

3. Romania first

Being Romanian could be enough reason to consider Romania first place in the world. It is the national identity definition. It is also a methodological caution, of first introducing the observer's profile that will tacitly remain the primary pattern of understanding the others.

The Romanian chosen textbook¹ is even more familiar for me because I had worked on it as teacher, for two years, with different kind of children. They made me rediscover the communism lessons, especially when we tried to both satisfy our curiosity and to learn for the 8th graduating exam.

¹ Sorin Oane, Maria Ochescu, *Istorie: Manual pentru clasa a VIII a*, București, Humanitas, 2001, 176 p.

The chapter about communism is neutral entitled *Romania after the Second World War*. It starts with the *Beginning of the communist regime*, clearly deposited between 1944-1947 and unequivocal judged as a *transition to totalitarianism*. After that, the criterion is not stable. First it was the person that made a regime, Gheorghe Gheorghiu-Dej, but after that an impersonal *national-communism*, mainly covering the Nicolae Ceaușescu's period. For the symmetry of the story, there should be an *end* but, instead, there is just a date, *December 1989* with its impersonal *Context and consequences*. This was probably the end, as long as it was followed by *The Return to democracy*. The narrative grows around the totalitarian state building, with little supplements of foreign policy and constant attention for economical evolutions. The Romanian state itself is a stable reality, with little territorial problems in the beginning, when the peace treaty from 1947 *recognizes the rights of the country on northern Transylvania, but legalizes the rapture of Bessarabia by the Soviets in 1940 and the presence of the Soviet army in Romania*.

The opposition toward communism is mainly reduced to the monarchy, and the remove of King Michael I is considered the real empowerment of the communism. After the King departure, there was a violent repression. The story, the map of the political prisons and the Sighet walls picture are strongly stressing this idea. All the measures of the regime were put together under the *Stalinism* bad name. The only spot of light is the *progressive detachment of Romania from the Soviet Union* in foreign policy domain.² The communist agrarian reform is hardly mentioned and considered unnecessary, by comparison with the *real* one, from 1921. The economical policy is firstly reduced to few notions, very praised in the age: *nationalization, collectivization, economical planning*, but is getting more detailed for the next period.

If the first twenty years are easily to blame, the next ones are more ambiguous. The main lines stressed *detente, desalinization* and *desovietization*. But when one has to come to *December 1989* and to find the *motives of the revolt*, the same period is exclusively condemned. Textual, the *ambitions of the Party* were considered mistaken and soon reduced to Ceaușescu's desires. But the pictures of the lesson presents as *achievements of the regime* the Bucharest's underground system, the Danube – Black Sea channel and the most difficult mountain crossing roads. Still the pupils are to answer the rhetoric question: *what were the efforts and the privations that people had to endure to accomplish these objectives?* The symbol of the age, the giant construction of People's House is characterized as being *eccentric* and *Pharaonic*.

Ceaușescu is blamed for the great national debt making, but also for its paying by extorting the people. The text is not clear about that, incoherently mentioning the strikes of 1977 and 1987, the *dissidence* occurring and the diplomatic isolation of the country.³ The privations are more explicit resumed in the following lesson, to justify the violent outburst from 1989.

The main cause of the revolt that caused the communism ending is told to be the economic failure. The heavy industry was *over dimensioned* and *ineffective*. The urbanization was *uncontrolled* and gave birth to a *semi-proletarian* population. All the rest is enlisted together, with no priorities: food shortages, interdiction to contact foreigners, cult of personality for Ceaușescu's couple, *suppressing the liberty of thinking*, demolition of churches. It is interesting to note that even for condemning the

² *Ibidem*, p. 158.

³ *Ibidem*, p. 163.

regime, the text uses the regime's language. For example, food shortages are placed under the *rational alimentation* old motto, without other explanation. One that lived those times could surely remember it much lively. The textbook abuses by abstract notions and definitions, emphasizing the traditional structuralist and political view. Only the government's leaders had short biographies and the picture of the embracing *two famous dissidents, Doina Cornea and Mircea Dinescu in December 1989* has no further comment.

To conclude, Romania was alone – and so were all the Romanians, although they are mentioned only as groups, under different labels as: *resistance, peasants, communists, party's members*, or just *population*. Other countries are fugitive named, especially to prove and to praise the Romanian *independence*. Only in the end it is suggested a possible connection with other peoples from the socialist camp that overthrew their communist governments before Romania.⁴ It seems that the Ceaușescu's equivalence of sovereignty with autarchy is still present. The question about other's socialist life is useless here. As about *ours*, the dominant image is negative. How negative, it is hard to see because of the inconsistency of the description and the totally ignoring of the comparison with other periods or other peoples. Sometimes the story is so disorganized, that some persons or things are mentioned only by the occasion of their destruction or disappearance, like the churches or the *patriot* communist leader condemned in 1948 and later killed, Lucrețiu Pătrășcanu. It is no wonder that most of the narrative continues the old silences of the regime.

4. Just crossing Danube: Bulgaria

In the '80s, Bulgaria was for us a good living and friendly country, at least according to the socialist criteria: Bulgarian TV shows, pleasure travelling on theirs Black Sea shore, fine Bulgarian tobacco and vegetables; all were much more attractive than ours. The official discourse used to praise the happy common history of Romanian and Bulgarians stressing *our* help for the Bulgarian national movement developing and *our* natural rights on Dobrudja territory. All the conflicts were solved and we thought this was mutual.⁵

The Bulgarian textbook chosen here is addressed to younger readers, from the 6th grade and is much more detailed than the Romanian one.⁶ The communism day entering in Bulgaria is precisely 9 September 1944, and all the national history is divided by it. The ending date is not so firmly proclaimed. It could be 10 November 1989, when Teodor Jivkov was *liberated from office* after 3 decades of ruling, the day of adopting a new Constitution (12 July 1991) or the years 1996-1997 when the elections finally marked *the abandoning of the post-communist values and meeting of the European*

⁴ *Ibidem*, p. 164-165.

⁵ But it wasn't so. The historiographical debates about Dobrudja were less visible for us because Romanians ignored the Bulgarian version, while, for our neighbors, it was a constant preoccupation. See Blagovest Njagulov, *Les débats historiographiques dans les rapports bulgare-romains (1944-1989)*, in *Études balkaniques*, Sofia, 2002, no. 2, p. 64-86.

That was a convincing plead, with long term results, since a recent inquiry about the image of others in the Balkan space showed that for the young Bulgarians the second negative historical identity is, after Turkey, Romania, because "it have always pretended that Dobrudja belongs to it". See Tzvetan Tzvetanski, *The Macedonian Romanticism against Realism. According to a Recent Sociological Survey*, in Christina Koulouri (ed.), *Clio in the Balkans, the Politics of History Education*, Thessaloniki, 2002, p. 282.

⁶ Djoro Tzvetkov, *Isioria na Bulgaria (1878-1998) za 6 klas*, Sofia, Tilia, 1999, 135 p.

ones.⁷ One aspect is clear: if the beginning is a brutal, military act, equivalent for loosing the state independence and submitting to the Soviet Union, the end, whatever it would be, was a form of negotiation between political leaders.

Internal delimitations of the communist period are for Bulgarian case too, not really constant. First was a Stalinist decade and the 80's crisis came in the end. Between them it was T. Jivkov. After the predictable *nationalization, collectivization and industrialization*, followed some remarkable achievements, as the textbook presents. The words are familiar, of socialist sounding: *high results of quantity and quality* in great state's farms and *new branches of industry* developing. The text openly praised social protection granted by the socialist state, *that assured jobs for everybody, free education and medical services, cheap transport and energy and all the condition for rest, sport and free time spending*; no statistics, no remarks about quality and distribution in space or social groups. But the textbook also remembers one of the most unpleasant characteristics of the regime: the existing of the privileged and corrupted party elite, living an exclusive and copious life by abusing its powers.⁸ As for the cultural achievements, there were the best, at least judging by the old pattern of *education, culture and science* as institutional and quantitative items. What was considered to be worthy about education were free access to mass schooling, complete alphabetization and the large number of the technical schools. There is no reproach at all, as one could read in a recent rapport to the educational committee of the European Council. Here one can find more about the excessive presence of the Party in the school life, the over centralized and bureaucratic administration, the low social status of teachers, the elite schools for *nomenclature* and the false ideals of the whole education system.⁹

For the cultural life, there are no persons to be named but institutions like the Academy, the research centers, the Universities and, for whole, the science and the technique of the age. This world nourished intellectuals that didn't believe anymore in the system and started to search democratic alternatives. The 80' *intelligentsia* gave new spiritual leaders for the nation, *who liberated the people's thinking and activity from the Party's cliché and thoughts*.¹⁰

The main theme of the communism story grows page after page. It is a strong feeling of lost, of loosing the half of a century of history and damaging the very core of the nation: independence, territory and prestige. This overall shadow is so full of regrets that could hardly be reduced only to a nationalist symptom. Territorial lost is fugitive noted in the Second World War turmoil, not very clear pointed. Anyway, the neighbors got profits from Bulgarians,¹¹ and this could be a reason for ignoring the following common fate in the socialist age. Bulgaria was forced by the Soviet Union to intensify the relations with it and this was not considered a real foreign policy, as long as it was not involving the democratic and prosperous Occidental countries. It was the wrong location, and Bulgaria just felt *isolated together with* other socialist countries in this unfortunate part of the world,¹² not similar to them.

What Bulgaria wanted most, was the recognition of its values by the West. It received it for the best of its intellectual representatives and so they deserved more of

⁷ *Ibidem*, p. 12, 14.

⁸ *Ibidem*, p. 9.

⁹ Sec Antoanica Damianova-Ivanova, *L'enseignement secondaire en Bulgarie*, Éditions du Conseil de l'Europe, 1995, p. 9.

¹⁰ Djoro Tzvetkov, *op. cit.* p. 10

¹¹ *Ibidem*, p. 23.

¹² *Ibidem*, p. 8.

the people's trust. But it was definitely impossible to obtain it for the poor economical and daily life standards. Still, it was not poverty as such to be blamed for the socialist period but the humiliation of not being comparable to the most desirable part of the world, the Occident.¹³ The real signs of poverty and exasperation are more visible in the '90s, a period haunted by repeated and incredible food crises.

Other problems are not to be met here. Turk minority violent disturbances, ecological issues, unorthodox churches – all having an important role to play for denouncing the communist system, especially for international public opinion, are all missing. The major accusation against the regime is explained by the *totalitarian* abstract and neutral label, making a great contrast to the pathetic final call for democracy that one must *love*, be *devoted* to and *protect* it.¹⁴ The regime is mostly narrated in its own words, with no supplementary explanations. The author only felt a need to do it for the new language, still unfamiliar. The key words are not to be understood, but to be used. *Democracy* is not presented as a working system, like the totalitarian regime, but rather as a reality that proceeds and follows it, a lost and regained possession. So, the comparison between the two terms is difficult to manage. To find if communism was good or bad was not the storyteller constant idea. Only some feelings about it are openly named. First there were *fear* and *distrust* and after that *negation* and *disbelief*.¹⁵ What was between them was omitted.

5. Not just a neighbor: Hungary

Romania has its own Hungarians, with their ethnic history and heritage, closely linked with their own national state. It also has a very disputed large territory, Transylvania, and a long history of interfering between the two nations.

In the '60s, Romanians were more interested about the Hungarian way of life than the historiographical dispute about the national rights over Transylvania, despite the official propaganda that became very aggressive about it. But we saw the Hungarians as being somehow privileged from the rest of us, as they managed to easily get things from the better living socialist Hungary.

An 8th grade Hungarian history textbook from 1991¹⁶ presents a massive story of the communist age. The chronological line is following, as usually, the '40 to the '80s, but the internal sequences are different distributed. The first interval after war is considered a normalization period and only after 1947 the communist growing power is saw as been significant. Inside the whole age, there is one major distinction to be made: before and after 1956. The end of the regime is not on a certain day, but it is placed in 1989, according to the general European perception. The idea of the imminent crushing of the system is the main narrative line, encouraging the anticipation of the events and the retrospective collecting of decaying symptoms. As an interesting chose,

¹³ After praising the developments of industry and agriculture, the author sadly recognized that "it was far behind the world level". The text has the same conclusion also about the social protection of the state and the creating of all the condition "for rest and spending free time" – that "comparing with the social level of the developed industrial states, the Bulgarian level of life overpasses just a little the poverty limit". Then again, after mentioning the great success of the Bulgarian cultural life, it is invoked "the remaining behind of the world results in science and technique". See *Ibidem*, p. 8, 9, 11.

¹⁴ *Ibidem*, p. 15.

¹⁵ *Ibidem*, p. 22, 23.

¹⁶ Fekete Pál, *Torenélem 8* (az általános iskola 8. osztálya számára), Budapest, Tankönyvkiadó, 1991, 191 p.

immediately after exposing the 1956 revolution, the author introduced a large chapter about the international events until 1990, including the *disintegration of the socialist camp*.¹⁷ After that, he came back to the Hungarian space and continued the chronological evolutions since 1956.

The author's very interest is not the Hungarian daily life, excepting the time of the greatest hardship, after the war. In that context, the agrarian reform was a good thing, even it was promoted by political reasons, including the communist ones. The story stresses the violent, corrupted and repressive side of the system. There is almost no mention about the reasons why Hungary was called in '70s the most *cheery barrack in the socialist camp*. There is no remembering of the *goulash communism* that once seemed to be a plausible model for improving the system. One could only meet some short remarks like *from the second half of the '60s we can count the ten golden years of the Kadar's government in Hungary*, or the mention of Kadar's tolerant motto: *who is not against us, is with us*. But the positive tone doesn't last, as long as *in change for personal well living people had to give up political opposition*.¹⁸ And when this well living was not satisfactory anymore, the crisis was proclaimed, simply by talking about it. Such debates occurred in newspapers and the people were attracted into. After long term efforts of the *intelligentsia*, those debates became more political. The main blaming of the regime, as it appears in the textbook, is national and managerial. The Party was a too narrow frame for public decisions and the regime is at best captured in observations such as *to occupy the important functions it was needed to have the permission of the Party*.¹⁹

Hungarian view pays much attention to the neighboring states. First it is because of the lost territories and people, by 1947 treaty of peace. The caring for Hungarian minority is a matter of honor and national pride. That treaty *offended the nation* by not providing any protection for the Hungarian ethnic in other countries. After 1956 and the repressive campaign that followed, a greater number of Hungarians left the country, enlarging the exile, and one of the Kadar's government guilt was that *there was no interest for the Hungarians who lived abroad, they were like enemies of the nation*.²⁰

Another source of interest for the others is the solidarity against the communist system; e.g. in 1956 students intended to demonstrate solidarity with Polish workers from Poznan and their courageous strike, and that was one of the starting spark for the revolt. In 1989, Hungary directly contributed to the German uprising by opening the border with Austria and letting East German citizen to go west. The textbook also reminds that a Hungarian ethnic, the priest Lazlo Tokes played an important role in starting the revolution in Romania and also stresses *the help gave in 1989 with the occasion of the victory of Revolution in Romania by offering financial support, food and medicines*.²¹ The author blames Hungarian armed participation against Czechoslovakia in 1968, but in all, Hungary looks like an anticommunist champion in East Europe. There are regrets of course, like for the previous cases, but also a more militant attitude and more confidence in the national destiny. The historical narrative is more coherent, proving a long exercised alternative discourse and making minimal use of former socialist vocabulary. Still, the perspective is highly politicized. Although the role of

¹⁷ See Miklós Molnár, *A Concise history of Hungary*, Cambridge University Press, 2001, p. 331.

¹⁸ Fekete Pál, *op. cit.*, p. 165, 167.

¹⁹ *Ibidem*, p. 150.

²⁰ *Ibidem*, p. 169.

²¹ *Ibidem*, p. 163, 170-171.

intelligentsia was mentioned in the last decade public debates there is no special accent upon cultural life, only a short line about the schooling extension.

6. Good old Poland

Poland is an old respectable neighbor for Romanians, that didn't really disturb us since the middle age times and even then it was very attractive as cultural habits, especially for the eastern part of the country.

In the '80s, despite both countries declared isolationist policy, tourists continued to travel between them. It was common to meet Polish on the main roads to Black Sea shore. There was no perception of crises, of inflation or political conflicts, no Solidarity for the Romanian citizens.

It was surely different from the lived communism in Poland, as one high-school textbook from 1998 suggests it.²² The story is based upon the long series of protests against the unfairness of the regime, finally ended by free elections in June 1989. Still, the great Polish trauma of the XXth century remained the Second World War, not the communist period. The country itself was practically *moved* from East to West, by loosing the eastern part in the favor of the Soviet Union and getting western territories from Germany. So almost one third of the land was switched, accompanied by huge transferring of population, involving different minorities and answering to very different reasons for moving. The textbook doesn't speak clearly about the state territory, but insists upon the people's exchanges. The neighbors and their minorities are not well remembered. The story details the Ukrainian aggression in the '40s and about the German minority expelling it is explained that *at that time one could not see a way of coexistence with the German minority inside the same state*.²³ The result of all these changes is not clearly stated. It is just take for granted that Poland is to be a uniform national state.²⁴

Inside the new state, the first years after war were devoted to reconstruction, as in Hungary, but the communists were guilty of distorting them by their violence. This caused economical trauma and the first protests against the communist decisions. The strikes in 1956 were provoked by daily shortages. In the following decades, this will remain a permanent motivation for protest. Only in 1968, the events were originated in the ideological dispute upon the national culture and got birth to political organized opposition. In 1970, 1976, 1980 and 1988, the worker's strikes were usually related to government decisions to heighten the prices. There were violent enough to provoke changes of the political leaders and to remind the permanent threat of the soviet army intervention. From 1976, *intelligentsia* built a real alternative culture, by *samizdat* distributing and organizing civil society groups. The huge crowd that saluted the Pope John Paul II in 1979 was also registered as a sign of protest against the communist government. In 1980, the anticommunist movement became aware of its history as the workers strike committee requested for rising a monument to celebrate the memory of their predecessors from 1970 and 1976.

²² Tadeusz Glubinski, *Historia 8. Trudnywiek XX*, Warsaw, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1998, 366 p.

²³ *Ibidem*, p. 341-342.

²⁴ "For the first time in its history, the Polish state, always weakened by its inability to integrate the different nationalities that composed it, became ethnic and cultural almost homogenous... Almost 98% of its population were Polish and almost 94% were recognized as being catholic". See Pierre Buhler, *Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture*, Paris, Ed. Karthola, 1997, p. 160.

For this Polish textbook, the '80s decade was the long winter of the communist regime, the age of the military law, and of a high repression. It asked for the ultimate proof of people's heroism and resistance.

But it was not always like this. In the '70s, the better living standards really grew up Eduard Gierek's popularity. The bad investments of the external credits and the price rising destroyed it. Excepting his decade, communist Poland life does not worth to be detailed.

Poland was not involved in socialist international life but formally, suggests the omissions of the text. But, it was the pioneer, the first country that restored democracy and gave the sign for 1989 chain of changing in East. This was the prize for its struggle and also the victory of the national ideal.

7. Albania: a story, not a country

Some people hardly remember its existence and others make jokes about it. In Romania, one should make serious efforts to remember an Albanian movie and, probably, no other products. Except Skanderberg's name and few pre-modern historical facts, it is difficult to say something more about Albanian culture in Romania. After 1989, Ismail Kadare had more books translated in Romania and occasionally one can find that Mother Teresa was born in Albania.

In the '80s, Albania was surely the worse place in the socialist camp, at least in a Romanian view. There were specific jokes about the military ambitions of this small country. What Romanians didn't know – and if they would, they would be probably displeased and surprised – was that abroad the two countries were seen much alike. The poverty, the hardship of daily life, the isolation and the incredible show of an absurd dictatorship were enough reasons for it. Both were considered the exception of the East, especially in the late '80s and in 1989.

In pages of the Albanian textbook for national history teaching in the 8th grade²⁵, the communist regime appears to be less significant than the Second World War or the fate of the Albanians living in the neighboring countries. Inside the communist chapter, the most extensive description is about the '80s crisis and the final crushing of the system, confirmed by the political pluralism proclaiming. As usually, the chronological frame starts with the installing of the communist power (1944-1949). But it is not, as usually, ending in 1989, instead of the same general accused crisis of the '80s. The line of the regime's history is divided by the foreign policy switch from 1960-1961, when Albania suddenly broke the close relation with the Soviets and chose China instead.

During the war, Albania had not been invading by the Red Army and this encouraged the legend of the own installing of the Albanian communists on power. There is no *sovietization* or *stalinization* period in the Albanian textbook and so no *destalinization* nor *detente* either. Instead, the text registered the remarkable achievements of the regime, firstly about education and cultural institution development. Again, the alphabetization and the overall heightening of the instruction's level are only slightly touched by the regrets for the '60s reforming that *overloaded the school with political and ideological requirements*. But the author concludes that *even under strong political pressure, the Albanian science had continued to deepen its progress*.²⁶ It is an optimistic

²⁵ Myzafer Korkuti, Petrika Thëngjilli, Gazmed Shpuza, Fatmira Rama, Xhelal Gjeçovi, Ajdet Shahu, Ana Lalaj, *Historia e Popullit Shqiptar*, Tirana, Shëpia Botuese e Librit Shkollor, 2001, 240 p.

²⁶ *Ibidem*, p. 195, 205, 210.

view, if to compare with recent documents about the school reforms needed, that describe the heritage of this age as a disastrous one.²⁷

The early nationalization of enterprises and banks and the agriculture's collectivization are barely mentioned. In a country with no large properties and no major capitalists, there was no great impact about destroying them. Instead, it is stressed the visible development of the socialist economy. Practically, the industry was the communist's invention in that country. Together with electrification – one of the earlier myth of the Stalinism – are repeatedly invoked.²⁸

The author openly affirms its right to *select* the truths, by so putting the textbook in a memory working frame, not in a historical researching one: *no matter the methods used, the rhythm of economical rise was the most higher those years.*²⁹ The voluntarism of the time is so seen as being worthy, building new realities: railways, roads, telephone nets. Even the agriculture was certainly developing and modernizing in those years.

The defects of the regime were lately and predictable: exaggerated heavy industry projects, growing bureaucracy, bad management. A special case, largely exposed, was the restrictions upon small private production for peasants, causing a great lost of cattle and food resources.³⁰ Moral rewards instead of payment were not satisfactory anymore. Shortages became chronic and poverty so deep that in a way even stealing from public propriety was understandable. People started to disbelieve the Party and expressed discontents firstly by jokes, ironies and suggestive posters.

The man who ruled almost all the communism times, Enver Hoxa, is shortly and aggressive portrayed and his dead is looked as being more significant than his life. His dead made indeed the Party's leaders very confused, especially because of the higher external pressure upon them: on one side it was Perestroika, on the other one, Western countries capable of offering financial support that missed so much.

The communist Albanian perception of others was strange, especially after '60s, when the country was imbued by the *besieged fortress* malady and *bunkers* were planted everywhere. The textbook still doesn't recognize the whole absurdity of it and considered that the militarization of the country *had grew the safety of the citizen's life and reduced the criminal incidents.*³¹ Until that tight isolation, Albanian foreign policy was very active. First rank was accorded to the Soviet Union, of course, but it was not for free, because *it contributed with 30% of the Albanian budget.*³² It is a rare case when a former socialist country openly recognized the economical importance of the Soviet partnership. Yugoslavia and Greece, that included significant territories inhabited by Albanian population, are described as being violent and unfair. Italy is not easily forgotten for its guilt to occupy Albania. The tension was appeased by a morbid trade: *only in 1957, according to the Act from Roma, Italy paid to Albania 2,6 million dollars and in exchange Albania allowed the Italian government to take home the bones of the Italian solders died in Albania.*³³ Shortly after that, this little but ambitious country had denounced the Soviet leaders false way of communism and proclaimed itself the *true*

²⁷ See Ylli Pango, *L'enseignement secondaire en Albanie*, Editions du Conseil de l'Europe, 1996, 33 p.

²⁸ Myzafer Korkuti, *op. cit.*, p. 205, 209, 210.

²⁹ *Ibidem*, p. 205.

³⁰ *Ibidem*, p. 214.

³¹ *Ibidem*, p. 209.

³² *Ibidem*, p. 203.

³³ *Ibidem*, p. 204. This subject made the theme of Ismail Kadare's first famous novel, *The General of the Dead Army*, published in 1963.

depository of Stalinism and Marxism values. The Albanian conception of foreign policy was far from the real life: *all the democratic states and international organisms were declared enemies of the socialism*,³⁴ not to count the socialist states themselves, excepting the new protector, China. But its financial aiding was not so consistent as it was expected and this contributed to the economical crush of '80s. The crisis made people more curious about the life abroad, defying the isolation rigors, and so, *with all the political and ideological obstacles, they got all the information about the good life of the Occidental civilization*. The interdictions only grew up the admiration and the faith in Western power. The people believed that a sign from it could change the fate of the country. The fabulous rumors appeared, like that in 1987: visiting Tirana, the foreign ministry of Germany offered especial guarantees that the Occident will help Albania if it will be the first to leave the communism.³⁵ And so the country lost its only mentioned chance to be *the first*. It is a deep regret in this story, a great frustration and an equal fascination for the Western life.³⁶

8. Bessarabia, now Moldavia

On the eastern Romanian borders the map had the name of the Soviet Union for almost 70 years and that is difficult to forget. Still, for the last half of century, everybody knew it was a former Romanian land, called Bessarabia. Like in Poland, it was our Katyn truth that was not to be told loudly and it was especially vivid for the direct neighborhood, in the Moldavian historical space. After decades of interdiction, something changed in '80s, when personal contacts between relatives from the two parts of Moldavia were aloud and suddenly *their* TV shows became more interesting than were ours. It was the first viewing of Perestroika.

For identity reasons, Romanian history became more relevant in Bessarabia than in Romania, especially in late '80s and after the proclaiming of the independent Republic of Moldavia, and so the communist period is more detailed described in their textbooks than in *ours*, both for the Romania and for Moldavia history. This is surely obvious for the chose 12th grade volume.³⁷

Like for the others, the Moldavian story starts with the Second World War trauma that was far more complex than in Romania. Bessarabia had been firstly grabbed by the Soviets in June 1940. One year after, Romanians allied with Germans freed it. In 1944, it was again occupied by the Soviet Union and severely punished. Territorial lost was important, almost 1/3 of its surface being granted to Ukraine. There is no word about the gained territory, Transnistria, although the disputed nature of it caused a civil war in '90s. Instead, the textbook constantly mentions it as being a Romanian/Moldavian territory.

All the territories across the new border were brutally cut up from Romania, the refugees were haunted for years and sent back in the Soviet world. The newly established Soviet Republic, Moldavia, became a huge concentration camp. The major drama of the next years were the deportations to Siberia and the great famine of '46-'47,

³⁴ *Ibidem*, p. 208.

³⁵ *Ibidem*, p. 218

³⁶ All these, "guilty of inculcating in students complexes of inferiority deeply related to one's very Albanian being" are extensively described in Erind Pajo, *Albanian Schoolbooks in the Context of Societal Transformation: Review Notes* in Christina Koulouri, *op. cit.*, p. 445-461.

³⁷ Nicolae Enciu, *Istoria românilor. Epoca contemporană. Manual pentru clasa a XII a*, Chişinău Editura Civitas, 2001, 183 p.

comparable to what happened in Ukraine in the '30. The authorities were not helping people, on the contrary, they asked for greater quantities of supplies *from* Moldavia. All the time, the textbook talks about these dues like about a tribute to pay to the unmerciful empire. No matter if it were the *stalinism* or the *Perestroika* times, this tribute remained. That was not the only evil. The text accuses forced and intense Rusification policy, the bringing of Russian language talking people in Moldavia and by so, the reducing of the Romanians number. The colonists got the best jobs and locations, and made Romanians second-degree citizens in their own fatherland. Even more, the regime that was totally submitted to Moscow started to build a new historical theory, named by the textbook a *fantasy*. The Romanian cultural heritage was denied, the Romanian state and history denigrated, the Latin alphabet was changed for the Slavic one and it was pretended that Moldavian language is a different language from Romanian, and that the Moldavians are different from Romanians.

The textbook stresses the *resistance* against all of these aggressions, first of all the preserving of the Romanian identity. The intellectuals are the favorite heroes and the textbook states that the Writer's Union was the first organized and legal group of the civil society opposing to the *fake* theory of Moldavian identity and defending the Romanian culture. Despite the anti-Romanian aspect present in most of the cultural achievements, there are seen as the best thing of the regime, especially the education and the academic life. Like in the Albanian case, the narrator deliberately avoids contradictory aspects and admits that *no matter the goals of the regime, these realizations were rising the level of the instruction and the culture of the people*.³⁸ The worse thing was the permanent economically extortion of the country, forced to be the *garden of the Soviet Union*. Detailed description, lots of tables and statistics are to prove it. It also denounces the industrial dependency of the Republic to the Russian space or to the difficult territory of Transnistria. Far from the lyric reportage of the Moldavian TV in the '80s about the nice villages of the republic, the textbook accuses serious destruction of the land, little profits for the peasants and limited choices of life. The small periphery of the Empire did envy not only the Center, where the life was cheaper, wealthier and more dynamic, but also other privileged parts of the Union, like the Baltic countries.

The narrative permanently reminds the importance of the *state* structure. The soviet regime had no respect for local decisions. There was no autonomy, not to speak about sovereignty, the most important fact of the recent times history. Still, the Soviets and the *Center* gave a solution: *Perestroika*, the chance for changing. It didn't change the economic system, as it was intended to, but it encouraged an identity revival. First of all the language, the very essence of national remembrance, became an open subject. Consequently, the end of the communist regime took in Moldavia a specific path. A conference of the Romanists from all over the Union, held on 31 October 1988 in Kishinev, established as a scientific truth that Moldavian is not different from the Romanian language. The political authorities finally accepted it and for the textbook, *this was the culminating point of the national movement: decreeing the national language [Romanian] as state language*. And so the anticommunist victory was equivalent with the Romanian identity imposing and *with the proclaiming of the Independence for the Moldavian Republic*.³⁹ These were, in fact, two different and

³⁸ *Ibidem*, p. 124.

³⁹ *Ibidem*, p. 131.

somehow contradictory acts, showing an evolution from 1989 to 1991, from Romanian to Moldavian identity.

Opposite to the German way, *Wir sind ein Volk* became *Wir sind das Volk*.

Despite of its massive descriptions, the text misses lots of people and facts. There is no story about those who are not Romanians, orthodox, or even Moldavians. The tragedy of so many boys fighting in Afghanistan, and generally in the Soviet Army, is not even reminded. There is no clear idea about how the people *lived*, but only how they survived.

There is only a remaining, at least as a personal and uncomfortable memory, from the late '80s conviction, that Moldavians across the border were definitely *better living* than were the Romanians. Even this is slightly fading away in front of the present terrible crisis in the Moldavian Republic.

9. The first West for the Easterners: Germany

In the '80s, East Germany was seen, surely not only by Romanians, as the most *Western* and *civilized* members of the socialist camp. There were many witnesses for that, especially *our* Germans that managed to have contacts with their relatives or the most fortunate Romanians who traveled there as tourists, students or, simply, as Party members. No one could doubt about German prosperity; at least looking from East.

One recent history German textbook⁴⁰ suggests other plausible views. The textbook followed the history of both German states, from the separation till after the unification. This double looking made the narrative more complex than simple stressing of the similarities between them. The resemblance is better visible until the '60s: efforts for reconstruction, increasing level of daily life, lots of hopes and rather easy contacts between the two states. The Soviet presence was not the only difference as long as socialism might be seen as an option. The story points the *economically systems in conflict* and the brutal military solution to it, the building of the Berlin Wall. That was a strange and painful experience, as was the whole Cold War for the world. The textbook pays much attention to daily living information: prices, products, social advantages. It's clearly trying to make a credible comparison and not to give verdicts. The second rank of Democratic Germany in the socialist world⁴¹ is reminded without naming the first, as it was obvious to be the Soviet Union. Talking about the economical effectiveness hierarchy, it must be said that the positions were differently viewed in other Eastern countries. It was commonly said that Democratic Germany was *the shop window of the socialist camp*, no matter how rich was the Soviet Union.

Looking from West, the life took different colors and the socialist system was not something to be very enthusiastic about.⁴² Adding the national identity conscience and the failure of a socialist German identity building, the comparison became useless. After unification, tensions of equalizing the level of life in the two parts of the country got birth to new interests and motivations for remembering the socialist past. The textbook openly accepts that new perspectives are to be found. For identity reasons it became necessary to recollect the good things to preserve⁴³ about the socialist past, in

⁴⁰ *Ausgabe Tübingen. Klasse 10. Deutschland nach 1945 / Strukturen der Antike*, Braunschweig, Westermann Schulbuchverlag GmbH, 2000, 190 p.

⁴¹ *Ibidem*, p. 61.

⁴² See John Ardagh, *Germany and the Germans. An Anatomy of Society Today*, New York, Harper&Row Publishers, 1987, *Daily life under German-style communism*, p. 319-388.

⁴³ *Ausgabe Tübingen*, p. 106.

order not to humiliate and mistreat the new citizens. The Federal Republic is the winner, but the competition is over and a new national profile must be constructed, after decades of double language communication.

There are no frequent connections with the world events, less with the socialist camp. The history of the world last half of a century is put in the German example: *in Federal Republic of Germany existed a free social and democratic market place economy. In Democratic Republic of Germany it was installed the Party's dictatorship and the SED [The Communist Party] imposed the socialist order.*⁴⁴ The main problem of the socialist system is not considered to be the strictly economical one, but the failure of the legitimacy discourse. Without free options for the people, the system was not to be effective.

The East is symbolized by the Soviet Union, which is pictured as a great power and an immediate presence in the German territory. Other *brothers* in the socialist camp are not mentioned. Only after unification, Germany reconsiders the neighboring context, as long as it is seeing itself as a Central European new power. But the final word is *Europe*.

10. Western mirrors: France, United Kingdom

Moving further toward West, we will meet the concrete Occidental life, including its view on eastern one, back to '80s and after the falling of the socialist system.

The communism was for western history textbooks a chapter of international relations, not a certain way of living. Everything after war period was seen as a competition between two giants, as a French volume of 1980 put it: *The free world and the communist bloc.*⁴⁵ The short story of the Cold War origin sounds very familiar today, with the little difference of interpreting the role of the Occidental powers. It seems to make a perfect opposition to some of the post-communist versions, like the Romanian one, that claims *our* abandoning and sacrifice. From West, it appeared that *the Occidentals vainly invoked the need to observe the Yalta's agreements and urged for free elections under the control of foreign observers. They just took under their protection Greece and Turkey.*⁴⁶ The story continued by proclaiming the *impossible peace* between the two parts of the world and the *American crusade* against the new Evil – the communism. The textbook carefully registered the dimension of this threat: the atomic bomb possession, one from 2,5 billion of planet's inhabitants obeying the Soviets and the greatest army of all, the Red Army. The concise picture of what *stalinization* was is also easy to be recognized in nowadays post-communist textbooks. Few names of eastern political leaders were mentioned only to represent internal fights under the Soviet obedience. The Khrushchev *relaxing* impulse went together with rebellions and national ways to be invoked as a dilution of the socialist rigor. In this context, Ceaușescu's claiming for independence was considered comparable to Dubcek's reforming attempt!

The eastern small countries are mostly pictured for their signs of disobedience, but the Soviet Union is carefully analyzed as the *real* partner of the Occident, especially in the economy chapters. The negative but fascinating elements were not the only ones

⁴⁴ *Ibidem*, p. 67.

⁴⁵ *Espaces and Civilisations*. 3e. Histoire, Géographie, Economie, Education Civique, Paris, Belin, 1980, 255 p.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 86.

to be described. The rapid industrialization is respectfully regarded and statistics are abounding.⁴⁷ There were of course inconveniences of economical organization, a surely weak productivity and lots of daily problems about market shortages, poor lodging and alcoholism. The education system is not included on these. On the contrary, it is highly appreciated, ignoring the political stakes.

Finally, the story contradicts its initial terms, because the peace was tacitly accepted and the Soviets were partially entered *inside* the civilized world. In the '80s, the Soviet Union was recognized, by an unspecified criterion, to be the second economically power of the world. Despite the ideological violence, the two camps were having multiple exchanges and the Occidental ideas found ways to penetrate the Soviet space although its peoples did not have the right to travel abroad or to freely emigrate.

But a close look to it could show the fragile support of this world. The external payments balance was considered to be about 97% in deficit for the Soviets. The Achile's heel common to all the socialist countries and put on the origins of the '80s crisis was already visible, even it was not expected to produce the final damages of the system. That was *the great financial dept to the capitalist countries*.⁴⁸

After the collapse of the system it seems that once the danger has being removed, it doesn't worth much attention anymore. The retrospective view is more appeased, as a 1999 French textbook suggests it.⁴⁹ From the start, the *Cold War* didn't exclude *pacifist coexistence* and the *end of the communism* is celebrated so rapidly that it missed the communism portrait at all!⁵⁰ The economical hierarchy of the world is also changed: Japan takes the second place and Russia is not mentioned at even mentioned. Instead, the European Union is put on the third level. There are no words about the military potential of the Russians. The end of the communism is only linked with the disintegration of the Soviet Union. The story about the communist system became a short prologue of its disappearing. Somehow, after 1985, *the situation became catastrophic: increasing shortages, alcoholism, pollution, grate dept of the states*.⁵¹ The situation is similar for the whole east. The crushing of the system is a random enlisting of events, putting together the ends and the beginnings of 1989-1991. The Romania is only mentioned because of the unique case of not just removing but killing the old ruler, Nicolae Ceaușescu.

A British volume, *Case studies in twentieth-century history*, from 1988⁵² included in the chapter about *communism, fascism and democracy* only the Soviet Union under the Stalin rule. The episode of the 1956 rebellion in Hungary is put under the *nationalism* title, together with India, Nigeria and Caribbean struggles for independence. Talking about the Hungarian struggle against the Soviet domination, the author just reminds that *during the 1940's, the Communist parties, with the support of the Soviet Union, took control of most of the countries of Eastern Europe*.⁵³ That is all

⁴⁷ See Jacques Dupâquier, *La "déstalinisation" des manuels de géographie*, in "Commentaire", no. 100 / Hiver 2002-2003, p. 972-976, showing the long term and uncritical use of Soviet sources, by ignoring the programmed false of them.

⁴⁸ *Espaces and Civilisations*, p. 205.

⁴⁹ M. Brogini, J.-P. Coevoet, J. Creillery, G. Lancelot, A. Prost, J.-B. Somarandy, M. Tavan, *Histoire-Géographie-Education civique*. 3e, Paris, Hachette, 1999, 144 p.

⁵⁰ See *Table de matières*, in *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 79.

⁵² Derek Benjamin Heater, *Case studies in twentieth-century history*, London and New York, Longman Group UK, 1988, 154 p.

⁵³ *Ibidem*, p. 101.

about. These countries were not even named, being just Moscow's satellites, enduring the same (Soviet) fate in the same way.

A book from 1991 is more precise,⁵⁴ but communism is still mostly defined in its interwar context and detached from the *Cold War* problem. The last one is presented as a supremacy dispute, in terms of territorial advantages. In this respect, communism is the second name of the Russian power and the socialist countries alliance is resumed as *Russia put troops into of them*. A pragmatic option is best defined in Truman's saying that *poor countries were more likely to turn communist*.⁵⁵ Communism became again a subject by its suddenly 1989 *retreat*. The facts are enlisted under Gorbachev's name and distributed in Russia and *elsewhere in Eastern Europe*. The images are rolling, with the news flash spots about Solidarity, Iron Curtain and Berlin Wall disappearing, and of course, the final shot, Ceaușescu's execution. Communism finally vanished because the Cold War didn't mean anything anymore and that happened because *Russian and American leaders agreed that the Cold War ended!*⁵⁶

Western mirrors were too far away.

11. Back to class: textbook language

The eastern schoolbooks are very devoted to the *text*, to the narrative, keeping a close resemblance with the classic history *book*. Even when the pages are sometime accepting images, documents, tables and different assessments, the main reason of the book is to *write down a story*. Without the explicit story, all the *secondary* elements have no independent meanings. Images are perceived as luxury or as supplements of the text, to confirm it or to offer little breaks inside the whole reading effort.

The pre-eminence of the text was also clear for the western schoolbooks of the '80s, but after two decades, the situation is different. One could say that the energy invested in East to change the *truths* of history teaching was invested in West to change the *means* of presenting the truths and this distance between the goals is difficult to cover up. For the most influential educational trends, the present schoolbook is not a book anymore, becoming a relative of its most challenging partners, the new *media*. The knowledge exposure becomes more visual, information is distributed in small dosage, design is complex, and the author is not mainly a good history writer but a leader of an effective editorial team.⁵⁷ Textbooks became *magazines* for the young customers.

Different structures of the schoolbooks are not exclusively related with the amount of technical experience, the free market economy conditions or the financial costs. It also embodied different pedagogical concepts. The former socialist countries are still linked with the previous regime's pedagogical model that stressed discipline, effort making, authoritarian relations and intellectualist standards. Meeting alternative, pluralist and optional views of a democratic education is not easy.

It is something more to say about history teaching in the post-communist countries, at least in the '90s. The common perception was that finally teaching the *real historical truths* and by so removing the communist lies about it, was the first duty of the free, democratic school. And the new narrative became even more inflexible and sober than the previous one.

⁵⁴ J. F. Aylett, *The twentieth century world*, London, Hodder & Stoughton, 1991, 128 p.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 42.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 95.

⁵⁷ See Alain Choppin, *Les manuels scolaires: histoire et actualité*, Paris, Hachette, p. 87-96, the chapter about *L'édition scolaire aujourd'hui*.

It must be reminded that school language is a very specific code of communication, because of its scientific, didactic and social equalizing goals. During the communist age, this language was even more overwhelmed by ideological and political messages. If the information could be rather easily changed, the concepts, the categories, the very structuring patterns are more difficult to be replaced, being the main vehicles of communication. The political institutional view remains dominant, all others question being clearly submitted to it. In this respect, not to include in the schoolbooks some subjects because of the not existing historiography works about them (e.g. daily life history, children history, etc.) it is not a complete explanation. It could also be a question of *worthy subject* hierarchy, doubled by an old pedagogical expectation, that a textbook must deliver/reinforce complete and already accepted truths.

In communism presenting lessons, one can identify the final commentaries and classifications as being western originated, e.g. *totalitarianism*, *free elections*, *pluripartitism*, *Cold War* and others. The communism is presented from outside, as if the lessons were to be addressed to western readers, even when the former communist vocabulary is used, e.g. *nationalization*, *collectivization*, *popular democracy*, *alphabetization*. It seems that the communism had been defined itself in western terms, both to be accepted by and to challenge the West, and did not ever have an internal and self-sufficient, credible look upon itself.⁵⁸

The documents of the period are quoted without any decoding help, like the readers will surely understand it, even when it clearly contradict the main text story.⁵⁹ The narrator so assumes a tacit consensus about the way of proper reading, usually in a simple "yes or no" logic. Metaphors like the *Cold War* launching or the '80s symbolical revolts are the real international language for the communist age. This is used to expose the most fragile truths about it, e.g. the beginning and the ending of the communist system, and to sustain the most unconvincing chronological departures.

The general narrative tone is a tragic one.

Western looks upon are different structured, by a good educational using of pictures, questions, or even cartoons and jokes. Especially the German one is relevant for it, managing to express difficult truths in a familiar and straight manner, e.g. about the reunification problems, offering a few brilliant political cartoons on this sensitive matters,⁶⁰ so to encourage less tensioned reflecting upon. It is also making an inspired displaying of direct testimonies and common people opinions, especially for controversial options, so confirming the well-known tradition of *alltagsgeschichte* and oral history working.⁶¹

For a direct witness of the socialist life style, something is surely missing from the story: a lot of smart and conclusive political jokes. These were a specific "code" of the

⁵⁸ See Maria Todorova, *Remembering Communism* in *Centre for Advanced Study in Sofia Newsletter*, no. 2, 2002, autumn, p. 15, that suggests the eastern giving up in front of the western concepts: "The existing image of a real socialism is still crucified between the completely delegitimised discourse of the official state socialism, and the no less inadequate butt surviving cold-war models".

⁵⁹ E.g. in the Bulgarian textbook, where the text clearly stated that "the Bulgarian Army, once a faithful guardian of the country was transformed in a military support for the new power" and shortly after it follows a fragment of a Council of Ministries' decision from 12 September 1944, where it is ordered to be arrested all the "militaries that by their behavior, caused the country's catastrophe".

⁶⁰ See *Ausgabe Tübingen*, p. 58, 105.

⁶¹ So, the text courageously presents uncomfortable resents and social tensions after unification. More interesting, the testimonies are collected from students having about the same age as the readers. See *Ibidem*, p.106.

time and one of the most accessible way to express critical opinions about the regime, used both inside and outside it.

Different sequences of language to describe communist regimes probably correspond to different generations and values, and are not just *reminiscences* of former socialist, former anticommunist and former post-communist times. For each one, there are social options and loyalties that translate the history lesson's key words into symbols to be revered and not judgements to be questioned.

The words did create realities, not only in the socialist camp.

12. What history, whose memory

Summing up all the pieces collected from the visited textbooks, one naturally can ask again: was the communism good or bad? Before reaching answers, we have to admit that it is not only a question, it is a series of questions. It implies a more detailed framework, since what is called *communism* was not a solid, indistinct block nor in timeline, neither in space. *Who asked about* also matters, to see what expectations and regrets the question may contain. Communism itself has not a clear definition even by its own favorite denomination, ideological and political. Using terms such as *communist regimes*, *communist age*, *socialist countries* are we talking about the same realities? As for *good* or *bad*, it is obvious that it already incorporated comparative judgements so it needs to rename the realities to be compared with.

Reminding the context of questioning, it must be stressed again that there were two different times of questioning and two different views. First were teenagers from 2000 asking about the reality of their parents' life and this provoked the second stage, a retrospective interrogation about the realities *lived* by former teenagers in the '80s. Both sources of what is considered the most credible information were, now and then, *the parents, the family*. There were then unbearable differences between what the young were informal told and what the school – the authority of knowledge – intended to impose. There are still great differences, and these provoked the questioning.

From the start, the textbook is not seen as the best or the most convincing source of knowledge. Questioning it was rather a sign of mistrust than of intellectual curiosity. It could be seen as memory's devotes disbelief in official historical narrative. But is not the only possible view. It could also be the need of being recognized by the most powerful public historical text, or the need of checking again the relevance of it.

Of course, textbook's authors usually try to avoid naive and simplistic labels like this was good, that was bad. So the question must be translated in a textbook's language. It so becomes a questionnaire around the problem of communism describing lessons, trying not to forget the first version of it. This will get to the national, social, economical, cultural items.

Usually, the lessons about communism's history insist upon the violent beginnings directly related with the Second World War aggressions, and the culminating moments of contesting the regime, that ended in 1989-1991. The first repressive decade and the last one, of the final crisis, are the main subjects. Between them, a list of political leaders and oppositions against them is laid down, with little spots of social, economical and cultural life.

In a good Marxist tradition, economy, seen as an impersonal, institutional and mechanical reality, is a major explanation of history. But the politics is the first key of reading history. Typically, the regime is reduced to some chronological marking points, to the names of some leaders and to a few general concepts. The texts openly name the

most relevant feelings that were supposed to be born by the regime's evolutions; first there were *distrust, fear, discontent* and finally *anger, courage, enthusiasm* and *hope*. Between them – a long silence? The stable period of the regime, the '60s-'70s, is usually suggested to be a relaxing one. This is the period that inspired the question, the period when the communism was, by the same time, good and bad, but surely not so bad as before and after it. This was *the apathy* (Poland), *the detente* (Romania), *the golden time* (Hungary) and *the economical development* (Bulgaria, Albania) break. It was related with external credits, urbanization, better supplying, less terror and major cultural investments. It was also the beginning of the ending, because there were many political dictators born then and great managerial mistakes. But these were to be seen later and the retrospective angry darkened much of the picture. It was also the age that grew up the future opposition leaders and they encapsulated forever these times as their primary way of seeing the world. From that time on, they considered themselves entitled to judge how *good* or how *bad* the communism could be.

In the textbooks, the communist period is not usually compared with other historical times, before or after it. Only indirectly, one can see the forced development of the age, when it is to compare it with the previous situations. Also must be remarked the relative stability of it, if one will remember the turmoil of the Second World War or of the following post-communist transitions. Some texts openly recognize the difficulty to choose between the moral/ideological evil and the at least acceptable material good living (Albania, Moldavia), or even to condemn it for its false appearance (Hungary, Poland).

As for the question of comparison between socialist countries, it seems that it didn't ever occur. On the contrary, the former socialist countries prefer to ignore the fact that there were once in very comparable and much closed relations. Or maybe it was not exactly so? Even ignoring ideological discourses and the socialist friendship propaganda, there are still acts to prove multiple and frequent exchanges between, even supervised by the Soviets. For most of the people, it was the only world allowed and there was serious encouragement to populate it, to travel in, to compare with, to *take example* of.

Only a pale memory of this remains and it is rather a competitive one, commercial (Germany) or political, but for the anticommunist merits (Hungary, Poland). The most striking description of the eastern world is the one that stated to be *forced* to have relations with the other socialist partners and by so to feel much deeply the isolation, the unreal of the system (Bulgaria). What is almost funny, is that everyone pretends to have once unique *independent* diplomatically initiatives, defying the major Soviet trends. The importance granted to this foreign policy acts is greater for the less visible anticommunist protesting countries, Romania and Albania.

This claimed *isolation together* and the unworthy of the inter-socialist relations could not be seen only as a worrying sign of nationalism but merely as an identity reshaping effort. It must remind that people in this part of the Europe used to define their historical identities in antagonistic ways and never forget to claim historical rights and territories from the others.⁶² This is the first image to see if one intends to wash down the communist heritage from the national history, and to get back to what was before, until and during the Second World War.

Another aspect is the long trained conviction of Western superiority, exaggerated by the socialist propaganda in competing with it. What is the most visible remaining of

⁶² See Christina Koulouri (ed.), *Teaching the history of South Eastern Europe*, Tessaloniki, 2001, p. 20.

this is not easily to answer⁶³ but the general feeling is the regret. This is the regret of loosing earlier opportunities to join or at least be much closer with the western way of life, deeply embodied in Bulgarian or Albanian texts.

Knowing this, it could be an unwanted surprise to find out how *The West* used to see the eastern countries. In western textbooks they were usually not named, at least as a foreign policy matter, being almost completely covered by the giant shadows of the Soviet Union. From the indistinct mass of Soviet obedience territory, only the most striking revolts became visible, from Hungary and Poland. Western view didn't make comparison between them, because they seemed to be all the same, smaller duplicates of the Soviet life style. As for their international relevance, despite the *independence* claiming of some ones, it was not worth to make a separate episode in a textbook story. The common mention about West-East relation from both respects is the financial support that was accorded and caused the limited prosperity of the age, or was denied and so nourished the '80s final crises. That's how the West made the difference.

The regret that underlies the post-communist texts is also having other sources. It is not only because of speaking of a bad past but of a badly non-speaking about it. The textbooks still preserve an *outside, anticommunist and highly ideological* view upon it. A new political correctness condemned the difference and made it even difficult to catch *memory that is now publicly denigrated*.⁶⁴ And so, once more, the history lessons could be equal relevant by their omissions as by "*what to be remembered*" prescriptions.

⁶³ *Ibidem*, p. 19.

⁶⁴ See Maria Todorova, *op. cit.*, p. 16.

O CATASTROFĂ UITATĂ: CAMPANIA ARMATEI ROMÂNE DIN 1916*

Dorin Dobrinu

Participarea armatei române la diferite conflicte a fost tratată, cu predilecție, în cheie eroizantă. Primul război mondial¹ nu face excepție de la regulă, ba mai mult s-a adăugat și perspectiva teleologică.² Credem că modul în care s-a ajuns să se impună/ înrădăcineze maniera eroizantă și teleologică în spațiul public și în scrisul istoric românesc ar merita o cercetare specială și de amploare. Evident, nu ne putem ambiționa la o asemenea abordare în paginile fatalmente limitate ale acestui text. Intenția noastră este să oferim – utilizând surse “la vedere” (lucrări și acte mai mult sau mai puțin oficiale, jurnale și memorii) – o imagine veridică a participării armatei române la prima fază a războiului, mai precis la campania din 1916. În același timp, încercăm să încurajăm o relectură a acestui subiect major – dar și a altora – din istoria României în secolul XX.

Dilemele neutralității

Încă înainte de începerea războiului, România intrase într-o mare *dilemă diplomatică*.³ Ea semnase în 1883 un tratat cu Puterile Centrale, reînnoit în 1913, dar cea mai mare parte a politicienilor români și a opiniei publice – atât cât exista – era împotriva unei asemenea apropieri de Viena și Berlin. Motivul principal: Transilvania. Se considera că sosise momentul potrivit pentru alipirea acestei provincii la România.⁴ În

* Într-o primă formă, mai restrânsă și fără aparat critic, acest text a fost publicat în „Monitorul de Duminică”, din 13 decembrie 1998, p. 2C-3C. Varianta actuală este revizuită și extinsă.

¹ Despre participarea României și a armatei române la prima conflagrație mondială s-a scris enorm în limba română: câteva sinteze de autor sau colective, studii, articole, volume de documente, memorii, jurnale ș.a.m.d. Spre exemplu, într-o lucrare bibliografică realizată în urmă cu aproape trei decenii, fără pretenția exhaustivității, erau 2681 de “intrări” (*România în primul război mondial. Contribuții bibliografice*, coordonator de ediție colonel Gheorghe Stocan, București, Editura Militară, 1975, 356 p.).

² Spre exemplu, într-un tratat publicat spre sfârșitul anilor '80, o secțiune de nu mai puțin de 45 de pagini a fost intitulată “Istoria națională – expresie a legității obiective a făuririi Marii Uniri”, pornind de la geto-daci și ajungând până în preziua izbucnirii primului război mondial (*România în anii primului război mondial. Caracterul drept, eliberator al participării României la război*, vol. I, București, Editura Militară, 1987, p. 163-207).

³ Pentru o imagine globală a războiului din 1914-1918, vezi Mircea N. Popa, *Primul război mondial, 1914-1918*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979; Vyvyan Brendon, *Primul război mondial, 1914-1918*, trad. Daniela Mișcov, București, Editura All, 2003.

⁴ Cu o săptămână înaintea intrării României în război, mai exact pe 8 august 1916, Ion I.C. Brătianu îi spunea fiului său, Gheorghe, viitorul istoric, despre motivul principal al atitudinii guvernului: “Vezi, momentul de față e hotărâtor. Dacă se încheie pacea fără noi, vom fi zdrobiți între o Ungarie mare și o Bulgaria mare. Trebuie să văd lumea ce voim și pentru ce voim...” (Gheorghe I. Brătianu, *File rupte din cartea războiului*, București, Editura “Cultura Națională”, s.a. [1934], p. 21).

același timp, existau oameni politici români, nu mai puțin patrioți, care militau pentru păstrarea alianței cu Centralii și pentru îndeplinirea obligațiilor asumate. Principalul lor argument era că o Rusie victorioasă (aceasta se găsea în tabăra Antantei și, în plus, încorporase Basarabia în 1812) însemna distrugerea României și pierderea pentru totdeauna a provinciei dintre Prut și Nistru. În paranteză fie spus, este de presupus că numai revoluția din Rusia (1917) a făcut ca aceștia din urmă să nu aibă dreptate. Prin hotărârea Consiliului de Coroană din 21 iulie/3 august 1914, regatul român își declara neutralitatea. Marile puteri care compuneau cele două blocuri politico-militare au curtat asiduu România pe tot parcursul neutralității. În cele din urmă, Bucureștii au optat pentru intrarea în război de partea Antantei. Tratatul de alianță, precum și Convenția militară au fost semnate la 4/17 august 1916 în capitala României. Acestea i se garanta integritatea teritorială (măsură importantă de prevedere, întrucât era încă proaspătă amintirea anexării de către Rusia, în 1878, a județelor Cahul, Ismail și Bolgrad, în ciuda existenței unei înțelegeri asemănătoare). De asemenea, era recunoscut dreptul statului român de a alipi toate teritoriile locuite de români în Austro-Ungaria. În același timp, România urma să intre neîntârziat în război, până la 15/28 august 1916.⁵

După războiul de independență, *armata română* nu și-a mai testat capacitatea de luptă decât în 1907, când a reprimat răscoala țăranilor, altfel spus chiar propria bază de recrutare, și în 1913, în timpul războiului cu Bulgaria. Campania din 1913 a scos în evidență numeroase carențe.⁶ Armata fusese neglijată la sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX, primind un buget mic față de nevoile ei. În 1904, șefului Marelui Stat Major a înaintat primului ministru D.A. Sturdza, care era și ministru interimar la Ministerul de Război, un raport privind reorganizarea infanteriei, ceea ce, desigur, impunea cheltuieli suplimentare. Răspunsul primului ministru a fost stupefiant: “*Armata nu rentează* [subl. D.D.]”. Urmările aveau să se vadă peste un deceniu: bani puțini și sânge mult.⁷ Războiul în care armata română se pregătea să intre era, din mai toate punctele de vedere, cu totul altfel decât “plimbarea” din 1913 până aproape de Sofia și înapoi, deși mulți sperau/credeau că “nu va fi nimic”.⁸

Din punct de vedere militar, România a făcut eforturi mari pe parcursul celor doi ani care au precedat intrarea în război. Pentru acoperirea cheltuielilor necesare

⁵ Pentru situația României în timpul neutralității, curente de opinie interne și tratativele cu Antanta, vezi Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosă, Ion M. Oprea, Paul Opreșcu, *România în primul război mondial*, București, Editura Militară, 1979, p. 13-100, 114-129. Vezi și *Romania and World War I. A Collection of Studies*, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1999, p. 9-28.

⁶ Vezi Ministerul Apărării Naționale, Marele Stat Major, Serviciul “Istoric”, *România în războiul mondial, 1916-1919*, vol. I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1934, p. 30-33, 50-51 (în continuare se va cita *MANRRM*; această lucrare reprezintă istoria oficială a implicării armatei române în conflict); D. Iliescu, *Războiul pentru întregirea României*, I, *Pregătirea militară*, București, Imprimeriile “Independența”, 1920, I, p. 5-6; Constantin Kirilescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 206; Nicolae Iorga, *Supt trei regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral și național. România contemporană de la 1904 la 1930*, București, 1932, p. 212; Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine amintiri din vremea celor de ieri*, vol. II, partea a IV-a, *1913-1916*, Ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe, București, Humanitas, 1991, p. 11-12 (În urma campaniei din 1913: “Am rămas [...] cu iluzia că aveam o armată”, deși aceasta nu s-a probat în luptă. [Dar] “fiindcă ușurateci și lăudaroși cum suntem ne-am fălit peste orice măsură cu imaginare succese militare, am rămas după campania din Bulgaria cu credința că avem o armată bine înzestrată, bine organizată și bine condusă”), vezi și p. 24, 36-37; Henri Berthelot, *Jurnal și corespondență. 1916-1919*, trad. Oltița Cîntec, ediție, studiu introductiv și indice de Gheorghe I. Florescu, Iași, Editura Cronica, 1997, p. 84.

⁷ Petre Otu, *Prea mult sânge, prea puțini bani*, în *Dosarele istoriei*, nr. 10/1999, p. 47.

⁸ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 216; Idem, *O viață de om așa cum a fost*, vol. II, Chișinău, Editura Universitat, p. 190, 230; Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al III-lea, partea a V-a (1916-1917), p. 16.

înzestrării armatei s-au făcut împrumuturi interne și externe (din Italia și Anglia). S-au alocat fonduri mari de la bugetul statului, plus numeroase credite suplimentare, cunoscute drept “creditul X” (de exemplu, numai până la 1/14 august 1916 se alocaseră 838.841.215 lei, ceea ce reprezenta o sumă enormă pentru posibilitățile de atunci ale României în condițiile în care bugetul general al țării pentru anul 1916/1917 era de 645.719.300 de lei).⁹ S-au elaborat planuri pentru pregătirea și înzestrarea armatei, mobilizarea și utilizarea resurselor ș.a.m.d. Stat aproape lipsit de industrie grea – în fapt o colonie tehnologică – România își acoperea cea mai mare parte din necesarul de produse industriale, inclusiv armamentul și munițiile pentru armată, din importuri, în special din Austria-Ungaria și Germania. După izbucnirea războiului, importurile din cele două state menționate s-au redus considerabil, atât din cauza nevoilor uriașe pentru propriile armate, cât și datorită prudenței austro-germanilor. În aceste condiții, s-au încheiat contracte cu firme din Italia, Anglia, Franța, Elveția etc., însă din varii motive – condiționarea în cazul primelor țări de intrarea în război de partea lor, dificultăți legate de transport, oprirea unor trenuri tranzitate pe teritoriul Rusiei, pentru folosul armatei acestui stat etc., – comenzile nu au ajuns la timp în dotarea armatei române.¹⁰ Statul român era slab în preajma izbucnirii războiului, iar armata era oglinda fidelă a realităților politice, sociale și economice. Subdezvoltarea societății avea să aibă consecințe fatale în timpul marelui război.

Debutul promițător al unei campanii dezastruoase

România a declarat război Austro-Ungariei la 14/27 august 1916 și a decretat *mobilizarea generală*. S-a încetățenit ideea că mobilizarea s-ar fi făcut “într-o atmosferă de puternic elan patriotic, de entuziasm înrolare sub arme generate de consensul și hotărârea fermă a întregii națiuni”.¹¹ Este de presupus însă că lucrurile nu au stat chiar așa. Probabil, unii politicieni și intelectuali, militarii de carieră și refugiații ardeleni și bucovineni s-au manifestat zgomotos în momentul intrării statului român în război. Dacă ținem cont că populația țării era covârșitor rurală, lipsită practic de drepturi politice, puțin informată și pasivă,¹² atunci ar fi potrivit să interpretăm “entuziasmul” mai degrabă ca dovadă a conformismului populației. Am putea să ne gândim chiar la dezinteresul majorității populației românești față de evenimentul menționat. La 15 august 1916, când România intra în marele măcel mondial, un țăran din satul Rădășeni, lângă Fălticeni, nota cu litere groase și stângace pe un calendar nu cine știe ce invocații către divinitate sau stihuri patriotice, ci simplu: “O fătat vaca”.¹³ Pentru țăranul moldovean în cauză acesta era cel mai important lucru care îi reținuse atenția în ziua

⁹ Datele privind bugetele de război ale României între 1890/1891-1916/1917 se regăsesc în *MANRRM*, vol. I, Anexa I. Vezi și Petre Otu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 47-49.

¹⁰ Pentru eforturile făcute de România în vederea întăririi capacității de luptă a armatei sale în preajma intrării în război, vezi *MANRRM*, vol. I, capitolul II, “Pregătirea militară a războiului”, p. 17-80; D. Iliescu, *op. cit.*, I, p. 7-34. Pentru demersurile făcute în străinătate în vederea achiziționării materialelor militare pentru armata română în anii premergători ca și după intrarea României în război, vezi Vasile Rudcanu, *Memorii din timp de pace și război*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Dumitru Preda și Vasile Alexandrescu, București, Editura Militară, 1989, *passim*.

¹¹ *România în anii primului război mondial. Caracterul drept...*, vol. I, p. 235-236.

¹² Catherine Durandin, *România, războiul și armata, 1914-1930*, în Idem, *Discurs politic și modernizare în România (sec. XIX-XX)*, Studiu introductiv Simona Nicoară, trad. Toader Nicoară, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2001, p. 146-148. Autoarea citează surse arhivistice (diplomatie și militare) provenind de la reprezentanții francezi în România în timpul primului război mondial.

¹³ Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 157.

aceea. Asemeni celor mai mulți dintre conaționalii săi, nici el nu fusese consultat cu privire la intrarea sau nu a țării sale în război, nu i se ceruse părerea, cum nu s-a întâmplat nicăieri în Europa. Dacă în țările occidentale ale continentului știm că oamenii au plecat în proporții de masă cu entuziasm la război,¹⁴ despre situația din România nu cunoaștem mai nimic. E o direcție de cercetare care ne-ar putea dezvălui multe despre “România profundă” în preajma și în timpul primului război mondial.¹⁵

Cu un efectiv mobilizat de 833.601 oameni (18 contingente, anii 1898-1916),¹⁶ în noaptea de 14/15 august 1916 armata română a trecut la *ofensivă* pe întreaga linie a Carpaților, din Bucovina până la Turnu Severin. În același timp, pe linia Dunării și în Dobrogea s-a adoptat o poziție defensivă. Cu alte cuvinte, întregul efort era destinat ocupării Transilvaniei. Ofensiva armatei române, care debutase promițător, a fost oprită la începutul lunii septembrie 1916. Între timp, la 24 august/6 septembrie 1916, căzuse “capul de pod” românesc de la Turtucaia, fapt ce a avut un efect demoralizator, atât asupra armatei române, cât și asupra populației.¹⁷ O mare parte a trupelor din Transilvania au fost aduse la Dunăre, proiectându-se efectuarea unei lovituri concertate a Armatei a III-a române și a Armatei de Dobrogea împotriva trupelor germano-bulgare care se aflau în Cadrilater și în nord-estul Bulgariei – așa numita “manevră de la Flămânda”. A intervenit ofensiva germano-austro-ungară în Ardeal, astfel încât în ultima decadă a lunii septembrie 1916 grosul trupelor române a fost readus pe frontul de nord.¹⁸

Acțiunile pe frontul din Transilvania au determinat *replierea* trupelor române pe crestele Carpaților. Ce se câștigase într-o lună se pierdea în câteva zile.¹⁹ De această dată, românii nu mai aveau de-a face doar cu slabe formațiuni de acoperire, ci cu trupe

¹⁴ Vyvyn Brendon, *op. cit.*, p. 14-15.

¹⁵ Catherine Durand, *op. cit.*, p. 147.

¹⁶ MANRRM, vol. I, p. 75 și Anexa 3; D. Iliescu, *op. cit.*, I, p. 29; Alexandru Ioanițu, *Războiul României (1916-1918)*, vol. I, București, “Tipografia Geniului”, s.a., p. 19; Nicolae Ciobanu, “Efortul uman și material al poporului român în anii primului război mondial”, în “Anuar. Studii de securitate, apărare națională și istorie militară”, 1999, p. 183.

¹⁷ C. Găvănescu, *Epopeea română. Războiul nostru pentru întregirea neamului (August 1916-Aprilie 1918)*, Iași, Serviciul Geografic al Armatei, 1918, p. 11-14; A. Dabija, *Armata română în războiul mondial 1916-1918*, vol. I, București, Editura I.G. Hertz, s.a., p. 258; Constantin Kirilescu, *op. cit.*, vol. I, p. 317-336; Ion Cupșa, *Armata română în campaniile din anii 1916-1917*, București, Editura Militară, 1967, p. 63-70; Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din război*, vol. 2, 1916-1918 (*Războiul nostru*), Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Eftimie Ardeleanu și Andrei Pandea, București, Editura Militară, 1992, p. 18-19 (Generalul Averescu nota în jurnalul său la 26 august 1916: “Ce avcam de apărare la Turtucaia?! Un faimos cap de pod fără pod?!... Mi se strânge inima de durere. Începem războiul cu o pagină urâtă, care va rămâne pentru veci în istoria războaielor”, *Ibidem*); Idem, *Răspunderile*, s.l., Editura “Ligei Poporului”, 1918, p. 312; Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 69; Vasile Th. Cancicov, *Impresii și păreri personale din timpul războiului României. Jurnal zilnic, 13 august 1916-31 decembrie 1918*, vol. I, București, Atelierele Societății “Universul”, 1921, p. 41-44; Al. Lascarov-Moldovanu, *Cohortele morții*, București, Editura “Cartea Românească”, s.a. [1926], p. 7-15; Șt. Zeletin, *Retragerea*, București, Editura Revistei “Pagini agrare și sociale”, 1926, p. 107 (Dezastrul de la Turtucaia “a rămas pentru totdeauna pilda tipică a lipsei de pregătire militară, cu care armata noastră a intrat în război [...] a căzut ca un trăsnet tocmai în timpul când țara se legăna în acea încredere senină, pe care i-o însușise imnurile ziarelor către puterea noastră armată, descoperind astfel deodată în chip brutal tot putrigaiul, în adevărata lui golicieune”, *Ibidem*); Nicolae Iorga, *Supt trei regi...*, p. 218, 222; Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, partea a V-a (1916-1917), p. 32-37.

¹⁸ Alexandru Ioanițu, *op. cit.*, p. 71-82; Victor Atanasiu ș.c., *op. cit.*, p. 161-164; Ion Cupșa, *op. cit.*, p. 82-91; Ioan Munteanu, “Campania armatei române din Dobrogea (1916) - croare de concepție sau limită strategică?”, în “Anuar. Studii de securitate, apărare națională și istorie militară”, 1999, p. 176-177; Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din război*, vol. 2, p. 31-42; Idem, *Operațiunile de la Flămânda*, s.l. [București], Cultura Națională, s.a., *passim*.

¹⁹ N.V. Hodoroabă, *Din războiul de reîntregire. Note și impresii din campanie. 1916-1918*, Iași, Tipografia H. Goldner, 1926, p. 38-41.

care aveau experiența a numeroase lupte, duse atât în vest, cât și în est. Cele mai bine echipate și antrenate s-au dovedit a fi cele germane. În lunile septembrie-octombrie 1916 au avut loc lupte grele pe crestele Carpaților și în Subcarpați. În cele din urmă, românii au fost respinși pe toată linia Carpaților Meridionali. La sfârșitul lunii octombrie – începutul lunii noiembrie 1916, diviziile germano-austro-ungare au pătruns în Oltenia și Muntenia. Acestora li s-au adăugat trupe germano-bulgare care au trecut Dunărea pe la Zimnicea, având în față slabe unități române. În fața acestei situații, comandamentul român a încercat oprirea și înfrângerea armatelor inamice prin angajarea lor într-o mare bătălie: așa-numita “bătălie de la București” sau de la Argeș-Neajlov. Acțiunea proiectată a eșuat,²⁰ astfel încât, la 21 noiembrie/4 decembrie 1916, capitala a fost abandonată²¹ și a început *retragerea generală* spre nord-est²² – aspect abordat cu totul expeditiv de istoriografia română.

Retragerea în Moldova. “Soldați pierduți ai unei catastrofe”²³

Condițiile în care s-a făcut retragerea armatei române au fost descrise de combatanți după încheierea războiului, astfel încât considerăm nimerit apelul la mărturiile lor, inclusiv în forma unor citate extinse. Constantin Kirițescu, autorul cunoscutei *Istории a războiului pentru reîntregirea neamului* scria: “Retragerea armatei române după bătălia de pe Neajlov și Argeș constituie episodul cel mai dureros din întreaga campanie așa de nenorocoasă a anului 1916. Condițiile în care s-a efectuat au fost deosebit de tragice și suferințele impuse armatei au fost aproape supraomenești. Ea a costat mai multe victime decât cele trei luni de lupte ce au precedat-o. Timpul a fost excepțional de rău. Ploile reci, care cădeau zile întregi de-a rândul, desfundaseră drumurile, bătute de zeci de mii de oameni și de vehicule, și le transformaseră în fâgașuri mocirloase; o iarnă cum rar s-a pomenit a urmat acestei toamne nemiloase. Trupele care se retrăgeau aveau să parcurgă zilnic etape considerabile, pentru care puterile fizice ale oamenilor și cailor, sleiți de oboseli, lipsuri și lupte, nu mai erau îndestulătoare. Efectivele în oameni și cai ale unităților se risipiseră; unitățile mici dispăruseră; erau divizii care abia mai numărau câteva sute de oameni [...] aprovizionările se făceau la întâmplare, de pe unde se găsea [...] Trupele sufereau mai ales de lipsa de adăposturi; adeseori bivouacau sub cerul liber, fără foc. Caii cavaleriei și artileriei, cu șeile nescosate de săptămâni, cu spinarea numai răni, cădeau sfârșiți de-a lungul drumului [...] Unii oameni erau îmbrăcați în bluza de vară pe care o primiseră la mobilizare [...] cele mai multe unități erau obligate să evite drumurile mari, pe unde

²⁰ Alexandru Ioanițiu, *op. cit.*, p. 82-170; Ion Cupșa, *op. cit.*, p. 91-170; Victor Atanasiu ș.c., *op. cit.*, p. 168-214.

²¹ Un fost deputat, care locuia în București și a ținut un jurnal în timpul războiului, își intitula secțiunea însemnărilor sale privind ziua de 22 noiembrie 1916: “În ajunul mării rușini” (Vasile Th. Cancicov, *op. cit.*, vol. I, p. 204). Un fapt netrecut cu vederea, dar puțin explicat, este întâmpinarea cu flori și fluturări de batiste de către o parte a populației – se pare fără cetățenie română sau în orice caz nu formată din etnici români – a trupelor germane care au intrat în București (*Ibidem*, p. 207-208; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 233; Constantin Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 560-561; Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al III-lea, partea a V-a (1916-1917), p. 66; Șerban Rădulescu-Zoner, Beatrice Marinescu, *Bucureștii în anii primului război mondial*, București, Editura Albatros, 1993, p. 117). Conform datelor recensământului realizat de autoritățile de ocupație în ianuarie 1917, în București existau 25.099 de supuși austro-ungari, 2.732 germani, 1.233 turci și 1.126 bulgari (*Ibidem*).

²² Ion Cupșa, *op. cit.*, p. 170; Victor Atanasiu ș.c., *op. cit.*, p. 214-219.

²³ Expresia îi aparține lui Alexis V. Drăculca, fost ofițer în timpul războiului, care a participat la retragere de pe malul Dunării, la Giurgiu, până în Moldova (Alexis V. Drăculca, *Jurnalul meu de război*, București, Tipografia profesională “Dimitrie C. Ionescu”, 1918, p. 88).

erau expuse atacurilor [...] și să meargă de-a dreptul peste câmp, prin miriște și arături. Podurile fiind ocupate de dușman, trebuiau să treacă prin vaduri, adeseori intrând până la piept în apa înghețată. Comandamentele se dezorganizau, legăturile dintre ele nu se puteau menține și transmiterea ordinelor se făcea cu multă greutate [...] Iar din spate urmărea de aproape dușmanul [...]”²⁴

Descrieri dramatice au lăsat și alți intelectuali combatanți. Vom menționa doar doi dintre ei, din căror amintiri despre participarea la război și mai ales retragerea din toamna-iarna anului 1916 sunt astăzi pe nedrept uitate. Ștefan Zeletin (celebru prin volumele sale din sfera științelor sociale), într-o lucrare cu caracter memorialistic, intitulată chiar *Retragerea* și apărută la doar zece ani de la evenimente, considera acest aspect al campaniei armatei române de la sfârșitul lui 1916 drept “cel mai dureros episod din războiul nostru”, nu “numai o tragedie militară, ci și o tragedie sufletească”. Același fost combatant aprecia că ea a reprezentat “o pagină de durere în istoria noastră națională: părăsirea celei mai mari părți a țării în mâinile dușmanului”²⁵, iar “onoarea în retragerea noastră a lipsit cu desăvârșire. Era o fugă haotică, în care cei mai mari nu se gândeau decât să-și scape viața și avutul, iar cei mici, lăsați să-și scape singuri pielea, semănau lungul drumurilor, căzuți de foame, gloanțe sau oboesală”. La capătul acestei dezastruoase campanii, “armata noastră, ce zburase peste Carpați în eroinic avânt, ca să cuprindă Ardealul într-o lună, nu mai exista”²⁶. Un alt combatant în campania din 1916, Al. Lascarov-Moldovanu, în *Cohortele morții*, carte editată tot în aceeași perioadă, ne-a lăsat o descriere la fel de deprimantă despre situația armatei române în perioada retragerii. Pentru că îl considerăm sugestiv, redăm un pasaj mai lung: “Nemții rupseseră apriga apărare a munților și năpădeau în țară. Odată cu ei, se potmoli peste noi o iarnă timpurie și aspră. Ploaia întovărășea, zi și noapte, retragerea noastră prăpăstioasă. Rupturi însăngerate din fosele noastre unități vagabondau în neștire, prin adâncă zloată a drumurilor, undeva spre un țel, pe care mai mult îl ghiceau bietele suflete și trupuri trudite. Cu mântăile rupte și pline de nămol, cu bocancii spărți, cu privirile aiurite, soldați stingheri, fără arme, intrau prin curțile gospodariilor și, cu sufletul în gâtje, cereau mâncare și căldură: / «Venim de o săptămână... Ni-i frig... Dați-ne ceva de mâncare...» / Cu ochii plini de lacrimi, gospodinele îi aciuiau pe unde puteau, le făceau câte-o mămăligă mare și le dădeau o sorbitură caldă. Și oștenii priveau cu temere în jur, ca lupii încolțiți, și înghițeau, icnind, găluște mari de mămăligă. A doua zi, cu aceeași privire, pe care nimeni n-a mai văzut-o de atunci, soldații porneau încotro, mănăți parcă de vânt, de ploaie, de răstriște. Și alții, și alții, mereu, veneau din urmă, cerând sorbitură și căldură. Nămolul pământiu-smântănos era de două palme și, în stropi grei, împrăștiati de miile de picioare care plesneau, se așeza pretutindeni: pe mâini, pe chipuri, pe veșminte, în suflet. Și peste tot o huială profundă, toarsă din hurducările miilor de căruțe goale sau încărcate ce se duceau în sus sau în jos – din zbârnăielile și pocnetele automobilelor care se petreceau necurmat, din glasurile sparte care înjurau și blestemau – din suietul neîntrerupt al ploii vrăjmașe. Un frig încăpățânat și diavolesc se strecurase în ciolane și în suflet, biciuindu-le. Și gândurile erau reci. Veștile de pe front erau mincinoase... Se simțea, dedesubt, dezastrul”²⁷.

²⁴ Constantin Kirilescu, *op. cit.*, vol. I, p. 514 sqq.

²⁵ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 3-4.

²⁶ *Ibidem*, p. 126. *Retragerea* reprezintă una dintre cele mai fidele redări ale atmosferei în care s-a derulat acțiunea în noiembrie-decembrie 1916 (vezi p. 27-126), deși puțin utilizată de istorici. Șt. Zeletin observă că armata română a suferit cele mai multe pierderi nu în luptă, ci în timpul agonizantei retrageri spre nord-est (*Ibidem*, p. 116-117).

²⁷ Al. Lascarov-Moldovanu, *op. cit.*, p. 55-56.

Sursele memorialistice privind retragerea din noiembrie-decembrie 1916 sunt numeroase și, dincolo de valoarea literară a unor sau nonvaloarea altora, toate contribuie la conturarea imaginii complexe a tragediei unei armate și a unei națiuni.²⁸

Ce a mai rămas din armata română

O comisie americană a întocmit o statistică la sfârșitul anului 1916, potrivit căreia muriseră 100.000 de oameni, la care se adăugau 150.000 de răniți și 250.000 de prizonieri. Și aceasta în circa patru luni de confruntări militare.²⁹ Bilanțul era cu atât mai trist cu cât în momentul intrării în război populația României depășea cu puțin 7.000.000 de locuitori. Situația avea să se înrăutățească în iarna 1916/1917, ca urmare a bolilor sărăciei și mizeriei, îndeosebi a cumplitei epidemii de tifos exantematic, care a făcut, potrivit unor aprecieri, circa 300.000 de morți, civili și militari.³⁰ Pierderile în armament și tehnică de luptă au fost de asemenea foarte mari: 290.000 de puști, 250 de mitraliere, 450 de piese de artilerie. Procentual, acestea însemnau 67% din puști, 55% din mitraliere și 24% din tunurile pe care le avea armata română în momentul începerii războiului.³¹

La sfârșitul campaniei din 1916, inamicul ocupase peste 2/3 din teritoriul țării: Oltenia, Muntenia, Dobrogea și mici porțiuni din sudul Moldovei. Casa Regală română, Guvernul, Parlamentul, armata, reformatii, tinerii neîncorporați, cercetașii și o parte a populației civile se retrăseseră în teritoriul rămas liber.³² Numeroase localități, căi ferate, poduri (inclusiv cel de la Cernavodă) fuseseră distruse. De asemenea, instalațiile și produsele petroliere din Valea Prahovei fuseseră aruncate în aer, la solicitarea expresă

²⁸ Din bogata literatură memorialistică privind retragerea din Muntenia, vezi: Alexiu V. Drăculea, *op. cit.*, p. 50-88; N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 73-90 (În noiembrie 1916: "Trecem prin apă răul Prahova. Multe căruți s-au răsturnat. Soldații îmbrăcați stau în apă rece până la brâu, bat în cai și încercă să le scoată. Plâng ca copiii [sic!] și sudeuic", *Ibidem*, p. 82); Ioan F. Buricescu, *Pe margini de prăpastie. Însemnări din războiul pentru întregire*, București, "Asociația Generală a lăcomiștenilor", s.a. [1939], p. 10-55; M. Văgănescu, *Viața în război, însemnări zilnice de pe front, 1916-1918*, București, Tipografia Ion. C. Văcărescu, 1925, p. 103-133 (autorul utilizează chiar sintagma "retragerea amărâtă"); Cicerone Iordăchescu, *Însemnări din anii 1916-1919*, Iași, Tipografia "Alexandru Tereck", 1937, p. 44-45; Camil Petrescu, *Însemnări de război*, Ediție îngrijită și cuvânt înainte de Ilcana Manole, București, Editura Militară, 1980, p. 65-66; Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 94-98; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 231-235. Pentru retragerea din Dobrogea, vezi R. Scărișoreanu, *Fragmente din Războiul 1916-1918. Istorisiri documentare*, ediția a 2-a, s.l. [Sibiu], Tiparul Cavaleriei, 1934, p. 63-132.

²⁹ Victor Atanasiu ș.c., *op. cit.*, p. 252, 269. Vezi și C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 60; Constantin Kirijescu, *op. cit.*, vol. II, p. 10-12.

³⁰ Victor Atanasiu ș.c., *op. cit.*, p. 251. Tifosul exantematic și numărul mare de morți pe care l-a provocat în Moldova în iarna 1916-1917 este menționat și în lucrările memorialistice: Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 34-35; Cărmășu Moldovanu, *Majestatea morții. Pagini din refugiu*, București, "H. Steinberg", s.a. [1918], p. 21-22.

³¹ Ion Cușșă, *op. cit.*, p. 179, nota 1.

³² Constantin Kirijescu, *op. cit.*, vol. I, p. 553-556; Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al III-lea, partea a V-a (1916-1917), p. 64-66. Evacuarea-retragerea în Moldova s-a făcut în pripă în privința populației civile și a tinerilor de 15-19 ani. Drama celor din urmă a fost surprinsă de un observator al evenimentelor, Mihail Sadoveanu, chiar dacă într-o carte de literatură: "Copiii au fost o jertfă teribilă în acest exod. Pribegi pe drumuri rele în ploile toamnei, au mers mai mult pe jos, ocolind gări blocate, întâlnind convoiuri spăimântate, lăsând castelele de petrol din valea Prahovei ca un infern în flăcări, cersind o bucată de pâine și-un adăpost la margini de sat, dormind pe unde apucau, sămănând drumurile cu bolnavi și cadavre" (Mihail Sadoveanu, *Strada Lăpușneanu. Cronică din 1917*, Iași, Editura "Viața Românească", 1921, p. 18-21). Vezi și Nicolae Iorga, *O viață de om...*, p. 254; N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 76, 80; Vasile Romanescu, *În pribegie. Însemnări din timpul războiului pentru întregirea neamului, 1916-1918*, București, Editura "Cartea Românească", 1924, p. 10-19; Ion Băncilă, *Arc peste timpuri (1901-1999)*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2000, p. 58-86.

și sub supravegherea specialiștilor englezi și francezi.³³ Demoralizarea cuprinsese populația și armata.

Anatomia unei înfrângeri

Explicații asupra înfrângerii suferite de armata română în 1916 s-au căutat încă de atunci. Astăzi, beneficiind de perspectiva timpului, putem depista mai multe cauze ale aceluia dezastru.

a) *Alegerea nefavorabilă a momentului intrării în război.* Pe frontul din Vest (Franța și Belgia) se instalase acalmia; pe frontul din Galiția, rușii își epuizaseră resursele ofensive; pe frontul de la Salonic nu s-a produs o ofensivă de natură a influența pozitiv acțiunea românească. De fapt, este bine să reamintim că intrarea României în război la 14/15 august 1916 a fost determinată de presiunile deosebit de puternice ale Antantei. Joseph Joffre, comandantul *en chef* al armatei franceze, afirmase: "Esențial este ca România să intre [în război, nota D.D.], ce va fi pe urmă, se va vedea".³⁴ Interesul Aliaților era dublu: slăbirea presiunilor asupra propriilor fronturi și lipsirea Centralilor de posibilitățile de aprovizionare cu produse agricole și petrol din România.

b) *Poziția nefavorabilă a României.* Încă de la început, frontul ei s-a confundat cu granițele pe care le avea cu Austro-Ungaria și Bulgaria, plus cea cu Serbia, care, la momentul respectiv, era ocupată de Puterile Centrale. În total, un front de 1610 km, în vreme ce frontul occidental era de doar 800 de km. Nici frontul rus nu era mai lung, prin cei 1200 de km, deși resursele erau altele. Chiar din primele zile de război, armata română a fost pusă în situația de a lupta pe două fronturi (958 de km cel de nord și nord-vest, iar 652 de km cel de sud)³⁵ – un coșmar pentru mai toți strategii – împotriva unui inamic care avea să se dovedească repede superior, din punct de vedere strategic, tactic, tehnic și al pregătirii de luptă a trupelor.

c) *Nu trebuie neglijată nici importanța acordată de Puterile Centrale noului front.* Ele au mobilizat aici – și au putut să o facă datorită relativei acalmii de pe celelalte fronturi europene – numeroase forțe: 42 de divizii contra 25 de divizii românești și 7 ruse.³⁶ De altfel, Centralii au forțat din două motive: înfrângerea inamicului mai slab; acapararea resurselor românești de petrol, devenit esențial în noul război, și grâu, întrucât foametea era o realitate, mai cu seamă în Germania. Chiar dacă forurile politico-militare germane începuseră să se gândească la încheierea unei păci, se dorea un succes răsunător.

d) *Legăturile cu rușii, singurii aliați cu care România avea un contact direct, au fost sincopate și marcate mereu de șicane.* În multe situații, îndeosebi în Dobrogea și Muntenia, unitățile ruse nu au intervenit, chiar dacă aveau posibilitatea să o facă. În plus, autoritățile ruse au pus piedici în mod repetat expedierii de material de război și muniții pentru România. Așa s-a ajuns ca pe întinderile Rusiei să zacă numeroase garnituri de tren, care fuseseră trimise de către aliații occidentali pentru înzestrarea armatei române.³⁷

³³ Dumitru Preda, Maria Preda, "România în prima jumătate a anului 1917", (I), în "Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară", nr. 13/1980, p. 227; Constantin Kirîșescu, *op. cit.*, vol. I, p. 520; Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 85-86, 88-90, 93-95, 98, 101; N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 83-84.

³⁴ Joseph Joffre, *Mémoires. 1910-1917*, Paris, 1934, vol. II, p. 310, *apud* Mircea N. Popa, *op. cit.*, p. 242.

³⁵ Nicolae Ciobanu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 183. Vezi și D. Iliescu, *op. cit.*, I, p. 9.

³⁶ Nicolae Ciobanu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 184.

³⁷ Vezi, spre exemplu, Constantin Kirîșescu, *op. cit.*, vol. I, p. 573-578, 580; Vasile Rudeanu, *op. cit.*, p. 350.

e) Dincolo de conjunctura nefavorabilă, de nerespectarea obligațiilor de către Aliți și în special a șicanelor Rusiei, trebuie să evidențiem *responsabilitățile României*. Le vom avea în vedere pe cele de ordin militar, deși este de domeniul evidenței că acestea erau strâns legate de cele politice.³⁸ Constantin Argetoianu, membru al Parlamentului în timpul războiului, dar și participant la primele săptămâni ale campaniei, avea să-și aducă aminte: “Din punct de vedere al organizării, războiul se arăta, chiar din prețuia lui, sub culorile cele mai negre”.³⁹ În opinia aceluiași memorialist, șeful guvernului român, I.I.C. Brătianu, “pregătise timp de doi ani de zile *pacea* ce trebuia să vie mai târziu, iar nicidecum *războiul* ce trebuia să vie numaidecât”.⁴⁰ În octombrie 1916 sosea în România, când dezastrul armatei române era în derulare, generalul Henri M. Berthelot, aflat în fruntea Misiunii militare franceze. Chiar de la început el remarca “*admirabila dezorganizare* [subl. D.D.]” a românilor.⁴¹ Într-o depeșă de la sfârșitul aceleiași luni, generalul venit din Hexagon nota: “Românii sunt într-adevăr într-o situație gravă. Nu erau deloc pregătiți pentru război, iar nepăsarea lor naturală face ca și acum, la câteva săptămâni [erau mai bine de două luni, nota D.D.] de la intrarea în război să fie tot așa de «în afară»”.⁴²

Concepția strategică a fost deficitară. Din considerente politice (alianța cu Puterile Centrale, implicit cu Austria), până în 1914 planurile de război realizate de conducerea militară română luau în calcul doar ipotezele confruntărilor cu Rusia (față de care a existat o frică teribilă după 1878) și Bulgaria (de la care se anexase Cadrilaterul în 1913). În momentul intrării în acțiune a existat un proiect de operații al Marelui Stat Major, bazat pe planul de război al guvernului și condiționat de acesta. În anul 1916 se lucrase la trei proiecte de operații, denumite ipoteza B1, B2 și B3. Ultima dintre acestea cuprindea trei variante, notate cu a, b, c. În cele din urmă s-a aplicat ipoteza B3. Se prevedea ofensiva cu majoritatea forțelor în Transilvania, în direcția generală Budapesta, iar pe linia Dunării și în Dobrogea rămânerea în defensivă.⁴³ S-a declarat război Austro-Ungariei, luându-se prea puțin în calcul intrarea imediată în acțiune și în forță a trupelor bulgare și turcești și mai ales a celor germane. Trupele române au avut timp de o lună superioritatea pe fronturile de nord și nord-vest, dar cu toate acestea au avansat extrem de lent și foarte puțin. Deși se prevedea înaintarea până la linia Mureșului, ceea ce ar fi dat posibilitatea organizării unui front continuu și mult mai scurt, acest lucru nu s-a întâmplat. Conform unei mărturii, trupele române aflate în septembrie 1916 înaintea Sibiului se pregăteau de defilare în vederea ipoteticei intrări în oraș, timp în care germanii reușeau să facă preparativele necesare ocupării prin surprindere a trecătorii Turnu Roșu, de maximă importanță pentru frontul din Carpați

³⁸ Ioan Munteanu, *Cauzele înfrângerilor suferite de armata română în campania din 1916*, în “Revista de istorie militară”, nr. 5/1996, p. 11.

³⁹ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, partea a V-a (1916-1917), p. 14, vezi și p. 17-18, 26.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 41.

⁴¹ Nicolae Iorga, *Supt trei regi...*, p. 232.

⁴² Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 77. În raportul nr. 1 din 17/30 octombrie 1916, expediat superiorilor săi, Berthelot nota că “armata română a intrat în campanie rău pregătită pentru durele realități ale luptei” și că după fațelele succese inițiale a început o contraofensivă inamică, care a produs o “depresie nervoasă” în rândurile românilor, în special al clasei politice (Jean-Noël Grandhomme, Michel Roucaud, Thierry Sarmant, *La Roumanie dans la Grande Guerre et l'effondrement de l'armée russe. Edition critique des rapports du général Berthelot, chef de la mission militaire française en Roumanie. 1916-1918*, Préface du général André Bach, Paris, L'Harmattan, 2000, p. 90. Nicolae Iorga avea să noteze ulterior că guvernul se aruncase în război pe baza unor “calculare rău făcute” (Nicolae Iorga, *O viață de om...*, p. 245).

⁴³ Pentru planul de război și proiectele de operațiuni românești, vezi *MANRRM*, vol. I, capitolul III, p. 81-108; A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, capitolul IV, p. 49-100; Constantin Kirîțescu, *op. cit.*, vol. I, p. 214-218.

Meridionali.⁴⁴ A existat o slabă cooperare între trupele române și cele ruse din Carpații Orientali. Armatele au fost dispuse în cordon pe linia Carpaților, pe cea a Dunării și în Dobrogea, cu mari spații între ele. După căderea Turtucaiei, adică la puțin peste o săptămână după începerea războiului, armata română a pierdut inițiativa strategică.⁴⁵ În loc ca trupele române să ajungă în pusta maghiară și la Budapesta, au ajuns cele germane, austro-ungare, bulgare și turcești în câmpia munteană și la București. Era o lecție usturătoare. Planurile Comandamentului român erau lipsite de realism, făcute ca și cum inamicul ar fi trebuit să reacționeze conform așteptărilor românești. Aproape că se căzuse într-o contemplare a “geniului” militar dâmbovițean, disprețuindu-se un adversar cu o impresionantă pregătire de luptă, dotare și cu experiența frontului, ceea ce lipsea cu desăvârșire românilor. Centralii, mai ales germanii, s-au dovedit nu doar foarte hotărâți, ci și adevărați profesioniști în ducerea operațiunilor ofensive contra României în 1916.

Când au luat hotărârea mobilizării, autoritățile române au chemat sub arme efective care totalizau 23 de divizii de infanterie, deși înainte nu erau decât 15, plus două divizii de cavalerie. Evident, armamentul era insuficient, erau puțini ofițeri, subofițeri și oameni instruiți. Pregătirea de luptă a armatei lăsa foarte mult de dorit. Amalgamarea unităților antrenate cu cele insuficient instruite a fost o măsură neinspirată, ale cărei consecințe s-au văzut după intrarea în război.⁴⁶

Urtarea războiului. În ceea ce privește modul de a duce războiul, armata română rămăsese, în general, la nivelul campaniei din 1877-1878. S-a pregătit pentru Plevna și a avut parte de Verdun. Împotriva unor poziții inamice puternic fortificate și dotate cu mijloace de foc copleșitoare s-au ordonat atacuri la baionetă (“comandanții români privilegiau ideea că “atacăm cu pieptul soldaților noștri”, cu steagurile desfășurate și în sunetul goamei)⁴⁷ sau șarje sinucigașe de cavalerie;⁴⁸ nu se făceau recunoașteri în profunzime – esențiale în condițiile unui război de mișcare, cum a fost cazul pe frontul românesc în 1916; nu exista o colaborare eficientă între arme.⁴⁹ Deși România avea o lungă frontieră muntoasă, iar luptele s-au dus, în mare parte, tocmai în această zonă, armata română nu dispunea de nici o unitate specializată pentru lupta în munți. Abia la 3 noiembrie 1916, deci după câteva luni de război și când devenise evidentă necesitatea formațiunilor antrenate în acest scop, Marele Cartier General a decis crearea “Corpului vânătorilor de munte”. Însă intrarea în foc nu s-a putut produce decât în vara anului 1917.⁵⁰ Diviziile românești de infanterie, neobișnuite cu greutățile luptei în munți,⁵¹ au fost nevoite să se “specializeze” la fața locului.

⁴⁴ Șt. Zecletin, *op. cit.*, p. 105-106.

⁴⁵ A. Dabija, *op. cit.*, vol. I, p. 258, vol. II, p. 329-333.

⁴⁶ Vezi MANRRM, vol. I, p. 30-80; memoriul justificativ al generalului D. Iliescu, fost secretar general al Ministerului de război între ianuarie 1914 - august 1916, *op. cit.*, I, p. 5-34; Alexandru Averescu, *Răspunderile*, p. 19-20; I. Culcer, *Note și cugețări asupra campaniei din 1916 în special asupra operațiunilor Armatei I-a*, Iași, Tipografia ziarului “Tribuna”, 1918, p. 10-11, 59-67; C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 5-8; Constantin Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 204-214, 578; R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 20-21, 32, 57-58.

⁴⁷ A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 335, 491; Traian Moșoiu, *Memorial de război (August-Octombrie 1916)*, Cuvânt înainte de Vasile Netca, Ediție, studiu introductiv și note de Al. Dragomirescu și Marius Pop, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, p. 127; Constantin Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 579.

⁴⁸ Vladimir Zodian, Alesandru Duțu, *Despre cavaleria română în campania din 1916*, în “Studii și Materiale de Muzeografie și Istoric Militară”, nr. 11/1978, p. 258-259.

⁴⁹ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 579-580.

⁵⁰ Petre Telcagă, *Șase decenii de la crearea primei unități a vânătorilor de munte din armata română*, în “Studii și Materiale de Muzeografie și Istoric Militară”, nr. 9/1976, p. 89-92.

⁵¹ I. Culcer, *op. cit.*, p. 118; A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 338-339; Traian Moșoiu, *op. cit.*, p. 90; Al. Anestin, *În joc! Viziuni, priveliști și aspecte din prima parte a campaniei* [1916], București, 1918, p. 29.

Proprile lucrări de fortificații erau prost făcute. După ce armatele române au fost respinse ori s-au retras pe crestele Carpaților, inamicul s-a găsit în fața unor poziții întărite, descrise de Camil Petrescu, unul dintre participanții la război și romancier reprezentativ al literaturii române din prima jumătate a secolului XX. Chiar pe pagina de început a romanului *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război* citim: “În primăvara anului 1916, ca sublocotenent proaspăt, întâia dată concentrat, luasem parte, cu un regiment de infanterie din capitală, la fortificarea văii Prahovei, între Bușteni și Predeal. Niște șanțulețe ca pentru scurgere de apă, acoperite ici și colo cu ramuri și frunziș, întărite cu pământ ca de un lat de mână, erau botezate de noi tranșee și apărau un front de vreo zece kilometri. În fața lor, câteva dreptunghiuri de rețele și «gropi de lup» erau menite să sporească fortificațiile noastre. Toate capetele acestea de tranșee, risipite ici-colo, supraveghind șoseaua (?) de pe boturi de deal, nu făceau, puse cap la cap, un kilometru. Zece porci țigănești, cu boturi puternice, ar fi rămat, într-o jumătate de zi, toate întăriturile de pe valea Prahovei, cu rețele de sârmă și cu «gropi de lup» cu tot. (Gropile astea de lup erau niște gropi cât cele pe care le fac, jucându-se, copiii în nisip, iar în fund aveau bătut câte un mic țărș, ascuțit apoi ca o țepă în sus.) După socotelile Marelui stat-major român din 1916 – adică din timpul bătăliei de la Verdun – dușmanul care venea la atac avea să calce, din nebăgare de seamă, în aceste gropi și să se împungă în țepi, fie în talpă, fie în spate”.⁵²

Înzestrarea. Dotarea cu armament și aprovizionarea cu muniții a armatei române⁵³ era deplorabilă, agravată prin supradimensionarea efectivelor. Dacă despre armele individuale se poate spune că erau, în mare parte, la nivel european (totuși, unele unități, în special cele de rezervă și de miliții, iar, după pierderile din primele luni, și trupele operative au fost înarmate cu învechitele puști Henry-Martini, care fuseseră achiziționate la scurt timp după războiul de independență⁵⁴), în privința armamentului automat – mitraliere și puști-mitraliere – inferioritatea era flagrantă. Dacă un regiment de infanterie german dispunea de circa 24 de mitraliere, un regiment românesc avea în dotare 2-4-6 mitraliere. Existau unități românești (cele teritoriale și de miliții) care nu erau deloc înzestrate cu mitraliere. Cât despre puștile-mitralieră, acestea nici nu existau în dotarea armatei române.⁵⁵ Chiar și așa, armamentul automat disponibil a fost puțin eficient îndeosebi la începutul campaniei, din cauza slabei instruirii a personalului, ceea ce determina inclusiv defectarea materialului, fiind necesară trimiterea lui la Arsenalul armatei pentru reparații, timp în care trupele rămâneau cu o slabă putere de foc.⁵⁶

⁵² Camil Petrescu, *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război*, în Idcm, *Opere*, vol. II, Ediție îngrijită de Al. Rosetti și Liviu Călin, Note și variante de Liviu Călin, București, Editura Minerva, 1979, p. 13. Slabelle fortificații de campanie realizate de trupele române la începutul campaniei au fost remarcate și de ofițerii superiori români (C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 63; Traian Moșoiu, *op. cit.*, p. 90-91, 97-98). Punctul de vedere “oficial” în *MANRRM*, vol. I, p. 109-114.

⁵³ O imagine de ansamblu a înzestrării armatei române la sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX, vezi la Cornel Scafeș, *Aspecte ale dotării armatei române cu armament și tehnică de luptă moderne (1878-1914)*, în “Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară”, nr. 14-15/1981-1982, p. 167-183.

⁵⁴ *MANRRM*, vol. I, p. 64-65, vol. III, partea I-a, p. 16-17; Cornel Scafeș, *Din istoricul dotării armatei române – pușca Henry-Martini*, în “Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară”, nr. 9/1976, p. 101-107.

⁵⁵ *MANRRM*, vol. I, p. 65, vol. III, partea I-a, p. 16; Alexandru Ioanițiu, *op. cit.*, p. 20; C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 8, 63; I. Culcer, *op. cit.*, p. 119; A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 336; Constantin Kirțescu, *op. cit.*, vol. I, p. 578. Pentru o descriere tehnică a armamentului individual (alb și de foc) și automat, vezi Carol König, Cristian M. Vlădescu, *Armamentul portativ din dotarea armatei române în timpul primului război mondial, 1916-1918*, în “Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară”, nr. 13/1980, p. 240-263.

⁵⁶ Spre exemplu, astfel de situații s-au semnalat în repetate rânduri pe frontul din Dobrogea, vezi R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 54-55, 77, 85; Vezi și Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al III-lea, partea a V-a (1916-1917), p. 27.

Artileria era în cea mai mare parte învechită și de calibru redus, soldații neavând încredere în ea, mai ales că în dese rânduri greșea țintele, trăgând asupra propriilor trupe și nu asupra inamicului.⁵⁷ Or, într-un război în care se foloseau lucrări complexe de fortificații, artileria grea și cu tragere rapidă era indispensabilă. Artileria de munte a lipsit aproape cu desăvârșire, ceea ce afecta capacitatea de luptă a trupelor în teren muntos, unde s-au desfășurat în bună parte operațiunile militare din 1916. Artileria antiaeriană a stat sub semnul improvizăției.⁵⁸ Cât despre grenade, acestea existau în număr mic, în plus și de proastă calitate, majoritatea soldaților neștiind să le folosească.⁵⁹

Lipseau și unele materiale sau echipamente absolut necesare într-un război modern. Mijloacele de comunicație (telefoanele, telegrafia fără fir), care permiteau o legătură rapidă între comandamente și trupe, erau în cantități derizorii. Aviația era ca și inexistentă, spațiul aerian fiind stăpânit de avioanele și Zeppelinele inamice. Mașinile blindate care au existat pe frontul românesc în 1916 au aparținut, cu câteva excepții, inamicului.⁶⁰ Lipseau rachetele pentru semnalizare, măștile contra gazelor asfixiante, la fel căștile (abia după intrarea în război aveau să fie aduse căști franceze, însă ele au ajuns la trupe abia în perioada refacerii).⁶¹ În campania din 1916, armata română nu a fost înzestrată nici măcar cu banalele foarfeci de tăiat sârma ghimpată. Au ajuns proverbiale scenele în care, trebuind să atace pozițiile inamice, o parte din soldații români smulgeau cu mâinile rețelele de sârmă ghimpată ale inamicului, în timp ce camarazii lor atacau la baionetă. Conform unor relatări, nu prea existau nici lopețile de infanterie, indispensabile pentru săparea rapidă a unor adăposturi individuale într-un război în care puterea de foc era copleșitoare. Un prizonier german capturat în timpul luptelor din noiembrie 1916 și interogată de un ofițer din Misiunea Militară Franceză ar fi spus: "Dar spuneți românilor să se mai ascunsă!" [adică să-și facă adăposturi, tranșee].⁶²

Datorită marelui număr de oameni chemați sub arme la începutul războiului, "micul" și "marele echipament" s-au dovedit insuficiente, astfel încât soldații din unități întregi erau încălțați în opinci și își duceau munițiile în foi de cort. Curând, ca urmare a marșurilor lungi și a intemperiiile toamnei, mulți soldați au rămas literalmente desculți.⁶³ Alții au fost trimiși în noiembrie 1916 din nordul Moldovei în Muntenia, drept completare pentru unitățile de pe front, în hainele de acasă, cu traistele pe băț, fără arme; mulți dintre ei au căzut în mâinile germanilor, în vreme ce alții intraseră în angrenajul cumplit al retragerii.⁶⁴ Aliații ruși priveau nedumeriți și chiar cu dispreț aceste trupe, considerând pe bună dreptate că erau lipsite de valoare combativă.⁶⁵

⁵⁷ MANRRM, vol. I, p. 65-67, vol. III, partea I-a, p. 17-18; A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 336-337; Alexandru Ioanițiu, *op. cit.*, p. 20-21; Constantin Kirîțescu, *op. cit.*, vol. I, p. 210-211; Alexis V. Drăculea, *op. cit.*, *passim* (autorul a fost sublocotenent de artilerie în timpul campaniei din 1916); Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 33, 49, 99, 101-102, 123; Camil Petrescu, *Însemnări de război*, p. 85-88.

⁵⁸ MANRRM, vol. I, p. 67-70, vol. III, partea I-a, p. 17-18; Alexandru Ioanițiu, *op. cit.*, p. 20-21; I. Culcer, *op. cit.*, p. 118-119; D. Iliescu, *op. cit.*, I, p. 25-26; A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 338; Constantin Kirîțescu, *op. cit.*, vol. I, p. 210-211, 579; Al. Anestin, *op. cit.*, p. 25-26, 38; Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al III-lea, partea a V-a (1916-1917), p. 28.

⁵⁹ MANRRM, vol. I, p. 78; C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 8, 63; Alexandru Ioanițiu, *op. cit.*, p. 20.

⁶⁰ MANRRM, vol. I, p. 70-73; A. Dabija, *op. cit.*, vol. II, p. 338-343; C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 64; Alexandru Ioanițiu, *op. cit.*, p. 21-22; I. Culcer, *op. cit.*, p. 93, 119-120; Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al III-lea, partea a V-a (1916-1917), p. 28.

⁶¹ C. Găvănescu, *op. cit.*, p. 8, 64.

⁶² Ioan F. Buricescu, *op. cit.*, p. 42.

⁶³ R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 32, 49, 57-58; Alexis V. Drăculea, *op. cit.*, p. 24; Traian Moșoiu, *op. cit.*, p. 127-128. Vezi și MANRRM, vol. I, p. 71.

⁶⁴ N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 81.

⁶⁵ R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 49, 87.

Superficialitatea și improvizația au dus la pierderi enorme. S-a considerat că demagogia ține loc de pregătire serioasă. La obiecția că armata română nu era pregătită pentru războiul în care mințile înfierbântate voiau ca țara să intre cât mai repede, unul dintre liderii momentului a replicat, pe un ton războinic: “Dacă nu vom avea tunuri, soldații noștri se vor lupta cu baioneta, dacă și baionetele vor fi «avariate» vor lupta cu pumnul”.⁶⁶ Funestă profecție.

Oamenii. Din cele de mai sus reiese clar că, fie și cu “cele șapte vieți din pieptu-i de aramă”, cum exclamau demagogii acelor timpuri, nu se putea face față ofensivei inamice. Înfrângerile repetate din primele luni au dat naștere neîncrederii trupelor atât în armamentul lor, care se dovedea inferior celui deținut de adversar, cât și în capacitatea șefilor de a-i conduce. Ofițerii au primit ordine “confidențiale” de a nu mai vorbi în fața soldaților de lipsurile armatei române și de superioritatea tehnică a adversarului, ci a le insufla “patriotismul și curajul”. Pentru soldați însă lucrurile erau evidente, demonstrabile zilnic cu prețul vieții lor, astfel încât ordinele superiorilor erau inefficiente.⁶⁷ Încrederea în comandamentele românești se zdruncina, începeau a se auzi voci defetiste. Soldații și ofițerii inferiori începeau a vorbi de “trădarea” celor de sus sau în cel mai fericit caz de incompetență aflată la conducere, în timpul retragerii toți ajungând a avea această convingere.⁶⁸ Zvonurile privind dezertările unor ofițeri germanofili începeau să-și facă loc.⁶⁹ Între generalii români existau disensiuni care au afectat în unele cazuri eficiența actului de comandă. Cele mai cunoscute au fost – nu doar în 1916, ci pe toată durata războiului și după – disputele între generalii (viitori mareșali) Alexandru Averescu, comandant al Armatei a II-a, și Constantin Prezan, comandant al Armatei de Nord.⁷⁰

Nu trebuie neglijate nici slabele calități fizice și psihice ale multor soldați români: oameni în vârstă sau bolnavi în numeroase cazuri (de pelagră, subalimentați – situație frecventă în România acelor ani), neînțelegerea caracteristicilor războiului în care intraseră ș.a.m.d.⁷¹ Oamenii bătrâni au fost încorporați în așa-numitele batalioane de miliții, înarmați cu puști vechi (desemnate chiar de mânăitorii lor, în derâdere, “arme cu prună”, din cauza dimensiunilor mari ale proiectilului). Deși potrivit regulamentelor ei urmau a fi folosiți în spatele frontului, la etape sau pentru transportarea munițiilor și proviziilor, din cauza crizei de efective au fost deseori aruncați în foc. Un fost combatant care i-a observat atent pe milițieni amintea: “Au murit foarte mulți în luptele ce s-au dat în prima parte a campaniei, înghițiți de vâltoarea de mitraliere și obuze, au murit ca puii de găină, făcându-și cruce, creștinește, înainte de a-și da ultimul suspin, sau strângând în mâinile lor bătrâne armele «cu prună» care din cauza defectuoșității proiectilelor refuzau să ia foc”.⁷²

O parte însemnată a efectivului mobilizat avea o instruire sumară. Existau cazuri frecvente în care nu se efectuase nici măcar o singură tragere.⁷³ Un ofițer de artilerie nota dezarmant în jurnalul său în octombrie 1916: “Sunt un biet sublocotenent de rezervă,

⁶⁶ Camil Petrescu, *op. cit.*, p. 85. Vezi și R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 387, nota 2.

⁶⁷ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 6-7; R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 57-58.

⁶⁸ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 52-55, 82, 112, 120; Camil Petrescu, *op. cit.*, p. 70; Alexis V. Drăculea, *op. cit.*, p. 83. Incompetența corpului de comandă al armatei române era remarcată și de șeful Misiunii militare franceze în România (Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 77). Vezi și Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. III, partea a V-a (1916-1917), p. 31-32.

⁶⁹ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 64.

⁷⁰ Vezi Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din război*, vol. 1-2, *passim*; Henri Berthelot, *op. cit.*, *passim*.

⁷¹ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 82-83; Nicolae Iorga, *Supt trei regi...*, p. 216; Alexis V. Drăculea, *op. cit.*, p. 11, 27-28; Constantin Kirilescu, *op. cit.*, vol. I, p. 580-581.

⁷² Al. Anestin, *op. cit.*, p. 93-94, vezi și p. 95-101. Soldații în vârstă erau generic numiți “moșnegi” sau “babalăci” (*Ibidem*, p. 11, 27-28). Vezi și MANRRM, vol. I, p. 63-64, vol. III, partea I-a, p. 15-16, 167-168.

⁷³ MANRRM, vol. I, secțiunea “Instrucția”, p. 75-80, vol. III, partea I-a, p. 15-16.

ofițer de câțeva vreme, nu am făcut nici o concentrare în tot timpul acesta, nu am văzut niciodată materialul de 75 mm, nu-l cunosc, nu știu să umblu cu el, nu știu să trag...”.⁷⁴

Soldații erau rău tratați, viața lor valorând prea puțin îndeosebi în ochii ofițerilor de carieră.⁷⁵ La scurt timp după începerea războiului, Marele Cartier General a emis un ordin prin care, ca mijloc punitiv, se reînființa “trăgătoarea”, cu alte cuvinte bătaia la șezut, un anumit număr de lovituri.⁷⁶ Nici nu era de mirare că au existat atâtea cazuri de retragere dezordonată (a se citi “fugă”) din fața inamicului, urmare a demoralizării,⁷⁷ predare în masă,⁷⁸ automutilare etc. Acestea, ca într-un cerc vicios, au atras, în unele situații, represalii dure (execuții).⁷⁹ Armata dispunea de oameni, care însă erau puțin prețuiți, sacrificiați deseori fără menajamente.

Au fost cazuri când ofițerii și-au părăsit trupele sau au fugit din fața inamicului, antrenând și gradele inferioare,⁸⁰ în vreme ce alții încercau să-și oprească unitățile apelând la sentimentele patriotice ale soldaților sau cel mai adesea cu pistolul.⁸¹ Unii ofițeri din statele-majore și-au amenințat trupele cu tunurile în cazul retragerii din fața dușmanului.⁸² În același timp, numeroși indivizi (“învârtiți”) cu înaltă protecție, deși apți pentru front, și-au găsit loc în birourile comandamentelor, comendurilor, părților sedentare ale unităților, comisiilor diverse sau au fost pur și simplu lăsați acasă; unii s-au grăbit spre Iași sau chiar spre Odessa pentru a se pune la adăpost de înaintarea Centralilor. Corupția era adânc înrădăcinată, constituind o problemă gravă în România timpului.⁸³ Fostul combatant Ștefan Zeletin nu se sfa să scrie: “Adevărul sfânt mă silește să mărturisesc că soldații noștri au fugit peste tot înaintea nemților; dar aceiași adevăr mă obligă să arăt că pricina acestei rușini nu trebuie căutată în lașitatea soldaților: ea stă ceva mai sus, în nepriceperea și lașitatea altora” [a conducătorilor, D.D.].⁸⁴

Camil Petrescu aprecia că “metodele de război românești din toamna lui 1916 au fost cam cele de pe vremea haiducilor: cu «gropi de lup», cu flori la pălărie și cu chioțe (tehnic asta se numea «ofensiva cu moral»)”.⁸⁵ Iar Barbu Delavrancea nota în propriul

⁷⁴ Alexis V. Drăculca, *op. cit.*, p. 7-8.

⁷⁵ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 57, 119, 123.

⁷⁶ Alexis V. Drăculca, *op. cit.*, p. 27. “Trupa face cerc, potrivit ordinului marelui Cartier, vinovatul e adus la mijloc și pus pe spattele unui camarad care-l prinde bine de amândouă brațele. Un soldat [...] execută cu curcua de la baionetă cele zece lovituri ordonate” (*Ibidem*, p. 70). Vezi și N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 18, 25 (în cazurile menționate de acest observator soldații erau bătuți cu bețele, pe pielea goală).

⁷⁷ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 14-15, 34-37, 65, 101, 104-105; I. Culcer, *op. cit.*, p. 90-91; R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 34-36, 38, 74; Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 90, 98; Nicolae Iorga, *Supt trei regi...*, p. 225; Idem, *O viață de om...*, p. 236. Se pare că în rândul trupelor germane care acționau în Muntenia, în octombrie-noiembrie 1916, domina opinia că războiul cu românii era mai mult o “petrecere” (Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 27). Soldații români “văzându-se mânați ca simple vite de cășapic [adică prost conduși, D.D.], pierdeau și cea din urmă înclinare pentru luptă și pornire pentru jertfă” (*Ibidem*, p. 49, vezi și p. 52, 81)

⁷⁸ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 35-37, 44-46, 50-51, 81-82, 117.

⁷⁹ N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 39-40, 53.

⁸⁰ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 34, 78-79; R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 119-120; Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 98.

⁸¹ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 44-48.

⁸² *Ibidem*, p. 48-49, 111, 120.

⁸³ R. Scărișoreanu, *op. cit.*, p. 4-6, 138; Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 49; N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 39, 76; Camil Petrescu, *op. cit.*, p. 94-99. Vezi și Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, p. 23-24; Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 105; Constantin Kirilescu, *op. cit.*, vol. I, p. 578.

⁸⁴ Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 124. Pentru panica în rândul trupelor române și fuga unor unități întregi din fața inamicului în 1916, vezi și Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 90; Al. Anestin, *op. cit.*, p. 33-38, 49-53. Corupția din România și ineficiența administrației autohtone l-au frapat pe generalul Henri Berthelot chiar din primele zile ale sosirii în România, jurnalul său fiind plin cu aprecieri pe această temă (Henri Berthelot, *op. cit.*, *passim*).

⁸⁵ Camil Petrescu, *Cărțile luptătorilor: “În vâltoarea războiului”*, de Constantin Turturcanu, în “Revista Fundațiilor Regale”, 1 noiembrie 1938, nr. 11, p. 426.

Jurnal de război la 8 septembrie 1916, după ce primele înfrângeri dovediseră capacitatea reală de luptă a armatei române: “De la 1878 noi nu am făcut decât parăzi și manevre mici – și încă cu tema cunoscută de mai înainte – adică tot parăzi”.⁸⁶

Rușinea care s-a făcut victorie

Retrospectiv, campania armatei române din 1916 s-a dovedit, trebuie să o spunem, chiar dacă vulgata națională a estompat realitatea, o *catastrofă națională*. Numai sprijinul Aliaților – în special al Misiunii militare franceze, prin ajutorul organizatoric și logistic, dar și al trupelor ruse, prin sosirea în număr mare la sfârșitul anului 1916 - începutul anului 1917, dincolo de planurile secrete pe care le avea guvernul de la Petrograd – a permis redresarea armatei române din punct de vedere material și moral. În vara anului 1917, ea a putut spăla rușinea din 1916,⁸⁷ deși victoriile din sudul Moldovei, privite în cadrul mai larg al frontului de est, au avut un caracter local. Fără îndoială însă că ele au fost importante pentru moralul unei națiuni și probabil chiar pentru deplina formare a acesteia. În 1918 a avut loc unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei cu regatul României și s-a ajuns destul de repede la menționarea doar a victoriilor, înfrângerile fiind uitate sau cel puțin trecute într-un con de umbră. Șantajul reciproc la care grupările proantantiste sau procentrale, precum și diferitele facțiuni politice s-au supus în anii de la sfârșitul deceniului doi - începutul deceniului trei al secolului XX, acuzele de diletantism în pregătirea armatei sau de colaboraționism cu ocupanții, grijile refacerii postbelice, ca și cele legate de reorganizarea statului ca urmare a extinderii teritoriale și a reformelor multiple ș.a.m.d., toate acestea au concurat la aruncarea în plan secund a catastrofei din prima parte a războiului. Mitificarea avea cale deschisă și de decenii bune aceasta este perspectiva oficială, publică, întreținută de canonul istoriografic. Astăzi, cine își mai amintește de o campanie – cea din 1916 – lipsită, în cea mai mare parte, de glorie? Nimeni, poate cu excepția câtorva literați, care analizează romanele referitoare la primul război mondial,⁸⁸ și a unor istorici. Aceștia din urmă, din nefericire cu puține excepții, au adoptat un limbaj triumfalist. Alături de ei – sau poate invers? – forurile politice și cea mai mare parte a populației nici măcar nu menționează – ori nu știu – de catastrofa românească din 1916.

Istoricii spațiului cultural românesc ar trebui să se aplece asupra momentelor delicate ale istoriei României, inclusiv a primului război mondial, renunțând la perspectiva eroică, care ajută prea puțin, ca să nu spunem deloc, în a face trecutul comprehensibil. E adevărat că favorizând sursele “tradiționale” – documentele oficiale ale guvernelor și armatelor, propaganda de război, relatările seci de bătălii, menționarea numărului de unități militare și soldați, morți, răniți și prizonieri, tipurile și cantitățile de armament ș.a.m.d – și păstrând maniera clasică de punere în scenă, istoricii nu vor face decât să osifice în continuare un subiect care, în pofida literaturii uriașe, rămâne încă a fi cercetat în toată complexitate sa. E timpul renunțării la tabuuri și pentru istorici.

⁸⁶ Barbu Delavrancea, *Jurnal de război*, Ediție îngrijită, cuvânt înainte și note de Emilia St. Milicescu, București, Editura Militară, 1972, p. 32.

⁸⁷ “Când [în vara anului 1917, nota D.D.] au sosit primele știri cu succesele dinspre Oituz, nu ne-a venit să credem. Așa ne obișnuisem să mâncăm bătaie încât nu îndrăzneam să sperăm mai mult decât o îndârjită rezistență [...]” (Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. al IV-lea, partea a V-a (1917-1918), p. 13).

⁸⁸ Vezi Brândușa Viola Popescu, *Catastrofă și imaginație (Eseu despre romanul primului război mondial în literaturile engleză, americană și română)*, Iași, Academia Română, Centrul de istorie și civilizație europeană, 1994, *passim*; Idem, «Marele răzbi» și literatura, în *Romania during the World War I Era*, Edited by Kurt W. Treptow, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 1999, p. 262-274.

PENTRU O ISTORIE CULTURALĂ A IDEII DE PATRIMONIU

Andi Mihalache

Efigiile timpului pierdut. Argument

Avem, cu siguranță, un cuvânt de spus în privința înfățișării sub care trecutul se întoarce, din când în când, la noi. Din păcate, astăzi trăim cu impresia că totul se petrece prea repede¹, că timpul modern nu ne aparține defel. Iar viitorul părându-ni-se și mai nesigur, ne mărginim să îi căutăm antecedente pe care să le moștenim și să le ținem în viață. Numai că marile modele culturale, de felul celui antic, nu mai stimulează ca odinioară și nu mai sunt decât frânturi dintr-un *puzzle* greu de recompus. Nici nu mai căutăm, ca altădată, *asemănătorul*, ci *diferitul*, acele etape istorice susceptibile să se piardă, lipsindu-ne de ocazia de a ne compara cu predecesorii noștri. “Era epoca elisabetană, medita Virginia Woolf într-unul din romanele sale; morala oamenilor de atunci nu semăna cu a noastră; nici poezii lor; nici clima; [...] *Totul era altfel*. Până și vremea, căldura și frigul verii și iernii erau pare-se, cu totul altfel, glosa, idealizând, în 1928, celebra scriitoare.[...] Asfințiturile erau mai roșii și mai intense; zorile erau mai albe și mai proaspete (s.n. A.M.)”.²

Cu toate că până și distanța dintre noi și trecutul recent crește alarmant, oamenii nu pot fi împiedicați să creadă că istoria s-a scris, totuși, cu poveștile lor de viață: când ochii istoricului par că slăbesc, că ne trădează, cerem memoriei să ni-i împrumute pe ai săi. Iar aceasta pretinde *obiectelor* să nareze în locul nostru, să susțină legătura conștiinței de sine cu trecutul, adică să asigure continuitatea, coerența imaginii de sine, mai succint spus, identitatea³. Rostul obiectelor este să garanteze că într-o lume niciodată aceeași, de la o zi la alta, noi rămânem neschimbați. Pe fondul crizelor de comunicare, ele ne permit să vorbim mai puțin și să ne exprimăm mai mult. În 1973, Italo Calvino definitiva “Castelul destinelor încrucișate”, după o idee dată de Paolo Fabbri, în iulie 1968, la un seminar internațional consacrat structurilor povestirii: câțiva călători rămași fără darul vorbirii ca urmare a trecerii lor printr-o pădure vrăjită, se întâlnesc la un castel unde își “istorisesc” viețile printr-o grăitoare combinație a cărților de tarot. Bogat decorate cu miniaturi și așezate într-o ordine anume, dătătoare de sens, acestea construiau efectiv nenumărate narațiuni grație simbolurilor pe care le întruchipau.⁴ Or, dacă acordăm obiectelor putere de simbolizare, le recunoaștem, implicit, capacitatea de a iradia

¹ Susannah Radstone, *Working with Memory: an Introduction*, in Susannah Radstone(cd.), *Memory and Methodology*, Berg, Oxford, New York, 2000, p. 7.

² Virginia Woolf, *Orlando*, trad. Vera Călin, București, Editura Rao, 2002, p. 15-16.

³ Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge University Press, 1989, p. 22.

⁴ Italo Calvino, *Castelul destinelor încrucișate*, trad. Eugen Uricaru, Iași, Polirom, 2002, 182 p.

felurite fabule despre lumea care le-a instituit. În postfața cărții lui Calvino, Eugen Uricaru nota: "... Formula epică este extrem de originală și, mai cu seamă, în *spiritul modernității de ultimă oră, acea care exploatează și deplânge în același timp lipsa noului, a noutății absolute, combinând cele vechi și știute în cele mai surprinzătoare alcătuiri*. Italo Calvino pleacă de la imaginile cărților de tarot, considerându-le arhetipuri ale personajelor și situațiilor vieții dintotdeauna, deci și ale literaturii, și brodează narațiuni pe cât de simple pe atât de subtile, narațiuni ce sunt dependente de întâmplător. Lipsa de continuitate este suplinită de schimbarea perspectivei la fiecare gest al «jucătorului», care este simultan narator, erou și creator. [...] Motive literare, clișee, personaje stabilizate în sute, poate mii de ani de cultură universală, toate sunt module, ca într-un luxuriant *puzzle* în care emoțiile, sentimentele, întâmplările răzbat către noi printr-un filtru al *oboselii istorice* în care este învelită sensibilitatea cititorului de azi (s.n. A.M.)."⁵ Reocuparea timpului și a propriei individualități cu girul obiectelor revine, mai explicit, în alt roman al lui Calvino, "Dacă într-o noapte de iarnă un călător": "... Ai acumulat în jurul tău o grămadă de lucruri: evantaie, cărți poștale, flacoane, coliere atârnate pe pereți. Dar fiecare obiect văzut de aproape se dovedește a fi special, într-un mod neașteptat. Relația ta cu obiectele e confidențială și selectivă: numai lucrurile pe care le simți ca fiind ale tale devin ale tale; e o relație cu latura fizică a lucrurilor, nu cu o idee intelectuală sau afectivă care se substituie actului de a le vedea și de a le atinge. Când devin ale tale, marcate de posesia ta, obiectele nu mai au aerul de a fi acolo din întâmplare, ci asumă o semnificație ca parte a unui discurs, ca memorie făcută din semnale și embleme. Ești posesivă? Poate nu există încă elemente suficiente pentru a spune așa ceva: deocamdată, se poate spune că ești posesivă cu tine însăși, ca să te legi de semne în care descoperi ceva din tine, temându-te să nu te pierzi o dată cu ele".⁶ Discuția nu este una de dată recentă. Poate mai "tradițional", Marcel, unul din personajele lui Proust, se identifică explicit cu lucrurile familiare lui, astfel încât ele își justifică prezența încă din primele clipe ale zilei: "... imaginea întrevăzută confuz, a lămpilor de petrol, apoi cea a cămășilor cu guler răsfrânt, compuneau, din nou, puțin câte puțin, trăsăturile originale ale eului meu. Poate că imobilitatea le este impusă lucrurilor din jur de certitudinea noastră că sunt ele și nu altele, de imobilitatea gândului nostru față de ele".⁷ Mai târziu, în perioada interbelică, aceeași Virginia Woolf adăuga ceva asemănător: "... forma obiectului deștepta, grație jocului fanteziei, o amintire străveche, dar nespuse de stăruitoare...".⁸ Așa se năștea muzeificarea cotidianului, tendința, considerată cam "populistă", de a păstra totul, anulând, prin lipsa de criterii, orice ierarhie valorică. Aparent excesivă, ea se practică astăzi pe scară largă datorită senzației că timpul nu mai are "greutate", că se scurge prea ușor, fără să mai fie înregistrat cu adevărat ca trecut, ca istorie de manual, în sensul unei imagini stabile din care să ne recuperăm conștiința de sine ori de câte ori nu mai suntem siguri de ea. Ne socotim solidari cu suvenirurile din jurul nostru pentru că îmbătrânesc alături de noi, pentru că ne împrumută ceva din senectutea lor mult mai longevivă și ne ajută să adăugăm unui trecut prea vechi o nostalgie nouă. Este o înclinație manifestată, cu acuitate, încă din secolul XIX. În "Béatrix", Balzac deplângea crepusculul vechii Franțe

⁵ Eugen Uricaru, *Jocul cu posibilul*, postfață la Italo Calvino, *op. cit.*, p. 159-160.

⁶ Italo Calvino, *Dacă într-o noapte de iarnă un călător*, trad. Anca Giurescu, București, Editura Univers, 1999, p. 146.

⁷ Marcel Proust, *În căutarea timpului pierdut*, vol. I, trad. Radu Cioculescu, București, Editura pentru literatură, 1968, p. 6.

⁸ Virginia Woolf, *op. cit.*, p. 123.

care abia mai supraviețuia, ici-acolo, prin Bretania de pildă : "... Astăzi, frumoasele castele sunt vândute, sunt dărâmate. Nimeni nu mai știe dacă va păstra casa patrimonială prin care trece ca printr-un han; pe când altădată, zidind o locuință, se lucra, se credea măcar că se lucrează pentru o familie eternă. De aici frumusețea castelurilor. [...] Oricine va gândi că lucrurile au dominat ființele. Există monumente a căror influență este vizibilă asupra persoanelor ce trăiesc în preajma lor. E greu să fii necredincios în umbra unei catedrale ca aceea din Bourges. Când sufletului i se reamintește pretutindeni, prin imagini, moștenirea lui, nu este prea ușor să nu te supui ei. Așa era credința bunilor noștri, pătăsită de o generație ce nu mai are nici însemne, nici distincții, și ale cărei obiceiuri se schimbă la fiecare zece ani. Nu vă așteptați oare să-l găsiți pe baronul de Guaisnic cu o spadă în mână, sau totul aici este minciună?"⁹ Sub impactul industrializării, englezii au cultivat un paseism aparte, din care vedem că viața cotidiană, îndeosebi cea rurală, produce experiențe, autoreprezentări și alterități care, transmise de la o generație la alta, influențează felul cum diversele grupuri sociale se înscriu în durată, explicându-și astfel evoluția, acțiunile, statutul, valorile. Cartea lui Thomas Hardy, "Depart de lumea dezlănțuită", apăruse pentru prima oară în 1874. După două decenii, cu prilejul unei alte editări, autorul recunoștea că "... satul care poartă numele Weatherbury, scena acestei povestiri [...] ar fi, poate, greu de reconstituit, în oricare dintre locurile de astăzi [...]. Biserica a rămas, din fericire, intactă și nerestaurată, la fel și câteva din casele vechi; dar fosta fabrică de malț, care fusese pe vremuri una din caracteristicile parohiei, a fost dărâmată în răstimpul acestor douăzeci de ani. Același lucru s-a petrecut și cu majoritatea căsuțelor cu lucarne și acoperișuri de paie care erau, odinioară, date în folosință pe viață. [...] Schimbarea ce se află la rădăcina acestor stări de lucruri se datorează recentei înlocuiri a clasei țăranilor legați de pământ, continuatori ai vechilor tradiții și obiceiuri locale, printr-o populație de lucrători mai mult sau mai puțin stabili, ceea ce a dus la o întrerupere a continuității istoriei locale, fapt mai dăunător ca orice perpetuare a legendei, folclorului, unor relații strânse între oameni și dezvoltării unor individualități aparte. Toate acestea reclamă, ca o condiție indispensabilă de existență, atașamentul generațiilor față de peticul de pământ pe care au văzut lumina zilei".

Astfel ne dăm seama de ce producem tot mai multe obiecte, neputându-ne opri să ne considerăm vinovați față de ele¹¹. Mai ales că intervalele de efervescență patrimonială sau de simplă nostalgie succed, de obicei, unor perioade când se exaltă prea mult tinerețea, noutatea și schimbarea, iar vechiul este persecutat prin asocierea lui cu decrepitudinea biologică. Încercăm, prin urmare, să ne relativizăm responsabilitatea definindu-ne mai puțin ca niște creatori și mai mult ca succesori ai lucrurilor, ca simplii lor descendenți.

Motivațiile sunt complexe și contradictorii: deși unele sunt noi, cred unii, ne copleșesc deja cu vechimea lor viitoare, cu faptul incontestabil că ne vor supraviețui; investim în obiecte, opinează alții, nu pentru că acestea, prin rezistența lor fizică, ar dura mai mult și ne-ar perpetua simbolic propria viață, ci pentru că sunt și ele marcate de uzură și le atribuim cicluri de viață aidoma cu ale noastre; nu imortalitatea lor materială

⁹ Honoré de Balzac, *Béatrix. Eugenie Grandet*, trad. Haralambie Grănescu, Cezar Petrescu, București, Editura Cartea Românească, 1981, p. 19-20.

¹⁰ Thomas Hardy, *Depart de lumea dezlănțuită*, trad. Eugenia Popescu-Câncea și Bianca Zamfirescu, București, Editura Rao, 1996, p. 10-11.

¹¹ Paula Findlen, *The Modern Muses. Renaissance Collecting and the Cult of Remembrance*, in Susan A. Crane (ed.), *Museums and Memory*, Stanford University Press, 2000, p.177-178.

ne-ar preocupa așadar, ci ideea că, în ciuda vieții prelungite pe care o au, împărtășesc la un moment dat aceeași soartă cu a noastră.

Se știe că în epoca noastră, a unei civilizații atât de avansate, intrarea unui individ în "lumea bună" nu este semnalată prin limuzine, vile ori alte bunuri de acest gen, ci de cumpărarea câtorva antichități, de interesul pentru colecționarea operelor de artă. Ne întrebăm atunci: dacă sunt atâtea metode de a ne etala prestigiul social, de ce preferăm să îl semnificăm prin trecut?¹² Putem răspunde că sângele, nașterea și titlurile pierzându-și în secolul XIX valoarea ideologică, a rămas ca echivalentele lor materiale, înnobilate de bătrânețe, să ne certifice excelența.¹³ Conturând portretul bunicii sale, Proust e mult mai convingător în explicațiile date: "Chiar când era obligată să facă cuiva vreun dar, zis folositor, când avea să dăruiască vreun fotoliu, tacâmuri, un baston, le căuta «antice», ca și cum [...] ele păreau mai degrabă dispuse să ne povestească viața oamenilor de altădată, decât să slujească nevoilor noastre. [...] Bunica ar fi crezut că e meschin să se ocupe prea mult de soliditatea unei mobile în care se deosebea uneori o înfloritură, un surâs, alteori o închipuire frumoasă a trecutului. [...] Le cumpărase preferându-le altora, așa cum ar fi închiriat mai bucuroasă o proprietate în care ar fi existat vreun porumbiar gotic sau vreunul din acele lucruri vechi care exercită o influență fericită asupra minții, dându-i nostalgia unei călătorii imposibile în timp".¹⁴

Gustul pentru lucrurile vechi se înrudește cu pasiunea de a colecționa, între cele două subzistând afinități adânci: regresivitatea narcisistă în vremurile de odinioară, eludarea timpului, stăpânirea imaginărilor a nașterii și a morții.¹⁵ Cu toate acestea, în mitologia obiectului vechi trebuie să distingem două aspecte: nostalgia originilor și obsesia autenticității.¹⁶ În primul caz, se concretizează curiozitatea anxioasă față de propriile începuturi: lucrul învechit este fetișizat pur și simplu pentru că a supraviețuit multă vreme, dincolo de limitele longevității umane, devenind astfel semnul unei vieți anterioare, imemoriale. În al doilea caz, exigența de autenticitate apare dintr-o puternică nevoie de certitudine. Valoarea simbolică a obiectului artizanal survine din faptul că a trecut prin mâna unui artist celebru, munca, respirația, amprentele lui fiind "înscrise" încă în el. Fascinația lucrului creat, unic, provine din ideea că el înmagazinează clipa ireversibilă, irepetabilă, a concepției sale.¹⁷ Rezumând, putem afirma că nostalgia originilor și căutarea autenticității sunt *alibi*-urile aspirației de a avea temeiul în tine însuși și de a fi, totodată, altundeva.¹⁸

În aparenta indiferență a lucrurilor, iubim și urâm viața care merge mai departe, fără a renunța vreodată la pretenția că ne stă în puteri să îi influențăm cursul. Nu degeaba cerem obiectelor să ne multiplice amintirile, să încetinească trecerea anilor. Cu ajutorul lor ne verificăm relația cu timpul, cu vârstele noastre succesive, cu ceea ce am fost sau pretindem că am fost odată. Le cerem să ne sustragă viitorului, să ne alunge spaimile, să ne stabilizeze trăirile, să redea vremuri pierdute, spre a deveni, fie și pentru moment, altcineva, mai apropiați de noi înșine. "Vrem să ne revenim de pe urma agresiunii timpului și ne comportăm ca și cum el n-ar exista – iată figura care de la Chateaubriand încoace se repetă mereu, sublinia Ernst Junger."¹⁹

¹² Jean Baudrillard, *Sistemul obiectelor*, trad. Horia Lazăr, Cluj, Editura Echinox, 1996, p. 56.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Marcel Proust, *op. cit.*, p. 51-53.

¹⁵ Jean Baudrillard, *op. cit.*, p. 51.

¹⁶ *Ibidem*, p. 51.

¹⁷ *Ibidem*, p. 52.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Ernst Junger, *Cartea ceasului de nisip*, trad. Viorica Nișcov, Iași, Polirom, 2001, p. 75-76.

Dacă praful din locuințele noastre moderne ne supără, în casele marcate de vreme depunerea lui ne dă măsura nemișcării lucrurilor. Iar dacă mutăm unul, la întâmplare, firele de praf îi păstrează puțin contururile, suplinindu-i vremelnica absență. Cu aceste ocazii inhalăm, o dată cu aerul stătut, o certă încăpățănare de a exista a vechiturilor și un fel de încremenire, de omogenitate a timpului. Recunoaștem așadar acel sentiment pe care îl încercăm ori de câte ori revenim, după mulți ani, într-o astfel de încăpere, regăsind un lucru exact acolo unde îl lăsasem. Sperând în cât mai multe asemenea reîntâlniri, adică în prelungirea biografiei noastre pe seama trecutului, reacționăm extrem de negativ atunci când micile depozite de amintiri sunt periclitare. Acest drept la eternă reîntoarcere este fundamental pentru noi, căci persoane și epoci sunt reconstituite mereu din obiecte care, palpabile și, deci, mai credibile decât orice altă demonstrație, stau mărturie în lipsa actorilor titulari. Din sus pomenita substituie rezultă schimburile de însușiri dintre indivizi și lucruri: noi le împrumutăm propriile calități și, invers, ele cedează oamenilor câteva din proprietățile care le caracterizează. Impresionat de vânzarea mobilierului lui Victor Hugo, atunci exilat, Théophile Gautier spunea, în 1852: "Nimic mai trist pe lume decât vânzarea unor lucruri după moartea stăpânului. [...] Mobilele ce mai păstrează încă pecetea vieții, cărțile lăsate deschise pe vreo masă, ca și cum lectura ar urma să fie reluată mai târziu; pendulele cu limbile oprite acolo unde erau când ochii stăpânului au citit ultima oră; portretele străbunicilor sau ale unor ființe și mai dragi încă; tablourile ce constituie mândria unei case, micile obiecte domestice, ce dau fizionomia unui interior, toate se împrăștie, precum frunzele luate de vânt, în toate părțile și, pierzându-și semnificația pe care le-o dădea faptul că erau la un loc, pleacă spre a începe aiurea o altă existență, devenind amintiri șterse, hieroglife de aici încolo indescifrabile. Cât de trist e un asemenea spectacol, atât de bogat în idei lugubre și în reflecții amare! Dar și mai tristă și mai greu de privit este vânzarea mobilierului unui om în viață, mai ales când acest om este Victor Hugo, cel mai mare poet al Franței..."²⁰ Mai mult, deși se spune că lucrurile sunt încărcate de personalitatea celor care le-au deținut odinioară, nu încetăm să descoperim în ele trăsături ale propriei persoane, ale colectivității de apartenență. Cel puțin așa reiese din cartea lui Jesus Moncada, "Râuri care duc în cer", unde se evocă orașul Mequinsa, o așezare de mineri și luntrași, de pe malul stâng al Ebrului, înghițită în 1971 de apele lacului de acumulare de la Ribarroja. Autorul insistă pe ultimii ani, dominați de evacuarea lucrurilor vechi din casele părăsite – ritual care preceda demolarea și aduna, la acest spectacol funebru, întreaga comunitate: "Fiecare dăruire era precedată de momentele sfâșietoare în care din casa desemnată trebuia să fie scos afară fiecare obiect pentru ca zidurile să cadă pradă mașinilor complet despuiate. Operațiunea scotea la iveală tot felul de lucruri surprinzătoare; până și proprietarii care conviețuiseră cu ele ani în șir fără să le bage în seamă, tocmai pentru că le aveau mereu sub ochi, le descopereau atunci cu stupeoare."²¹ Vederea vechiturilor năștea comentarii, amintiri "fie numai și pentru faptul că adeseori ele puneau în lumină fragmente din istoria așezării"²². Iar din această obediență față de lucruri tresăreau imediat reflexele identitare, scoaterea lor în stradă dezvăluind ceva din intimitatea, din anatomia unui spațiu privat, din felul de a fi al unui individ. În acest caz, lucrurile compun, retrospectiv, imaginea socială a proprietarului.

²⁰ Théophile Gautier, *Istoria romantismului*, vol. I, trad. Mioara și Pan Izverna, București, Editura Minerva, 1990, p. 86-87.

²¹ Jesus Moncada, *Râuri care duc în cer*, trad. Mianda Cioba, București, Editura Univers, 1997, p. 66.

²² *Ibidem*.

Dar toate acestea nu înseamnă că le și iubim, căci principală funcție a vestigiilor este să suplinească niște absențe, să le disimuleze în cel mai bun caz. Cu toate că le dăm puterea de a ne tăia retragerea din viață, în podurile cu vechituri nu aflăm uneori decât ecoul trist al omului de altă dată: lucrurile ne părăsesc făcând din bătrânețe suprema singurătate, conchidea, resemnat, Borges.²³ Avem, este adevărat, impresia că prin mijlocirea artefactelor reintrăm în posesia tuturor amintirilor, că le aducem acasă. De fapt, atunci când rememorăm ceva, nu ne întoarcem, pur și simplu, pe urma propriilor pași pentru că drumul este, fatalmente, altul, "cîtit", investit simbolic mereu altfel. "Baudelaire evocă o casă nelocuită plină de clipe care au murit și ele. Ajunge oare să deschizi o ușă, să destupi o sticlă, să iei din cui o haină veche pentru ca un suflet să revină pentru a o locui?".²⁴ Într-adevăr, remarcând că "Parisul se transformă; eu, cu melancolie,/ Păstrez ce-a fost! Palate noi, schele, mari clădiri,/ Vechi cartiere, toate devin alegorie",²⁵ poetul "Florilor răului" sugera, în contradicție cu contemporanii săi, ceva cu totul diferit față de ideile mai sus menționate: memoria nu reprezintă, ca interiorizare subiectivă, o simplă contrapondere la realitatea exterioară alegorizată; cea din urmă nu dispare brusc odată cu trecerea în universul interior; în universul citadin, tendința ei este de a se face simțită prin aglomerarea indiferentă a obiectelor, subliniind astfel intensitatea alienării noastre.²⁶ În poezia "Lebăda", disonanța dintre realitatea exterioară a ruinelor și simbolul mitic, detașat de această realitate, duce la apariția unei noi ordini poetice, moderne, al cărei temei nu se mai găsește în reproducerea picturală a concretului ci în limbaj și pură imaginație.²⁷ Universul obiectelor baudelairene este unul al resemnării, plictisului, înstrăinării de sine. Ele nu mai au semnificații, nu mai trimit nicăieri, fisurându-și profilurile sub apăsarea propriei lor greutate: "O scenă, lângă Luvru, gândirea mi-o încarcă",²⁸ se plînge poetul. Obiectele nu mai gestionează raporturile cu propria persoană, cu timpul sau cultura istorică de moment. Amuțite, înconjură omul cu tăceri ostile, făcând din el captivul unei lumi fără scopuri. Personaje de sine stătătoare în proza secolului XX, lucrurile sunt indicatoarele exceselor de biografie. Ele ne confiscă, subminându-ne ținerile de minte, "poluându-ne" identitatea. Victime ale unei epidemii de amnezie, oamenii din romanul "Un veac de singurătate" cunosc uitarea ca spațiu al nedeterminării, ca imposibilitate de a ne recunoaște în relația cu ceva sau altcineva. Eroii lui Gabriel Garcia Marquez își tratează "afecțiunea" punând etichete lucrurilor, apoi precizându-le, tot în scris, utilitățile: "... după câteva zile observă că-i era greu să-și reamintească aproape toate obiectele din laborator. Și atunci însemnă pe fiecare dintre acestea numele respective, așa fel încât era suficient să le citească pentru a le identifica. Atunci când tatăl său îi împărtăși neliniștea că uitase chiar și evenimentele cele mai însemnate din copilăria sa, Aureliano îi explică metoda lui, iar José Arcadio Buendia o puse în practică în toată casa și, mai târziu, o impuse satului întreg. Cu o pensulă muiată în cerneală însemnă toate lucrurile pe numele lor: *masă, scaun,*

²³ Jorge Luis Borges, *Frumusețea ca senzație fizică*, trad. Valeriu Pop, București, Editura Paidia, 1998, p. 86.

²⁴ Carlos Fuentes, *Instinctul lui Inez*, trad. Cornelia Rădulescu, București, Editura Humanitas, 2002, p. 11-12.

²⁵ Charles Baudelaire, *Florile răului*, trad. Al. Cerna-Rădulescu, București, Editura Eminescu, 1999, p. 133.

²⁶ Hans Robert Jauss, *Experiență estetică și hermeneutică literară*, trad. Andrei Corbea, București, Editura Univers, 1983, p. 374.

²⁷ *Ibidem*, p. 373-374.

²⁸ Charles Baudelaire, *op. cit.*, p. 133. Ne este greu, totuși, să înțelegem de ce cuvântul "lourds" din varianta franceză, însemnând "grele" în sensul fizic al cuvântului, a fost tradus de Al. Cerna-Rădulescu prin "tari", ceea ce modifică automat înțelesul versului.

ceasornic, ușă, zid, pat, castron.[...] Încetul cu încetul, studiind resursele nesfârșite ale uitării, își dădu seama că va putea veni ziua când vor recunoaște fiecare lucru grație inscripției sale, însă nu-și vor reaminti la ce servesc. Se făcu atunci mai explicit. [...] Au continuat să trăiască astfel într-o lume fugară, deocamdată ținută în cuvinte, dar care n-avea să întârzie să le scape fără întoarcere de îndată ce vor fi uitat însuși înțelesul scrierii”²⁹. Mania de a inventaria lumea, de a nu lăsa nimic fără nume nu ajută la recuperarea realității ci la o delirantă înmulțire a analogiilor cu aceasta: obiectele definite în funcție de accepțiile fiecărui sătean din Macondo deschideau calea universurilor paralele, nesituate, uituce. Refuzând înscrierea în durată, această viziune nu se va integra preocupărilor noastre. Dar nu puțini sunt cei care, nu atât de radicali, consideră, pur și simplu, că obiectele prea pline de trecut nu fac altceva decât să acutizeze atât conștientizarea scurgerii dureroase a deceniilor, cât și înstrăinarea de istoria părinților noștri. De aici rezultă indiferența care le însoțește degradarea ori asiduitatea cu care sunt obligate să corespundă gusturilor prezente.

Contextul socio-mental care favorizează fetișizarea artefactelor s-ar rezuma la următoarele coordonate: a) sentimentul unei deveniri istorice prea accelerate; b) pierderea familiarității cu trecutul; c) perceperea timpului modern ca fiind doar cotidian și, implicit, frustrarea că prizmăm o istorie făcută de alții, niciodată de noi, epigonii; d) criza modernă a subutilizării individului, convins că părăsește istoria prea anonim, că societatea nu îl remarcă, nu îl valorifică și că trebuie să ia pe cont propriu prezervarea sinelui; e) riscul de a ne slăbi puterea de asemănare, de comparație sau de identificare cu epoci anterioare; f) raportarea anacronică la vremuri legendare cu care forțăm contemporaneitatea prin felurite modalități de regresie în timp; g) sentimentul de vinovăție față de acele istorii glorioase ori pitorești la care nu am luat parte, dar a căror memorie este, în schimb, amenințată cu extincția; h) preschimbarea trecutului din simplu precedent ori model prestigios în moștenire de salvat; i) folosirea paseismului inerent conservării patrimoniului ca discurs antimodern, antiindustrial; scoaterea din dezbaterile publice a unor subiecte delicate prin descoperirea valorii lor patrimoniale și transformarea lor în amuletă (de exemplu salvarea artei monarhice franceze, în timpul Revoluției, sub titlul de valoare națională); realitatea că elementele de patrimoniu pretind o anumită pietate, o tăcere *sui generis* în jurul istoriei lor reale, de unde și pericolul de a înlocui *investigarea* trecutului cu *teaurizarea*, cumulara lui într-o indistinție respectuoasă, anticameră a ignoranței și uitării; j) perceperea istoriei prin analogie cu finitudinea obiectelor: ele ne dau imaginea unui trecut încheiat, ușor de recapitulat și dominat cu ajutorul artefactelor care îl *simbolizează* numai, fără a-l povesti, fără a-l *reconstitui* în amănunțime; k) antiteza dintre realizările cantitative ale științei moderne și unicitatea creațiilor artistice; l) ambivalența ideii de *datorie*: pe de o parte măgulitoare, căci o dată asumată ne acreditează drept continuatori, oferindu-ne o biografie și niște strămoși de seamă; pe de altă parte, greu de onorat pe măsură ce timpul se refugiază cel mai adesea în lucruri, tot mai multe și ele.

Istoricitatea obiectelor. Scurtă retrospectivă

La început a fost liturghia, ritualul prin care se recupera un *illo tempore*, ulterior modelul cultural prescurtat sub numele Antichitate, ceva mai târziu respectul romantic față de tradiții inițial ignorate, cele medievale, apoi monumentalizarea modernă a

²⁹ Gabriel Garcia Marquez, *Un veac de singurătate*, trad. Mihnea Gheorghiu, București, Editura Rao, 1995, p. 47-48.

cadrelor de viață cotidiană, familială, și, în cele din urmă, teama de a nu pierde toate acestea. Faptul patrimonial se naștea, cu certitudine, la sfârșitul secolului XVIII, odată cu despărțirea clară a prezentului de trecut și cu recunoașterea celui din urmă ca "țară străină", cu care nu mai suntem în stare să stabilim vreo continuitate, o "vecinătate" oarecare. Situația s-a perpetuat în secolul XIX, unul al conștientizărilor și primelor luări în evidență cu gândul la conservare, pentru ca secolul abia încheiat, al XX-lea, să consacre adevăratele politici culturale ale patrimoniului.

Pentru umaniștii secolelor XV-XVI monumentele doar confirmau sau ilustrau scrierile autorilor greci și romani. Ca valoare probatorie însă, statutul vestigiilor era cu certitudine inferior textelor care mențineau autoritatea necondiționată a cuvântului scris. Anticarii veacurilor XVII-XVIII nu aveau aceeași încredere în cărți sau manuscrise, considerând că trecutul se dezvăluie cel mai sincer, nemijlocit, prin mărturiile sale involuntare: opere de artă sau orice alt produs al civilizației materiale.³⁰ Mutații importante aveau să apară însă în veacul următor, negând într-un fel, apoi recunoscând într-altul, atât importanța științifică a artefactelor cât și atașamentul social față de ele.

Până în secolul XIX, istoria subordonase timpul oamenilor marii deveniri a lumii, incluzându-l într-o cronologie cosmică atotcuprinzătoare sau, invers, extinzând până la cele mai mici fragmente de natură predestinarea umană, evoluțiile ei sub semnul Providenței. Nu se concepușe, prin urmare, decât o istorie plană, lipsită de orice fel de asperități, uniformă în fiecare din punctele ei. Ea antrenase într-un același ciclu toți oamenii și, deopotrivă, toate lucrurile și toate viețile, fiecare fiindă vie sau inertă în parte, până la întruhipările cele mai calme ale Pământului.³¹ În decursul secolelor XVII-XVIII, dominate de clasicism, lumea și omul făceau corp comun în interiorul unei istorii unice.³² Ordinea naturii era gândită sub forma unui tablou în care ființele se succedau imperturbabil, de la un capăt la altul unei înșiruii de stadii evolutive cât se poate de asemănătoare și, deci, greu perceptibile. Or, tocmai această unitate se fracturase la începutul secolului XIX, când avea loc marea bulversare a epistemei occidentale. Se descoperea atunci existența unei istoricități proprii fiecărui lucru sau viețuitoare, definindu-se pentru fiecare forme de adaptare la mediu, apoi viitoare profiluri de evoluție.³³ Secolul XIX abandona ideea unei dezvoltări continue a timpului, fără contradicții, a unei deveniri unitare, omogene, de tip providențial a întregului Pământ, așa cum o susținuseră oamenii de știință din perioada clasicistă. *Lucrurile*, precizează Michel Foucault, erau primele care își luau în posesie istoria, ieșind din cronologia globală de până atunci.³⁴ La fel se întâmpla cu natura și limbajul. Prin fragmentarea continuității fără fisuri a cunoașterii clasice, prin replierea fiecărui domeniu astfel eliberat exclusiv în jurul propriei lui deveniri, omul se găsea complet "dezistoricizat", lipsit momentan de o istorie numai a lui.³⁵ Căci în veacurile anterioare, timpul istoric îi venise omului din alte părți decât din el însuși astfel încât el nu se putuse constitui ca subiect de cercetare decât suprapunând istoria naturii, istoria lucrurilor și istoria cuvintelor.

Pasagerii corabiei lui Noe nu mai erau acum arhetipurile contemporaneității, ci doar îndepărtații ei strămoși. De la istoria Facerii tuturor la mica istorie a fiecăruia:

³⁰ Françoise Choay, *Alegoria patrimoniului*, trad. Kazmer Kovacs, București, Editura Simetria, 1998, p. 43.

³¹ Michel Foucault, *Cuvintele și lucrurile. O arheologie a științelor umane*, trad. Bogdan Ghiu și Mircea Vasilescu, București, Editura Univers, 1996, p. 428-429.

³² *Ibidem*, p. 432.

³³ *Ibidem*, p. 429.

³⁴ *Ibidem*, p. 430.

³⁵ *Ibidem*.

această nouă împărțire îl lăsa pe om fără un trecut în care să joace rolul principal și îl determina să ceară azil în povestea altor registre ale existenței. Care ar fi consecințele acestor mutații pentru o eventuală istorie a noțiunii de patrimoniu? Gândirea modernă instaura o altă problematică a originii, deosebit de complexă, unde din punct de vedere *epistemic*, pozitivist, se făceau eforturi de a reintroduce cronologia omului în cronologia lucrurilor, cu speranța de a restaura unitatea timpului, pierdută la început de secol XIX; dimpotrivă, din punct de vedere *cultural*, social și individual se încerca periodic alinierea, în funcție de cronologia omului, a experiențelor lui cu privire la lucruri.³⁶ O dată cu secolul XIX, omul tindea să formuleze o poveste numai a sa, dar constata repede că nu se putea vorbi de așa ceva decât pe fondul unei istorii deja constituite, a obiectelor cu sau fără forme precis conturate, asupra cărora nu avea nici o putere.³⁷ Covârșit de solida anterioritate a lucrurilor, recent emancipate din punctul de vedere al abordării științifice, omul se văzuse lipsit de o origine certă. Era în mod firesc sedus de ideea *originilor*, dar nu putea vorbi decât de o istorie a *începuturilor* sale, adică de primele urme ajunse la noi, cele care îi atestă prezența în istorie. Prin bunăvoința obiectelor omul își căuta asiduu „adevărată” origine, dar nu reușea decât să o împingă și mai departe, în timp, mulțumit, totuși, de faptul că își prelungește genealogia. Obiectele promit doar acele obârșii, dar fără a spune totul despre ele, fără a le oferi pe deplin, niciodată. Din acest „șantaj” rezultă dependența față de ele, ascendentul lor față de oameni. De aceea, s-a crezut că modernitatea ne lipsește de peisaje familiare, de acele obiecte care mediaseră, până nu demult, relația cu ancestralele noastre debuturi. Ea agravează problematica originii și întetește preocupările individului de a nu pierde contactul cu ea. Astfel explicăm atât fidelitatea reinnoită față de lucruri cât și cele două valori importante de nostalgie care caracterizează sensibilitatea europeană postnapoleoniană și apoi la cumpăna secolelor XIX-XX.

În ciuda rezistențelor locale, secolul XIX s-a despărțit repede de anticari, în condițiile în care istoria politică și aceea a instituțiilor erau obligate să acorde atenție documentului scris, dezinteresându-se de lumea prea timidă a obiectelor, asiduu investigată de erudiții clasicismului. Din acest motiv, pentru Guizot, ca și pentru cea mai mare parte a istoricilor timpului său, edificiile vechi nu mai contribuie la fundamentarea *cunoașterii istorice*, ci la *ilustrarea* și la slujirea unui sentiment, sentimentul național.³⁸ Se relua astfel, la un alt nivel, una din percepțiile fundamentale ale Renașterii: distincția dintre valoarea *informativă* și aceea *hedonică* a antichităților care, într-un caz, se adresează rațiunii științifice, iar în celălalt, sensibilității estetice.³⁹ Confruntat cu înmulțirea lucrărilor de istoria artei, K. Fiedler își exprima, în manifestele sale din anii 1870, temerea că profeția lui Hegel privitoare la triumful rațiunii asupra sensibilității și instinctului avea să ducă la decesul artei. Dezbaterea reieșea din accepțiile diferite pe care unele noțiuni le conțineau: dacă „antichități” și „anticari” erau luate de ambiguitate, fiind conotate de „cunoaștere”, „istoria artei” și „istoric al artei” erau conotate de „artă” mai mult decât de „istorie”. La rândul lor, personalități franceze ca Balzac, Merimée ori Viollet le Duc se arătaseră deja îngrijorate de posibilitatea ca această confuzie între *cunoașterea* și *experimentarea* artei să se permanentizeze în dauna celei din urmă.⁴⁰ Dezvoltându-se ca reacție la pozitivism și, poate, ca substitut al devoțiunii religioase,

³⁶ *Ibidem*, p. 390.

³⁷ *Ibidem*, p. 387.

³⁸ François Choay, *op. cit.*, p. 95.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 96.

noul cult al artei sprijinea așadar eterna reîntoarcere la artefacte. În secolul XIX, documentul obținuse, într-adevăr, o întâietate indubitabilă în fața monumentului. Simultan, ultimul beneficia de reorientarea atenției de la istoria artei la trăirea emoțională a formelor, răstălmăcire susceptibilă să readucă obiectele în prim plan, dar nu din perspectivă *cognitivă*, ci *estetică*. Era o redimensionare de ordin sensibil care aprecia monumentul din alt unghi de vedere, diminuându-i valoarea probatorie în favoarea celei simbolice.

Percepându-ne de obicei istoria în lectură identitară, doar ca un ceva persistent în prezentul nostru,⁴¹ vedem în vestigii niște martori oculari în stare să *autentifice* un trecut oarecare. Dobândim astfel iluzia contemporaneității cu un moment istoric anume, iluzie care ne permite să suprapunem cunoașterea prin "urmă", prin rămășițele lăsate de oameni de-a lungul timpului, celei prin observație directă. Din perspectiva anticarilor, artefactele democratizau interpretarea istoriei, aducând-o la îndemâna oricărui visător dornic să pună ordine printre milenii. Colecțiile și inventariile cu caracter particular sau civic ajutau oamenii obișnuiți să perpetueze mici tradiții, să îmbine ceea ce li se părea familiar, cu ceea ce trecea drept *venerabil*.⁴² De vreme ce bătrânețea lucrurilor se vindea așa de bine, ideea de *moștenire* rămânea una din expresiile cele mai cunoscute ale eficienței trecutului: unul perceput ca fuziune între ideea de *tradiție*, care ne definește drept succesori ai unor înaintași de marcă și ideea *datoriei*, a obligației de a perpetua zestrea primită.⁴³ "A prezerva și a venera" a fost deviza multor familii, generații, orașe, pentru că ea punea în gardă contra tuturor seducțiilor vieții cosmopolite, mereu animată de *noutate*.⁴⁴ Oricât ar părea de ciudat, această valoare intrinsecă modernității a dat un alt contur și discursurilor asupra conservării artefactelor. Cerându-se artei secolului XX să nu preia nimic din operele anterioare, valoarea noutății era proclamată ca monopol al prezentului și separată brutal de valoarea vechimii, considerată un atribut exclusiv al trecutului. Dar dacă *valoarea rememorării* ținea, ideatic, la perenitatea începuturilor, a stărilor originare, dacă *valoarea istorică*, mai lucidă, voia să oprească orice degradare începând cu momentul intervenției de salvare, *valoarea vechimii* se întemeia exclusiv pe acceptarea decrepitudinii în numele autenticității.⁴⁵ De altfel, această *valoare a vechimii* tindea să se substituie, în secolul XX, *valorii istorice*, cea care dominase epistemologia secolului XIX.⁴⁶ Funcției de *informare*, de instruire, date documentului în "secolul istoriei", îi urma funcția de *garant*, de sprijin al unei identități,⁴⁷ atribuită probei materiale în veacul următor. Știind că aprecierea vechimii se bazează mult pe afectivitate, cultul monumentelor se cuvine judecat pe fundalul triumfului progresiv al subiectivității, atrasă mai mult de semnele vulnerabilității, de analogiile dintre extincția organismului uman și erodarea trupului de piatră al cetăților, de disoluție în genere și nu de dovezile "singularității obiective" a mostrei.⁴⁸ Noua subiectivitate căuta într-un lucru de demult nu un "izvor", o noutate cât se poate de stranie, o provocare de a ne-o explica, ci o confirmare a istoriei deja cunoscute din familie, o "ogindă" în care ne recunoaștem. "Documentul" se preschimba de multe ori în "suvenir". Întors pe toate fețele, miza lui

⁴¹ Paul Ricœur, *Temps et récits*, tome II, Paris, Éditions du Seuil, 1984, p. 255.

⁴² *Ibidem*, tome III, p. 439.

⁴³ *Ibidem*, tome III, p. 412.

⁴⁴ *Ibidem*, tome III, p. 428.

⁴⁵ Dominique Poulot, *Le patrimoine universel: un model culturel français*, în "Revue d'histoire moderne et contemporaine", janvier-mars 1992, p. 47.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Paul Ricœur, *op. cit.*, tome II, p. 213-214.

⁴⁸ Dominique Poulot, *op. cit.*, p. 47.

nu mai era dată de *investigație* ci de *fidelitate*. Uneori cea din urmă este un simptom al voinței de conservare. Alteori, dimpotrivă, trezește o specie anume de pietate, care preferă intervenției contemplarea melancolică a decrepitudinii în curs: bun prilej de glose despre cât de trecătoare-i lumea și mai ales de reflecții anistorice despre necesitatea ciclurilor “naștere-moarte”.⁴⁹

A scrie despre nenumăratele ipostaze ale ideii de patrimoniu înseamnă să reabilităm istoricitatea obiectelor numite astăzi *semiofori*, adică a artefactelor vizibile investite cu diverse semnificații. Ele sunt destinate uneori să înlocuiască, să completeze ori să prelungească un schimb de cuvinte, alteori să păstreze o urmă, făcând vizibil și stabil ceea ce altfel am ști numai din auzite.⁵⁰ În măsura în care se substituie unor entități vizibile pe care le indică, le amintește, un semiofor este făcut pentru a fi privit în cele mai mici detalii, transformându-și destinatarii în spectatori.⁵¹ Astfel se explică atât importanța dată materialelor și formelor susceptibile să atragă și să fixeze privirea, cât și ierarhiile care reies de aici.⁵² Felul cum arată un obiect nu ține de o simplă aparență ci de obligația lui de a reda ceea ce nu vedem cu ochiul liber, de a se manifesta ca semnificant palpabil al unui semnificat inaccesibil simțurilor comune: divinitate, sentiment univers pierdut. Semioforul este suportul unui *semn*. Eforturile de a-l sustrage dau înălț contextului și uzajului cotidian, de a-i da o altă funcționalitate și apoi de a-l conserva, traduc teama de a evita o criză de semnificare, de comunicare cu destinatarii sau prin degradarea simbolului pe care semioforul îl conține.

Amuzegul anticarilor. Metode de lucru actuale

Punând accentul nu pe înșiruirea faptelor trecutului ci pe eventualele lor semnificații, istoria culturală caută în cel mai banal document acea subiectivitate comună prin care o societate se definește la un moment dat. Pentru a descifra acest cod cultural, adepții acestui gen de cercetare se interesează de ceea ce pare ascuns printre rânduri, de lucruri de la sine înțeluse într-o epocă anume și tocmai de aceea nerecunoscute, recunoscute explicit. Nu întâmplător, aceste sondaje sunt comparate cu o dezvoltare a negativului.⁵³ Informația cea mai interesantă poate fi găsită în ceea ce nu se spune, în ceea ce oamenii trecutului nu afirmau despre ei înșiși. Altfel spus, cele mai prezente și mai definitorii trăsături rămân necunoscute epocii însăși, neputând fi reperate decât după ce respectiva perioadă s-a sfârșit. Ca să exemplificăm, istoria culturală nu îl lecturează astăzi pe Gibbon ca pe un istoric al Imperiului roman, preferând să vadă în opera lui o elocventă meditație asupra declinului implacabil al tuturor ambițiilor umane.

În științele sociale orice metodă are cel puțin un neajuns. Important nu e să găsim, deci, varianta cea mai eficientă, căci este doar un ideal, ci obiectul de cercetare cel mai “deschis” către aceasta, cel mai potrivit să o pună în valoare. Deci, nu recuperăm realități trecute cu o metodă infailibilă, care să funcționeze de la sine: mai curând “apropiem” realul de metodă, alegând și delimitând cu multă grijă acel segment de istorie capabil să “dialogheze” cel mai bine cu metodologia avută la dispoziție. Alegerea cât mai precisă a subiectului de investigat este mult mai importantă, căci ea determină

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Krzysztof Pomian, *Histoire culturelle, histoire des sémiophores*, în Jean-Pierre Rioux, Jean-François Sirinelli (eds.), *Pour une histoire culturelle*, Paris, Editions du Seuil, 1997, p. 83.

⁵¹ *Ibidem*, p. 83.

⁵² *Ibidem*, p. 83-84.

⁵³ Georges Duby, *Orientări ale cercetărilor istorice în Franța. 1950-1980*, în *Evul mediu masculin. Despre dragoste și alte eseuri*, trad. Constanța și Stelian Oancea, București, Editura Meridian, 1992, p. 273.

de fapt și preferința pentru o strategie de lucru oarecare. În ceea ce o privește, istoria culturală a patrimoniului își propune să știe cum sunt trăite obiectele,⁵⁴ la ce nevoi răspund ele, în afara celor cotidiene, ce structuri mentale se întrepătrund cu structurile funcționale, contrazicându-le, și ce sistem cultural se legitimează prin importanța pe care o societate o dă lucrurilor. Nu se interesează de utilitatea sau de clasificarea lor, ci de modalitățile prin care oamenii intră în legătură cu ele, de conduitele și relațiile interumane ce rezultă de aici.⁵⁵ De exemplu, configurația mobilierului este, potrivit lui Jean Baudrillard, imaginea fidelă a structurilor familiale și sociale ale unei epoci. Ținându-se cont de tendința noastră de a trata lucrurile ca și cum ar avea suflet, istoria culturală pornește de la prezumția că obiectele au ca funcție principală personificarea relațiilor umane, trasând, în spațiul pe care îl împart între ele, limitele unei configurații simbolice: copilăria, relațiile de putere din familie, soluțiile de a escamota îmbătrânirea, legăturile afective și permanențele unor grupuri destrămate dar reconstituite mai apoi de generațiile următoare.⁵⁶ Adevărata dificultate în istoria ideilor patrimoniale constă în imposibilitatea de a semna o evoluție unitară a conceptelor. Din păcate, socialul, științificul și politicul converg rareori, contradicțiile, conviețuirile, contratiimpul și anacronismele alcătuind principala constantă a fenomenului în discuție. După cum am arătat deja, dacă din punct de vedere social, la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, vechimea și nostalgia erau la mare căutare, din punct de vedere științific lucrurile stăteau aproape invers. De mare folos pentru interpretarea noastră ar fi, deci, permanenta consultare a scrierilor din epocile analizate, care semnalează schimbări mentale ce-i dezbină pe contemporani sau îi diferențiază față de generația precedentă. Ele nu sunt totdeauna corecte dar nouă, aflați la o mare distanță temporală, ne divulgă o dată cu interminabilele polemici, tendințele și valorile aceluia timp, modalitățile de înscriere în durată, lecturile divergente ale istoriei. Faptul că înșiși oamenii epocii conștientizează percepțiile diferite asupra unui fenomen patrimonial și se identifică cu ele, ne poate fi mult mai de folos decât nuanțările poate artificiale aduse de ultima lucrare în domeniu. Dezvoltarea istoriei pozitivistice asigura triumful documentului asupra monumentului plecându-se de la ideea că cel dintâi, colectat aleatoriu, descoperit pur și simplu, fără a cunoaște totdeauna exact intenția cu care a fost creat cândva, ar avea un grad sporit de obiectivitate față de cel de-al doilea, înzestrat cu o finalitate comemorativă clară și, deci, cu un interes explicit de a influența percepțiile posterității.⁵⁷ Această paradigmă nu a împiedicat însă valorizarea sau chiar fetișizarea obiectului vechi care subzista tot atunci, într-o formă sau alta, confruntându-se sau completându-se cu străvechea apreciere a scrisului ca prim depozitar al memoriei colective.

În acest context, noțiunea de monument istoric, de exemplu, nu poate fi desprinsă de un anumit context mental și de o viziune asupra lumii. "A adopta practicile de conservare a monumentelor istorice fără a dispune de un cadru istoric de referință, fără a atribui o valoare anume timpului și duratei, fără a fi așezat arta în istorie este la fel de lipsit de semnificație ca a practica ceremonia ceaiului ignorând sentimentul japonez al naturii, shintoismul și structura niponă a relațiilor sociale, constata Francoise Choay. De unde entuziasme care înmulțesc contrasensurile sau, și mai mult, ascund alibiuri".⁵⁸ Proiectul de conservare a monumentelor istorice și punerea lui în aplicare au evoluat cu

⁵⁴ Jean Baudrillard, *op. cit.*, p. 6.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 11-12.

⁵⁷ Paul Ricœur, *op. cit.*, tome II, p. 215.

⁵⁸ Françoise Choay, *op. cit.*, p. 12.

timpul și nu pot fi disociate de istoria însăși a conceptului. Ea este o invenție occidentală, bine datată. Dar mai trebuie fixate criteriile datării, observa cercetătoarea franceză. Intrarea unui neologism în dicționare marchează, de regulă, recunoașterea oficială a obiectului material pe care îl desemnează. Este însă util să reamintim că această consacrare conține un decalaj cronologic, mai mult sau mai puțin relevant, în raport cu primele folosiri ale termenului și cu apariția, dintr-o dată sau mai îndelung pregătită, a referentului său.⁵⁹ Ca să exemplificăm, putem preciza că expresia "monument istoric" nu a intrat în dicționarele franceze decât în a doua jumătate a secolului XIX dar folosirea sa debutase în 1790 pentru a fi consacrată în 1830, de François Guizot, în raportul unde cerea regelui înființarea funcției de inspector al "monumentelor istorice".⁶⁰ Așadar concluzionăm, ca avertisment metodologic, faptul că *ideea de monument istoric trebuie căutată cu mult înaintea primei utilizări a termenului care îl încorporează*. Oricum, limbajul se recomandă drept principală modalitate de luare în evidență a faptului patrimonial, cerându-ne, implicit, practicarea *analizei de discurs*. Ca orice sistem simbolic care ne precede, el implică împărtășirea unor credințe comune și înțelegerea unor reguli, permițând descifrarea normelor, semnificațiilor vehiculate într-un grup.⁶¹ O îndelungă folosire a unor noțiuni și expresii atestă, atât "paseitatea", apartenența la trecut, cât și adevărea la prezent, la patrimoniul cultural, a unor obiecte pe care cuvintele le consacră, le conservă în memoria colectivă. Pentru Paul Ricœur chiar și imaginația cu care intuim, înțelegem ceea ce ne înconjoară, nu derivă din percepție ci tot din limbaj.⁶² Ea este o *extindere de sens* aidoma metaforei care exprimă un registru al existenței în termenii altuia, echivalându-i.⁶³ Un exemplu de acum celebru pentru publicul românesc este figura de stil utilizată de Mihail Kogălniceanu, în august 1848, la Cernăuți, pentru a argumenta necesitatea unirii Moldovei cu Țara Românească: "cheia boltii fără care s-ar prăbuși tot edificiul național". *Un deziderat politic era tradus în termeni arhitecturali* pentru ca oamenii de atunci să-și poată reprezenta cu exactitate importanța unirii dar prin asociere cu cel mai cunoscut element de rezistență al construcțiilor, cheia de boltă. Inventariind astfel funcțiile metaforei surprindem artificiiile grație cărora realitatea imediată sau acumulată în memorie se transforma în fapt patrimonial. Urmărim, de aceea, proza reflexivă, colecțiile de eseuri, pilde și maxime unde limbajul intim, exonerat de obligația de a convinge pe loc un auditoriu cu pretenții academice, are mai multe posibilități de afirmare, transmițând adevăruri unanim recunoscute.⁶⁴ Dar cu toate că analiza de discurs pare extrem de utilă în contextul în care fiecare investiție patrimonială era însoțită de ample justificări, dificultățile metodologice nu întârzie să apară și aici. Când unul din subiecții studiați aduce în expunerea sa prea multe dovezi, înseamnă că ideea pe care o susținea nu devenise încă ceva de la sine înțeles în epoca sa, adică o mentalitate. Or, dacă argumentarea este prea insistență ne confruntăm mai degrabă cu un discurs, nu cu o stare de spirit, cu o habitudine. Reprezentările aparținând mentalului colectiv se găsesc, de regulă, în afirmații fugare, făcute în trecere, deoarece se considera că cititorul sau publicul nu mai trebuie convins în acel sens. Riscul cel mai mare este dat uneori de prăpastia dintre vorbele și faptele conservatorilor, dintre enunțarea, adoptarea unor legi de protejare a vestigiilor pe de o parte și

⁵⁹ *Ibidem*, p. 14.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Paul Ricœur, *op. cit.*, tom III, p. 458-459.

⁶² *Idem*, *De text la acțiune. Eseuri de hermeneutică II*, trad. Ion Pop, Cluj, Editura Echinoc, 1999, p. 203.

⁶³ *Ibidem*, p. 205.

⁶⁴ Alexandru Dușu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Editura Univers, 1982, p. 172.

întârzierea cu care erau puse în aplicare, dacă nu ignorate cu desăvârșire, pe de alta. Bunăoară, se știe că mulți papi au intervenit, teoretic, împotriva degradării monumentelor antice, a refolosirii lor în scopuri prozaice, dar practic nu încetau să profite de pe urma ruinelor romane, tratate ca simple cariere de piatră pentru noile construcții. Aplicată fără prudență, analiza de discurs ne poate induce astfel judecăți și cronologii eronate. O bună cunoaștere a factologiei și a culturii istorice care definește o epocă ne pot feri însă de greșeli. De pildă, ambiguitatea conduitei renaștentiste mai sus menționate nu ne-ar deruta în mod deosebit dacă luăm în calcul realitatea că *distanțarea* față de edificiile altor timpuri ca primă condiție a *respectării* lor cerea un lung exercițiu și o durată de timp pe care erudiții Quattrocento-ului nu o puteau micșora.⁶⁵ Timp de secole oamenii Evului Mediu nu acceptaseră că trecutul ar fi mort, pierdut pentru totdeauna, nereușind, așadar, să-l conceapă ca obiect al cunoașterii și să-i conserve prețioasele rămășițe, sublinia Ph. Ariès. Mai trebuia să treacă ceva vreme pentru ca distanța, implicit respectul, să ia locul distructivei familiarității față de Antichitate. Dar nici acest gen de explicație nu trebuie absolutizat, căci de prea multe ori inițiativele în domeniul care ne preocupă au sfidat gustul epocii, paradigma dominantă. Altfel poate că nici nu ar fi fost sesizate. Oricum, istoricul nu poate scăpa de obligația de a lua în atenție, pe lângă evenimente și structuri, însăși importanța acordată, într-un moment oarecare, istoriei ca “element deosebit de activ printre cele care compun o ideologie practică”.⁶⁶ Într-o foarte mare măsură, imaginea pe care o societate și-o formează despre destinul său, sensul pe care ea îl atribuie, pe drept sau pe nedrept, propriei sale istorii, intervin ca “susținători decisivi ai unei voințe de a salva sau de a distruge un sistem de valori, ca o frână, ca un accelerator al mișcării care, conform unor ritmuri variabile, face ca reprezentările mentale și comportamentele să se transforme”.⁶⁷

A voi să plasezi patrimoniul istoric în miezul unei reflecții asupra destinului societăților actuale sau revolute este același lucru, stabila Françoise Choay, cu evaluarea motivațiilor revendicate, mărturisite, tacite sau ignorate care definesc conduitele patrimoniale. Înseamnă să revenim, obligatoriu, la origini și să reconstituim geneza mentalității patrimoniale din adăugarea și fuziunea, puțin câte puțin, a fragmentelor numite mai întâi “antichități”, mai apoi “monumente istorice”.⁶⁸ În orice caz, decupajele cronologice au o valoare esențialmente euristică, cerând să fie modulate în funcție de excepții, anticipări și supraviețuiri. Se va vedea că înființarea Comisiunii monumentelor istorice în România anului 1892 nu e atât rodul unei îndelungate maturizări sociale, cum ne place uneori să explicăm geneza așezămintelor instituționale, sub influența clară a clișeeilor marxiste, ci consecința intervențiilor mai mult sau mai puțin coerente ale unor “pionieri”, de-a lungul întregului secol XIX. Ceea ce nu înseamnă că excludem existența unor mici premise premoderne, a unor continuități, valorificate totuși selectiv și greu de prezentat ca începuturi sigure ori ca etape inevitabile ale conștiinței patrimoniale românești, așa, numai de dragul istoricității, al povestirii cu introducere, cuprins și încheiere. A surprinde doar “ipostaze” ale acestei conștiințe ni se pare mai realist, dacă ținem cont de toate avatarurile modernizării Balcanilor, și mai prudent din punct de vedere metodologic. Ținând cont de noua descoperire a Europei la mijlocul secolului XIX, de îmbunătățirea relațiilor politice și comerciale cu Vestul, de creșterea numărului de bursieri, de circulația intensificată a cărților și de emergența ideii naționale, nu putem

⁶⁵ Françoise Choay, *op. cit.*, p. 40-41.

⁶⁶ Georges Duby, *Istoria sistemelor de valori*, în *op. cit.*, p. 189.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 190.

⁶⁸ Françoise Choay, *op. cit.*, p. 16.

miza, *la nivel discursiv*, pe ipoteza unui foarte mare decalaj în ceea ce privește maturizarea conștiinței patrimoniale în Vestul și Estul Europei. Problema care ne preocupă figura, fie și embrionar sau aleatoriu, în preocupările celor animați de modernizare, de conectarea la standardele de atunci ale Apusului. Diferențele sunt mai mult de amploare, durată și recurență a dezbaterii, de cristalizare instituțională. Deși putem descoperi oricând în Evul Mediu afirmarea unor bunuri de folosință comună cu o mare valoare simbolică, analogia cu modernitatea și, implicit, aprecierile protocroniste se cer temperate. Multe din obiectele colecționate nu erau investite atunci cu o valoare istorică și nu spun nimic despre felul cum o comunitate anume își administrează relația cu timpul și cu propria-i posteritate. De reținut că importantă nu e periodizarea ci valorizarea care o însoțește:⁶⁹ nu numai intervalul de timp în sine este ceea ce poate conferi unui fapt cultural o anumită greutate, ci și expunerea lui în fața unor ascultători/cititori al căror consens dă respectivului fapt o anumită semnificație. Demersul nostru nu pierde din vedere superficialitatea evenimentului, a mențiunii fugare, a experimentelor fără urmări: "... se cuvin, oricum, descoperite, în sânul societății, grupurile de indivizi care, prin poziția lor profesională sau politică, prin apartenența lor la cutare grupă de vârstă, sunt mai degajate de influența tradițiilor, cerea Georges Duby, și mai înclinate să lupte împotriva lor; se cuvine, de asemenea, să se măsoare forța de care dispun în mod efectiv acești agenți ai schimbării. Dar, oricare ar fi importanța lor și puterea lor subversivă, sistemul cultural opune acțiunii lor o arhitectură foarte fermă. [...] În ciuda iluziilor care pot întreține tumultul aparent al agitațiilor de suprafață, totdeauna numai după un timp îndelungat rezonanțele reușesc să producă prăbușiri, care nu sunt niciodată decât parțiale și lasă de fiecare dată să subziste vestigii de neșters".⁷⁰ Prudența se impune de la sine, discontinuitățile și particularismele părand să ne dea detalii decisive, mai modeste ca semnificație, dar mai bine ancorate în "solul" unei culturi istorice. Pe urmele aceluiași Duby, putem afirma că *istoria culturală a patrimoniului este mai curând aceea a mediatorilor săi*: "... tot ceea ce ni se spune despre el ne vine de la intermediari. Ei au transcris ceea ce au auzit spunându-se".⁷¹ Marele istoric insistă asupra importanței "acelor dascăli, predicatori, medici, atâtea notabilități de prin târgușoare, ei înșiși formați în școli, dar care s-au străduit să culegă murmurul ajuns la ei de la bărbați și de la femei mai puțin instruiți. Aceștia au fost principalele ștafete ale mecanismelor de aculturație. Ei au servit la răspândirea de sus în jos a cunoștințelor, uzanțelor, modelor pe care un mimetism foarte larg împărtășit le-a făcut să se difuzeze de la sine, din treaptă în treaptă, către temeliile societății; în contrapartidă, ei au transportat către «elite» aceste ornamente naive cu care se încântă populismul *bon ton* din lumea bună. În această a doua funcție, ei ne arată că: datorăm totul relațiilor pe care ei le-au notat, colecțiilor pe care le-au alcătuit. Or, practica etnologiei ne pune în gardă: transmiterea nu se face fără ca mesajul să fie mai mult sau mai puțin denaturat. Mediatorul nu este niciodată neutru. Propria sa cultură lasă o anumită culoare în ceea ce povestește, iar amprenta deformează cu atât mai mult cu cât martorul este învățat sau crede că este, și cu cât el se apucă să interpreteze el însuși, în marea libertate pe care i-o dă sentimentul de a domina de la înălțimea științei sale obiectele culturale, fragile, pe care el le adună."⁷² Vom duce mai departe, *à rebours* însă, fraza cu care Pierre Nora abrevia

⁶⁹ Alexis Nouss, *Modernitatea*, trad. Viorica Popescu, Gheorghe Crăciun, București, Editura Paralela 45, 2000, p. 34.

⁷⁰ Georges Duby, *Istoria sistemelor de valori*, în *op. cit.*, p. 178-179.

⁷¹ *Orientări ale cercetărilor istorice...*, în *Ibidem*, p. 273-274.

⁷² *Ibidem*, p. 274.

actualul sentiment de ruptură cu trecutul: nu mai sunt *locuri* ale memoriei pentru că nu mai avem *medii* ale acestei memorii.⁷³ Ne vom dedica acelor medii, cu resemnarea că dorința noastră ne determină să apelăm la orientări conexe istoriei artei, cum ar fi, în primul rând, *sociologia gustului*. Aceasta ne dă siguranța că gustul unei epoci concentrează suficiente mize politice, ideologice, religioase, consacrand creația artistică drept purtătoare de sens social.⁷⁴ Ajungem astfel la *estetica receptării*,⁷⁵ prin intermediul căreia depășim dihotomia dintre aspectul estetic și cel istoric, recunoscând faptul că orice creație se organizează în jurul relației autor-public, că ea corespunde unui orizont de așteptare, unor acumulări culturale care asigură continuitatea dintre trecut și prezent.⁷⁶ Lui Jauss i se reproșează că receptorul, așa cum se desprinde din scrierile sale, nu chestionează reprezentările și mediatizează societatea nu opera.⁷⁷ Ceea ce nemulțumește esteții convine însă istoricilor care, aidoma lui Jauss, cred că receptorul este un mediator autentic, veritabilă cutie neagră în cuprinsul căreia arta se istoricizează, iar istoria se estetizează.⁷⁸ Nu în ultimul rând, *sociologia spațiului public*, aplicată procesului de modernizare din Balcani, avertizează istoricul în privința posibilei confuzii între noțiunea de “public” și aceea de “statal”. După cum ne demonstrează Jürgen Habermas, spațiul public, datând din cea de a doua jumătate a secolului XVIII, s-ar fi înjghebat la început în sfera artei odată cu apariția criticii literare și artistice.⁷⁹ Datorită acestei critici se formează efectiv o opinie publică al cărei gust diferă uneori de cel al curții și al puterii politice. Purtătoare a spiritului de frondă, critica de artă ar fi fost astfel generatoarea unei forme politice, democrația, spațiul public politic constituindu-se după modelul spațiului public artistic. Scena artistică și cea politică ar fi fost structurate de spațiul public: nici privat, nici etatizat, acesta ar fi jucat rolul de intermediar sub semnul rațiunii și al interesului colectiv.⁸⁰ Aplicând teoria lui Habermas, K. Pomian⁸¹ evidențiază toate prefacerile mentale și juridice care au prefăcut geneza muzeelor: evoluția colecțiilor ecleziastice medievale de la caracterul lor public, în sens universal-creștin, către imaginea, etică și nu juridică, de la sfârșitul secolului XVIII, de bun personalizat, însușit de către Biserică, distincția dintre persoana fizică a regelui și instituția monarhică, deosebirea dintre proprietățile private ale regilor, colecțiile personale în cazul nostru, și domeniul public al Coroanei, gestionat doar și transmis intact urmașilor, lărgirea conceptului de “popor” și acreditarea statului ca fiindu-i coextensiv și însărcinat să reprezinte interesul general, coborârea Bisericii la postura de instituție cu atribuții particulare, confesionale numai, inferioară ca relevanță instanțelor “naționale”, posibilitatea ca statul să exproprieze colecțiile bisericești, în ideea de a oferi tuturor accesul liber la artă și instrucție.⁸² Din separarea “publicului” de “statal” lua naștere un drept al comunității asupra artei și patrimoniului, colecțiile structurând, ca spații de sociabilitate și raționalizare, această dificilă geneză.

⁷³ Pierre Nora, *Entre Mémoire et Histoire*, în *Les lieux de mémoire*, tom I, Paris, Gallimard, 1997, p. 23.

⁷⁴ Jean Jacques Gleizal, *Aria și politicul*, trad. Sanda Opreșcu, București, Editura Meridiane, 1999, p. 65.

⁷⁵ Hans Robert Jauss, *op. cit.*, p. 248-297.

⁷⁶ Jean Jacques Gleizal, *op. cit.*, p. 66.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 67.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformarea ei structurală*, Budapesta, Central European University, București, Editura Univers, 1998, 77-91.

⁸⁰ Din punctul de vedere al unei istorii a patrimoniului, o bună aplicație găsim la Jean Jacques Gleizal, *op. cit.*, p. 69, 70.

⁸¹ Krzysztof Pomian, *Collectionneurs, amateurs et curieux*, Paris, Gallimard, 1987.

⁸² Jean Jacques Gleizal, *op. cit.*, p. 71, 72.

Cât adevăr conține ficțiunea. Sursele anchetei

Toate modalitățile de luare în evidență a valorilor patrimoniale, fie că au fost mai mult abstracte, poetice, romanești, iconografice sau, dimpotrivă, dovedeau o doză mare de concretețe, hotărâsc atât sursele cât și obiectivele cercetării noastre.

Din punct de vedere cantitativ, principalul izvor este *documentul de arhivă*, despre care se spune, îndeobște, că informează, reface o istorie și se verifică în relație cu alte documente în timp ce monumentul doar glorifică un moment sau o persoană. Documentul deține și astăzi un prestigiu simbolic uriaș deoarece arhivele insuficient raționalizate par încă locuri “virgine”, sedii ale vechimii pe cât de inaccesibile pe atât de respectabile. Se bucură, în consecință, de iluzia unui grad sporit de autenticitate, mereu confundat cu certitudinea unui plus de adevăr. Potrivit acestei prejudecăți de secol XIX, un același document de arhivă, deși îndosariat deja, este considerat ca fiind “descoperit” dacă e consultat la locul depozitării sale, dar privit imediat ca sursă secundară în cazul în care este editat.

Presa oferă și ea o cantitate enormă de informații. Completează și corectează documentul de arhivă, mult prea rigid, prin acel “lux de amănunte” pe care oficialitățile nu și-l permiteau și adeseori nu aveau interesul să îl practice. Partizanele fiind mult mai evidente, valorificarea ei necesită o bună cunoaștere a intereselor care dictau politica editorială.

O altă sursă de informare este constituită de *scrierile cu caracter academic* dedicate patrimoniului. Alegerea a fost inevitabilă, de vreme ce cunoașterea istorică este consensuală, văzută și auzită în aproape aceeași formă de mulți oameni, putând fi valorificată sau falsificată la fel ca și amintirile.⁸³ Caracterul său public conferă cunoașterii istorice, chiar unor evenimente destul de îndepărtate, o mai mare siguranță decât a multor mărturii oculare despre trecutul recent.⁸⁴

O mai mare receptare au avut-o, mai ales în secolul XIX, *beletristica*, dublată uneori de un *suport iconografic*, pictural sau statuar. Romanescul și iconicul, în toate variantele lor, ocupă un loc aparte în acest proiect pentru că identificarea reprezentărilor patrimoniale *nu mizează pe separarea adevărului de ficțiune, mult prea facilă acum, și poate distructivă, ci pe “supravegherea” felului cum cea din urmă participă la modelarea unor percepții devenite, cu vremea, certitudini, dar nu neapărat adevăruri*. Opțiunea noastră pentru acest gen de surse este suficient de bine justificată, credem noi, prin rândurile de mai jos.

Geneza omului ca obiect epistemic trebuie corelată cu afirmarea lui ca subiect înzestrat cu o existență autonomă. Ideea potrivit căreia memoria ar fi cheia conștiinței de sine este relativ recentă, apărând în autobiografiile și romanele secolului XVIII. Până în acel moment, amintirile păstrate erau mai mult postume, viețile nefiind concepute drept continuități diacronice ci mai mult ca niște colecții de momente, ca niște mostre sau ilustrări ale unor constante ori principii universale.⁸⁵ Omul se autodefinia numai în parametrii prezentului, identitatea sancționată de memoria personală începând să încorporeze schimbarea și, prin aceasta, trecutul, abia către sfârșitul Luminilor.⁸⁶ Astăzi, când literatura și întreaga noastră conduită în viață sunt de negândii fără un sens al timpului și

⁸³ David Lowenthal, *Trecutul este o țară străină*, trad. Radu Eugeniu Stan, București, Editura Curtea Veche, 2002, p. 248.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 231.

⁸⁶ *Ibidem*.

al trecutului, când, practic, nici o emoție nu poate fi simțită fără să se facă referire la o experiență anterioară sau la copilărie, nu este ușor să acceptăm că acest sens al continuității personale era o raritate înainte de secolul XIX.⁸⁷ Este și motivul pentru care, din perspectivă metodologică, vom ține cont și vom încerca să aplicăm la subiectul nostru concluzia formulată de Paul Ricœur după mulți ani de hermeneutică a textelor biblice: *sensul istoriei poate fi vehiculat de genuri literare străine grijii de a explica evenimentele istorice*.⁸⁸ Insistăm, prin urmare, pe ideea că anumite scrieri cu grade variate de ficționalitate (romane istorice, poeme, jurnale de călătorie, memorii) selectează și consacră, în timp, acele momente istorice și rămășițe materiale care, la un moment dat, devin demne de a fi protejate și transmise generațiilor viitoare. De exemplu, jurnalele de călătorie ale unor celebrități au servit la “descoperirea” simbolică a unor locuri până atunci lipsite de relevanță turistică și patrimonială, la fixarea lor ca opriri obligatorii în itinerariile oricărui individ cu pretenții intelectuale.

La fel stau lucrurile în cazul memoriilor. Amintirile sunt persistente, ceea ce nu le face neapărat adevărate. Caracterul lor personal mărește atât dificultatea metodologică cât și cea socială de a le controla și valida, transformând această incertitudine într-o experiență comună.⁸⁹ O amintire falsă poate fi la fel de puternică și durabilă ca și una adevărată, mai ales dacă susține o imagine a sinelui.⁹⁰ De altfel, distincția dintre istorie și ficțiune, cât și dezgustul față de ultima nu sunt nici ele foarte vechi. De la W. Scott încoace, *cele mai bune exemple de narațiune istorică le găsim în ficțiune, multă vreme o componentă majoră a înțelegerii istorice*.⁹¹ Este adevărat, istoricul scrie lucrurile așa cum au fost, romancierul cum ar fi trebuit să fie. Dar pe măsură ce istoria s-a retras în limitele aride ale rigorii științifice, romanul a monopolizat aspectele cele mai incitante ale trecutului, abandonate de cercetătorii profesioniști. Contrar anumitor convingeri, în secolul XIX mulți atribuiău ficțiunii un plus de autenticitate pe motiv că, uzitând de mijlocele beletristicii, romancierul făcea trecutul prezent, trăindu-l alături de cititor. A ficționaliza nu însemna neapărat a minți, ci a “învia” istoria în mod convingător, în special viețile cotidiene și sensibilitățile greu de reconstituit altfel. Scrierile de acest gen, romane ori poeme, aveau câștig de cauză din pricina efectului de real pe care îl creau cu ajutorul descrierilor de tip cinematografic, oferite ochilor minții. *Pe măsură ce ficțiunea istorică de mână a doua câștiga un public tot mai mare, empatia romanțierilor cu epocile demult apuse a făcut ca însăși istoria să fie extraordinar de populară*.⁹² Faptul că reprezenta, în cea mai mare parte, o invenție, era privit în secolul XIX ca o virtute deoarece gustul momentului exalta geniul creator, demiurgia intelectualului, capabil să propună lumi alternative la care oamenii să viseze. Secolul XX accentua, în felul său, această mentalitate, stimulând-o prin intermediul buletinelor de știri și a cinematografului, prin pasiunea de trăi totul “în direct”, de a fi de față la facerea istoriei. Nu totdeauna ficțiunea este minciună, prezentându-se frecvent ca o inflație de amănunte. Distanța dintre ea și istorie nu e totdeauna aceea dintre fals și adevăr. E mai degrabă, aceea dintre restabilirea sinceră, empirică, a faptelor reale și simbolizarea lor în cuvinte, în imagini.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 232.

⁸⁸ Paul Ricœur, *Memoria, istoria, uitarea*, trad. Margareta și Ilie Gyrcsik, Timișoara, Editura Amacord, Timișoara, 2001, p. 484.

⁸⁹ David Lowenthal, *op. cit.*, p. 233.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 233.

⁹¹ *Ibidem*, p. 259.

⁹² *Ibidem*, p. 260.

Beletristica a satisfăcut două nevoi fundamentale ale imaginației noastre: ne face să simțim trecutul și transportă cititorul într-o epocă istorică al cărei spectator devine, fără a mai ști ce are să urmeze mai târziu. Spre deosebire de narațiunea profesionistă care nu lasă trecutul să își spună propria poveste, atrăgându-l în corelație cu întregul dezvoltărilor ulterioare, narațiunea ficțională putea uita sau transcende cunoașterea ulterioară.⁹³ Din această cauză mulți teoreticieni au afirmat că istoria și ficțiunea nu trebuie puse într-o antinomie definitivă, văzându-le ca narațiuni cu grade diferite de placabilitate. Nu există ficțiune pură, s-a spus, căci nimeni n-ar putea-o înțelege: ceva trebuie să ia din realitate pentru a fi ascultată. Fiecare povestire este adevărată în nenunțate feluri, mai precise în istorie, mai generale în ficțiune. Ultima are atu-ul că umanizează istoria, în special cotidianul, durata lui lungă, resuscitându-l în termeni contemporani și dând iluzia unei plăcute intimități cu trecutul.⁹⁴

Lucien Febvre scria încă din 1941 că istoricul trebuie să se adreseze literaturii deoarece aceasta înregistrează sensibilitățile care separă generațiile și epocile unele de altele, dându-ne posibilitatea de a ne lămurii asupra modului cum apare și apoi iradiază social o formă oarecare de sentiment.⁹⁵ Dar tot el ne avertiza și de pericolul de a exagera succesul acestor paradigme sau de a crede că ele s-ar fi succedat implacabil, ca și cum una ar fi pregătit-o pe cealaltă.

La noi, această metodă de a ne apropia istoria a fost susținută de Alexandru Duțu care opina că astfel istoricii dobândesc o indispensabilă conștiință a *pluralității timpului social*.

Operele pot fi comparate pentru a ști dacă scriitorii contemporani din medii culturale diferite acordă aceeași atenție tradiției și inovației: se află în operele lor atitudini, reprezentări tradiționale, alături de cele caracteristice epocii, în care au trăit autorii, se întreba Duțu? Mai mult, nu trebuie să uităm că în fiecare cultură se găsesc, la un moment dat, opere mult mai vechi, citite alături de cele actuale. Periodic, selectivitatea tradițiilor aduce în prim plan cărți uitate pentru a împinge în penumbră altele, aflate în vogă.⁹⁶ De pildă, *romantul la care ne refeream mai sus descinde din cartea populare și se dezvoltă pe măsură ce evenimentialul căpăta o importanță crescândă în cultura literară modernă*.⁹⁷ El se completează foarte bine cu literatura dramatică pentru că aceasta ajunge pe scena și provoacă reacția spectatorilor, "explicându-ne" mult mai limpede transformările gusului.⁹⁸ De aceea nu ne gândim la o simplă reflectare estetică a realităților din trecut: la rândul lor, literatura și arta au influențat evocarea istorică, după cum ne indică istoriografia romantică. Cele două obțin o relevanță specială atunci când un text ori un vechi motiv iconografic este reactualizat, reliefându-i-se sensul primar, alături de sensul ocazional, important numai în conjunctura dată.⁹⁹ Selecția este provocată atât de reprezentări nou apărute despre aspectele fundamentale ale vieții, cât și de cele permanentizate, dar care prind contururi originale pe măsură ce alte elemente se oferă cunoașterii noastre. Revenirea unei teme într-un circuit mai larg este totdeauna semnificativă, după cum inventarul temelor vechi și noi ne permite să stabilim dacă, la un moment dat, literaturile din mai multe culturi se înscriu sau nu în

⁹³ *Ibidem*, p. 261.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 264.

⁹⁵ Alexandru Duțu, *op. cit.*, p. 55.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 69.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 71.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 72.

⁹⁹ *Ibidem*.

același curent.¹⁰⁰ Este un joc al inovațiilor și al constantelor care ne conduce spre înțelegerea faptului că imaginile textuale și picturale nu au avut mereu același conținut și nici aceeași funcție culturală:¹⁰¹ în tabloul lui Delacroix, *Les pestiférés de Jaffa*, Napoleon își alină soldații loviți de ciumă, ignorând parcă pericolul la care se expunea. Alexandru Dușu se întreba dacă nu cumva avem de a face cu o recurență a concepției care atribuia regilor francezi puterea de a vindeca boli, dar investind acum cu maiestate regală generalul plecat pe urmele lui Alexandru Macedon. Asemenea travestiuri avem și noi în vedere, cu o aplecare mai insistentă asupra tematicii patrimoniale. Reprezentările iconice sunt foarte mult exploatate acum, într-o civilizație care se îndepărtează de scris, preferând acele moduri de exprimare capabile să provoace o adeziune mai rapidă și mai temeinică. Supralicitând vizualul, imaginea deține, în consecință, o mare putere de argumentare, obligându-ne să renunțăm la prejudecata că putem convinge în mod eficace numai prin intermedierea discursului.¹⁰² Ca urmare a nivelului atins de cercetarea interdisciplinară, vorbim frecvent de imagini create de literatură și, invers, de lectura programelor iconografice dezvoltate în pictură. Se cere doar ca istoricul să evalueze simultan cele două ordine ale existenței, să le critice unul prin celălalt: reprezentarea propriu-zisă a obiectelor în pictură, pe de o parte, interpretarea acestei reprezentări, legitimarea ei de către cultura istorică ce o găzduiește, pe de alta. Chiar și o simplă colecție de cărți poștale relevă o anumită organizare a spațiului sau a interioarelor, sublinia Georges Duby, o întreagă concepție despre lume ori un sistem de norme care domnea până nu demult, dar despre care nu știam că a fost atât de repede uitat: "... instrumentele criticii istorice au fost, într-adevăr, create pentru a se aplica unor discursuri coerente evocând mișcările cele mai viguroase ale dăinuirii. Pentru a ataca cum se cuvine târâgănelile și a percepe inexprimabilul, avem nevoie, în consecință, să folosim alte materiale și să le tratăm în mod diferit pe cele cu care suntem obișnuiți".¹⁰³

La linia orizontului. Câteva ipoteze de lucru

a) Atâta vreme cât trecutul este dorit, căutat, cercetat, el rămâne viu și activ în prezent, dar modificând fără încetare viețile și identitatea celor care îl recunosc.¹⁰⁴

b) Trecutul are consecințe noi pentru fiecare generație. Totdeauna îl reinterpretăm dar toate aceste noi viziuni beneficiază numai de o înțelegere postumă, interzisă perspectivelor prezentului.¹⁰⁵

c) O reprezentare a trecutului iese cel mai bine în evidență atunci când este împrumutată sau însușită de alți actori decât cei care au creat-o.¹⁰⁶

d) Istoria și memoria sunt distincte mai puțin ca tipuri de cunoaștere și mai mult ca atitudini față de această cunoaștere.¹⁰⁷

e) Orizontul fundamental al cunoașterii istorice transcende istoria convențională, înglobând o istorie mai largă, o gamă mai variată de surse și o noțiune mai

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 70.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 73.

¹⁰² Maria Carpov, *Pentru o semiretorică a comunicării vizuale*, în Michel Pastourcau, *Stofa Diavolului*, trad. Gabriela Scurtu Ilovan și Oana Ududec, Iași, Institutul European, p. 1998, p. 10.

¹⁰³ Georges Duby, *Orientări ale cercetărilor istorice...*, p. 259, 264.

¹⁰⁴ Mioara Caragea, *Biografia memoriei*, postfață la Jose Saramago, *Toate numele*, trad. Mioara Caragea, Iași, Polirom, 2002, p.250-251.

¹⁰⁵ David Lowenthal, *op. cit.*, p. 90.

¹⁰⁶ Paul Ricœur, *Memoria, istoria, uitarea...*, p. 480.

¹⁰⁷ David Lowenthal, *op. cit.*, p. 247.

cuprinzătoare de “adevăr”. Simțul trecutului vine mai puțin din cărțile de istorie și mai mult din ceea ce facem și vedem în fiecare zi, fără intenția declarată de angaja o relație anume cu timpul.¹⁰⁸

f) După epoci de mari schimbări sau traume oamenii caută noi lucruri pe care să le aibă în comun. Pe măsură ce trecutul se îndepărtează de noi, tindem să înmulțim toate acele lucruri care sunt sau vrem să credem că sunt legate de el.

g) Relicvele pot face trecutul mai important, însă nu și mai bine cunoscut.¹⁰⁹ Le stă în “fire” să se dezică de sensurile lor originare, să le cosmetizeze în acord cu ultima actualitate.

h) Simplul fapt de a aprecia sau a descrie o relicvă afectează forma și impresiile noastre despre ea.¹¹⁰

Triumful privirii. Importanța subiectului

Apelând la lucruri este mai ușor să ne punem sub privirea celorlalți, să ne definim. “Obiectificarea” ne stă la îndemână căci înlocuiește un concept printr-o imagine. Ea asaltează nefamiliaritatea noastră cu mediul înconjurător travestind lucrurile în însăși esența realității.¹¹¹ Proiectul propus aici intenționează să evidențieze întâlnirea dintre tendința permanentă de descoperi același trecut în mereu alte personificări cu necesitatea imperioasă de a ne vizualiza cât mai concret nostalgiile, de a le adapta la limbajul unei civilizații a imaginii. Or, istoria culturală a patrimoniului provine în mod clar din recenta reevaluare a lecturii și a privirii.¹¹² dacă încercările lui Bloch și Febvre de a descoperi peisajul nu au avut consecințe notabile, astăzi asistăm la noi tentative în acest sens. Reechilibrând interesul pentru text și imagine în favoare celei din urmă, istoria culturală se ghidează acum după principiul “a vedea și a descrie ce vezi”, acordând prioritate vizibilului și după aceea invizibilului, formei și mai târziu funcției, prezentului și mai apoi trecutului.¹¹³

Nu este o abordare specioasă ci heteroclită, fiecare cititor putând să descopere aspecte mai puțin cunoscute din propria arie de interes. Constituirea unui patrimoniu cultural presupune o mare expansiune a sensurilor și semnificațiilor, aglutinarea unor istorii până nu demult paralele, pretinzând cercetătorului o atenție diversificată și un instrumentar pe măsură. Adunarea ideilor patrimoniale într-o povestire coerentă ne pune la curent nu doar cu dinamica identităților individuale și colective, ci ne obligă să remarcăm dezvoltarea științelor istorice la intersecția climatului mental, a gusturilor unei epoci cu progresele anumitor discipline: lingvistica, biologia, estetica. Istoria conștiinței patrimoniale nu are foarte multe etape care să fie cu adevărat ale sale. Din contra, unele segmente aparțin arheologiei, altele pasiunii de a călători și colecționa, multe intersectându-se cu evoluția picturii, dreptului, sărbătorilor, cartografiei, figurilor de stil asupra cărora aruncăm lumina specifică istoriei culturale. Obligatoria interdisciplinaritate dovedește atât complexitatea subiectului cât și o cultură istorică, cea modernă îndeosebi, care se subîntinde mai multor registre de existență și trebuie abordată cu ajutorul unor noțiuni străine istoriei empirice: metafora și metonimia dacă ne interesăm

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 244.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 285.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 299.

¹¹¹ Serge Moscovici, *Fenomenul reprezentărilor sociale*, în Adrian Neculau (coord.), *Psihologia câmpului social: reprezentările sociale*, Iași, Polirom, 1997, p. 47.

¹¹² Krzysztof Pomian, *Histoire culturelle, histoire des sémiophores...*, p. 97.

¹¹³ *Ibidem*.

de limbajul care vehiculează faptul patrimonial; sublimul dacă ne preocupă contemplarea estetizantă a trecutului; pitorescul și perspectiva când căutăm ruinele medievale pe fundalul unui peisaj; depărtarea, exilul și nostalgia patriei dacă zăbovim asupra unor jurnale de călătorie; cotidianul atunci când subliniem rostul lucrurilor în construcția obișnuințelor și solidarităților familiale, a filiațiilor genealogice; geografiile simbolice dacă ne interesează cumva rolul hărților în anticiparea sau luarea ideatică în posesie a unor moșteniri teritoriale etc., etc. Se adaugă în mod decisiv câteva subcategorii ale temporalității: originarul, antichitatea, vechimea, continuitatea, precedența, autenticitatea nu în ultimul rând. Ele ne dau indicii nu numai despre geneza ideii de patrimoniu, ci și despre sistemele de valori ale felurilor societăți, despre istoria ideii de *probitate* în cercetarea istorică.

IAȘII ÎN BRONZ ȘI MARMURĂ. MEMORIA STATUILOR

Sorin Iftimi

Sculptura destinată spațiului public a fost în general, la noi, lipsită de exuberanța decorativă, de rolul în primul rând estetic, întâlnit pe alte meridiane. Ea a fost înțeleasă mai ales ca artă evocatoare. Sculptura de for public *evocă*, aceasta fiind calitatea ei esențială valoarea estetică a monumentelor fiind lăsată, cel mai adesea, în plan secund. Asemenea monumente își propun să fixeze în conștiința publică anumite idei și valori. Subiectul sculpturii este însă remodelat, rezultatul putând fi privit și ca o modalitate de dirijare a opiniei publice, de modelare a simțului civic.

Fiind o formă de artă angajată, cu mesaj politic, fiecare din aceste monumente publice conține, încă de la început, și sămburele unui risc, acela al distrugerii lor, în cazul unor schimbări de regim și deci al unei răsturnări de perspectivă. Este un risc asumat. Când ideile exprimate devin vetuste sau contrare curentului noilor epoci nici măcar valoarea artistică, adesea absentă sau modestă, nu poate fi invocată pentru a le salva. Se vedește, în asemenea cazuri, înțelepciunea regulii antice, de a nu ridica statui persoanelor aflate în viață, un principiu ce avea în vedere tocmai faptul că, pentru a fixa în marmură sau bronz figura cuiva, este necesară o perioadă de detașare istorică, în care memoria să se decanteze în mod natural. Era și o măsură de protecție, o garanție că patimile politice nu o vor distruge cu prima ocazie. Și totuși, tentația de a influența memoria comunității, prin ridicarea unor monumente care să impună un anumit punct de vedere, a fost o mereu prezentă. Uneori gestul nu se adresa atât contemporanilor, cât generațiilor viitoare, fiind o modalitate de a lucra asupra posterității unor înfăptuiri politice.

Există însă și o perspectivă mai senină din care putem privi subiectul abordat. Statuile cu care suntem contemporani au vârste diferite. Provin din epoci cu alte mentalități și alte valori. Ele reprezintă, într-un fel, jaloane ale constituirii și evoluției conștiinței publice în societatea românească. Unele statui par desuete prin mesajul lor sau nu mai corespund sensibilităților noastre de astăzi, orizontului nostru de așteptare. Altele amintesc de atitudini patetice, a căror temperatură nu o mai percepem, sau de valori în care poate nu mai credem, dar care au însemnat totul pentru generațiile părinților, bunicilor sau străbunicilor noștri. Fac parte dintr-o memorie colectivă care nu ar trebui ocultată, nici demolată, ci asumată cu înțelepciune și responsabilitate.

Fără a teoretiza prea mult, ne propunem în paginile care urmează să înfățișăm câteva cazuri concrete, selectând dintre monumentele ieșene tocmai pe acelea care au reprezentat, la un moment dat, obiectul unor dispute publice cu tentă politică sau al căror mesaj istoric s-a estompat în timp și se cere redescoperit.

1. Obeliscul Leilor din Copou

Acest obelisc este *cel mai vechi monument de for public din țară*, fiind finalizat la 1842.¹ Rezoluția de aprobare a înălțării obeliscului fusese iscălită încă din 1832. Inscripția inițială, astăzi dispărută, arăta că obeliscul fusese dedicat *Regulamentului Organic* și de aceea a mai era și cunoscut și sub această denumire. Pe una din fețele pedestalului se afla stema Moldovei, iar pe partea opusă stema familiei Sturdza. Pe celelalte două fețe laterale se putea citi următoarea inscripție:

*“Avgustis Monarchis / Qui anno MDCCCXXXII / Moldavie novas politicas institutiones dedere / Michaelis Gregoriu Sturza / Princeps Regnans / Una cum principatus cleo ac nobilitate / Hoc Monumentum erexit / Anno salutis MDCCCXXXIV Novembris die VIII”.*²

Proiectul monumentului este opera lui Gheorghe Asachi, care făcuse parte și din comitetul de redactare a *Regulamentului Organic*.³ Se știe că cei patru lei coloși, care susțin obeliscul, au fost sculptați de Johann Semser, la Lemberg (Lwow), în Polonia.⁴ Din câte știm, nu s-a remarcat până acum faptul că acești lei sunt o reprezentare a leului heraldic din stema familiei Sturdza. Ei sunt personalizați prin aceea că țin în labele din față câte o spadă pe care este înfășurată câte o ghirlandă vegetală (ce-i drept, ramura de laur a fost înlocuită cu frunze de stejar, considerate probabil mai decorative). Așa este descrisă stema Sturzeștilor în diploma nobiliară conferită lor în veacul XVII de către principele Transilvaniei, Mihail Apaffi.

S-a remarcat faptul că piatra de temelie a monumentului a fost pusă la 8 noiembrie 1834, adică de Sf. Mihail, ziua onomastică a domnului. Credem însă că se poate distinge o intenție mai profundă a lui Gheorghe Asachi decât simpla măgulire a domnului țării. Sensul adânc pe care el îl dădea monumentului se poate extrage din explicațiile pe care le dă asupra proiectului de stemă a orașului Iași, ce-i fusese solicitat la 1850.⁵ Primăria considera că Asachi, organizatorul Arhivelor Statului din Moldova (1834), “are cea mai deplină cunoștință despre marca ce au avut din vechime această politie”. El a întocmit un proiect de stemă care, după opinia sa, trebuia să “aibă izvorul

¹ N. Grigoraș, *Complexul de monumente de la Copou-Iași*, în “Cercetări istorice”, IV, 1973, p. 177-190; C. Oștap, *Noi date și ipoteze referitoare la “Obeliscul Leilor” din Grădina Copou*, în “Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei”, Iași, nr. II-III, 1996-1997, p. 149-156.

² “Auguștilor monarhi / Carii au dat Moldovei noul Așezământ / Introdus la anul 1832 / Mihail Grigoriu Sturza VVD. / Împreună cu clerul și boierimea Principatului / Au înălțat acest monument / La 8 noiembrie 1834”.

³ Inițial, contractul de execuție a monumentului a fost încheiat cu arhitectul Johann Fraywald, însă a fost reziliat ulterior deoarece acesta, fiind supus austriac, nu a putut prezenta garanții pentru ducerea la bun sfârșit a proiectului. Lucrările au fost încredințate apoi colonelului Neculai Singurov, fără ca ritmul să-l mulțumească pe Mihail Sturdza (“întârziere neîngăduită și nepotrivită cu dorința înălțării Sale”). În cele din urmă la conducerea șantierului a fost numit Gheorghe Asachi, care s-a ocupat personal de finalizarea monumentului.

⁴ Pe atunci, singura cale ferată la care era conectată capitala Moldovei era Iași-Cernăuți-Lemberg. Asachi avea o legătură specială cu Lwow-ul polonez, în acel oraș absolvind colegiul și primele sale studii universitare. În tinerețe el a întocmit chiar proiecte pentru construirea unor case în Lwow.

⁵ Gh. Ungureanu, *Sigiliul orașului Iași în secolul al XX-lea*, în “Revista Arhivelor”, IX, 1966, nr. 2, p. 91 (foto). Maria Dogaru, *Contribuția lui Gheorghe Asachi la dezvoltarea heraldicii naționale*, în “Memoria Antiquitatis”, Piatra Neamț, XIX, 1994, p. 479-480. Gestația proiectului era mai veche. Nu putem accepta părerea autoarei potrivit căreia stema lui Asachi reprezenta *un turn* (acesta a fost propus de Gh. Săulescu). Confruntarea cu schița originală, de la Arhivele Naționale Iași, arată că este vorba despre *un obelisc* care este încoronat cu o coroană murală, ANI, Ministerul de Interne, tr. 1772, op. 2020, dosar 6998, fila 1v.). Vezi și C. Oștap, *op. cit.*, p. 154 (este reprodus documentul, cu “stema capitaliei Iassii”).

în istoria antică a aşezării”. Monumentul este o transpunere în piatră a acestei steme. *Obeliscul* amintea de inscripţia latină referitoare la *Legiunea XIII*, care ar fi fost încartiruită în *Municipium Iassiorum*.⁶ *Leii* erau, în concepţia epocii, *stema Daciei*, fapt arătat şi de cronicarul Nicolae Costin, care o descrie şi o reproduce, în a sa *Carte pentru descălecatul dintâiu a Țării Moldovii şi neamului românesc*.⁷

Prin Obeliscul Leilor, Asachi intenţiona să redea vechii capitale a Moldovei certificatul de naştere, piatra de fundaţie, acel “*monumentum princeps*” despre care cărturarii epocii romantice erau convingşi că a existat cândva şi doar vitregia vremurilor a făcut ca el să dispară fără urmă.⁸ Cu acest monument ne aflăm deci la originile mitului “*Oraşului celor şapte coline*” care face parte şi astăzi din zestrea spirituală a Iaşilor, din aura de nobleţe cu care acesta a fost investit încă din veacul XIX. Oamenii acelor vremuri erau convingşi de realitatea dăinuiri romanilor în urbea de pe malul Bahluiului înainte şi după retragerea aureliană.⁹ Pentru ei, înălţarea Obeliscului din Copou echivala cu un act de restituire a acestei memorii primare asupra originii urbei şi a cetătenilor săi.

2. Monumentul lui Grigore III Ghica

Acest principe luminat merita din plin un monument din partea locuitorilor capitalei moldovene. Bun gospodar, el a manifestat un mare interes pentru binele obştesc: a pavat uliţele Iaşilor cu bărne din lemn; a adus apă de izvor pe olane pentru a astâmpăra setea locuitorilor capitalei, construind şi cele două remarcabile cişmele, de la Sf. Spiridon şi Golia, opere reprezentative pentru barocul de inspiraţie constantinopolitană; a încurajat industriile, prin construirea manufacturii de postav de la Chipereşti, curmând astfel şi luxul vestimentar ce împinsese la ruină pe mulţi moldoveni; tot el a construit în curtea Mitropoliei, la stradă, o clădire special destinată Şcolii Domneşti, aducând şi profesori greci pentru gimnaziul de aici. Nu acestea au fost însă argumentele pentru înălţarea monumentului. La un secol după moartea sa, Țara avea nevoie de figura exemplară a unui martir.

Sfârşitul tragic al acestui domn al Moldovei, executat din porunca Porţii Otomane, pentru că s-ar fi opus cedării nordului Moldovei către Imperiul Austriac, a făcut din el un adevărat simbol. Asachi schiţase încă de pe la 1860 un ambiţios proiect de statuie pentru domnul martir, ce urma să fie realizată în bronz şi aşezată pe un soclu de marmură. Ar fi fost prima statuie cu subiect istoric ridicată în capitala Moldovei. În proiect, domnul era reprezentat în picioare, înveşmântat în costum de ceremonie, cu mâna dreaptă ridicată profetic. În stânga sa, o femeie în costum “naţional” (personificare a Moldovei), cu genunchii îndoiţi şi mâinile împreunate, exprima durerea pentru

⁶ Coloana cu inscripţia *Municipium Iassiorum* a fost descrisă de Asachi în “Gazeta de Moldavia”, nr. 51, 1850. Acelaşi autor, în “Calendar pentru români” pe anul 1853, arăta: “Fiind această coloană un autentic monument, rămas de la locuitorii antici ai Iaşilor, cu drept este a-l onora şi a-i conserva simbolul, adoptând-o drept stemă a Capitalei şi prin urmare ca sigiliu al municipalităţii sale”. Ulterior s-a demonstrat că textul respectiv se referea la o localitate din Pannonia, Ungaria de astăzi (cf. Al. Andronic, *Iaşi până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză şi evoluţie*, Iaşi, 1986, p. 30-35; N.A. Bogdan, *Oraşul Iaşi*, ed. III, 1997, p. 8-12).

⁷ Cf. Dan Cernovodcanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, p. 17-18. Vezi şi p. 208-209, fig. 3.

⁸ Şi Dimitrie Cantemir amintea de existenţa unui asemenea monument în capitala Moldovei, atât în *Descriptio Moldaviae* cât şi în *Istoria Imperiului Otoman*. Pentru aceasta vezi şi Sorin Ifţimi, *Dimitrie Cantemir şi “delfinii” din stema Moldovei (două ipoteze)* în *ArhGen*, IV (XI), 1997, 1-2, p. 285-295.

⁹ Gh. Asachi, *Opere*, vol. II, Chişinău, 1991, p. 372 şi urm. (Ziua cea din urmă a Municipiului Iaşienilor). Astăzi ştim că sursa principală a acestor legende era controversata *Cronică a lui Huru*, ieşită din fabrica de falsuri patriotice a familiei Sion şi tipărită chiar în tipografia lui Gheorghe Asachi.

teritoriul răpit și credea că Cerul va face dreptate.¹⁰ Lipsit de o motivație imediată, suficient de puternică, proiectul nu a mai fost însă realizat. Nu sosise încă momentul.

Inițiativa a fost reluată abia în 1875, ca replică la fastuoasele serbări organizate la Cernăuți de către austrieci, care se pregăteau să serbeze, cu mult fast, un secol de la alipirea Bucovinei la Imperiu și de implementare a civilizației germanice în această provincie. Pentru moldoveni această pierdere teritorială nu reprezenta doar un petec de pământ de la marginea țării, ci înstrăinarea nucleului Moldovei voievodale, cu vechea capitală, Suceava, cu necropola Mușatinilor de la Rădăuți. Deși redus ca întindere, acest teritoriu concentra cel mai mare număr de ctitorii strămoșești (inclusiv celebrele biserici cu pictură exterioară). Pierderea lui echivala cu răpirea istoriei Moldovei, un atac la identitatea istorică a moldovenilor, dar și a românilor în general, într-o epocă în care conștiința națională, în formare, se sprijinea tocmai pe asemenea elemente simbolice.

Din comitetul de inițiativă de la Iași au făcut parte M. Kogălniceanu, Al. Lambrior, Vasile Pogor și D. Gusti, dar au lucrat efectiv doar ultimii doi. Kogălniceanu tipărise însă, în anul anterior, o virulentă broșură anonimă, *Răpirea Bucovinei*,¹¹ care, fiind tradusă în mai multe limbi și repede răspândită, a avut darul de a indispuce serios guvernul austriac.

Execuția lui Grigore III Ghica, din 1777, avusese loc la Beilic. Acesta era hanul construit special pentru a găzdui pe reprezentanții Porții aflați cu treburi la Iași. El fusese amplasat undeva pe partea sudică a bisericii Barnovschii. Aici a fost executat, prin vicleșug, Grigore vodă, de către trimisul Porții. Capul său a fost dus la Constantinopol, înfățișat sultanului și expus deasupra porții seraiului, potrivit obiceiului, fiind însoțit de o tăbliță pe care erau menționate învinuirile ce i-au fost aduse. Pe listă se aflau numeroase acuzații grave, suficiente pentru decapitare, dar lipsește cea privitoare la protestele pentru cedarea Bucovinei către austrieci. Printre acuze figura și vina de a fi devenit omul rușilor, adică trădător.¹²

La doar 100 de ani de la tragicul eveniment, locul exact în care s-a aflat beilicul nu a putut fi identificat de către comisia din 1875, mărturiile megieșilor fiind vagi și contradictorii. De aceea monumentul a fost plasat în centrul pieței rămase libere din Beilic.¹³

Luat oarecum prin surprindere de desfășurarea evenimentelor, Consiliul municipal decisese ca monumentul lui Grigore III Ghica să nu fie o statuie, ca aceea propusă de Asachi, ci un modest cenotaf din marmură. Decizia s-a datorat grabei cu care trebuia dată o replică serbărilor organizate de austrieci la Cernăuți, un monument de felul celui propus de Asachi având nevoie de timp pentru a fi realizat. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că Iașii, pierzându-și statutul de capitală, nu mai avea nici mijloacele materiale de a înălța un asemenea monument, într-un timp foarte scurt. Sarcofagul a fost cumpărat de la sculptorul Lazăr Vidali din București.¹⁴

¹⁰ Loc. colonel Asaki, *Monument proiectat în memoria martirului Grigore A. Ghica W. pe piața de la Beilicu*, în "Almanach de învățătură și de petrecere pe anul 1876, ilustrat cu stampe", Iași, Institutul Albinei Românești (cu o schiță a virtualului monument). Pe soclu urma să fie puse patru basorelieuri, dintre care unul reprezentând un demnitar turc primind o pungă de bani de la un general austriac (aluzie la modul nedemn în care fusese tranșată această afacere de reprezentanții celor două puteri, la 1775).

¹¹ *Răpirea Bucovinei*, București, 1875.

¹² La sfârșitul domniei anterioare, în loc să se prezinte la Istanbul, cu întreaga familie, după cum era obiceiul, s-a lăsat dus, ca "prizonier", în Rusia, fiind reinstalat apoi pe tronul de la Iași prin insistențele St. Petersburgului. În 1775 el prevenise destul de transparent Poarta că, dacă nu are suficientă putere pentru a preveni cedarea nordului Moldovei, domnul ar putea apela la o altă putere pentru protecție, adică la Rusia.

¹³ N. Grigoraș, *Beilicul din Iași și asasinarea domnitorului Grigore al III-lea Ghica (1 octombrie 1777)*, în "Cercetări istorice", Iași, an VI, 1975, p. 101-122.

¹⁴ Pe monument era sculptată stema Moldovei însoțită de inscripția "În amintirea lui Grigore Ghica VV. ucis de turci la 1777, luna octombrie". Pe partea estică era adăugat: "Țara recunoscătoare. A protestat

În timpul ceremoniei, care a avut loc chiar la acea dată, monumentul a fost acoperit, în semn de doliu, cu o pânză neagră. În interior se intenționa, probabil, să fie depuse osemintele domnului martir, idee la care s-a renunțat ulterior, rămășițele sale pământești odihnind și astăzi la mănăstirea Sf. Spiridon, din Iași, unde era și ctitor.

Cu prilejul dezvelirii monumentului, Mihai Eminescu a publicat două articole în paginile *“Curierului de Iassi”*, făcând elogiul personalității complexe a lui Grigore III Ghica, așa cum reieșea aceasta din cronici.¹⁵ Peste puțini ani, viziunea poetului-gazetar va fi total modificată, același personaj fiind zugrăvit ca un fanariot tipic, lipsit de scrupule. Mai mult, el denunța fără rezerve ceea ce părea să reiasă din documentele epocii: complicitatea cu austriecii a lui Grigore Al. Ghica, la cedarea Bucovinei.¹⁶ Ulterior, istoricii au mai echilibrat și nuanțat această imagine.

Ceea ce n-au putut spune atunci prea deschis autoritățile urbei a fost exprimat într-o virulentă proclamație tipărită de Partidul Național Liberal. În aceasta se arăta că *Jubileul Centenar* serbat la Cernăuți, prin dezvelirea statuii *Austria*, era spre batjocura simțămintelor românești. Liberalii puneau în gura lui Grigore Vodă cuvintele: *“Priviți, copiii mei, priviți fumegările sângeroase ce se ridică împrejurul acelei statue, căci nu suta de ani, dar vecinicia chiar, nu poate stinge dreptatea cauzei pentru care sângele meu cel mai curat a fost vărsat”*. Și manifestul continua cu îndemnul: *“Să alergăm, frați români, cu mic, cu mare, bogat și sărac, la acest monument; căci oasele ce el cuprinde sunt oasele unui Domn creștin, necorupt și nepătat. Și când statuia Austria atestă realitatea răpirii a trei ținuturi ale Moldovei, monnântul lui Grigore Ghica vodă să spună lumii întregi că corupțiunea și asasinatul nu sunt titlurile legitime cu care un imperiu se poate glorifica în lumea civilizată”*. Îscăleau N. Ionescu, Gh. Mărzescu, N. Iamandi, Al. Gheorghiu, col. Iorgu Catargi, Telemac Ciupercescu și Andrei Visanti.¹⁷

Carol I de Hohenzollern, domnitorul României, nu fusese prezent la ceremonia dezvelirii cenotafului. Impresionat însă de această inițiativă (dar, probabil, și de modestia realizării), a promis Iașilor un *bust de marmură* care să îl reprezinte pe Grigore III Ghica vodă.¹⁸ El și-a onorat promisiunea prin comandarea acestei lucrări către Fr. Stork, profesor la Academia de Arte Frumoase din București, cel mai valoros sculptor aflat la acea dată în România.¹⁹ Bustul, amplasat în fața cenotafului, a fost inaugurat în cadrul ceremoniei din 1 octombrie 1876. În anii ce au urmat, animați și de spiritul de libertate adus de Războiul de Independență, ieșenii au organizat regulat comemorări la monumentul lui Grigore Ghica vodă, în ziua de 1 octombrie, până când acest obicei s-a stins.

În timpul celui de-al doilea război mondial, monumentul a fost doborât de bombardamente. Bustul original, ciobit, se păstrează în depozitele Muzeului de Artă de la Palatul Culturii, iar coloana, probabil frântă, a dispărut. În locul vechii sculpturi a fost pus, în 1973, un alt bust al domnului Grigore III Ghica, lucrat de Lucreția Filioreanu-Dumitrașcu, care poate fi văzut și astăzi.

contra luării Bucovinei”. Pe partea sudică se afla stema de atunci a României, iar pe cea vestică se afla textul: “Accastă piatră s-a ridicat de către Consiliul Comunal Iași, în anul 1875 octombrie 1”.

¹⁵ Eminescu – *Sens, timp și devenire istorică* (volum îngrijit de Gh. Buzatu, Ștefan Lemny și I. Saizu), Iași, 1988, p. 31-35.

¹⁶ Idem, *Bucovina și Basarabia. Studiu istorico-politic*, București, 1941, 171 p.; *Răpirea Bucovinei*, (antologie, prefață și note de D. Vatamanu), București, 1996.

¹⁷ Arhivele Naționale Iași, *Primăria Iași*, dosar 68/1875 (Monumentul lui Grigore Alexandru Ghica; peste 400 file).

¹⁸ N.A. Bogdan, *Carol I și a doua sa capitală*, Iași, 1916, p. 216-219.

¹⁹ Otto Günter, *Sculptorii din familia Stork*, București, 1940.

3. Statuia lui Ștefan cel Mare

Ideea înălțării unei statui care să reprezinte pe marele voievod a apărut în octombrie 1856, când în capitala Moldovei se agitau spiritele pentru unirea cu Țara Românească. Vind să împiedice un asemenea act, caimacamul Teodor Balș, șeful guvernării provizorii de la Iași, a lansat această inițiativă, făcând din Ștefan vodă simbolul unei vieți de stat independente. Era necesar ca monumentul să fie ridicat prin subscripție publică, astfel încât donatorii să poată fi asimilați cu sprijinitorii cauzei antiunioniste. Această abilă tentativă de manipulare a cetățenilor a fost zădărnicită de moartea subită a caimacamului, la 17 februarie 1857²⁰.

Este surprinzător că încă de pe atunci, cu trei decenii înainte de concretizarea ideii, se cunoștea în detaliu cum va arăta statuia și unde va fi amplasată. Se știa că va fi înălțat în Piața Palatului un monument din bronz, împodobit cu basoreliefuli “înfățișătoare a faptelor” marelui voievod, care urma să fie executat în străinătate de către un artist renumit. În acest scop, Gheorghe Asachi făcuse “desenul cuviincios” și descrierea istorică. Acesta a consemnat că înălțimea statuii, cu cal și călăreț, plasată pe un pedestal de granit roșu, urma să aibă o înălțime de 16 palme domnești (cca. 4 m). Costul lucrărilor avea să fie de 16.000 galbeni (sau 52.000 de taleri). Proiectul, aprobat de caimacam, a fost trimis “unor mari artiști recunoscuți din mai multe țări”. La concurs s-au înscris artiști din Roma, München și Berlin. După decesul subit al lui Teodor Balș, proiectul a căzut însă în desuetudine, mai ales că, în 1859, s-a realizat Unirea celor două principate.

Ideea a fost reluată abia după 1871, în contextul discuțiilor despre “celebrarea solemnă a națiunii române la mormântul lui Ștefan cel Mare de la mănăstirea Putna” (aflată pe atunci în teritoriul ocupat de austrieci, după 1715). Monumentul urma să fie încărcat acum cu un alt mesaj ideologic. Abia în 1875 s-a constituit comisia care a deschis listele de subscripție publică.

În cele din urmă statuia ecvestră a lui Ștefan cel Mare, din bronz, a fost realizată la Paris, de sculptorul Emmanuel Frémiet.²¹ Monumentul a fost inaugurat, pe locul actual, la 1883. Amplasarea sa nu este întâmplătoare. A fost ales locul în care fuseseră cândva curțile domnești, care au cunoscut o însemnată fază de construcție și în domnia lui Ștefan cel Mare. În fața statuii se află biserica Sf. Nicolae-Domnesc, înălțată de Ștefan vodă la 1492, în care au fost încoronați domnii Moldovei vreme de trei secole. Cu ocazia dezvelirii statuii voievodului, Ulița Mare, principala arteră a Iașilor, care își are capătul în apropierea monumentului, a primit denumirea de strada “Ștefan cel Mare”.

Acest monument este ilustrativ și pentru a evalua puterea incredibilă a zvonului în societatea românească. La fiecare jumătate de an, câte un gazetar în criză de subiecte, chiar și din presa centrală, redescoperă știrea senzațională potrivit căreia statuia din fața Palatului nu îl reprezintă pe Ștefan cel Mare. Se pretindea, fără suport real, că Frémiet ar fi lucrat, în paralel, și o statuie ecvestră reprezentând pe un rege al Poloniei

²⁰ Cf. N. Grigoraș, *Statuia lui Ștefan cel Mare din Iași*, “Cercetări istorice”, III, 1972, p. 281-308. O interesantă reevaluare a partidei antiunioniste din Moldova și a strategiilor sale politice a oferit recent Adrian Cioflâncă, în studiul *Nationalism și parohialism în competiție. Note pe marginea dezbatărilor politice privind unirea Principatelor Române* (în volumul *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Iași, 2001, p.109-134). Referirea directă la proiectul acestui monument (p. 118) se raportează la *Jurnalul Comitetului însărcinat cu rădicarea monumentului lui Ștefan cel Mare*, din 6/18 decembrie 1856, publicat în *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. III, 1889, p. 985-986.

²¹ Emmanuel Frémiet (1824-1910), cel care este și autorul memorialului lui Jeanne d'Arc din capitala Franței (Rue Rivoli). Muzeul de Artă din Iași păstrează în colecțiile sale două machete ale statuii voievodului, în baza cărora Frémiet a obținut comanda. Pentru statuia ecvestră de la Iași vezi și Virgiliu Z. Teodorescu, *Simboluri de for public dedicate cinstirii lui Ștefan cel Mare*, în “Revista Arhivelor”, 1993, nr. 3, p. 281-290.

(Cazimir IV) și că cele două statui ar fi fost inversate, din greșeală, la expediere. Deși nu am găsit o sursă scrisă în care să fie argumentată această teorie ea persistă, fiind transformată în convingere, chiar la unii istorici de profesie.

Contestația se prevalează de argumentul că Ștefan Vodă *nu purta barbă*.²² În secolul XIX însă, în conștiința publică se impusese (datorită gravurilor multiplicare de Gheorghe Asachi) imaginea unui Ștefan vodă cu o barbă mult mai impunătoare decât cea a statuii lui Frémiet. În realitate, la data comandării statuii, nu se știa prea bine cum arăta Ștefan cel Mare (majoritatea bisericilor unde se păstrau portretele sale votive se aflau, de la 1715, peste graniță, în Bucovina austriacă). Abia în 1881, episcopul Melchisedec a descoperit *Tetraevangheliarul* de la Humor, cu un portret al voievodului a cărui autenticitate și acuratețe erau incontestabile și care a pus capăt aprinselor dezbateri purtate la Academie pe această temă. Deși Vasile Alecsandri a insistat pentru respectarea adevărului istoric, era prea târziu și mai ales prea costisitor pentru a modifica fața sculpturii (operațiunea fusese evaluată la 12.000 lei), astfel încât s-a renunțat la această idee.²³ *Cea mai simplă dovadă că statuia îl reprezintă pe Ștefan cel Mare este stema Moldovei, capul de bour, amplasată pe pieptul calului.*

Pentru festivitatea inaugurării statuii, ce a avut loc la 5 iulie 1883,²⁴ rezervase Mihai Eminescu prima lectură publică a cunoscutei sale poezii *Doina* ("De la Nistru pân' la Tisa..."), dar s-a răzgândit în ultimul moment, publicând în schimb două articole privitoare la acest eveniment.²⁵

Statuia lui Ștefan cel Mare a servit și cultului monarhic al regelui Carol I. Domniile îndelungate și pline de înfăptuiri ale celor doi au fost adesea puse în paralel de discursul propagandistic al epocii. Regele a și restaurat²⁶ ctitoria gloriosului voievod, aflată în fața statuii, devenind, astfel, ctitor al acestui lăcaș cu o mare încărcătură simbolică. Nu trebuie uitat faptul că în 1881, România era înălțată la rangul de Regat, iar Carol I devenea rege, prin ceremonia în care i-a fost acordată *coroana de oțel*, cea turnată din oțelul unui tun capturat la Plevna, în Războiul de Independență (1877-78). La rândul său, regele dăruia orașului Iași, cu prilejul inaugurării statuii lui Ștefan vodă (1883), cele două tunuri Krupp ce străjuiesc monumentul, "udate cu sângele sacru al tinerei armate române", capturate de la turci, în același război.

Simbolul lui Ștefan cel Mare și-a dovedit forța și în istoria recentă. Sub semnul său și al poetului național a renăscut conștiința românilor de peste Prut, în 1988. Marele voievod a fost apoi folosit de istoricii comuniști de la Chișinău pentru a cultiva o conștiință "moldovenească", pentru a pune stavilă sentimentelor unioniste, pro-românești, ce animă o bună parte a populației Republicii Moldova.

4. Monumentul lui Cuza Vodă

Statuia lui Alexandru Ioan Cuza din Piața Unirii a fost monumentul care a trezit, în epocă, cele mai înverșunate dispute. Amintirea Domnului Unirii erau una incomodă atât pentru liberali cât și pentru familia regală instalată pe tronul României după

²² *De ce există în Iași două statui ale lui Ștefan cel Mare?*, la Constantin Ostap, Ion Mitican, "Cu Iașii mână-n mână", vol. II, Iași, 1997, p. 211-216.

²³ Această chestiune este tratată detaliat de N. Grigoraș, în studiul citat.

²⁴ Zi în care se împlincau 380 de ani de la moartea voievodului.

²⁵ M. Eminescu, *Inaugurarea statuii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Eminescu – Sens, Timp, Devenire istorică*, Iași, Ed. Universității, p. 445-448; Idem, *La descoperirea statuii* (loc. cit., p. 453-456).

²⁶ De fapt, biserica a fost demantelată până la temelie și reconstruită, înălțându-se toate extinderile secolelor ulterioare (XVII-XVIII), sub justificarea de a restitui biserica lui Ștefan cel Mare, așa cum a fost. Rezultatul este că astăzi nu mai avem, în picioare, nimic din monumentul original, din secolul XV.

înlăturarea sa. Presa vremii a reflectat din plin această confruntare, astfel încât nu cred să existe în România monument despre care să se fi scris la fel de mult. Toate acestea au fost adunate într-un amplu studiu datorat istoricului Alexandru Zub.²⁷ Recuperarea imaginii lui Cuza pentru spațiul public a avut un remarcabil suport istoriografic: lucrarea lui A.D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*.²⁸ Metaforic vorbind, această scriere reprezintă postamentul solid pe care s-a înălțat statuia lui Alexandru Ioan Cuza.

Posteritatea lui Alexandru Ioan Cuza a fost puternic marcată de viziunea liberalilor asupra "revoluției" de la 11 februarie, prin care s-a pus capăt unei domnii pline de tensiuni (numită de unii "războiul de șapte ani"), deschizându-se calea pentru aducerea pe tron a unui prinț străin, în persoana lui Carol de Hohenzollern. Bazată pe complot politic și pe trădarea armatei, această lovitură de palat a trebuit mereu justificată, cosmetizată, astfel încât să poată apărea publicului într-o lumină onorabilă.²⁹ Acest complex a marcat o întreagă generație. "Revoluția de la 11 februarie" a fost în mod constant ironizată de I. L. Cargiale, în mai multe dintre scrierile sale.

Se intenționa ca statuia lui Cuza vodă să fie inaugurată în anul 1909, cu prilejul semicentenarului Unirii (1859). Inițiativa, exprimată în 1903, a aparținut unui comitet reprezentat de M. Kogălniceanu, V. A. Urechia, N. Ioescu. Aceștia l-au ales ca președinte al Comitetului pe Grigore Ghica-Deleni. Ulterior s-au adăugat A. D. Xenopol, P. Poni, A. D. Holban. Deși liberal, ieșeanul Gheorghe G. Mărzescu, viitorul ministru de justiție, a îmbrățișat deschis inițiativa. O opoziție constantă la reabilitarea memoriei lui Cuza a fost făcută de liderii liberali D. A. Sturdza (cel care i-a confiscat și arhiva) și Ionel Brătianu. La Iași, primarul N. Gane, trecut de la conservatori la liberali, a fost nevoit să reprezinte poziția ostilă a guvernului față de memoria lui Cuza Vodă.

Pentru a submina inițiativa simpatizanților lui Cuza, catalogată drept o inițiativă antidinastică, guvernul liberal a inițiat un proiect paralel de Monument al Unirii, care trebuia să nu fie o statuie a lui Cuza, dar urma să fie instalat în Piața Unirii, exact pe locul vizat de cei dintâi. Se votase chiar și un generos credit, de 300 000 lei, destinat acestui scop. Pentru statuia lui Cuza s-a căutat un alt loc, amenajându-se chiar și o nouă piață: au fost cumpărate casele lui Gh. Rosetti-Solescu (înrușit cu Al. I. Cuza, prin doamna Elena) din fața Administrației Financiare, amenajându-se *Piața Cuza Vodă* (azi în față la "Select"). De atunci, din 1910, și Ulița Goliei a fost numită *strada Cuza Vodă*. Primăria a subvenționat chiar și lucrările de fundație ale soclului statuii, în dorința de a pune Comitetul în fața faptului împlinit. Astfel se dorea despărțirea Unirii de la 1859 de făptuitorul ei. Simpatizanții lui Cuza respingeau ideea construirii a două monumente diferite, amplasate la mică distanță, unul în Piața Unirii iar celălalt în piața Cuza Vodă, ambele meschine și lipsite de strălucire, arătând că monumentul trebuie să fie unul pe măsura faptului evocat.

Așa cum arată astăzi, monumentul este rezultatul unui compromis politic, o reconciliere istorică pe care factorii politici de atunci au avut, în cele din urmă, înțelepciunea de a o accepta. Început sub guvernare liberală, monumentul a fost finalizat

²⁷ Cea mai completă tratare a subiectului a rămas studiul lui Al. Zub, *Posteritatea lui Cuza Vodă*, în volumul colectiv *Cuza Vodă. In Memoriam*, Iași, Ed. Junimca, 1973, p. 581-629; o contribuție mai recentă, a aceluiași autor, este articolul *Recuperarea simbolică: avatarurile unei statui a domnului Alexandru Ioan Cuza în Piața Unirii din Iași*, "Dilema", 7, nr. 311, 22-28 ianuarie 1999, p. 8.

²⁸ A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă (1859-1866)*, vol. I-II, Iași, 1903. Cele două volume au fost incluse ulterior în marca sinteză de istorie națională a lui Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*. Vezi articolul aceluiași autor, *Statuia lui Cuza-Vodă*, în "Arhiva", Iași, XIX, 1908, nr. 9-10, p. 329-335;

²⁹ Vezi Cătălin Turliuc, *Memoria socială și momentul 11 februarie în istoria românilor*, în "Xenopoliana", Iași, 6, 1998, nr. 3-4, p. 92-100.

în 1912, an în care s-au succedat două guvernări conservatoare, conduse de junimiștii P. P. Carp și T. Maiorescu.

În cele din urmă monumentul a fost amplasat în Piața Unirii, în apropierea locului unde, la 1859, s-a jucat "Hora Unirii", în fața Hanului lui Petre Băcalu.³⁰ Soclul, din piatră albă (granit de Italia), măsoară 6,5 metri. Statuia din bronz, a lui Cuza, are o înălțime de 3,5 metri. Domnitorul este înfățișat în uniformă sa de colonel, având pe umeri o mantie amplă, de sub ale cărei falduri iese discret un document pe care scrie "2 Mai 1864". Aceasta este data la care Cuza a dizolvat Adunarea, fiind nevoit să treacă la metode autoritare pentru a-și putea implementa reformele necesare punerii bazelor unui stat modern. Brațul său, în această acțiune de forță a fost Mihail Kogălniceanu, blamat apoi multă vreme, ca "Omul de la 2 Mai", care a dat o lovitură Democrației³¹. Inscripția de pe spatele monumentului arată că actul de la 2 Mai a însemnat dobândirea "adevărului independenței", prin înlăturarea Convenției de la Paris, din 1858, care instituisese controlul colectiv al marilor puteri europene asupra Principatelor Unite.

Statuia lui Cuza este însoțită de un grup statuar, reprezentând pe principalii colaboratori ai domnului Unirii: *Mihail Kogălniceanu, generalul Ioan Em. Florescu, Costache Negri și Nicolae Crețulescu*. Pe fiecare dintre cele patru laturi ale soclului se află câte o coroană din frunze de stejar, turnată de asemenea în bronz, marcând câteva repere cronologice: *5/24 ianuarie 1859* (alegerea sa ca domn al Unirii); *2 mai 1864* (lovitura de stat); *11 februarie 1866* (surprinzător, data abdicării sale silite); ultima dată, a cărei semnificație rămâne un mister, este *11 decembrie 1883*.³² Pe o placă de bronz de pe spatele soclului, frumos împodobită, un scurt text (datat 1910), rezumă înfăptuirile domniei sale. S-a redactat și un act comemorativ al monumentului, dat spre păstrare la arhiva Primăriei.

Autorul ansamblului statuar este florentinul Raffaello Romanelli,³³ care a lucrat în România între anii 1902 și 1913. Sculptorul scria că "pentru monumentul național care

³⁰ Monumentul lui Cuza Vodă s-a bucurat, probabil, de cea mai bogată literatură dintre toate monumentele ieșene: "Neamul românesc literar", 1912 (număr special dedicat inaugurării statuii lui Cuza Vodă, 27 mai 1912); N. Suțu, *Iași de odinioară*, Iași, 1923, p. 206-208; N. Iorga, *Oameni care au fost*, Chișinău, 1990, (*Statuia lui Cuza Vodă*, p. 53-56; *10 Mai și Cuza Vodă*, p. 56-60; *Centenarul nașterii lui Cuza*, p. 68-71); Al. Arbore, *Raffaello Romanelli în orașul Unirii*, "Cronica", Iași, 20 ianuarie 1968, p. 3; N. Țațomir, *Inscripții pe statuia lui Cuza Vodă* (loc. cit.); Gh. Ungureanu, *De la Hora Unirii la statuia lui Al. I. Cuza* (loc. cit.); *Ridicarea statuii lui Cuza Vodă. Dare de seamă*, Iași, 1912; Georgeta Podoleanu, *Sculptorul Raffaello Romanelli și orașul Iași*, "Ioan Neculce". Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei, Iași, I, 1995, p. 97-102; *Mihai Codreanu și George Topârceanu au scris o odă...*, la Constantin Th. Botez, Constantin V. Ostap, "Cu Iași mână-n mână...", vol. I, 1996, p. 138-144; Andrei Ieșanu, *A dispărut sabia generalului Ioan Florescu!*, "Monitorul", Iași, sâmbătă, 14 iunie 1997; C. Coroiu, *Piața Unirii din Iași împlinește 100 de ani, "Adevărul"*, nr. 2229, 22 iulie 1997, p. 3; Constantin Ostap, *Statuia lui Alexandru Ioan Cuza a fost gândită încă din 1904...*, în "Curierul de Iași", număr unic, miercuri 8 septembrie 1999, p. 3; Ion Mitican, Constantin Ostap, *Primăria Municipiului Iași*, Iași, 2000, p. 261-262.

³¹ Turiiștii care frecventează astăzi stațiunea "2 Mai" de pe litoral nu mai realizează că localitatea a fost numită așa în memoria acestui eveniment, punând-o în legătură, cel mult, cu Ziua Tineretului.

³² Data, dacă nu este greșită, are o semnificație pe care nu am reușit să o descifrez. Probabil că referirea este la anul 1863, când a avut loc secularizarea averilor mănăstirești, act prin care a fost adus sub controlul țării cam un sfert din teritoriul său, aflat până atunci sub controlul mănăstirilor grecești din Orient și beneficiind de statutul de extrateritorialitate. Era, în cele din urmă, un gest de manifestare a suveranității tânărului stat român. Credem că despre această dată este vorba, deoarece secularizarea este amintită și în textul amplei inscripții de pe spatele soclului.

³³ Dintre cele aproximativ 300 de lucrări ale sale, 40 se află la noi în țară. În România, Romanelli a mai lucrat și portrete-bust, ale familiei regale, precum și ansamblul de sculptură din marmură de la Castelul Peleş (Sinaia), "cuibul de vultur" al dinastiei. Dintre operele sale aflate în străinătate amintim monumentul regelui Alberti din Roma, monumentul lui Garibaldi din Siena, statuile lui Donatello și Benvenuto Cellini din Florența, precum și monumentul lui William Pen din Philadelphia.

va fi ridicat la Iași mă documentez mereu, considerându-l una din acele lucrări de care un artist își leagă numele pentru posteritate. Îi cunosc viața și voi căuta să realizez ceva demn de el”.

Se cuvine notat faptul că în București nu a existat, până la revoluția din 1989, nici o statuie a lui Cuza Vodă³⁴ și nici o instituție care să-i poarte numele, cu excepția unei populare berării. Interesante ar fi explicațiile care pot fi aduse cu privire la această constatare. O copie a statuii lui Cuza (neînsoțită de grupul statuar), realizată chiar de Romanelli, a fost instalată în piața din centrul Craiovei, orașul Băniei.

5. Monumentul Reîntregirii neamului

Evocând Marea Unire din 1918, care a adunat într-un singur stat toate provinciile istorice românești, monumentul are o mare valoare simbolică. Este o operă artistică ce a avut un destin dramatic, deoarece a fost distrusă și apoi refăcută, peste jumătate de secol.³⁵ În varianta inițială, el fusese sculptat de prințesa Olga Sturdza (1884-1971)³⁶ care a studiat sculptura la Drezda și Paris, ca discipolă a marelui maestru Rodin.

Grupul statuar, realizat, în varianta originală, dintr-o singură bucată de marmură albă, avea o înălțime de cinci metri, fără soclu. Sculptura, evaluată la două milioane lei-aur, a fost donată de către autoare Primăriei orașului Iași (1 august 1924), fiind inaugurată oficial la 28 mai 1927 (în aceeași zi cu “Monumentul cavaleristului în atac”), pe amplasamentul pe care se află astăzi monumentul lui Mihai Eminescu, de la poalele Copoului. Locul fusese ales special, deoarece se află în fața micului palat în care a locuit regina Maria în anii 1917-1918, pe timpul refugiului de la Iași (acolo și-a avut sediul, ulterior, și *Societatea pentru Ocrotirea Orfanilor de Război*, a cărei președintă a fost Olga Sturdza).³⁷ De altfel, întreaga amenajare existentă și astăzi pe acel loc a fost făcută pentru acest monument și nu pentru statuia poetului. Lucrările fundației au fost executate de Nicolae Ciomaga (1925), iar soclul la atelierul de pietrărie “Leonardo Martinis” din București, folosindu-se piatră de Transilvania (cariera de la Corbău, jud. Cluj).

Ansamblul înfățișă Patria-Mamă (reprezentată ca o femeie în mantie militară, cu cască pe cap, având chipul reginei Maria), îmbrățișând trei tinere, în costume naționale, care simbolizau provinciile nou integrate Țării: Basarabia, Bucovina și Transilvania. Un băiețel cu brațele ridicate amintea de românii de pretutindeni rămași în afara granițelor naționale. Acesta este singurul monument dedicat Unirii, ca alegorie și ca idee, celelalte fiind monumente ale eroilor Unirii. Dincolo de a fi o “artistă de pension”,³⁸ cum a mai fost gratulată, artista și-a creat un stil propriu, apreciat ca atare la expozițiile pariziene la care a participat. Ea reușește să se sustragă abordării reci, clasic-epigonice a subiectului, ajungând la soluții vii și originale.³⁹

³⁴ În 1905 existat o inițiativă, cea a lui Eugen Bromel, de a realiza o statuie a lui Al. I. Cuza, pentru București, însă aceasta nu s-a bucurat de susținere, nedepășind stadiul de proiect (Dumitru Ivănescu, *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității*, Iași, Ed. Junimea, 2001, p. 240).

³⁵ Gh. Macarie, *Calvarul statuiilor*, “Moldova”, Iași, an III, 1992, nr. 12, p. 110-113;

³⁶ Idem, *O prințesă artistă: Olga Sturdza*, în volumul său *Între literatură și arte plastice*, Iași, 1998, p. 122-127. Aceasta era fiica lui Alexandru Mavrocordat și a Luciei Cantacuzino-Pășcanu, fiind căsătorită cu prințul Mihail D. Sturdza, nepot al domnului cu același nume.

³⁷ La 22 octombrie 1924, Consiliul Comunal Iași aproba donația oferită de Olga Sturdza, hotărând ca “monumentul să fie așezat în strada Carol, în fața palatului în care, în timpul refugiului, a locuit Suverana” (ANI, Primăria, P. 304/1924).

³⁸ Acest punct de vedere la sculptorul Dan Covătaru (cf. Rosana Heinisch, *În peisajul ieșean nu există nici o sculptură modernă*, “Evenimentul”, Iași, 22 aprilie 1999, p. 9).

³⁹ Pentru evaluările care se pot face astăzi despre virtuțile estetice ale statuii trebuie să se țină seama de doi factori: sensibilitatea diferită față de epoca în care a fost concepută, precum și faptul că nu mai avem în fața noastră opera originală, ci o reconstituire.

Monumentul a fost afectat, se pare, în timpul celui de-al doilea război mondial, când linia frontului a ajuns în apropierea Iașilor. Curzio Malaparte relatează în "Corriere della sera" (an XIX, 5 iunie 1941) că monumentul era "desfigurat de schijele bombelor sovietice și de gloanțele rafalelor de mitralieră. Copilul sculptat în piatră, care îngenunchează (...) are mâinile și capul ciobite. Piedestalul monumentului este ciuruit de gloanțe".⁴⁰ Monumentul a fost spart în bucăți în perioada stalinistă (1947), deoarece simbolul Marii Uniri deranja pe marele vecin de la răsărit,⁴¹ care desprinsese iarăși din trupul țării două din cele trei provincii reprezentate în această sculptură: Basarabia și Bucovina.⁴² Peste un deceniu, în 1957, pe soclul vechiului monument a fost montată statuia lui Eminescu, adusă din fața Universității. Astfel, pentru trecători, dispărea semnul de întrebare care însoțește, de obicei, orice soclul gol.

Într-un gest recuperator foarte necesar pentru limpezirea identității noastre naționale la începutul perioadei postcomuniste, monumentul a fost reînviat de daltă sculptorului ieșean Constantin Crengăniș, câștigătorul concursului organizat cu acest prilej.⁴³ Monumentul a fost reamplasat în fața Universității de Medicină și Farmacie (clădirea Universității Vechi, de la 1866). Spațiul ce înconjoară statuia a fost amenajat special, după proiectul arhitectului șef al Primăriei, Ionel Oancea, căpătând denumirea de "Piața Națiunii". Inaugurarea oficială a avut loc la 1 decembrie 1999.

Deoarece după Revoluția din 1989 s-a optat ca Ziua Națională a României să fie 1 Decembrie, Piața Națiunii este locul în care se desfășoară, de câțiva ani, ceremoniile civile și militare dedicate acestui eveniment.

6. Monumentul Eroilor Diviziei II cavalerie

Numit și *Șarja cavaleristului în atac*, acest monument a fost ridicat pe cheltuiala ofițerilor și a altor luptători în războiul din 1916-1919, în dreptul Grădinii Copou.⁴⁴

⁴⁰ Curzio Malaparte, "Kaputt" (memorii), București, 1999, p. 304. Vezi și prefața semnată de Mihai Dim. Sturdza, în care se arată că această carte este o lucrare "inventată aproape pe de-a-ntregul", avertizând asupra lipsei deontologiei profesionale a autorului. Considerăm însă că relatarea privitoare la monumentul care ne interesează nu trebuie trecută cu vederea.

⁴¹ Nu trebuie uitat faptul că, la acea dată, Rusia nu era un vecin îndepărtat, trupele sovietice staționând încă în România, până în 1958. Mai mult, Comandamentul sovietic de la Iași era încartiruit în Casa Pogor, aflată în apropierea acestei statui. Ulterior s-a amenajat și un cimitir al soldaților eliberatori chiar în curtea numitei case, care găzduise cândva activitatea Societății "Junimea". Cimitirul a fost desființat abia după 1990, mormintele fiind mutate la "Eternitatea".

⁴² Momentul în care a fost demolată statuia nu pare a fi foarte limpede stabilit. Acest amănunt ar fi important deoarece poate arăta cu mai multă claritate, care a fost motivația reală. Un martor ocular al evenimentului a fost doamna Rodica Radu, multă vreme șefa secției de istorie și director adjunct al Complexului Muzeal Național "Moldova" din Iași. Având pe atunci o vârstă prea fragedă pentru a înțelege exact ce se întâmplă, mama ei, care o adusese special la fața locului, i-a spus doar: "Privește și ține minte, dar să nu mă întrebi nimic!".

⁴³ Presa locală a reflectat constant etapele realizării proiectului de refacere a vechiului monument: Victor T. Rusu, *Războiul statuiilor*, "Independența", 3, nr. 586, 15 mai 1997, p. 4 (dispută asupra locului amplasării); E.M., *Iașul, mai bogat cu o statuie*, "Evenimentul", nr. 2047, 29 aprilie 1998, p. 4; Idem, *La Iași va fi inaugurată Piața Națiunii*, "24-ORE", 8, nr. 2383, 2 mai 1998, p. 7 (proiectul Ionel Oancea); A. Ieșanu, *Final de poveste?*, "Monitorul", nr. 187, 11 august 1998, p. 7A; *Statuia Unirii din fața UMF va fi dezvelită la 1 Decembrie 1999*, în "24-ORE", 8, nr. 2487, 2 septembrie 1998, p. 2; Ionel Oancea, *Atitudini kitsch*, "Monitorul", nr. 248, 13 octombrie 1999, p. 7A; Gh. Macarie, *Statuia Unirii, pe ultima sută de metri*, "Monitorul", nr. 252, 21 octombrie 1999, p. 7A; Nic. Vasil, *Obsesia kitsch-ului*, "Monitorul", nr. 243, 11 octombrie 1999, p. 7A.

⁴⁴ Gh. Macarie, *Vouă, iubii camarazi, vă închinăm acest monument*, în volumul de autor *Între literatură și artele plastice*, Iași, Ed. Trinitas, 1998, p. 67-70. "O operă de înălțare a neamului", la C. Ostap, I. Mitican, "Cu Iașii mână-n mână...", vol. II, Iași, 1997, p. 218-221.

Amplasarea sa în fața magazinului “Super-Copou” nu se leagă de actualul context arhitectural, ci de o realitate mai veche: acolo era platoul din fața Cazarmei cavaleriștilor.⁴⁵

Monumentul – operă a sculptorului Ion Dimitriu-Bârlad⁴⁶ –, de concepție alegorică, are două compoziții principale: “Victoria” și “Sacrificiul”. Prima este reprezentată de statuia ecvestră a cavaleristului, în plină șarjă. Pe cealaltă parte a calului, paralel cu călărețul, se află un personaj feminin, personificarea Gloriei militare, care ia parte activă la avântul vitejesc.

Tema “Sacrificiului” este ilustrată de un basorelief reprezentând un cavalerist rănit mortal, căzând în brațele unui înger, care îl încununează cu lauri. Pe soclu au mai fost încrustate patru basoreliefuri din bronz, ce evocă principalele fapte de arme ale Diviziei II Cavalerie. Între acestea se remarcă celebra *Șarjă de la Prunaru* (Vlașca),⁴⁷ din 15 noiembrie 1916, în care Regimentul II Roșiori, avântându-se în fața mitralierelor și artileriei germane, a plătit un foarte greu tribut de sânge; *Trecerea Tisei* executată de aceeași Divizie, pe un pod improvizat din pontoane, la care regele Ferdinand asistă călare; *Lupta de la Maghyerus* (Ungaria)⁴⁸ în care cavaleriștii români, descălecând, au efectuat un atac pedestru, cu lăncile. Pe cele patru fețe ale soclului, sub grupul de bronz, erau încrustate cu litere mari, de aur, cele patru episoade glorioase din istoria Diviziei: NISTRU, TISA-BUDAPESTA, PRUNARU și MAGHYERUS. În perioada comunistă, devenind incomode pentru istoriografia oficială,⁴⁹ aceste inscripții au fost martelate, pe la 1960, când s-a modificat și ultima cifră reprezentând anul încheierii războiului, din 1919 în 1918.

Socul nu este un simplu suport al statuii, ci adăpostește o criptă, în care de află un osuar al eroilor cavaleriști. În interior se poate pătrunde printr-o ușă din bronz, amplasată în spatele soclului. Așadar, monumentul nu este o simplă statuie, ci chiar un mausoleu. O candelă lumina numele a sute de cavaleriști în a căror memorie a fost înălțat monumentul. În fiecare an, de Ziua Eroilor (la “Înălțare”), monumentul avea parte de flori și gardă de onoare, până în 1943, când s-a frânt și firul acestei tradiții. Apoi a dispărut și Cavaleria ca armă, și peste monument s-a așternut uitarea.

În 1939, Primăria orașului intenționase reînălțarea acestui monument în rondul din fața Parcului “Expoziției”, unde ar fi fost mai bine pus în valoare. Această translație nu s-a mai efectuat, însă pe locul indicat a fost amplasată Statuia soldatului sovietic “eliberator”.

7. Statuile Voievozilor

Amplasarea acestui grup statuar în scuarul din Parcul Tineretului, lângă Biblioteca Centrală Universitară, poate părea trecătorilor de astăzi o simplă întâmplare. Impozanta

⁴⁵ Undeva, mult în spate, se păstrează și astăzi grajdurile pentru caii unității respective, clădiri cu o arhitectură specifică, ce au căpătat, în timp, destinația de depozite. Manejul Cazarmei de Cavalerie cuprindea și terenul pe care s-a construit mai târziu Spitalului “Parhon”.

⁴⁶ Ion Dimitriu, născut la Bârlad, în 1890, a studiat la Școala de Belle-Arte din București, iar după 1914 a plecat la Paris, intrând în atelierul lui Julien. Acolo a avut profesori pe Bouchard și Landowskchi. Izbucnind războiul, s-a întors în țară, fiind înrolat în regimentul 12 Cantemir. A fost rănit în luptele de la Cincul Mare (sept. 1916). În anii următori a mai studiat în Grecia, dar mai ales în Italia, lucrând la Roma, Florența și Neapoli.

⁴⁷ Ferinde Chirca, Ștefan Dragomir, *Șarja de la Prunaru*, București, 1986, p. 43-66. Din cei 360 de călăreți care s-au angajat în luptă, două treimi au căzut croic.

⁴⁸ N. Sinescu, *Bătălia de la Măgherus. Descriere, comentarii, concluzii*, în “Revista cavaleriei”, nr. 4/1927.

⁴⁹ Intervenția armată din Ungaria (1919) avușese drept scop înlăturarea guvernului comunist condus de Kun Béla. Principala urmare a acestei campanii a fost întârzierea instaurării comunismului în centrul Europei, pentru un sfert de secol.

clădire și statuile amintite au însă o istorie comună. Clădirea Bibliotecii a fost construită, de fapt, ca sediu al Fundației Regale Ferdinand I, după proiectul arhitectului Constantin Iotzu, urmând a fi inaugurată în 1933. Pe lângă medalioanele ce decorează fațada edificiului, se prevăzuse și amplasarea pe attic, în jurul rotondei, a opt statui care să reprezinte pe cei mai glorioși voievozi din istoria noastră, în rândul cărora erau trecuți și primii doi regi, Carol I și Ferdinand I.⁵⁰ Ansamblul avea și o încărcătură ideologică, de propagandă monarhică, sugerând integrarea celor doi suverani (străini și de confesiune diferită de cea a majorității românilor) în tradiția vechilor voievozi. Reprezentarea celor doi regi putea fi justificată, însă, și de statutul lor de ctitori ai clădirii respective.

Ideea de a decora frontispiciul noii clădiri cu statui nu era extravagantă și nici nouă: alături, în aceeași piață (numită pe atunci Tuffli), se afla clădirea Jockey-Clubului ieșean, al cărui acoperiș fusese împodobit cu un mare număr de statui în mărime naturală. Soluția aleasă nu făcea, deci, decât să integreze noua clădire în peisajul arhitectural deja existent. Amplasamentul la mare înălțime a statuiilor a impus sculptorilor să opereze anumite corecții optice, să elimine detaliile inutile, apelând la forme viguroase cu umbre puternice. Pentru a verifica efectul artistic al viitoarelor statui, au fost expuse inițial niște machete din gips ale acestora, la dimensiunile proiectate, urmând ca, în funcție de reacția publicului, să se treacă la transpunerea statuiilor în materialul definitiv. Au existat, în epocă, și voci care s-au opus amplasării statuiilor pe atticul rotondei. Se știe că A. C. Cuza îl sfătuia pe Ernst Baliff (fostul aghiotant al reginei Maria, însărcinat cu supravegherea lucrărilor de construcție ale Fundației), să nu monteze statuile voievozilor în jurul cupolei, deoarece aceasta nu ar mai fi pusă în valoare cum se cuvine.⁵¹

Inițial perechile de statui erau următoarele: *Dragoș Vodă* și *Alexandru cel Bun* (descălecătorul și organizatorul Moldovei medievale), *Ștefan cel Mare* și *regele Carol I* (simbolizând domniile lungi și înțelepte), *Mihai Viteazul* și *regele Ferdinand I* (unificatorii pământurilor românești), *Vasile Lupu* și *Dimitrie Cantemir* (domniile culturale).⁵²

Sculpturile au fost amplasate provizoriu, în 1934, de cealaltă parte a bibliotecii, pe platforma din fața bisericii Prepadoamna (Sf. Paraschiva). După marele cutremur din 1940 s-a renunțat definitiv la încărcarea atticului cu greutatea sculpturilor din piatră. După plecarea definitivă din țară a regelui Mihai I, care a fost determinat să semneze actul de abdicare, la 30 decembrie 1947 ("abolirea Monarhiei") cenzura ideologică a funcționat ca o ghilolină. Autoritățile comuniste au distrus statuile regilor Carol I și Ferdinand I, înlocuindu-le, în 1983, cu personaje mai convenabile viziunii comuniste asupra istoriei patriei. Aceștia au fost Ion vodă cel Cumplit, prigonitorul boierilor, și Petru Rareș, fiul lui Ștefan cel Mare și al unei modeste târgovețe din Hârlău. Dispărea cu această ocazie și marea statuie de bronz a regelui Ferdinand, înaltă de patru metri, care se afla în nișa centrală din sala de festivități a Bibliotecii.⁵³ Fragmente ale statuiilor

⁵⁰ Ion Mateescu, *Statuile de voievozi de la Fundația regele Ferdinand*, "Opinia", Iași, 2 august 1933; Virgiliu Z. Theodorescu, *Contribuții documentare referitoare la monumentele de for public din orașul Iași*, "Revista Arhivelor", 1994, nr. 3, p. 257-261; Constantin Th. Botez, Constantin V. Ostap, "Cu Iașii mână-n mână", vol. I, Iași, 1996, p. 166-167; Andrei Ieșanu, *Povestiri despre grupul statuar "Voievozii"*, în "Monitorul", nr. 154, 2 iulie 1999, p. 8A.

⁵¹ Violeta Onișoru, *Aspecte privind activitatea generalului Ernest O. Baliff*, în "Cercetări istorice", XVIII-XXX, 1999-2001, p. 407.

⁵² Arhivele Naționale Iași, *Fundația Regele Ferdinand*, dosar 12/1935, f. 115; *Mitropolia Moldovei*, dosar 75/1939.

⁵³ Andrei Ieșanu, *Statuile mutilate ale orașului*, "Monitorul", 30 septembrie 1997, p. 7A (cu o fotografie).

din piatră eliminate după 1947 au supraviețuit pe sub zidurile din curtea Bibliotecii până după 1990, după care au fost aruncate, considerându-se că nu prezintă nici un interes.

În anul 1968, statuile rămase au fost amplasate în micul parc de la poalele Copoului, alături de noua Casă de Cultură a Tineretului, care a înlocuit Jokey-Clubul. Cu această ocazie, statuile au fost regrupate, constituindu-se alte perechi și comandându-se altele două în locul celor regale, care au fost eliminate.

Astăzi perechile sunt după cum urmează: *Dragoș Vodă și Alexandru cel Bun* (autori: Ion Jalea și Ion Iordănescu), *Petru Rareș și Ion Vodă cel Viteaz* (autori: Iftimie Bârleanu și Ion Dămăceanu), *Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul* (autori: Ioan C. Dimitriu-Bârlad și Ion Jalea), *Vasile Lupu și Dimitrie Cantemir* (autori: Mihai Onofrei și I.C. Dimitriu-Bârlad).

Soluția aleasă în privința amplasării grupului statuar nu rezolvă nici de această dată problema perspectivei, ce putea fi satisfăcută doar de amplasarea lor la mare înălțime, așa cum au fost concepute inițial. Din această cauză, primate de aproape, sculpturile par astăzi puțin grosiere, nefinisate. Din perspectivă istorică însă, amplasamentul este convenabil. El permite și astăzi privitorului informat să amplaseze, cu ochii minții, statuile din fața sa pe rotonda clădirii căreia i-au fost destinate.

8. Monumentul Independenței

Ridicat cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la marele eveniment istoric (1877-1878), monumentul era prima reprezentare figurativă a *Independenței* în arta monumentală românească. Statuia din bronz, înaltă de 11 metri (17 metri cu tot cu soclu), a devenit emblematică pentru profilul urbanistic ieșean, precum și pentru stadiul de atunci al artei monumentale românești. Inaugurarea oficială a avut loc, cu o anumită întârziere, la 15 septembrie 1980. Autorii acestei lucrări sunt soții Gabriela Manole-Adoc (statuia) și Gheorghe Adoc (basoreliefurile).⁵⁴ Gabriela Adoc a avut ca magiștri pe Corneliu Baba și Ion Irimescu.

Circula, în epocă, un zvon în legătură cu această statuie: se spunea că, privită dintr-un anumit unghi, eșarfa personajului feminin, proiectată pe cer, reproducea conturul României Mari, adică și hotarul de pe Nistru al Basarabiei. Această credință i-a asigurat monumentului o anumită popularitate printre "inițiați".

Pe soclul înalt, placat cu travertin, au fost aplicate basoreliefurile, realizate de Gheorghe Adoc, reprezentând șase compoziții ce totalizează 104 metri pătrați de bronz. Un gest curajos pentru acea epocă a fost reprezentarea regelui Carol I, călare, în uniformă de ofițer (fapt care a fost trecut cu vederea de cenzura vremii) chiar în primul basoreliev din partea dreaptă, de unde trebuie începută "citirea" scenelor. Aceasta era viziunea antebelică, în care instaurarea "prințului străin" pe tronul României a fost un pas esențial pentru dobândirea Independenței. Ziua venirii sale în țară, *10 Mai* (1866), era și ziua în care Carol I făcea ratificarea solemnă a proclamării Independenței (1877). Ziua de *10 Mai* era sărbătorită ca ziua națională a României în perioada 1866-1947.

Scena a doua, pe care este și inscripționată data de *9 Mai*, reprezintă pe Mihail Kogălniceanu proclamând în Parlament Independența României. 9 Mai era și data la

⁵⁴ Mariana Preutu, *Gabriela Manole-Adoc, Gheorghe Adoc* (album), București, Ed. Meridiane, 1987; Gh. Macarie, *Scrisoare deschisă Doamnei Gabriela Manole-Adoc*, în "Cronica", XXXVIII, nr. 21, 1-15 noiembrie 1993, p. 14; Emilia Chiscop, *Statuia Independenței are chipul Emiliei Captaru, sora prefectului din perioada interbelică*, în "Monitorul", Iași, nr. 156 (2438), 5 iulie 1999, p. 3A; Gh. Macarie, *Scrisoare deschisă Doamnei Gabriela Manole-Adoc*, în "Cronica", XXXVIII, nr. 21, 1-15 noiembrie 1993, p. 14.

care se aniversa evenimentul în epoca Ceaușescu (1965-1989). Următoarele scene reprezintă trecerea Dunării, pe un pod de vase, a armatei române, Cucerirea redutelor de la Grivița și Plevna, Capitularea lui Osman Pașa în fața colonelului Cerkez, precum și “Marea biruință a drapelului românesc”. Un citat aflat pe partea frontală a monumentului rezumă semnificația istorică a acestuia: “*Independența e suma vieții noastre istorice*” (M. Eminescu). Acesta a fost pus pe locul unde, inițial, se afla un citat din Nicolae Ceaușescu. Nu doar pentru nostalgici, ci și pentru curioși, reproducem citatul original, care nu cuprindea nimic deplasat, dar a fost martelat în urma Revoluției din 1989, deoarece amintea de dictatorul proaspăt înlăturat:

“Eroismul înaintașilor de acum un secol va trăi veșnic în conștiința profund recunoscătoare a întregii națiuni, iar opera făurită cu sângele lor, de generațiile de la 1877, va străluci întotdeauna în istoria noastră, ca una din cele mai mari izbânzi pe drumul libertății, progresului, independenței și fericirii poporului român”⁵⁵ (N. Ceaușescu).

Revenind la semnificația zilei de 9 Mai: Kogălniceanu nu era, la acea dată, nici șeful statului și nici șeful guvernului, pentru a pretinde că lui i de datorează proclamarea Independenței (și nici nu a revendicat vreodată un asemenea merit). Această prerogativă de politică externă revenea, de drept, doar principelui domnitor. Istoriografia oficială adoptase varianta amintită deoarece aceasta avea calitatea de a desface legătura dintre Independență și Regalitate.

Mai târziu, ziua de 9 Mai a dobândit o dublă semnificație, ea marcând, în țările din blocul comunist, Ziua Victoriei (1945), sfârșitul celui de-al doilea război mondial. În lumea liberă, evenimentul era aniversat pe 8 mai, data capitulării Germaniei în fața aliaților occidentali. Uniunea Sovietică, semnând acest document abia după miezul nopții, a considerat că războiul s-a încheiat în ziua de 9 mai, impunând această dată și țărilor satelite. În România, coincidența celor două aniversări sporea încărcătura mesianică a datei amintite. De aceea este dificilă dezrădăcinarea acestei contrafaceri istorice din conștiința publică. Mai nou, ziua de 9 Mai a căpătat și o altă conotație, ea fiind desemnată drept Ziua Europei.

9. Alea Mareșalilor

Acest “*Memorial al Gloriei*” – cum a mai fost numit – amplasat în fața clădirii Corpului 10 Armată, din Copou, a fost inițiat de generalul Mircea Chelaru, pe atunci comandant al unității. El a devenit, chiar înainte de inaugurare, obiectul unor foarte vii proteste, care au luat prin surprindere pe inițiatori. Aceștia erau ferm convinși că nu fac altceva decât un act patriotic, folositor educației ostășești.⁵⁶ Dacă nu exista vâlva făcută în jurul celor trei modeste busturi de bronz, nici nu am fi inclus acest “memorial” în rândul monumentelor semnificative ale Iașilor. Povestea lor s-a dovedit a fi una interesantă.

Anterior, în perioada comunistă, pe același loc se aflau busturile din piatră reprezentând pe Horia, Cloșca și Crișan.⁵⁷ Memoria cetății nu mai reținea, se pare, care era rostul busturilor răsculaților ardeleni de la 1784 în fața marii unități militare. Nu era

⁵⁵ Cîtorii ale epocii Ceaușescu în județul Iași, 1985, p. 138.

⁵⁶ Ideea revalorizării mareșalilor printr-un asemenea monument a apărut, probabil, în urma publicării unei culegeri de texte, referitoare la personalitatea lor, imediat după desființarea cenzurii comuniste, de către istoricul Gheorghe Buzatu (*Istorie interzisă*, Craiova, 2000).

⁵⁷ Fănică Dumitrașcu, Horia, Cloșca și Crișan s-au mutat într-un parc de joacă. În Copou va fi realizată Alea Mareșalilor, în “Monitorul”, nr. 213, 7 septembrie 1999, p. 3A.

vorba de o întâmplare. Cartea de istorie consemnează însă că, dintre prizonierii români aflați în captivitate rusească, în cel de-al doilea război mondial, s-au format două divizii de “voluntari”, pentru a lupta pe frontul de apus. Acestea au primit numele de “*Tudor Vladimirescu*” și ... “*Horia, Cloșca și Crișan*”. Titularii s-au numărat printre puținele personaje din istoria națională agreate de manualul stalinist de istorie, publicat de Mihail Roller, în timp ce toate celelalte personaje marcante din trecutul nostru erau desființate, forțând o falsificare a memoriei colective. După modelul și cu oamenii din cele două divizii, a fost reorganizată armata română, transformând-o într-o armată comunistă. De altfel, în apropiere, în dreptul intrării în parcul “Expoziției”, fusese amplasată și o monumentală statuie a “Soldatului sovietic eliberator”⁵⁸.

Inițiativa din anul 2000 marca, simbolic, faptul că armata română renunțase la modelul sovietic și se reîntorcea la valorile sale tradiționale. Busturile trebuiau să reprezinte, inițial, pe cei trei mareșali de carieră ai României: *Prezan, Averescu și Antonescu*.⁵⁹ Primele două sunt semnate de Teodor Zamfirescu și datele 1999, respectiv 2000. Nu era un monument dedicat special marelui Ion Antonescu și nici în privința concepției nu poate fi încadrat în rândul sculpturilor oficiale, legate de cultul personalității conducătorului, comparabile cu cele din epoca guvernării acestuia.⁶⁰

Statuile urmau să fie turnate în alama obținută prin topirea tuburilor de proiectil mare (o tonă și jumătate) din ordinul șefului Statului Major al Forțelor Terestre. Busturile au fost realizate prin Studioul de Arte Plastice al Armatei din București. Diversele cheltuieli prilejuite de acest proiect au fost acoperite prin donațiile cadrelor militare. După numirea generalului Chelaru în funcția de șef al Statului Major General de la București, sarcina de finalizare a memorialului a revenit generalului de brigadă Gheorghe Vișteanu. Inaugurarea “Aleei Mareșalilor Militari” era planificată în ziua de 25 martie 2000, prin sfințire, cu prilejul depunerii jurământului militar.

Concepția inițială a memorialului a fost însă afectată de corecțiile pe care adesea le impune prezentul în rescrierea istoriei. Sensibilitățile existente în prezent, mai ales în Occident, cu privire la personalitatea marelui Ion Antonescu au determinat o intervenție a președintelui țării, care a dispus anularea ceremoniei. Pentru ca inaugurarea să aibă totuși loc, s-a decis înlocuirea bustului marelui ostracizat cu bustul de bronz al regelui Ferdinand I Întregitorul, el însuși deținând gradul de mareșal al armatei române. Acesta a fost adus în noaptea de 24/25 martie de la București. Bustul era tot o realizare recentă (fiind turnat în 1996) și se afla anterior la etajul I al sediului Ministerului Apărării Naționale.

10. Statuia lui Mihai Viteazul

Inițiativa ridicării celui mai nou monument din Iași a aparținut Asociației Naționale a Veteranilor de Război – filiala Iași. Se dorea ca inaugurarea să aibă loc în anul 2000, cu ocazia împlinirii a 400 de ani de la Unirea de la 1600, înfăptuită de marele

⁵⁸ Statuia, turnată în bronz și amplasată pe un soclu foarte înalt, a fost lucrată de sculptorul Boris Caragea, în 1947, fiind una dintre primele lucrări realizate, la noi, în manieră stalinistă. Monumentul similar din Roman a fost topit și transformat în clopote de biserică. Cel de la Iași a fost înălțat cu multă întârziere după revoluția din 1989, în ciuda presiunilor studențești, fiind amplasat la Cimitirul “Eternitatea”, în parcela croilor sovietici.

⁵⁹ Mircea Chelaru, *Statuia lui Antonescu pe Aleea Mareșalilor din Iași*, în “*Historia*”, București, an I, nr. 3, ianuarie 2002, p. 89-90.

⁶⁰ Cf. Virgiliu Z. Teodorescu, *Ion Antonescu în viziunea sculptorilor anilor '40*, în “*Europa XXI*”, Iași, vol. V-VI, 1996-1997, 171-174.

voievod.⁶¹ Ideea a plecat, probabil, de la supranumele Iașilor, de “*Orașul celor trei Uniri*”.⁶² Pentru Unirea mică, de la 1859, exista monumentul lui Cuza Vodă, din Piața Unirii. Pentru Marea Unire, din 1918, tocmai fusese restituit, în 1999, cu implicarea totală a Primăriei, Monumentul Reîntregirii Neamului, dăruit cândva orașului de prințesa Olga Sturdza și distrus în epoca stalinistă. După această logică, din Iași lipsea un monument, cel al Primei Uniri (1600), și era stringent ca, la împlinirea unei cifre rotunde – patru secole de la eveniment – , el să fie înălțat în vechea capitală a Moldovei.

Pentru veterani, atașamentul față de personalitatea marelui voievod mai are un temei special, mai greu de perceput de către generațiile tinere: existența *Ordinului de război Mihai Viteazul*, cel mai înalt ordin românesc, fondat în 1916, rezervat ofițerilor și conferit doar pentru fapte excepționale, săvârșite pe câmpul de luptă.⁶³ Cei mai stimați dintre foștii combatanți sunt venerabilii cavaleri ai acestui Ordin. Din 1936, cavalerii au primit și un fel de uniformă specială: o mantie albă și o căciulă asemănătoare celei purtate de Voievodul Unirii. Cultivată în acest fel, pentru veterani, memoria lui Mihai Viteazul este valorizată altfel decât în rândurile altor generații. Venind dintr-o mentalitate tradiționalistă, susținută de un discurs cam uzat, inițiativa a întâmpinat și rezerve, mai ales din partea unor istorici, chiar dacă acestea, de cele mai multe ori, nu au fost exprimate oficial.

Alta ar fi fost percepția, probabil, dacă inițiativa nu ar fi avut acest iz cazon și festiv, dacă ar fi venit în urma unei dezbateri publice care să redefinească identitatea și unitatea noastră națională în epoca postcomunistă. Ea ar fi fost o confirmare a faptului că *națiunea* nu este un concept depășit, ci rămâne una din valorile noastre fundamentale și în pragul mileniului III, deoarece procesul de integrare spre care aspirăm se va face într-o Europă a națiunilor, și nu într-una a populațiilor lipsite de identitate și de memorie istorică.

Urmarea acestei inițiative este un exemplu a ceea ce se poate face, cu tenacitate și răbdare, apelând la sprijinul diverselor instituții și apăsând diverse pârguri ale societății românești. La 11 octombrie 1997 inițiativa a fost reluată, constituindu-se *Comitetul “Iași 400 – Mihai Viteazul”*, având ca nucleu de sprijin Asociația Veteranilor de Război,

⁶¹ Presa ieșcană oferă numeroase notițe, mai mult sau mai puțin avizate, referitoare la evoluția acestui subiect: D.M., *O statuie a lui Mihai Viteazul la Iași?*, “Evenimentul”, nr. 1922, 26 noiembrie 1997, p. 5; Doru Mocanu, *Statuia ecvestră a lui Mihai Viteazul – încă un simbol al Iașilor*, “Independentul”, 3, nr. 751, 26 noiembrie 1997, p. 4; V. Văsai, *Concurs național pentru realizarea la Iași a statuii ecvestre a lui Mihai Viteazul*, “Opinia Moldovei”, 2, nr. 41, 20 februarie 1998, p. 1; Andrei Ieșcanu, *Despre inițiativa ridicării unei statuii a lui Mihai Viteazul la Iași*, “Monitorul”, nr. 186, 10 august 1998, p. 7A; Daniel Butnaru, *Concurs pentru realizarea statuii ecvestre a Domnitorului Mihai Viteazul*, “24: ORE”, 8, nr. 2499, 16 septembrie 1998, p. 3; E.M., *Memento*, “Evenimentul”, nr. 312, 17 septembrie 1998 (despre expoziția de machete de la Sala “Victoria”); Magda Olteanu, *Ce machetă aleg ieșenii pentru statuia lui Mihai Viteazul?*, “Opinia Moldovei”, 2, nr. 316, 22 septembrie 1998, p. 3; Iosif Petrescu, *De ce o statuie “Mihai Viteazul” la Iași în zorii mileniului III?*, “Independentul”, 4, nr. 981, 8 septembrie 1998, p. 5 (și în “Cuvântul care unește”, nr. 7, p. I-II, inclus în revista “Cronica”, 1998, nr. 12); Magda Olteanu, *Statuia lui Mihai Viteazul va costa trei miliarde de lei*, “Ziua” de Iași, 2, nr. 283, 17 martie 1999, p. 2; Cătălin Coca, *Mihai Viteazul va fi înconjurat în Copou de sirene*, loc. cit., nr. 385, 16 iulie 1999, p. 2; C. Ostop, *Pe frontul disputelor*, “Monitorul”, 9, nr. 28, 4 februarie 1999, p. 7A; Andrei Ieșcanu, *Despre inițiativa ridicării unei statuii a lui Mihai Viteazul la Iași*, “Monitorul”, nr. 186, 10 august 1998, p. 7A; *Mihai Viteazul, voievod peste Copou*, “Monitorul”, Iași, nr. 282 (3182), luni, 10 decembrie 2001, p. 1A.

⁶² Vezi pentru aceasta și lucrarea *Aspecte ale luptei pentru unitate națională. Iași: 1600 – 1859 – 1918*, coordonatori, Gh. Buzatu, A. Kereșchi, D. Vitcu, Iași, 1983.

⁶³ *Decorații românești de război, 1860-1947* (coautori: Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu), București, 1993, p. 66-74. Foarte recent, a fost tipărită o voluminoasă lucrare dedicată acestui subiect: Eugen Ichim, *Ordinul militar de război Mihai Viteazul*.

filiala Iași. În comitet a fost cooptată o personalitate de primă mărime, academicianul Constantin Ciopraga (veteran de război), care a reușit să atragă și sprijinul altor personalități, mai ales culturale. În plus, s-a apelat la sprijinul I.P.S Daniel, mitropolitul Moldovei, care a acceptat să patroneze, ca președinte de onoare al Comitetului, această inițiativă, și nu doar simbolic, ci îndemnând întreaga preoțime să sprijine adunarea de fonduri. Elevii din diverse școli au strâns și ei, numai până la vacanța de vară, 15 milioane de lei. Astfel, Comitetul veteranilor a reușit să adune 680.000 lei. În urma adreselor depuse, fonduri pentru realizarea statuii au mai fost promise de Secretariatul de Stat al Guvernului și de la Ministerul Culturii. Privind aceste mecanisme în mișcare, am putea desfiinde pe oricine ar contesta că în România nu funcționează spiritul civic, fermentul care să poată duce la bun sfârșit orice inițiativă “patriotică și creștinească”.

S-a instituit, apoi, un concurs național pentru realizarea proiectului statuii. Cele 18 machete înaintate cu acest prilej au fost expuse în Sala “Victoria” (str. Arcu), între 16 și 25 septembrie 1998. Comisia de jurizare a fost alcătuită din “specialiști din Iași și București”, fiind aprobată de Ministerul Culturii. S-a apelat și la votul publicului: cei 800 de vizitatori ai expoziției. În final au fost reținute patru machete, din care Comisia, probabil, a ales una, pe aceea a sculptorului ieșean Ion Buzdugan. Autorul, decedând în martie 2000, nu a mai apucat să-și vadă opera finalizată. Corecțiile în ipsos au fost continuate de pictorul Traian Mocanu. Așa cum arată, statuia poate aspira cel mult la calificativul de “onorabilă”. După părerea noastră, au existat în concurs proiecte mai reușite.

Turnarea statuii în bronz, 6,20 metri înălțime, s-a realizat la R.E.C. București. Monumentul a fost instalat în Copou, în apropierea locului în care fusese cândva monumentul Ostașului sovietic. Opțiunea se leagă de faptul că, la 27 mai 1600, Mihai Viteazul a intrat în capitala Moldovei pe Drumul Hotinului (strada Sărărie de astăzi). Inaugurarea statuii a avut loc cu o întârziere de un an de la data programată inițial, în decembrie 2001. Cu aceasta poveste statuii nu s-a încheiat încă, partizanii ei fiind nemulțumiți de actualul amplasament, făcând demersuri susținute pentru a se găsi un alt loc, care să o pună mai bine în valoare.

ANIVERSĂRI DISPUTATE ALE REVOLUȚIEI PAȘOPTISTE (1859–1866)

Mihai Chiper

“We commemorate, thus we exist”,¹ susține titlul unei cărți recent publicate de către istoricul german Jos Perry. Dar cine pot fi acești “noi” în diferite perioade istorice și în ce fel există ei? Prin comparație cu cine, în ce fel de competiție sunt angrenați și purtătorii căror mesaje devin?

Pentru actorii unei revoluții cum a fost cea de la 1848, aniversările erau, într-adevăr, o problemă de existență, dovada că nu și-au părăsit ideile și, în egală măsură, că mai au ceva de spus. Aniversările au determinat poziția contemporanilor în acel timp, au dezvăluit ceea ce este important pentru ei, care moștenire o apreciau și ce valori doreau să păstreze pentru viitor. Revoluția, un eveniment trăit de grupuri concurente de orientări conservatoare și liberale, a fost recunoscută ca atare, și, deopotrivă, unii și alții au încercat să-și impună propria versiune asupra evenimentelor.

Aniversările au contribuit și la diseminarea informației despre revoluție, au ajutat la integrarea ei într-o conștiință istorică și, de asemenea, la crearea unor mituri, evaluând evenimentele în categorii morale, care au constituit bazele pentru ideologie și politică. Pentru România modernă, 1848 a fost un cap de pod în dezbaterile și în crearea unei culturi politice. Astfel, aniversările au devenit o extindere, o complicată producție a intereselor politice pentru diferite grupuri aflate în competiție.

Înfrângerea revoluției de la 1848 în Muntenia s-a concretizat imediat prin străduința noului regim de a anula în plan legislativ măsurile guvernului revoluționar, de a combate propagandistic ideile revoluționare și a șterge orice fel de urme care să aducă aminte în vreun fel laudativ de evenimentele petrecute între 9 iunie-13 septembrie 1848. Încă de la 30 septembrie 1848, consulul francez Hory comunica la Paris observațiile sale potrivit cărora “guvernul actual caută prin toate mijloacele să ștergă orice urmă a actelor și până chiar și amintirea epocii insurecționale”.² La începutul lunii octombrie, comisarul turc Fuad Efendi îi mărturisea caimacamului C. Cantacuzino că “majestatea sa imperială sultanul mi-a recomandat în mod special să șterg orice urmă a revoluției”.³

Confiscarea și distrugerea tuturor publicațiilor guvernului revoluționar, dar și îndepărtarea agenților memoriei realizată prin epurarea aparatului de stat, a administrației, justiției, concedierile masive din învățământ,⁴ nu au fost rezultatele numai ale

¹ Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan*, Nijmegen, SUN, 1991; apud Charlotte Tacke, *1848. Memory and Oblivion in Europe*, Bruxelles, Presses Interuniversitaires Européennes, 2000, p. 65.

² *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, t. IV, București, 1903, p. 610.

³ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, t. V, București, 1903, p. 93.

⁴ Radu Tomoiagă, *Concepțiile conservatoare legitimiste de la 1848 în Țara Românească*, în *Personalități și tendințe în perioada pașoptistă*, București, Editura Minerva, 1976, p. 229.

presiunilor externe, ele fiind susținute și de o teoretizare autohtonă, cum ar fi cea a lui Dimitrie Gr. Ghica (beizadea Mitică, 1816-1897)⁵. Acestea ar fi auspiciile sub care începe și se desfășoară în primele luni domnia lui Barbu Știrbei, în fapt o operațiune amplă și sistematică de a anihila moștenirea evenimentelor revoluționare.

Chiar și la nouă luni după instaurare, la 11 iunie 1849, noul regim continuă să guverneze cu temerea că revoluția s-ar putea oricând declanșa. Așa se face că, printr-un ordin confidențial, caimacamul C. Cantacuzino îi solicita cărmuitorului de Romani să ia toate măsurile de siguranță pentru a preîntâmpina tulburări cu ocazia aniversării unui an de la revoluție.⁶ Anticiparea posibilelor tulburări nu era absolut neîntemeiată. Se cunoșteau foarte bine fervoarea comemorativă și festivitățile publice care au acompaniat și susținut propagandistic mișcările revoluționare europene. Însă, principalii agenți ai memoriei revoluției muntene de la 1848 se aflau prea departe și în poziții care nu le permiteau reeditarea momentului.

Exilați, foștii revoluționari munteni cultivă atent și sânguincioși amintirea revoluției de la 1848, conturând în linii precise politicile memoriei. Ei se aflau în aceeași poziție ca a revoluționarilor francezi, maghiari, belgieni, interesați să facă din *lobby*-ul diplomatic și prilejurile comemorative un pretext pentru dezbateri. Asemenea evenimente serveau pentru a promova un mit fondator al evenimentelor politice, o poveste despre originile și țelurile sale în stare să definească în fața evenimentelor competitive, să ofere o versiune unificatoare și să stabilească legitimitatea manifestărilor.⁷

Diferite manifestări au avut loc la Paris în cercul exilaților români în 1850, dar mai cu seamă în 1851, sub forma banchetelor democratice.⁸ Ele sunt modelate după exemplul francez și "prescriu un mod de sociabilitate republicană". Banchetele democratice devin un ritual politic și sunt convocate cu două scopuri: să țină viu spiritul *amis du droit* de a transforma societatea și a comemora Revoluția din februarie.⁹ Ele sunt, în același timp, singurele festivități cu caracter public care celebrează revoluția de la 1848.

Banchetul din 1851 este o afacere îndelung organizată de exilații munteni. "Ne-am adunat vreo 40 de români la Montmorency, ca să serbăm aniversarea revoluțiunii. Ziua și locul erau sfinte (Montmorency, lângă Paris, unde se află Ermitajul, unde a locuit J.J. Rousseau), dar banchetul fu icoana poziției noastre, nu zic acelei actuale, ci acelea de la '48", scrie C.A. Rosetti pe 29 iunie 1851 în *Note intime* (1844-1859). Ele au avut un caracter inevitabil propagandistic și de reîntrunire a revoluționarilor scindați în grupări diferite. Rezultatul unei astfel de întâlniri, așa cum este povestit de C.A. Rosetti, pare mai degrabă grotesc decât eficace pentru acțiunea revoluționarilor.¹⁰ Era doar preambulul timid al neînțelegerilor care vor sfâșia emigrația în grupuri concurente, dornice să-și impună versiunea și semnificația asupra evenimentelor, în fapt ceea ce mai târziu, după exil, va deveni capital politic.

Agenda de promovare a memoriei revoluției de la 1848 în cadrul vieții politice și sociale are susținere și amploare abia după constituirea statului național. Ziua de 11

⁵ *Ibidem*, p. 232, *passim*.

⁶ *Anul 1848*, t. VI, p. 259-260.

⁷ Robert Gilda, *1848 in European Collective Memory in Europe*, in *1848. Revolution and Reform*, New York, Oxford, Berghahn Books, 2001, p. 916-917.

⁸ Lui C.A. Rosetti (1816-1916). *La o sută de ani de nașterea sa. Volum comemorativ închinat de Democrația*, revista cercului de studii PNL, 1916, p. 213-219.

⁹ Gita Deneckere, Bart de Wilde, *(Dis)Remembering the 1848 Revolution in Belgium. How an Important Historical Rupture Got Forgotten*, in Charlotte Tacke, *op. cit.*, p. 65.

¹⁰ *Note intime scrise zilnic de C.A. Rosetti*. Adnotat și publicat de Vintilă C.A. Rosetti, vol. II, 1848-1859. București, Imprimeriile Independența, 1916, p. 77-79.

iunie este caracterizată în presa animată de foștii revoluționari ca “aniversarea învierii noastre naționale”.¹¹ Era apreciat regimul politic liberal care a permis “după unsprezece ani de suferință” să se poată saluta pe “tărâmul românesc și în limba noastră ziua cea sfântă a învierii de la 11 iunie, fără ca cei care o salută să fie împunși cu sulița cazacului, tăiați de sabia turcului, străpunși de sulița austriacului sau uciși moralicește de biciul dorobanțului poliției privilegiaților”.¹² Liberalii radicali se străduiau să facă din aniversarea zilei de 11 iunie o manifestare cu caracter național. Ei solicitau concursul tuturor forțelor politice pentru ca ziua menționată să devină o sărbătoare “nu numai a noastră, nu numai a claselor suferinde, ci a tuturor românilor”.¹³ Rezultatul acestui *lobby* se va vedea destul de repede, după ce, ajuns domnitor al Principatelor Unite, Al. I. Cuza, la sugestia guvernului de a sărbători, în 1860, ziua de 11 iunie 1848, răspunde printr-o depeșă adresată lui D. Bolintineanu: “Aprob din inimă solemnitatea pentru aniversarea lui 1848, zisă a renașterii naționale”.¹⁴ Statul devine, așadar, parțial și numai pentru un singur an, unul din sponsorii aniversării. Anul următor, în 1861, vom avea o complicitate a domnitorului cu aripa radicală a liberalilor în instrumentarea petiției de la 11 iunie, pentru ca, în 1862, manifestările să fie interzise de către Adunare. Statul se va retrage din postura de animator, lăsând evenimentul pe seama inițiativei grupurilor liberale.

Începând din 1859, va fi perioada în care aniversarea revoluției a putut fi dublată și de apariția unor comentarii politice cu largă audiență publică, ce reaminteau obiectivele stabilite de lideri și subliniau faptul că aceștia își urmăreau în continuare îndeplinirea programului. Leșeau în evidență încercările de a fixa rolul și consecințele evenimentelor de la 1848 în cadrul istoriei naționale, dar mai ales foarte insistentele priviri autocritice. De exemplu, concepția slabei capacități de conducere a revoluției este dezbătută încă din 1861.¹⁵

Memoria revoluției ajunge să joace un rol cheie în momentul în care liberalii radicali devin conștienți că ritmul transformărilor promise de constituirea statului unitar era departe de așteptări, iar unele dintre măsurile considerate esențiale pentru modernizare, reforma electorală și cea agrară, erau blocate de către conservatori. În aceste condiții, foștii revoluționari apelează, pentru îndeplinirea agendei politice, la registrul simbolic furnizat de evenimentele de la 1848, în confruntările politice bucureștene.

Primul punct al strategiei sunt adunările convocate în locurile faimoase, unde s-au petrecut scene emblematice ale evenimentelor de la '48. Câmpul Filaretului, redenumit în toate memoriile revoluționarilor “Câmpia Libertății”, loc în care fusese ars Regulamentul Organic, ajunge să fie instrumentat politic ca o agoră în care se putea consulta voința populară.

Valorificarea capitalului simbolic al Câmpiei Libertății începe propriu-zis cu reîntoarcerea unei părți a exilaților la 26 iunie/7 iulie 1857 în țară, obiectiv atins după numeroase petiții la adresa Caimacailor sau a Comisiei Europene din București. Maria Rosetti descrie primirea într-o scrisoare către o prietenă din Paris, la 5 august 1857: “În tot timpul călătoriei lor li se făcuseră ovațiuni, și la bariera Bucureștilor o mare mulțime îi aștepta cu tinerimea școlărilor în cap, le aruncau buchete de flori, căruța lor fu transformată într-un car triumfal (...). Mai departe, la Câmpul Libertății, chiar în locul

¹¹ “Românul”, 1859, nr. 69, p. 273.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ D. Ivănescu, *Alexandru Ioan Cuza în timpul revoluției de la 1848*, în “Arhivele Olteniei”, Serie Nouă, nr. 7, 1992, p. 86.

¹⁵ “Românul”, 1861, 13 iunie, nr. 162, p. 513.

unde acum 9 ani fură duși în lungul lor exil, drapelul tricolor, singurul vestigiu din 1848, salută venirea lor. S-a instalat o grădină (cafenea). Aci fură siliți să coboare din nou. Aci, acea nobilă și sublimă mamă, care a suferit atât de mult, primi pe fii săi, pe Golești”. Fură astfel întâmpinați Nicolae și Ștefan Golescu, D. Dimitrie Brătianu și C.A. Rosetti.¹⁶ Ca și la 1848 există un moment de sfințire.¹⁷ Participarea mulțimii, așa cum este ea relatată de Maria Rosetti, este mai mult decât rezultatul unei organizări festive puse la punct de către simpatizanții pașoptiștilor. La ea aderă “toate elementele societății”: “boerii erau și ei. Bogatul, săracul săteanul”¹⁸; la Giurgiu, “deputațiunile tuturor corporațiunilor deteră năvală la prefectura din Giurgiu, unde se coborâse Rosetti”.¹⁹ Cu siguranță, locul Câmpiei revoluției în memoria colectivă era un fapt de la sine înțeles, din moment ce vreme de câțiva ani, articolele de întâmpinare a aniversării revoluției în “Românul”, în iunie, locul numit “Câmpia libertății” era prezentat familiar și ca un loc tradițional de întruniri.

Ziua de 11 iunie era marcată de liberalii radicali mai ales prin organizarea unor adunări populare, abilitatea de a coborî în lumea ulițelor și a mahalalelor stârnind, cum se știe, deseori criticile conservatorilor. La inițiativa lui C.A. Rosetti, a Brătienilor și Goleștilor au loc demonstrativ adunări populare pe Câmpia Libertății, dar și la târgul Oborului.²⁰ La 11 iunie 1861, “cetățeni și popor porniră la Câmpul Libertății”, unde se pregătise “un banchet poporar pentru 2.000 de oameni”.²¹ Festivitățile au durat trei ore, fiind marcate de momente simbolice: “în fundul câmpiei” a fost amplasată statuia ce simboliza România,²² spre ea putând privi ochii a zeci de mii de oameni” îmbrăcați în costume naționale. Ceremonialul s-a inspirat din cel religios, cei invitați oferind mulțimii sărace hrană pentru ca, ulterior, “la picioarele statuii României de la 1848” să asculte discursurile rostite de foști revoluționari: Anton Arion, Cezar Boliac, C.A. Rosetti.²³

O serie de contemporani apreciază că marea demonstrație a liberalilor radicali avea ca scop câștigarea politică a locuitorilor din mahalalele capitalei. Conservator-moderatul Dimitrie Ghica îi scria lui Apostol Arsaki (conservator și antiunionist) că toate acestea erau concepute în scopul influențării și exercitării unor presiuni asupra alegătorilor, tocmai în ziua fixată pentru alegerea membrilor consiliului municipal București.²⁴ Acțiunea liberalilor pare să-și fi atins scopul de vreme ce Dimitrie Ghica va pierde funcția de președinte al Consiliului în noile alegeri municipale, fapt care îl determină să încerce o disculpare în fața aceluiași Apostol Arsaki. D. Ghica aprecia că alegerile nu se soldaseră cu un eșec pentru conservatori, căci eșecul presupune luptă, ori el nu se ocupase de campania electorală, în disprețul aceleiași idei de participare la alegerile deputaților din mahalale, în care “roșii” se profesionalizaseră.²⁵

¹⁶ Lui C. A. Rosetti, *op. cit.*, p. 280-281.

¹⁷ Vintilă C.A. Rosetti, *Amintiri istorice, scrieri adunate și adnotate de...*, București, Biblioteca Românilor, 1889, p. 54, *passim*.

¹⁸ Lui C.A. Rosetti, *op. cit.* p. 281.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ “Românul”, 1861, nr. 17, 26, 27 iunie, p. 562-563.

²¹ *Idem*, 1861, nr. 163-165, p. 517.

²² O statuie a Libertății, sculptată încă din primele zile ale revoluției și pe care Boliac o proslăvise într-o poezie (“O țigancă cu pruncul său la statuia libertății din București”, datată 15 iunie 1848), se pare că i-a aparținut lui C.D. Rosenthal, dar care a fost sfărâmată în împrejurările tulburi ale retragerii precipitate din capitală a Guvernului provizoriu sub impactul zvonurilor că o armată turcească urma să treacă Dunărea – vezi detalii în Remus Niculescu, *Începuturile sculpturii statuare românești*, în “Studii și cercetări de istoria artei”, nr. 3-4/1954, p. 115.

²³ “Românul”, 1861, nr. 163-165, p. 517.

²⁴ Anastasie Iordache, *Ion Ghica. Diplomatul și omul politic*, București, Editura Majadahonda, 1995, p. 228.

²⁵ *Ibidem*, p. 239.

Însă, marea provocare a acestei aniversări a fost inițierea de către Rosetti a unui comitet central la București pentru subscrierea petițiunii din 11 iunie către domnitor, cerând desăvârșirea Unirii “Moldo-României”.²⁶ Foile trebuiau trimise comisariatelor municipale și în județe. Membrii comitetului erau lideri ai “partidei liberale”: I.I. Melic, Gr. Serrurie, D. Cozacovici, C. Boliac, C.A. Rosetti, Alecu Constantin Golescu, N.T. Orășanu, preot Gr. Musceleanu, Hr. Polihroniad.²⁷ C.A. Rosetti atacă direct în “Românul” pe primul ministru, Barbu Catargiu,²⁸ acuzându-l că nu face nimic pentru definitivarea unirii.

De ceva timp, primul ministru urmărea atent manevrele foștilor revoluționari de la 1848, îngrijorat de destabilizarea situației politice. Într-o scrisoarea către A. Arsaki, din 24 mai 1861, amintește o reuniune conspirativă desfășurată la C.A. Rosetti acasă, apoi, în legătură cu aceasta, despre o mișcare de stradă compusă din elementele cele mai joase.²⁹

Abia în 1866, într-o polemică dintre C.D. Aricescu și “Românul” lui C.A. Rosetti intervine Cezar Boliac, aducând amănunte interesante despre petiția populară din 11 iunie 1861, în care se cerea lărgirea bazei electorale, adică ceea ce Boliac înțelegea atunci prin “votul universal”. Bineînțeles, conservatorii nu erau deloc dispuși să lărgască dreptul de vot: ar fi însemnat, pe de o parte, să-și submineze baza lor politică, iar pe de altă parte, să o mărească pe cea a adversarilor, liberali de diferite nuanțe. Boliac precizează că textul petiției a fost scris de el însuși și tot el a citit-o în adunarea comemorativă a revoluției. În scurt timp, spune Boliac, petiția s-ar fi acoperit cu 400.000 de semnături din toată țara. Domnitorul Cuza însuși proiecta să o primească cu mare solemnitate,³⁰ însă între timp evenimentele se precipită. Pentru că aniversarea a căpătat caracterul unei manifestări antiguvernamentale, scandalul în Adunare a fost inevitabil. În ședința din 20 iunie, principele George Știrbei a interpellat Guvernul cu privire la întrunirea făcută pe Câmpul Filaretului și la petiția din 11 iunie către Domnitor, subsemnată acolo, prin care se cerea o reprezentare națională pe niște baze mai largi.³¹ În discuțiile aprinse, s-a amintit că un redactor de la “Românul” și un actor apăruseră îmbrăcați țărănește și citiseră poporului proclamația. Răspunsul lui C.A. Rosetti, directorul de la “Românul”, a fost radical, în stilul binecunoscut, atacând boierii și “dușmanii unirii”.³² În contextul disputelor din Adunare pe marginea problemei agrare, conservatorii vor vota pentru acordarea unui vot de blam guvernului condus de Ștefan Golescu la 22 iunie 1861, printre altele pe motivul că Guvernul îngăduise semnarea unei petiții la 11 iunie 1861, prin care se acuza majoritatea conservatoare din Adunare, la care se adăuga lărgirea bazei electorale. Mai mult, majoritatea conservatoare din Biroul Camerei susținea că mișcarea de la 11 iunie s-a realizat nu numai cu consimțământul și instigațiile, ci chiar cu concursul Guvernului.³³ Ștefan Golescu rămâne la putere până la

²⁶ În 1861, C.A. Rosetti, alături de N. Golescu și I.C. Brătianu, participă la alegeri la colegiul electoral din București. (“Românul”, 1861, nr. 85, 26 mart, p. 277.) Punctul principal al campaniei era desăvârșirea unirii, la care se adăugau alte puncte, “în spiritul principiilor revoluțiunii de la 1789”. C.A. Rosetti a ieșit primul în București, obținând 153 de voturi (“Românul”, 1861, nr. 95, 3-4 aprilie, p. 302).

²⁷ “Românul”, 1861, nr. 167, 16 iunie, p. 527.

²⁸ C.A. Rosetti, *Parlamentarismul Părții Drepte*, “Românul”, 1861, nr. 170-171, 19-20 iunie, p. 538-539.

²⁹ Victor Slăvescu, *Scrisori inedite ale lui Barbu Catargiu, ianuarie-octombrie 1861*, București, Editura Fundației Culturale M. Kogălniceanu, 1942, p. 22.

³⁰ Ovidiu Papadima, *Cezar Boliac*, București, Editura Academiei, 1966, p. 296-297.

³¹ Stelian Ncagoe, *Cazul Barbu Catargiu. O crimă politică perfectă*, București, Editura Scripta, 1992, p. 157.

³² “Românul”, nr. 17, 26, 27 iunie, p. 562-563.

³³ Stelian Ncagoe, *op. cit.* p. 158.

19 iulie, sfârșitul sesiunii parlamentare, când Dimitrie Ghica preia șefia Guvernului, alături de portofoliul ministerului de Interne.³⁴ Cuza a devenit șovăitor în această situație, constrâns fiind și de guvernul conservator care a urmat. Pentru a evita un nou scandal politic, Domnitorul restrânge ceremonia până la a cere să-i fie înmănată petiția la ora 2 dimineața de către două persoane, între care nici una să nu fie Boliac. În urma protestului lui Boliac, în adunarea comitetului care condusesese acțiunea pentru această petiție și a delegaților de județe care aduseseră semnăturile din țară, se ia decizia ca petiția să nu mai fie remisă, ci să fie păstrată la redacția "Românului", unde Boliac se mai afla încă atunci. În 1866 în luna mai, Boliac îi va cere să depună petiția la Arhivele statului ca document istoric.³⁵ Ecoul petiției de la 11 iunie 1861 nu se stinge nici în lunile următoare. Și în august 1861 are loc o demonstrație țărănească înaintea palatului, cu "petiția de la 11 iunie în proțap" și se iau măsuri militare, dar "vodă, care râdea și el de precauțiile boierilor, când a văzu că-i este palatul mai bine păzit, a ieșit călare, nepăzit de nimic, și s-a preumblat după obiceiul său", menționează un martor.³⁶

Contextul în care s-a încercat aniversarea revoluției în 11 iunie 1862 era al discuțiilor pe marginea proiectului legii rurale. În fapt, era vorba despre vechiul proiect redactat în 1860 de către Comisia Centrală, de pe poziții clar conservatoare, ce nu prevedea împroprietărirea țăranilor pe locurile care lucrau, – așa cum s-a văzut rezolvarea chestiunii țărănești la 1848, menținându-se așa-zisele "învoieli libere". Proiectul fusese introdus pe ordinea de zi a Adunării pe 25 mai/6 iunie, iar discuția a fost inaugurată prin binecunoscutul discurs al lui Mihail Kogălniceanu, solicitându-se împroprietărirea țăranimii.³⁷ Ecoul a fost slab, iar primul ministru Barbu Catargiu a oferit o replică extrem de dură, calificând discursul pașoptistului drept "o chimeră ciudată, paradoxală", o chimeră cu "capul de porumbiță", trupul de "aspidă" și coada de "șopârlă măglisitoare". Schimbul de argumente continuă, Kogălniceanu afirmând că boierescul sau claca nu este o chirie pentru lotul muncit de țăran, așa cum apreciau conservatorii, ci o "muncă silnică". Contraproiectul lui Kogălniceanu întrunește numai 32 de voturi contra față de cele 48 ale conservatorilor și devenise clar pentru cele două tabere în cadrul dezbaterilor dintre 2/14 iunie-6/8 iunie că majoritatea va reuși să-și impună varianta de lege.³⁸ În acest context, liberalii apelează la mase, prin fructificarea apropiatei aniversări a 14 ani de la revoluția de la 1848. Printr-o puternică propagandă în "Românul" (4/16 iunie și 5/17 iunie), în care s-a susținut proiectul lui Kogălniceanu pentru împroprietărirea țăranilor "pe pogoanele legiuite", adică pe pământul lucrat până atunci, se anunță înființarea unui comitet special constituit, menit să organizeze sărbătorirea zilei de 11 iunie. Conservatorii înțeleg imediat că ținta reală a adunării era crearea unei presiuni populare, care să ducă, cel mai probabil, la căderea Guvernului.³⁹

Pe 8 iunie, în ședința Adunării Deputaților, C. Filipescu, "un adept al ordinii", a interpellat Guvernul în privința unui zvon potrivit căruia "pe Câmpul Filaretului, zis și al Libertății, se organizează pentru ziua de 11 iunie o serbare, care va purta numele se

³⁴ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 230.

³⁵ Ovidiu Papadima, *op. cit.*, p. 296-297; apud C.A. Rosetti, *Uă desmintăire*, în "Trompeta Carpaților", 1866, nr. 422, din 24 mai, p. 1687.

³⁶ Scrisoare a lui P. Orbescu în Nicolae Iorga, *Mihail Kogălniceanu*, p. 203; apud N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IX, *Unificatorii*, București, 1938, p. 370.

³⁷ Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Chișinău, Universitas, 1992, p. 138.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 138-139.

serbare națională”.⁴⁰ C. Filipescu aduce aminte că “anul trecut, sub ministeriul Golescu, s-a făcut tot la acest loc un banchet, și, fiindcă luase o turnură politică, a atras blamul Adunării asupra acelui Ministeriu”. Filipescu întreabă dacă de “Ministeriul actual este recunoscută o asemenea serbare și dacă această serbare este națională, ca să știm și noi ce să facem”, cu toate că, el personal, ar dori să înceteze asemenea adunări.⁴¹

Foarte bine informat, Barbu Catargiu declară că asemenea zvonuri au ajuns inițial și la urechile sale, sub aspectul unei simple serbări de bucurie. Însă, cu două zile în urmă, Prefectul Poliției primise o hârtie din partea unei autorități (pe care nu vrea să o numească – prin care acesta este anunțat că se va serba “o aniversară de regenerare a țării”, și cere de la Prefect numai un răspuns de primire a hârtiei, fapt care lui Catargiu i se pare anormal). Se dă citire hârtiei și semnăturilor: A.I. Arion, N.T. Orășanu, Gr. Miculescu, Gr. Heliat, E. Carada. I. Al. Arioan, N.T. Orășanu, Gr. Heliat, E. Carada, I. Ionescu, D. Petrolian, C. Trandafir.⁴²

În Adunare, discuțiile se aprind în jurul principiilor care stau la baza acestui banchet popular organizat de liberali. Conservatorii pretind că o asemenea înștiințare ar fi putut veni numai din partea unei autorități, nicidecum ca adresă a unui grup de persoane. În replică, A.I. Arion, deputat de față, susține că nu trebuia decât să înștiințeze Poliția despre adunările de cetățeni pentru că aceasta era dispoziția din timpul ministerului lui Dimitrie Ghica. Grupul de inițiativă invocă o circulară din timpul Ministerului din timpul lui Dimitrie Ghica, în care se prevede că întrunirile sunt libere, dacă Poliția este anunțată cu 24 de ore înainte.⁴³ Ghica intervine în dispută și nuanțează faptul că circulara dată se referea nu la 11 iunie și, chiar în alte cazuri, ar fi fost vorba de o supraveghere atentă a poliției, pronunțându-se împotriva întrunirii de la Câmpul Filaretului.⁴⁴ Taberele se grupează pro și contra organizării aniversării zilei de 11 iunie. Motivele împotrivirii generale a conservatorilor sunt dezvăluite de Barbu Catargiu. Acțiunile roșilor de la 11 iunie 1861 nu fuseseră uitate. În plen, primul ministru Barbu Catargiu recunoaște că îngrijorarea conservatorilor era provocată mai ales de vâlva care se făcuse în jurul acestei manifestări, amintindu-și că tot aici, un an mai devreme, se subscrisesse o petiție către Domn, prin care se cerea modificarea Legii electorale într-un sens mai acomodat agitațiunilor de stradă. Catargiu subliniază faptul că adunarea de pe Câmpul Filaretului a degenerat, iar Guvernul a primit vot de blam din partea Adunării, soartă pe care nu vrea să o împărtășească.⁴⁵

Temerile liderului conservatorilor erau justificate mai ales în contextul în care chestiunea rurală se rezolvase într-un sens contrar dorințelor mulțimii, fapt care, teoretic, ar fi putut determina un puternic scandal, mai ales că Adunarea se afla în proximitatea Câmpului Filaretului.⁴⁶ Catargiu amintește, în acest context, de mișcarea țăranilor conduși de Mircea Mălăieru, care veniseră la București să facă niște manifestații pentru ziua de 24 ianuarie 1862, ce au degenerat în manifestații antiguvernamentale. “Voiți să vedeți și d-voastră florile, trandafirii din acele buchete, cu care se găteau să serbeze ziua de 24 ianuarie? N-aveți decât să mergeți la Văcărești și veți vedea că

⁴⁰ Stelian Ncagoc, *op. cit.*, p. 200.

⁴¹ *Ibidem.*

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem.*, p. 201.

⁴⁴ *Ibidem.*, p. 203.

⁴⁵ *Ibidem.*

⁴⁶ Frederic Dame, *Histoire de la Roumanie contemporaine depuis l'avenement des princes indigenes jusqu'à nos jours*, Paris, 1900 (1822-1900), p. 127.

buchetele se compuneau din topoare, cuțite, sulite, ciomege și chiar puști, și îndată veți înțelege ce scopuri nevinovate avea acea serbare!”⁴⁷ Barbu Catargiu, de acord cu majoritatea Camerei, s-a declarat împotriva adunării proiectate, prilej cu care a rostit acel discurs al cărui final va fi privit ca testamentul și programul său politic: “Pacea și odihna e scăparea țării, și voi prefera moartea mai înainte de a călca sau a lăsa să se calce vreuna din instituțiile țării”.

În urma unei asemenea opoziții din partea majorității conservatoare, se votează propunerea generalului I. Florescu de interzicere a aniversării: “Serbarea de la 11 iunie, nefiind hotărâtă de nici un corp legiuitor ca sărbătoare oficială, Guvernul va îngriji prin orice mijloc de a menține buna ordine. Guvernul nu va tolera niciodată ca unii indivizi să vie a se constitui în comitete și a trata cu autoritățile”.⁴⁸ Episodul asasinării lui Barbu Catargiu schimbă datele problemei. Ea a echivalat cu decapitarea grupării conservatoare, care două săptămâni mai târziu renunță la guvernare și conduce la înmormântarea de facto a legii rurale. Deși proiectul de lege al majorității a fost votat, la 11/23 iunie, cu 62 de voturi pentru și 35 contra, el n-a putut fi aplicat. Domnitorul era împotriva, fapt comunicat Adunării în mesajul de închidere a Camerei pe 23 iunie/5 iulie și confirmat mai apoi prin faptul că n-a sancționat legea; probabil o aplicare a ei, ar fi însemnat mari tulburări în lumea satelor.

Kogălniceanu, ca reprezentant al pașoptiștilor, va recepta votul de pe 11 iunie ca pe un afront adus ideilor revoluției de la 1848: “(...) legea votată în Cameră în ziua de 11 iunie, ca batjocură a aniversării zilei când mișcarea națională din București a decretat marile principii politice și sociale, declamate de poporul român; că era prin urmare moartă în însăși ziua nașterii sale au înțeles-o înșiși miniștrii care au urmat ministerului lui Barbu Catargiu... Ei n-au cutezat să o supună sancțiunii Domnești”.⁴⁹ Negreșit, adaugă Kogălniceanu, în comunicatul “Monitorului Oficial” din 11 mai 1864, după lovitura de stat de la 2 mai, “că nu aș fi cerut sancțiunea domnească la un proiect, ale cărei temelii eu și cu toți liberalii de orice nuanțe le-am combătut cu toată energia, într-un șir de 16 ani neîntrepuți (1848-1864)”.⁵⁰

Evenimentele din iunie 1862 au tras o cortină de tăcere peste manifestările foștilor revoluționari. Abia într-un comentariu din 10 iunie 1864 se exprima regretul că și de această dată liberalii serbau declanșarea revoluției “tot singuri”.⁵¹ Măine se împlinesc 16 ani și națiunea n-a putut încă să serbeze acea zi a reînvierii pe Câmpul Libertății întrunită întregă în jurul tribunei sale libere și fără nici o piedică, fără nici un jandarm”.⁵²

Într-un context puțin previzibil, după 11 februarie 1866, foștii revoluționari pașoptiști recurg la binecunoscuta Câmpie a Libertății pentru a convoca adunarea în care să se explice mulțimii necesitatea prințului străin.

În fruntea cunoscutei acțiuni de aducere a principelui străin s-au aflat cei mai mulți dintre fruntașii Revoluției de la 1848,⁵³ percepuți ca atare de contemporani. Iată

⁴⁷ Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 204.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Lui C. A. Rosetti. *O biografie critică de A. Ștefănescu Galați*, p. 36.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ “Românul”, 1864, 10 iunie, p. 511.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Notă aparte între foștii capi ai revoluției de la 1848 face Ion Heliade Rădulescu, care inițiază, cu asistența apropiaților, ziarul “Legalitatea”, reprezentând, spune el, “credințele și convicțiunile celor care au adoptat și susținut Constituțiunea de la 1848; vezi N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. X, *Întregitorii*, București 1939, p. 24.

cum i se prezintă situația lui Barbu Știrbei:⁵⁴ “Guvernul din București e alcătuit astăzi din Haralambie (...) Haralambie e astăzi sub influența lui Rosetti și Brătianu. Ei țin firele evenimentelor. Amândoi sunt străbătuți de principiile lui Michelet, lui Louis Blanc. Sunt revoluționari în suflet; nu cunosc decât istoria Franciei de la 1793 la 1800. Amândoi sunt atinși de virusul revoluționar, virus din care nu se tămăduiește cineva niciodată. Ultimele evenimente de la București au arătat că sunt experți în conspirație.”⁵⁵

Plebiscitul programat de locotenența domnească s-a desfășurat între 31 martie/12 aprilie–8/20 aprilie 1866. La 3/15 aprilie 1866, Brătianu participă la marea întrunire pe Câmpia Libertății. Aici, în cadrul unei comemorări desfășurate după ritualul religios (moaștele Sf. Dumitru sunt luate de la Mitropolie și arătate poporului), Brătianu ține o cuvântare de la o tribună sfințită de un episcop, stăruind în fața poporului asupra motivelor pentru care trebuia sprijinită candidatura Hohenzollern, în contextul unei vizibile simpatii populare pentru fostul domnitor Al.I. Cuza.⁵⁶ Într-un mod neașteptat, a fost prezent și beizadeaua Dimitrie Ghica, care a ținut un discurs.⁵⁷ Momentul va fi evocat în Parlament în iunie 1875 de către principele Dimitrie Ghica drept “o adunare publică la Filaret” de peste 50 de mii de oameni, organizată de liberali radicali în 1866 cu scopul de a explica maselor conjunctura politică creată de răsturnarea lui Cuza.⁵⁸ În același an, George Brătianu, liberal-moderat, sublinia preocuparea liberalilor radicali de a menține un contact direct cu o serie de elemente populare îndeosebi din capitala țării.⁵⁹ Inedita revenire în atenție a locului consacrat de '48, într-un context care nu promitea nici un fel de comemorare, ci era dictat de o acțiune politică contra timp – plebiscitul pentru prințul străin –, marchează o fază nouă în care intră utilizarea bunurilor simbolice revoluționare. Ele nu mai aparțin exclusiv foștilor revoluționari, fiind acceptate și folosite de către personalități care, la 1848, dar mai ales după aceea, au acționat constant împotriva ideilor revoluției.⁶⁰

În 1867, Guvernul nu mai sărbătorește 11 iunie. Noul regim, alături de foștii revoluționari de la '48, convertiți majoritatea la sprijinirea și consolidarea regimului monarhiei constituționale, nu mai vedeau în 1848 o sursă de legitimare politică zgomoasă sau un pretext pentru alte acțiuni, în linia celor de contestare politică. Boliac surprinde uitarea în care a căzut 1848 și ia atitudinea publică în fața acestei tăceri: “Fie mărită și glorificată în secolii, precât vor trăi românii, ziua de 9-11 iunie a anului 1848! Astăzi, această zi sfântă și mare, legiuită de prima zi de sărbătoare a națiunii române (...) astăzi 9-11 iunie nu se mai serbează. Nici o vorbă în Monitor, nici o ceremonie, nici bisericească, nici laică; și suntem reduși, noi ortodocșii lui 1848, să serbăm ziua renașterii noastre cu porțile și ușile închise.”⁶¹ Nedumerirea lui Boliac pare îndreptățită dacă avem în vedere că primul ministru era pe atunci Costache Crețulescu, vechiul său prieten, iar ministru de interne nimeni altul decât Ion Brătianu. Dar foștii revoluționari nu mai aveau motive să mobilizeze mulțimile, în aniversări publice pline de agitație politică, atât timp cât cele mai importante puncte ale programului de la 1848 se

⁵⁴ Gheorghe B. Știrbei, *Feuilles d'automne et feuilles d'hiver*, I, Paris, 1916, p. 282-283.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ T. W. Ricker, D. Litt Oxon, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale, (1856-1866)*, București, 1940, p. 655.

⁵⁷ Paul Henry, *L'abdication du prince Cuza*, Paris, 1930, p. 327, 349.

⁵⁸ “Monitorul Oficial”, nr. 128 (1875), p. 2859.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 126 (1875), p. 2809.

⁶⁰ A se vedea nota 4.

⁶¹ *Revista interioară*, în “Trompeta Carpaților”, 1867, nr. 487, 26 ianuarie, p. 1945; apud Ovidiu Papadima, Cezar Boliac, *op. cit.*, p. 306.

atinseseră. În rândul lor domnea, mai degrabă, atmosfera bilanțului. De altfel, detașat ca niciodată, "Românul" lui Rosetti privea tocmai din această perspectivă absența manifestărilor: "Negreșit c-au trebuit oarecare suferințe și oarecare lupte pentru ca să se smulgă din rădăcini chiar edificiul cel vechi și instituțiunile noi, o societate nouă să-și ia locul său; luptele însă și suferințele au fost mici, foarte mici în comparație cu ceea ce am avut dobândit și nebunii de la 1848 avură fericirea cea mare, rară și încă unică în istoria lumii, ca să facă în timp de 19 ani cea mai deplină revoluțiune politică și socială, să vază programa lor îndeplinită în toate puncturile și încă complinită prin întrunirea ambelor Principate."⁶²

⁶² "Românul", 1867, p. 481; apud N. Adăniloaic, Dan Bcrindci, *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Culegere de Studii*, București, Ed. Academiei, 1974.

PRO MEMORIA MORTUIS.

PRACTICĂ TESTAMENTARĂ ȘI PRACTICI

COMEMORATIVE ÎN OLTENIA MODERNĂ (1700–1860)

Nicolae Mihai

Pentru o istorie obișnuită să sfideze tăceri, să forțeze sursele să vorbească, să construiască obiecte de studiu pornind de la cele mai insolite *urme*, așa cum și-a câștigat renumele istoria mentalităților, nici un subiect nu pare a fi imposibil de tratat. Dar memoria, reprezentările asupra trecutului, practicile culturale pe care le antrenează acestea într-o societate ridică serioase probleme. Mai ales când suntem lipsiți de aportul istoriei orale și suntem nevoiți să apelăm doar la documentul scris, pentru perioade care țin de medievalitatea sau modernitatea noastră, cum este și cazul temei abordate aici.

Cu limitele pe care le are orice mărturie provenind din aria *scrisului*, testamentul (diata) credem că se poate dovedi o sursă utilă în descifrarea modalităților funcționării memoriei individuale sau colective. Este și motivul pentru care, pornind de la o serie de documente de acest tip, descoperite în arhivele din Craiova și Râmnicu Vâlcea, am încercat să abordăm această temă pentru o Oltenie care descoperă modernitatea fără a renunța definitiv la tradițional.

Cercetările întreprinse până acum¹ atestă “democratizarea” practicii redactării testamentului care cunoaște o explozie cu precădere începând cu ultimele două decenii ale secolului XVIII; un interval cronologic semnificativ pentru o serie de mutații inclusiv la nivel mental, care se fac simțite printr-o creștere a interesului față de eschatalogia individuală, cum a demonstrat Daniel Barbu,² printr-o sensibilitate crescută față de momentul morții,³ dar și printr-o presiune a cotidianului, a timpului prezent, asupra solidarităților tradiționale.

În felul său, practica testamentară a perioadei reflectă aceste mișcări “seismice” printr-o serie de elemente specifice: o mai profundă concentrare în planul exprimării sensibilității religioase, în paralel cu dispariția unor gesturi semnificative, o mai mare atenție față de reglarea patrimoniului și a serviciilor postmortem, dar și o treptată simplificare a discursului testamentar până la o completă dispariție a clauzelor pioase.

Din perspectiva modului în care funcționează memoria, testamentul este un document privilegiat pentru istoric. El statuează în primul rând cum și către cine este

¹ Violeta Barbu, “*Sic moriemur*”. *Discourse upon death in Wallachia during the Ancien Régime*, în “Revue Roumaine d’Histoire”, nr. 1-2, Janvier-Juin, 1994, p. 102-121.

² Daniel Barbu, *Serisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, Antet, 1996, p. 125-135.

³ Cf. lucrarea recentă a Cristinei Dobres-Bogdan, “*Imago mortis*” în cultura română veche (sec. XVII-XVIII), București, Editura Universității, 2002, în mod special analiza iconografică morții, așa cum a putut-o reconstitui autoarea, mai ales în urma cercetărilor sale de teren (p. 37-87 și Anexa 1, p. 198-225).

transmis patrimoniul său, așadar are o importanță deosebită în procesul de reproducere socială. O rară mărturie scrisă despre importanța practicii testamentare pentru memoria colectivă, dar și pentru modul în care se formează *cadrele sociale* ale acestora găsim în preambulul diatei moșneanului Stanciu Drăgănescu din Văroasa-Vâlcea, din 5 ianuarie 1758: “Adecă eu Stanciu Drăgănescu sin Rad(u) Drăgănescu dat-am această încredințată diată a mea la amâna fiemea Ilincăi să să știe că precum mi-au dat tată meu mie a lui încredințată a lui la mâna noastră precum i-au dat și lui tatăl lui și precum au rămas de la moșii de la strămoșii (s.n., N.M.) pentru pricina moșteniei...”⁴. Din această mărturie reiese în primul rând importanța socială a actului pentru familie, pentru că a-ți aminti înseamnă a conștientiza poziția ta în raport cu trecutul, iar acesta îi cuprinde inclusiv pe cei apropiați.⁵ Ar fi oare greșit să vorbim și despre existența unei anumite conștiințe țărănești a trecutului, exprimată prin fidelitatea față de generațiile dispărute, efect al unei puternici solidarități care unește pe cei vii de cei morți? Răspunsul credem că nu poate fi negativ, deși este dificil de generalizat pe categorii sociale, în condițiile în care ne lipsesc încă cercetările aplicate.

Dar diata ne oferă și o serie de informații despre modul în care putea fi întâmpinată moartea, ansamblul de gesturi codificate în practici rituale care permiteau domolirea propriilor temeri și asigurarea confortului psihic al celor vii. Și poate prima, care pune baza însăși a funcției testamentului, este “prezența în memorie” a morții, pe care o găsim clar menționată în preambulul acestor acte. Iată câteva exemple: “de vreme ce întâmplarea cea viitoare iaste nevăzută și însuși ingerilor necunoscută pentru că numai la D(u)mnezău toate sânt cunoscute, drept aceea eu, Gheorghe preot..., deci așa am socotit eu mai nainte de ceasul morții mele pân’ îmi sânt mințile întregi și sănătoase să fac diată” (diata preotului Gheorghe din Pietrari-Vâlcea, 3 ianuarie 1759);⁶ “De vreme ce ceasul de apoi al sfârșitului este neștiut însă și ingerilor lui Dumnezău necunoscut peintru aceia și eu Anghel din Ulmet ajungând același ceas al sfârșitului am socotit mai nainte până sânt cu toate mințile întregi și alinate de încă a nu mă cuprinde moartea, să-(m)i fac diată” (diata lui Anghel din Ulmet-Vâlcea, 12 septembrie 1792).⁷ Există și formulări din care transpare propria sensibilitate: “de vreme ce viața omului este nevăzută și ingerilor lui Dumnezeu necunoscută, numai la Dumnezeu toate sânt văzute și cunoscute. Drept aceea, eu roaba lui Dumnezeu, Stana, soția răposatului Ioan sin Mihăilă Coconu ot Cernădie, fiind bolnav(a) pă așternut și temându-mă de ceasul morții, am lăsat această diată” (diata Stanei din Cernădie-Gorj, 12 noiembrie 1847)⁸; în fine, un testament de la 1867 mai 12: “deși sânt în deplină sănătate, deși nu am vârsta mai înaintată decât 53 ani și în toate facultățile minții. Dar fiindcă omul nu cunoaște sfârșitul vieții lui și de ce moarte are să se sfârșiască ca să nu fie nepregătit de totu, declar prin acest testament...” (diata lui Nicolae Mufa).⁹

Exemplele prezentate mai sus ca și o bună parte din diatele noastre rămân prin urmare tributare clișeelelor pe care le furnizează formularul stabilit la 1714 de Antim Ivireanu, referitoare la incertitudinea momentului morții, importanța redactării documentului în deplinătatea facultăților mentale; putem însă degaja și dovezi ale unei acute

⁴ DJASV, *DI*, CXL/10, f. 1.

⁵ Paul Ricœur, *Memoria, istoria, uitarea*, traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Amarcord, 2001, p. 119; Alexandru-Florin Platon, *Societate și mentalitate în Europa medievală*, Iași, Editura Universității “Al. I. Cuza”, 2000, p. 106.

⁶ DJASV, *DI*, XLIII/18, f. 1r.

⁷ DJASV, *DI*, XXIX/3, f. 1.

⁸ DJASD, *D*, CCXXXVIII/48, f. 1.

⁹ DJASD, CXIX/9, f. 1r.

conștientizări a angoasei morții, pe linia celei *mort du soi* în termenii lui Ariès, așa cum este un caz de la 1838: "Iată cu robul lui Dumnezeu, Nicola Ioan din Craiova, auzind glasul Domnului meu carele în Sfânta Evanghelie zice: «Fiț(i) gata că în ce ceas nu gândiți Fiul omenesc va veni, pentru că nu știu când va veni Domnul, sara, sau la miezul nopții sau la cântarea cocoșilor sau dinineată. Ca nu viind fără de veste să vă afle pre voi dormind». Pre acest glas al Domnului auzindu-l și temându-mă și încă și de neputință fiind cuprins și din zi în zi mai slab cu trupul și așteptând în toată vremea acelei ce s-au zis de Domnul cel așteptat ceas al morții" (diată din 1838 septembrie 10).¹⁰ În acest caz prezența în memorie a momentului morții, actualizată de starea de boală, îmbrățișează la Nicola Ioan o formă cultă de exprimare, rezultat al unei devoțiuni individuale aparte în raport cu comunității sale care, altfel, nu par prea interesați să citeze, fie și imperfect, din Noul Testament, în condițiile pregătirilor pentru întâmpinarea propriei morți.

Tehnică de conservare a memoriei, testamentul îi arată așadar istoricului cum dorește testatorul să fie amintit, dar și cele mai potrivite practici care sunt vizate în acest scop. Printre altele se impun atenției o serie de practici devoționale¹¹ destinate să întreină numele defunctului în memoria individuală sau colectivă. În acest scop, memoria defunctului este reactualizată în cadrul unui calendar special, de factură creștină, derulat specific în două spații: cel larg, al comunității rurale sau urbane căruia aparține testatorul, și unul închis, cel al bisericii sau al mănăstirii, chiar dacă comunicarea dintre cele două nu este atât de izolată pe cât am putea crede.

A-l comemora pe decedat înseamnă a apela la cele mai semnificative practici: în primul rând a te ruga pentru odihna sufletului său, a consuma în numele său mâncarea rituală (pomana), a accepta să fii subiectul carității sale (ajutorul acordat rudelor mai sărace sau nevoiașilor comunității, în unele cazuri, pușcăriașilor) etc.

Dacă testatorul, de regulă, își precizează destul de clar aceste dispoziții, atenția sporită acordată respectării lor de către moștenitori pare să indice că aici se află nodul gordian al problemei. În multe diate transpare o adevărată teamă a testatorului în privința modului în care va fi respectată memoria sa, aspect comun și în Europa Occidentală a secolului XVIII.¹² Este și motivul pentru care mulți încep să insiste din ce în ce mai frecvent asupra acestui aspect în momentul redactării dispozițiilor finale. Așa procedează, de pildă, boierul Ștefan Broșteanu care, desemnându-l pe vărul său, Alecu Broșteanu, în calitate de executor testamentar, îl obligă să menționeze în scris că va respecta ultimele sale dorințe: "pentru care toate aceste îndatoriri au dat și înscris numitul vărui meu că *le va săvârși pe deplin* (s.n. N.M.)" (diata din 31 decembrie 1837).¹³ În diata sa din 29 februarie 1840, Uța "ovreicuța" stipulează același lucru, amenințându-l pe posibilul neascultător cu pedeapsa divină: "Această însărcinare las cu sufletul meu a mi să face de orânduitorul meu episcop *fără cătuși de puțină abatere* (s.n. N.M.). Că însuș(i) vei avea a da seama pentru sufletul meu la Dreptul judecători. Iar împlinind a mea legare vei avea plată cerească".¹⁴

¹⁰ DJASD, D, IXXXI/31, f. 1.

¹¹ O atenție specială față de gesturile caritabile incluse în sursele testamentare întâlnim la Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Cluj, Presa Universitară Clujeană / Mesagerul, 1996, p. 80-81.

¹² Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, 3e édition, Paris, Editions du C.T.H.S., 1998, p. 113.

¹³ DJASD, D, III/21, f. 2 r.

¹⁴ DJASD, D, CLXIII/13, f. 1v.

Din perspectiva cultivării respectului pentru memoria legatarului, modul în care este construit discursul testamentar merită o atenție particulară. Ne gândim îndeosebi la formulări speciale de genul “*las cu sufletul meu*” care insistă pe importanța ultimelor cuvinte ale legatarului în ajunul ceasului morții, pe reactualizarea lor de către moștenitori de fiecare dată când vor citi diata: “*las cu sufletul meu ca să vînză rămătorii să-mi facă pomenire pentru sufletul meu și sărindari toate astea ce am lăsat să mi să fa(că)*” (diata lui Chircă Pleșoianu, 23 februarie 1700).¹⁵ Stanca din Bârsești în diata sa din 1829: “*dar eu las cu sufletul meu ca după moartea mea să-mi facă soțul meu Lazăr cele ce se cuvin mortului ale îngropării și pomenirii și sărindari până la anul. Și de va trăi soțul meu până la trei ani tot este dator să facă ce-i va da mîna*”.¹⁶ Când își alcătuiește diata în favoarea nepotului său, Dinu Pătru Lupu, “*precum să să știe*”, văduva Rada Lupoica din Vrebița¹⁷ [sic] pare a fi conștientă de importanța gestului său pentru memoria colectivă, atitudine de altfel specifică majorității celor care consideră testamentul *act de la dernière volonté*.

În diata lui Stancu din 16 februarie 1821, după obișnuitul preambul, întâlnim imediat precizarea “*Mai întâi* (s.n. N.M.) *las să-m(i) po(a)rte soro(a)cele până l-anu și-m(i) facă sărindari*”,¹⁸ evident o dovadă a importanței alocate acestor practici comemorative care înglobează *pomenirile* (comemorări), *comăndările* (praznicele) și mai ales *sărindarele* (rugăciunile de pomenire plătite, oficiate de preot timp de 40 de zile de la decesul unei persoane).

De remarcat insistența legatarilor ca moștenitori desemnați (de regulă, membrii familiei: soția, copiii) să-și onoreze obligațiile cuvenite. Când aceștia lipsesc, o asemenea situație este consemnată cu destul regret pentru că tocmai lor le revenea datoria de a avea grijă de memoria testatorului. Dina, “baba Dina”, cum ține să fie trecută în diata soția “răposatului Vlășel”, se încadrează în această categorie: “*fiindcă eu acuma la a mea neputință fiind întru căsătorie cu numitul de ani 30 și neavând nici un rod între noi sau a-m(i) comănda sau a-m(i) împlini to(a)te datoriile ce ni-s(e) va întâmpla pân(ă) la a mea văleat*” (diata din 14 octombrie 1832).¹⁹

Am selectat doar câteva exemple care ne fac să ne întrebăm dacă practica testamentară a perioadei n-ar putea fi privită și ca o oglindă a unei concepții despre solidaritatea dintre vii și morți, fondată pe obligație, pe fidelitate față de memoria defunctului și pe un anumit schimb care îmbracă deopotrivă o formă reală și simbolică.

Aceste practici comemorative se bazează, așadar, foarte mult pe relațiile strânse dintre cei vii și cei morți, pe modul cum este imaginată lumea de dincolo, pe reprezentările legate de moarte, lumea de dincolo și mîntuire. Practica donațiilor către Biserică, de exemplu, trimite la un sistem de reprezentări care au în centru eficacitatea serviciilor liturgice desfășurate de instituția ecleziastică în directă relație cu valorizarea intensă a funcției intercesoare a acesteia. Ea pune în valoare și un alt aspect. A-și dona pe patul de moarte o serie de bunuri către așezămintele ecleziastice, către săracii comunității, înseamnă pentru testator a-și asigura suportul celor vii prin rugăciunile în memoria sa. Evident însă că nu toate diatele conțin asemenea prevederi, așa că este dificil de cuantificat, fie și serial, o asemenea atitudine, în condițiile în care încă multe surse zac în arhive.

¹⁵ În “Arhivele Olteniei”, an. II, nr. 5, ianuarie-februarie 1923, p. 47.

¹⁶ În “Arhivele Olteniei”, XI, sept.-dec. 1932, nr. 63-64, p. 364.

¹⁷ În realitate Vrebița-Dolj.

¹⁸ DJASC, D, LXIV/17, f. 1.

¹⁹ DJASC, D, LXXIII/7, f. 1.

O schimbare importantă poate fi detectată în a doua jumătate a secolului XVIII, când liturgiile pentru mort (*sărindarele*) vor deveni o grijă majoră pentru testatori, indiferent de rangul social, pentru o perioadă care variază ca durată. Perpetuarea memoriei de la un an la șapte, la o biserică, la o mănăstire sau la mai multe devine dorința expresă a testatorilor, o practică care fără îndoială exprimă credința profundă că aceste rugăciuni pot ușura greutatea păcatelor care apasă asupra sufletului, dar care confirmă totodată importanța memoriei liturgice a cărei garantă rămâne Biserica. Boierul Ștefan Broșteanu, de exemplu, condiționează primirea unor bunuri de asigurarea unui număr mare de sărindare: “arăt și pentru pimniță și pentru casă cât și pentru vie cine să va scula să facă patruzăci de sărindare acela le va stăpâni din rudele mele afară de sărindarele ce să numesc mai sus” (diată din 1837).²⁰ Ușa ovreicuța, prin diata sa din 29 februarie 1840, dispune “1 sărindari să-m(i) dea la preoți(i) biserici(i) unde mă îngrop, 1 sărindari împărțit în do(u)ă la Cetăție și la Căciura. Pomenirile câte mi se cuvin la soroacele hotărâte precât starea mă va ajuta”.²¹ Constantina Ceaușescu din Craiova solicită fiului său, Nicolae, nu numai “obișnuitele soroace până la trei ani, cât și la trei ani înainte”,²² revenind ulterior cu precizarea exactă a acestor servicii și a duratei lor: “iarăși îndatorez pe fiul nostru, Nicolae, de a ne face din an în an câte un sărindar i câte o pomană, cât va trăi el în viață” (diată din 26 aprilie 1797).²³ Întâlnim și în acest caz o reprezentare aparte: mortul trebuie să rămână viu în memoria colectivă cât mai mult timp, iar cei vii au datoria să nu-i uite prin efectuarea acelor servicii desemnate expres de defunct pentru mântuirea sa, așa cum întâlnim la finalul diatei brutarului Hagi Gheorghe Anghel din Craiova (29 aprilie 1823): “să nu să uite numele meu și să le fie milă de sufletul meu”.²⁴ Ni se confirmă încă o dată că a-ți aminti de generațiile dispărute înseamnă în primul rând a te ruga pentru salvarea lor.

Majoritatea diatelor din perioada supusă analizei acordă prin urmare un loc aparte practicilor de după înmormântare, “menite să perpetueze amintirea celui dispărut”. Mai ales în cazurile reprezentanților ierarhiei politice, administrative sau ecleziastice dar și ai elitelor urbane întâlnim o serie de donații caritabile a căror valoare materială și simbolică se bazează pe o structură de schimb în acord cu care cei care devin subiectul carității defunctului au datoria de a se ruga pentru mântuirea sa. Nu alta pare a fi motivația paharnicului Ioan Gărdăreanu care, în testamentul său final din 20 aprilie 1856, prevede ca 5.000 de lei să revină magistratului orașului Cerneți “ca să dea cu dobândă și dobânda aceia primindu-se de cinstitul magistrat să împartă la săraci și văduve scăpătate totdeauna în săptămâna Patimi(i) pentru odihna sufletului meu și al răposatei soții mele”.²⁵ Din perspectiva raportului memorie-semnificație socială, gestul caritabil al boierului român capătă o dublă importanță: în primul rând pentru că acesta își *amintește* de orașul natal în a cărui memorie se inserează ca un binefcător; în al doilea rând, ajutorul social oferit de paharnic este reactualizat anual într-un cadru temporal cu cel mai bogat conținut religios, privirea testatorului fiind îndreptată nu întâmplător spre semnificația crucială a Învierii.

Uneori, situația este puțin schimbată, așa cum întâlnim în cazul lui Lăpădat Guran care își ia măsuri speciale împotriva unei posibile uitări din partea rudelor (să citim și în

²⁰ DJASD, D, III/21, f. 2.

²¹ DJASD, D, CLXIII/13, f. 1v.

²² DJASD, D, LX/4, f. 1r.

²³ DJASD, D, LX/4, f. 1v.

²⁴ DJASD, D, LVI/8, f. 1v.

²⁵ DJASD, D, XX/32, f. 2.

acest caz o dovadă a neîncrederii față de capacitatea acestora de a se îngriji de memoria sa, pe fondul neînțelegerilor familiale care nu rareori transpar și în documentele scrise?). Într-un zăpis din 9 aprilie 1848, el confirmă donația sa (*un stânjîn de moșie de pomenă*) către Dumitrache Zulufatu, deoarece “pomenitu m(i)-au făcut un stânjîn și o cruce și (c)itori tot cu pomenitu la o fântână și să-i fiu pomenit și trecut în pomelnicu pomenitului, într-al pomenitului și al copiilor lui în veci”.²⁶ De reținut în special cele două *obiecte* cu accentuată funcție mnemonică: *fântâna* care se leagă de reprezentările populare asupra trecerii în lumea de dincolo (trecătorul care bea apă mulțumește celui care a ridicat-o, mortul care are nevoie de rugăciunile celor vii, dar și de apă pe drumul spre lumea de dincolo-așa cum atestă cercetările etnologilor)²⁷ și *pomelnicul* ca mijloc de perpetuare a numelui defunctului într-un sistem special de relații cu cei vii care au datoria să-l amintească constant în fața lui Dumnezeu.

Când testatorul desemnează și comunitatea să vegheze la respectarea dorințelor sale, în cazul funcționării ineficiente a raportului său cu moștenitorii desemnați, el obligă pe aceasta să-și amintească de el. Altfel spus, ne întâlnim cu exercițiul memoriei *care poartă amprenta celui alt* (în cazul nostru defunctul), cum spune Ricoeur. “În sfera sa declarativă, memoria intră în zona limbajului: amintirea spusă, pronunțată e deja un fel de discurs pe care subiectul și-l ține sieși”,²⁸ dar și celorlalți. Testatorul vorbește la prezent, dar raportându-se la un viitor când el nu va mai fi, la modul cum trebuie să se amintească de el prin intermediul unor practici religioase și comunitare bine definite. Putem vorbi în acest caz de un exercițiu de construire a memoriei, iar testamentul devine un mijloc perfect în acest sens.

Dar memoria înseamnă, în primul rând, *memoria liturgică*, dependentă de cadrele temporale gestionate de Biserică. Nu știm cum își aminteau cei vii despre ceilalți, practica scrisă este oricum mai săracă decât oralitatea cotidiană pe care istoricul n-o poate reconstitui pentru trecut decât tot prin prisma *mărcilor* scrise. Testamentul ne vorbește însă despre un anumit tip de memorie, împărtășit de membrii comunității. În lumina surselor noastre reiese că cei vii sunt solicitați să-și amintească de cel decedat cu ocazia respectării unui calendar special (la 7, 14, 40, 60, 90, 180 de zile, un an, trei, șapte).²⁹ Iar testatorul dorește expres ca aceia rămași (moștenitorii, dar și ceilalți membri ai comunității) să-și aducă aminte de el cu aceste ocazii când are nevoie de tot sprijinul lor, prin pomenile făcute de rude către comunitate și prin serviciile religioase efectuate de Biserică pentru mântuirea sa. De altfel, “ca membri ai aceleiași familii, cei vii au nu numai posibilitatea, ci și datoria de se ruga pentru cei morți”,³⁰ Biserica întreținând încă de la începuturile sale credința în eficacitatea rugăciunilor de mijlocire pentru cei morți.

Deși mort, testatorul continuă să trăiască în memoria celor apropiați mai întâi (membrii familiei, rude, prieteni, vecini), dar și în memoria colectivă, iar serviciile solicitate: parastase, comăndări, sărindare nu au alt rol decât de a le reaminti celor vii de datoria de a mijloci pentru mântuirea sa. De aceea înțelegem mai ușor grija particulară de a-și preciza din timp toate serviciile, durata și eventual sumele de bani sau bunurile

²⁶ DJASD, D, XLVI/28.

²⁷ Iată un bun prilej de întâlnire între istorici, etnologi și antropologi care au posibilitatea de a-și verifica și valida rezultatele propriilor cercetări asupra ritualului morții.

²⁸ Paul Ricoeur, *op. cit.*, p. 158.

²⁹ Pe care îl reține chiar del Chiaro (cf. Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, Meridiane, 1990, p. 131).

³⁰ Pr. prof. dr. Enc Braniște, *Liturgica generală*, I, cd. a III-a, îngrijită de pr. Eugen Drăgoi, Galați, Editura Episcopiei Dunării de Jos, 2002, p. 217.

destinate să acopere contravaloarea lor: “do(u)ă sărindare, pomeni la moarte la 3 zile, la 6 săptămâni, la anu și la 3 ani împreună cu parastase”³¹ solicită Marin Petcu de la soția sa, Dumitra și de la fiul său, Ion (diata din 15 octombrie 1858). Barbu Motocu este mult mai pretențios, lăsându-i fiului său, Dincă, o listă detaliată: “să-m(i) facă pentru suflet 3 sărindare, 1 fântână cu podu ei, 2 cruci, 1 cruce de jurământ, 2 podu peste apă, 4 pomeniri, 1 soroacele până la trei ani, 1 oi peste groapă, 1 mânzat de pomană [...], 15 stânjani de parte-m(i) îi las pă sama cui m-o comănda”³² (diata din 20 martie 1846). Stanca din Cernădie (Gorj) cere să-i fie făcută “comăndare pentru sufletul meu, un sărindar și trei pomeni la îngropare i la șase săptămâni și la anu. Și să-mi mai dea un rând de țoale noi Aniții lui Andrei”³³. Andronie din Bărbătești enumeră ce anume lasă în acest scop: doi boi, o iapă cu doi cărlani și zece stupi “să să dea pentru sufletul meu să-mi facă pomană i sărindare” (diata din 4 august 1736)³⁴. În schimb, Rada Lupoaica nu se arată atât de meticuloasă, cerând fiului său să-i facă “leguilele datorii ale unui mort: sărindar, fântână, pomenile, cruci la drumuri și orice plată la preoți” (diata din 21 mai 1845).³⁵

Preotul Vasile hotărăște prin diata sa din 16 decembrie 1870 nu numai repartizarea moștenirii către copiii săi, dar și modul în care aceștia “sânt datorazi [sic] să-m(i) facă și leguilele comăndări, pomană la înmormântare și patru sărindare, cruce la cap, cruce la drum, fântân(ă) trei cu crucile lor, poman(ă) la șeasă săptămâni cu toate trebuințele iei, pomană la anu cu oale și la tre(i) ani asemenea”.³⁶ Deși testamentul este redactat la un deceniu distanță de limita temporală aleasă pentru tema noastră, el conține aceleași practici comemorative, ceea ce denotă stabilitatea lor în universul satului, cu accent deosebit pe sărindare, pomana până la trei ani și pe obiectele care țin de maniera particularizantă a lumii rurale de a întreține memoria funerară: crucea și fântâna.

Gesturile caritabile față de săracii comunității, desfășurate pe linia asumării modelului bunului creștin pe care discursul Bisericii se străduiește să-l cultive, contribuie în egală măsură la păstrarea defunctului în memoria colectivității. Calotă, bărbier din Craiova, dăruiește, printre altele, “două lighene și un ibric, un lighean să-l dea Stoicăi și un ibric că l-am crescut, să mă pomenească”³⁷ (diata din 27 iunie 1824). Dumitrana, soția armașului Nicolae Vălcănescu, înșiră o listă lungă cu bunuri date de pomană unor servitori sau necunoscuți, de la obiecte de uz casnic, îmbrăcăminte până la vite: “1 bou las lui Trandafir..., un mânzat las Bălașei fetei... 1 tingire, aceaste noao, condeie câte [indescifrabil] las Bălașei fetei fi(i)ndcă mi-au slujit, să mă pomenească...”³⁸. Dragomir fiul lui Iacob Ghelmegeanu dăruiește nepotului său o serie de obiecte de uz casnic (vase, căldări, tigaie), instrumentar agricol (sape), vite (o vacă, un bou și o iapă, trei oi și trei capre), o cergă și o dulamă “să mă pomenească” (diata din 9 iulie 1784).³⁹ Observăm în asemenea cazuri cum prescripțiile caritabile sunt îndreptate concentric, de la cei apropiați către exterior. Intenția testatorului este clară: milostenia făcută în amintirea și în numele decedatului contribuie la sporirea numărului acelor ce se roagă pentru mântuirea sa.

Cât privește raportul dintre memoria individuală a defunctului și memoria liturgică, perspectiva se schimbă. Biserica acceptă donațiile *in articulo mortis* sau

³¹ DJASD, D, CCLXX/34, f. 1r.

³² DJASD, D, CLXII/14.

³³ DJASD, D, CCXXXVIII/48, f. 1.

³⁴ DJASV, DI, XIX/1, f. 1r.

³⁵ DJASD, D, CXLVIII/40.

³⁶ DJASD, D, CCLVIII/50, f. 1v.

³⁷ DJASD, D, LVIII/17, f. 1.

³⁸ DJASD, D, LXXIX/13, f. 1.

³⁹ DJASD, D, XXX/7, f. 1.

postmortem, oferind în schimb serviciile sale, integrarea memoriei individuale în memoria liturgică, prin includerea în pomelnic alături de alți ctitori și binefăcători, pomenire în cadrul liturghiei, rugăciuni speciale pentru mântuirea sufletului.

Încurajarea practicii testamentare răspundea astfel unui dublu comandament social și religios: pe de o parte, era asigurată coeziunea socială și evitarea fragmentării comunității datorită certurilor pentru moștenire (prin reglementarea corectă a patrimoniului, a succesorilor), iar pe de altă parte, prin promovarea liturghiei morților, atragerea de donații pioase, dezvoltarea devoțiunii colective față de Biserică, altfel spus, întărirea influenței Bisericii asupra societății într-o perioadă în care aceasta pare să scape controlului său.

O serioasă problemă apare totuși când remarcăm distanțele temporale din ce în ce mai mari la care se comemorează decedatul. Oare această reiterare din ce în ce mai rară a numelui defunctului nu coincide cu adăugarea sa memoriei colective a celor dispăruți, a celor sintetizați de sintagma "Biserica adormită" care cuprinde totalitatea sfinților, martirilor și a celorlalți creștini decedați? Raportul memorie-uitare devine mai evident în acest caz și poate ar trebui să ne întrebăm, așa cum o face Jean-Claude Schmitt, dacă această memorie liturgică nu poate fi privită mai degrabă ca o "tehnică socială de uitare și o formă de memorie colectivă". Funcția ei, crede specialistul francez, ar fi mai curând aceea de "atenuare" a memoriei sub pretextul întreținerii ei, de înlănzire a amintirii dureroase a mortului până la estomparea acesteia. "Tehnică de clasificare, ea pune morții la locul lor de morți pentru ca cei vii, dacă își aminteau din întâmplare numele lor, să o poată face fără să se teamă sau să sufere".⁴⁰

Care au fost interpretările acordate practicilor comemorative vizând întreținerea memoriei colective sau individuale? Majoritatea acestora sunt destul de bine cotate atât la nivel rural, cât și urban și, în funcție de posibilitățile fiecăruia, se încearcă apelul susținut la un număr și o diversitate cât mai mare. Femeile care își fac simțită prezența în număr din ce în ce mai mare sunt cel puțin la fel de implicate ca bărbații în acest proces de desemnare cât mai exactă a practicilor rituale *pro sua memoria*.

Ni se pare demnă de reținut diferența, nu întotdeauna foarte clară, dintre cele specifice lumii rurale care valorizează crucea, fântâna, podul ca elemente cu valoare simbolică deosebită pentru funcționare raportului memorie individuală-memorie colectivă, și cele specifice unei elite urbane și politice, mai atașată formelor memoriei liturgice, prin practici devoționale care privesc în mod deosebit rețeaua de biserici ale târgului sau orașului și mănăstirile.

Obiectul interesului nostru l-a constituit funcționarea socială a memoriei morților în perioadele premodernă și modernă. Aplecându-ne asupra acestui interesant și dificil subiect al istoriei care pe care îl constituie memoria societăților, ne-am oprit la un document privilegiat pentru istoric: testamentul. Tehnică de codificare a memoriei, acesta păstrează ultimele dorințe ale testatorului care vizează atât reglementarea patrimoniului său cât și menționarea serviciilor comemorative pentru mântuirea sa.

Respectarea ritualului de despărțire și asigurarea trecerii liniștite spre lumea de dincolo erau lăsate în seama celor vii. Existau însă și cazuri când supraviețuitorii apropiați (soția, copiii naturali, copiii de suflet, rudele) frâneau, din neglijență sau cupiditate, rânduielile rituale stabilite de defunct, lipsind sufletul acestuia de asistența necesară a reprezentanților Bisericii.

⁴⁰ Jean-Claude Schmitt, *Strigoi. Vii și morți în societatea medievală*, București, Meridiane, 1998, p. 14.

În general însă, am văzut, testatorul, aflat pe patul morții sau pregătindu-și din timp acest act, solicită sprijinul celor apropiați pentru a trece cu bine de încercările care îl așteaptă pe drumul spre lumea de dincolo. O analiză a acestor prevederi, a practicilor și gesturilor incluse este relevantă pentru restituirea reprezentărilor care există la nivelul societății despre lumea de dincolo, moarte, salvare. În acest caz, memoria mortului este circumscrisă unor practici sociale bine definite care au în vedere mântuirea sa, dar care depind totodată de modul în care cei vii își amintesc de el. Din această perspectivă, testamentul poate fi foarte bine privit ca o modalitate de prevenire a uitării la care, nu rareori, defunctul era supus din partea celor vii.

Abrevieri

DJASV, *DI* = Direcția Județeană a Arhivelor Statului Vâlcea, colecția *Documente istorice*.

DJASD, *D* = Direcția Județeană a Arhivelor Statului Dolj, colecția *Documente*.

PLEDOARIE PENTRU O NOUĂ DISCIPLINĂ ÎN ROMÂNIA: ISTORIA RECENTĂ*

Între 7-8 aprilie 2000, se desfășurau, la Colegiul Noua Europă din București, lucrările simpozionului internațional privind situația istoriei recente pe continentul european. Participanții, cei mai mulți prestigioși, veneau din diverse țări: Franța, Germania, Olanda, Polonia, Ungaria, Statele Unite ale Americii, Australia și, evident, România. Cu toate că istoricii dominau ca număr, nu au lipsit sociologii și politologii. Prin simpozionul care a avut loc în urmă cu trei ani, organizatorii își propuseseră inițierea unor discuții “privind definirea câmpului cronologic și problematic al istoriei recente, [...] natura particulară a surselor de care ea se slujește și chestiunile specifice metodologiei”. În acel moment se făceau ultimele pregătiri în vederea înființării unui institut de istorie recentă în România. Ca o paranteză, “se auzise” între profesioniști, încă de prin 1998-1999, că urma să se înființeze o asemenea instituție, dar nimic concret nu ajunsese la cunoștința noastră. Cel puțin nu la Iași. Chiar în același an 2000, la București se constituia, sub conducerea lui Andrei Pippidi și cu largul sprijin al lui Coen Stork, fost ambasador al Olandei în România, Institutul Român de Istorie Recentă.

La aproape doi ani după desfășurarea simpozionului, o mare parte a lucrărilor prezentate atunci au fost reunite în volumul cu titlul *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*. Deși comunicările au fost susținute în limbi de circulație internațională, în volum ele au apărut în limba română, ceea ce le-a făcut accesibile mai multor cititori. Volumul recent apărut se dovedește foarte interesant pentru cercetătorii istoriei contemporane, dar poate fi util pentru un segment mult mai larg de public. O prezentare extinsă a ideilor principale ale textelor conținute de *Istoria recentă...* credem că este cea mai potrivită manieră de abordare și de aducere la cunoștința celor interesați a conținutului volumului. De altfel, trebuie specificat că lucrările editate de Colegiul Noua Europă se dovedesc deosebit de utile pentru cei preocupați de științele sociale, dar din păcate aceste lucrări au o circulație foarte restrânsă. Cele 19 articole ale tomului sunt ordonate în patru secțiuni: I. *Istorie recentă*; II. *Episoade ale istoriei secolului XX*; III. *Problema surselor*; IV. *Implicații instituționale și etice în studiul istoriei recente*.

Michel Trebitsch, cercetător la Institut d'Histoire du Temps Présent, Paris, atinge “Statutul evenimentului în istoria timpului prezent” (p. 12-32). El se ocupă doar de problemele pe care le pune periodizarea istoriei timpului prezent (denumirea uzitată în Franța pentru a desemna îndeosebi perioada de după al doilea război mondial). Istoricul parizian propune “o periodizare cu geometrie variabilă”, marcată de două repere mobile: “în amonte, durata unei vieți omenești (cea a martorilor); în aval, frontiera încă și mai dificil de trasat dintre momentul prezent și clipa trecută, dintre ceea ce ne aparține încă și ceea ce am lăsat în urmă”. Deși în România avem o experiență nefericită în privința

* *Istoria recentă în Europa. Obiecte de studiu, surse, metode*, București, Colegiul Noua Europă, 2002, 326 p.

periodizării, unii nerenunțând la clișeele vulgatei marxiste, alții cerând radical renunțarea la “barierele” cronologice, nu putem totuși decât să fim de acord că orice periodizare reprezintă “răspunsul dat unei nevoi databile” și că aceasta “conferă sens și produce coerență”, chiar dacă uneori în mod excesiv. Istoria timpului prezent investighează “timpul scurt”, de doar jumătate de secol, ceea ce face dificilă, dacă nu imposibilă, cercetarea duratei lungi. Michel Trebitsch opinează că această istorie nu poate fi decât “evenimentială”, adică să se concentreze asupra unei serii de evenimente. Problema este că, după discreditarea braudeliană a evenimentului, ar putea exista rețineri față de istoria evenimentială. Numai că termenul nu trebuie să producă neînțelegeri. Teoreticienii ultimelor decenii (Reinhart Koselleck, Paul Ricoeur, Michel de Certeau, Bernard Lepetit, François Hartog etc.) au propus, în contextul așa-numitelor “reîntoarceri” (Marcel Gauchet), inclusiv a evenimentului (alături de politic, individ, națiune etc.), diverse interpretări asupra evenimentului, fiind interesați nu atât de evenimentele propriu-zise, ci de construcția, de edificarea lor în timp, de reutilizările acestora. De fapt, evenimentul nu există în afara reprezentării sale, el “nu e observabil cu ochiul liber, ci întotdeauna deja mediat prin limbaj, el nu poate exista, deci, în afara construcției sale”. Michel Trebitsch vede istoria timpului prezent ca parte a istoriei contemporane, de care se descolbește totuși, fiind un “front de înaintare”, un “spațiu al experienței și al reconstrucției permanente a temporalităților”.

Alexandru Zub propune o temă interesantă: “Istoricul în fața duratei imediate: aportul ego-istoriei” (p. 33-51). Referințele sunt preponderent franceze, dar și cele românești ocupă un loc important. Ajuns la nimeni în reflectiei asupra propriului parcurs istoriografic sau, mai larg, biografic, istoricul ieșean, mergând pe urmele altor specialiști, atrage atenția că cercetătorul trăiește într-un prezent de care nu poate face abstracție, dincolo de referențele unora sau altora, un prezent aflat la întretăierea dintre trecut și viitor. Profesionistul investigării trecutului este în același timp și martor și cercetător. Survolând lumea istoricilor și proclusele nunciilor lor, autorul remarcă o “întoarcere a ego-ului” a (auto)biografiei. Este vorba de relatarea experienței, de o mărturisire, o confesiune, istoricii care și-au scris memoriile ori istoria propriilor idei au fost numeroși, atât în secolul XIX, cât și în cel încheiat de curând. De altfel, secolul XX, cu crizele sale, a dat un impuls “apetenței confesive a istoricilor”. În privința studiului prezentului, acesta “nu e doar posibil ci și necesar, cu atât mai mult cu cât el ar fi asumat de profesioniștii duratei. Existența istoricului devine obiect al cercetării, uneori al propriei anchete”. Istoriografia română în ansamblu se află într-un moment de criză, ego-istoria nereprezentând o excepție, constată autorul.

Cercetător la CNRS, Paris, Jean-Charles Szurek atinge o problemă delicată în articolul “Pentru o memorie democratică a trecuturilor traumatizante” (p. 52-74). Autorul explică mai întâi termenii utilizați în titlu, apoi identifică posibilele obstacole. Memoria a ajuns un subiect frecventat de istorici abia în ultimele două-trei decenii. Acțiunile cu caracter memorial sau ampolare în întreaga Europă, cunoscând o paletă largă: comemorări, dezvoltarea societăților de istorie locală, cercetări în arhive, înființarea de muzee, renașterea unor sărbători și ritualuri etc. Investigând aceste aspecte în lucrarea *Les lieux de mémoire*, Pierre Nora concluziona că există o “tiranie a memoriei”. Acțiunea memoriei se produce în prezent, plasând trecutul în centrul său. Memoria joacă un rol important în crearea și manifestarea identităților. Memoria este însă selectivă, existând subiecte preferate și subiecte incomode, acestea din urmă neîubite nicăieri. Propunând definiții, autorul notează că “o memorie democratică este o memorie care admite justețea și validitatea memoriei opuse, dușmane”, iar prin trecuturi traumatizante trebuie să

înțelegem “acele perioade din istorie care afectează în mod profund, durabil și colectiv societățile și care, prin dimensiunea lor criminală și represivă, exprimă caracterul ireversibil al anumitor acțiuni în spațiul social și structurile sociale”. Noțiunea de trecut traumatizant este însă imprecisă, întrucât ceea ce este traumatizant pentru un segment social nu este și pentru altul, sau ce este pentru o societate nu este și pentru alta. Între obstacolele din calea unei memorii democratice, Jean-Charles Szurek identifică: 1. rolul social al istoricului și al justiției (având în vedere că “între logica istoriei și cea a justiției, rezultând din constrângeri impuse de propriile ei proceduri, compatibilitatea este dificilă”); 2. memoria răzbuătoare (aceasta suprimând travaliul memoriei). Autorul este de acord că există un dezechilibru al memoriilor, dar crede că de preferat ar fi nu denunțarea situației, ci înțelegerea acestei stări de lucruri, adică utilizarea întrebării “de ce?”. Concluzia este că “o memorie democratică nu trebuie nici să se înșele asupra doliului [...], nici să se lase copleșită de căutările identitare [...], nici să se preteze la intrigi politice [...]. Ea trebuie să cunoască și să înțeleagă tragedia tuturor celorlalți”.

În “Istorie contemporană și istorie recentă în România” (p. 75-86), Florin Țurcanu, de la Institutul de Studii Sud-Est Europene, face o scurtă incursiune în trecutul instituirii istoriei contemporane ca disciplină academică în România comunistă, sub strictul control al regimului, servindu-i acestuia ca instrument ideologic. În anii totalitarismului, istoria contemporană nu a atins un nivel credibil de profesionalizare, ea fiind sub o presiune care nu se întâlnea în celelalte ramuri istoriografice. Evident că o asemenea zestre a avut efecte și după 1989. Specialiștii istoriei contemporane au continuat să fie fascinați de putere și să se situeze pe linia aceleiași inerții tematice, a surselor și metodologiei. Cercetătorul bucureștean identifică un “trecut activ” care a făcut obiectul preocupărilor de după 1989, miezul tare al acestuia fiind situat în intervalul 1930-1960. El vede în “istoria recentă” a României o parte a istoriei contemporane, în centru găsim-o perioada comunistă. Istoria recentă a României nu se poate suprapune peste intervalul 1945-1989, neexistând un eveniment inaugural, ci o perioadă, identificată cu anii '30. În paranteză, trebuie precizat că această idee stă și la baza delimitării obiectului de studiu al Institutului Român de Istorie Recentă. Motivele alegerii anilor '30 rezidă în primul rând în existența martorilor, deci în posibilitatea utilizării istoriei orale; în al doilea rând, este vorba de existența diferitelor teme ale memoriei colective (viața culturală deosebită, ascensiunea extremei drepte și a antisemitismului, memoria monarhiei); de asemenea, impactul major al politicului asupra societății românești. Florin Țurcanu este de părere că principalul scop al studierii trecutului recent al României ar trebui să fie istoricizarea acestui trecut, care începe cu anii '30 și se sfârșește în proximitatea prezentului. În accepția autorului, “«istoricizare» înseamnă o înțelegere complexă a trecutului și nu o relativizare a aspectelor celor mai condamnabile din istoria recentă a României. Miza ei ar fi «normalizarea» studierii istoriei ultimelor șapte decenii prin mutarea accentului pe problemele de metodologie și de critică a surselor”, adică o reală profesionalizare.

Cunoscând cercetător al istoriei recente, profesor de istorie la Freie Universität din Berlin, precum și președinte al Comitetului Internațional de Studii Istorice, Jürgen Kocka semnează articolul “Între Est și Vest. Limite ale unificării” (p. 88-101). Este vorba de o radiografie a unificării Germaniei după prăbușirea regimurilor comuniste în Europa: mod de realizare, consecințe, lecții pentru continentul nostru. În mod deosebit, istoricul german este interesat de “rolul conștiinței istorice, al memoriei – o conștiință istorică și o memorie divizate și înrudite în același timp”. Deși unificarea s-a produs euforic, în 1990, prin adoptarea integrală a modelului vest-german în noile landuri din

est, scindarea continuă în Germania, având ca fundament raportarea diferită la trecut a celor două părți constitutive. Încercând să identifice posibile învățăminte pentru Europa, unde se discută mult în ultimii ani despre unificarea europeană, Kocka crede că reunirea germană nu poate fi un exemplu de urmat pentru integrarea europeană. El este de părere că aceasta trebuie să fie mai mult decât o prelungire a ordinii vestice spre est, fiind necesară acceptarea unui "înalt grad de eterogenitate". Este un punct de vedere, însă dificil de pus în practică, mai ales că țările estice s-au dovedit incapabile să-și depășească singure greutățile, chiar cele care au beneficiat de un consistent suport occidental întâmpinând numeroase obstacole.

István Rév, profesor la Central European University și director al Open Society Archives din Budapesta, a realizat un text intitulat "Contrarevoluția" (p. 102-140), cu o punere în scenă care se dovedește și documentată și atrăgătoare, cititorul fiind ținut, practic, "cu sufletul la gură". Este vorba de un studiu de caz privind istoria unor crime comise în timpul tulburărilor din Ungaria în anii 1919-1921 și de lunga procedură juridică care a urmat, între 1921-1994. Crimele făcute de grupurile paramilitare de extremă dreaptă, sub inspirația "ardorii patriotice", au fost amnistiate de amiralul Horthy. După venirea comuniștilor la putere, anchetele au fost reluate și au avut loc procese. Între cei condamnați la moarte în absență a fost și naționalistul Mihály Francia Kiss. Crimele erau reale, dar procesul a fost utilizat de magistrați aserviți partidului comunist ca instrument politic. Era vorba de justificarea comunismului ca antifascism, actul de acuzare constituind o viziune apocaliptică asupra istoriei. Prin absența sa, Mihály Francia Kiss a scăpat atunci de moarte, dar a fost capturat după înăbușirea revoluției din 1956 și de această dată, după aceeași orientare a justiției, care trebuia să demonstreze justetea luptei comunismului contra fascismului, a fost executat. Sentința dată în 1957 evidențiază că orice anticomunist este un fascist prin definiție. István Rév are câteva aprecieri cu privire la mitul rezistenței antifasciste la scară națională, care a proliferat în vestul Europei după al doilea război mondial, în vreme ce în est comunismul a preluat monopolul rezistenței. Diferențierea între anticomunism și fascism a devenit dificil de realizat pentru mulți ca urmare a propagandei comuniste și a căderii în încurcatele sofisme ale istoriografiei partinice. După 1989, s-a încercat reabilitarea criminalilor de război și a fasciștilor pe considerentul că fuseseră victime ale comunismului. E o ironie, dar este vorba chiar de utilizarea logicii istorice a comunismului. Această situație nu se întâlnește doar în Ungaria, ci și în România, Croația etc. Principala piedică în calea analizării comunismului se află în acuza de fascism aruncată asupra tuturor celor care fac afirmații grave despre comunism. Deși condamnat chiar de istoria pe care o invocă (François Furet), comunismul a făcut extrem de dificilă, prin lăsarea ca moștenire a climatului de suspiciune, studiarea istoriei recente.

Sociologul Pavel Câmpeanu, o vreme membru al Partidului Comunist din România, apoi devenit disident, a realizat un incitant eseu: "*Pas de deux*: dictatura în pereche" (p. 141-149). Pornind de la prezumția că dictaturile se caracterizează prin "monopolizarea puterilor publice de către un șef unic și absolut", Pavel Câmpeanu apreciază că dictatorii nu au împărțit niciodată puterea cu soțiile sau cu amantele lor, chiar atunci când au fost influențați de acestea. Totuși, există o excepție în galeria dictatorilor: regimul Ceaușescu. Sociologul român este interesat de faptul divers și a identificat materialul necesar (mai degrabă un pretext al) analizei într-o aparent banală scoatere la licitație a unor bunuri. Numai că acestea erau confiscate de la cuplul Nicolae și Elena Ceaușescu. Plecând de aici, autorul observă inegalitățile între cei doi soți. Prima inegalitate și cheia decodării relației dintre cei doi era de natură ierarhică: dacă el

era titularul funcțiilor instituționalizate (șef al statului, al armatei, secretar general al PCR etc.), ea deținea un alt tip de putere (spre exemplu, deși era doar viceprim-ministru își subordona primul-ministru, adică pe cel care, legal, îi era superior direct). Dacă puterile lui Nicolae erau legalizate, ale Elenei erau de natură informală; obiceiurile prevalau asupra legilor. O inegalitate a fost și personalitatea celor doi. Dacă Nicolae dovedise îndârjire și dibăcie încă din clandestinitate, la care aveau să se adauge cucerirea poziției numărul unu în România, succesele internaționale, popularitatea câștigată la începuturile regimului său, talentele politice chiar (lăsând la o parte viclenia, grosolănia, tirania), Elena nu avea nimic din acestea. A căutat să-și acopere lipsurile cu ajutorul instituțiilor. Ultima mare inegalitate între cei doi a constat în imaginea publică pe care o aveau. În anii de final ai regimului, ei i se reproșa inspirarea măsurilor catastrofale ale soțului (probabil o explicație a acestei ostilități latente s-ar găsi și în mentalitatea publică din România, care nu accepta prezența femeilor în prim plan, mai ales în cel politic). Profitând de putere, cuplul dictatorial își însușise numeroase bunuri, trădând în acest fel ideologia pe care pretindea că o reprezintă. Exproprierea făcută în 1989 ca urmare a unei sentințe date în grabă, reprezenta de fapt exproprierea unei bogății constituite ca urmare a altei/altor exproprieri. Pavel Câmpeanu identifică în faptul divers o cale promițătoare de cercetare. Care ar fi utilitatea investigării trecutului recent? Răspunsul său e simplu: eliberarea de vestigiile (rezistente) ale acestui trecut.

“Istoria în slujba vieții. Autoritatea legii și confruntarea cu trecutul” (p. 150-168) este un eseu aparținând lui Adam Czarnota, profesor al Facultății de Drept a University of New South Wales, din Sydney, Australia. Deși nu e istoric de profesie, autorul pornește de la o afirmație a lui Friedrich Nietzsche, conform căreia avem nevoie de o istorie numai “în măsura în care ea se pune în slujba vieții”. Profesorul din emisfera sudică constată că o istorie în slujba vieții “implică un delicat echilibru între rememorare și uitare”. Oamenii nu trebuie să uite ce s-a întâmplat, nu trebuie să se lase pradă amneziei, dar nici să fie captivi ai trecutului traumatic. Aflarea adevărului și aducerea lui la cunoștința publică reprezintă o datorie morală, chiar dacă moralitatea se dovedește o problemă dificilă. Ne putem confrunta cu trecutul prin rostirea adevărului, inclusiv prin căință. Moralitatea publică este o condiție esențială a existenței unei societăți civile, aceasta din urmă neputând fi susținută fără implicarea civică, activă, a cetățenilor. E preferabil să cunoaștem întotdeauna trecutul, însoțit de reconciliere, care să facă posibil acceptarea aceluia trecut de către întreaga societate.

Istoria nu se poate scrie fără surse, afirmație banală, dar care trebuie reamintită. Dacă istoricii perioadelor mai vechi au în spate secole, chiar milenii de recul, cercetătorii istoriei recente se confruntă pe de o parte cu avalanșa informațiilor, iar pe de altă parte cu imposibilitatea accederii la documentele emise de anumite instituții, în special de cele ale statului. Udo Wengst, de la Institut für Zeitgeschichte din München, susține “Importanța edițiilor critice de documente pentru studiul istoriei recente în Germania” (p. 170-193). El prezintă și modul în care s-a conturat în Germania disciplina denumită istorie recentă. După 1945, germanii se confruntau cu trecutul apropiat, național-socialist. Unul dintre istoricii germani, Hans Rothfels a propus în anii '50 o periodizare care este și astăzi valabilă pentru spațiul german: pe de o parte, istoria recentă este “epoca celor aflați în viață și cercetarea științifică a acelei perioade”, iar pe de altă parte este perioada al cărei interes istoric global determină prezentul. În acel moment, Rothfels fixa începutul istoriei recente germane în anii 1917-1918, centrul acestei istorii fiind perioada nazismului. Era clar că totalitarismul brun era o moștenire grea în viața publică germană. Ca în orice întreprindere istoriografică, specialiștii germani aveau nevoie de

surse pentru scrierea istoriei recente. Accesul la unele documente era îngreuiat de reglementările cuprinse în legea arhivelor. Există posibilitatea folosirii surselor alternative: istorie orală, literatură memorialistică, dar acestea nu puteau fi, în cele din urmă, decât material auxiliar, servind pentru completarea surselor principale, documentele. Acestea erau indispensabile pentru istorici. De altfel, în lume există câteva colecții importante de izvoare pentru istoria recentă, de n-ar fi să amintim decât *Foreign Relations of the United States*, *Documents on British Foreign Policy* ori *Documents Diplomatiques Français*, pentru a ne limita la câteva din statele mari care își publică documentele diplomatice. Nici Germania nu ducea lipsă de asemenea lucrări din perioada interbelică, dar după al doilea război mondial s-au pus bazele editării unor mari lucrări, mai ales de către Institutul pentru Istorie Recentă din München și de Comisia pentru Istoria Parlamentarismului și a Partidelor Politice din capitala federală, Bonn. Cele două instituții au avut un rol de prim rang în impunerea studiului istoriei recente în Germania, aceasta trecând pragul universităților abia în anii '60. Ele au publicat numeroase volume de documente indispensabile studierii istoriei germane, având în vedere că s-au recuperat și verificat critic informații diverse, care privesc mai ales politica germană.

Andrzej Paczkowsky, istoric polonez recunoscut în studierea istoriei recente (printre altele, el a fost unul dintre autorii *Cărții negre a comunismului*), lucrând la Institutul de Studii Politice și la Institutul Memoriei Naționale, ambele din Varșovia, se oprește asupra unui important subiect: "Deschiderea arhivelor: consecințe pentru istoriografia poloneză" (p. 181-193). Autorul prezintă starea istoriografiei poloneze în anii '70-'90. Multe chestiuni sunt comparabile cu situația românească, dar numai pentru anii '90, comparațiile cu anii '70-'80 punând într-o lumină complet nefavorabilă istoriografia română, care nu a cunoscut "alternativa", spre deosebire de cea poloneză. A existat în Polonia ultimei perioade amintite o adevărată "rețea editorială ilegală". După unele surse, aceasta a ajuns să publice în condiții diverse, care mergeau de la multiplicare primitivă și până la mici tipografii, circa 6.500 de lucrări și broșuri și aproximativ 3.500 de titluri de periodice. De precizat că nu era vorba de *samizdaturi*, care erau texte reproduse cu ajutorul copiatoarelor. Istoriografia poloneză alternativă a ajuns să publice lucrări ale exilaților, cercetări realizate în Polonia, dar care nu ar fi putut apărea oficial, ori a tradus lucrări ale cercetătorilor occidentali specializați pe istoria comunismului etc. Se încerca detabuizarea, delegitimarea sistemului comunist. După căderea comunismului, posibilitățile de cercetare s-au extins: deschiderea arhivelor, dincolo de unele obstrucții, deschiderea către exterior. În același timp, istoriografia continuă să se afle sub o puternică viziune martiologică; cercetarea este dominată de istoria politică; descrierile au un caracter dihotomic. Transmiterea rezultatelor cercetărilor a cunoscut un evident reviriment după 1990, mai ales în privința documentelor și memorialisticii, editate uneori cu mari lipsuri, necritice. Sub scuza publicării documentelor, "care nu mint", un vechi adagiu pozitivist dar infirmat demult, se ascunde de multe ori slaba pregătire profesională, incapacitatea de interpretare și analiză. Andrzej Paczkowsky nota că «"revoluția" arhivelor nu a atras după sine o revoluție metodologică [...] Ceea ce se aștepta de la istorici este adevărul, nu modernitatea". Nu putem să nu observăm că există, în acest sens, similitudini între cercetarea poloneză și cea românească a istoriei recente.

Gheorghe Onișoru, președinte al Colegiului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, semnează articolul "Problema surselor în studiul istoriei contemporane a României" (p. 194-197). Utilizând experiența personală, autorul observă situația ambiguă a Arhivelor fostului Comitet Central al Partidului Comunist Român;

difficultățile de la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, unde există probleme birocratice și preferențialitate în accederea la documente; deschiderea Arhivelor Serviciului Român de Informații, care a oferit informații importante pentru cei care și-au făcut timp pentru a studia acolo. În fine, autorul menționa existența în cadrul CNSAS a unei direcții de cercetare, care ar avea dreptul de a utiliza documente care altminteri ar fi imposibil de consultat prin legea arhivelor. Însă aceasta este tot o formă de preferențialitate, de care probabil nu ne vom dispensa ușor.

“Modalitatea de racolare a informatorilor” (p. 198-204) este un scurt, dar incitant articol realizat de Marius Oprea, de la Institutul Român de Istorie Recentă, îndeosebi pe baza adâncilor sale “săpături” în arhivele fostei Securități. În contextul regimului comunist, cu cartelele alimentare, decretul și frica drept certitudini, delațiunea nu putea decât să ia amploare. Moștenind unele metode de la vechea Siguranță, Securitatea și-a dezvoltat o rețea de informatori, compusă din voluntari sau recruți. Cei mai importanți s-au dovedit cei din ultima categorie. După identificarea potențialului informator, urma recrutarea efectivă și pregătirea lui. Se utilizau argumentele patriotice și morale, dar cele mai eficiente s-au dovedit căile pragmatice (acordarea de beneficii) și intimidarea. Ulterior, prin directive, informatorii aveau să fie împărțiți în trei categorii principale: “informatori calificați”, “necalificați” (sau colaboratori) și “rezidenți”; acestora li se adăugau gazdele, persoanele care își puneau locuințele la dispoziția Securității. Informatorii semnau un angajament, prin care se obligau să colaboreze cu Securitatea. Dintre toate metodele utilizate de temuta poliție politică, principala armă s-a dovedit șantajul. Acest binom sinistru, șantajul și teroarea, au făcut numeroase victime între cetățenii României. Cei care acceptau colaborarea ajungeau să fie dominați de ofițerul de Securitate.

Zoe Petre, de la Facultatea de Istorie a Universității din București, cunoscută mai ales ca specialist în istorie antică, se oprește în “Scris și oral în istoria recentă” (p. 205-210) asupra unor probleme ridicate de sursele istoricului. Autoarea remarcă pe bună dreptate că nu există texte inocente, ci doar texte, ceea ce este valabil pentru toate epocile istorice. În privința arhivelor comuniste, se observă caracterul parțial și lacunar al acestora. Articolul este interesant îndeosebi prin amintirea unei experiențe directe, legată de verificarea epurărilor din anii '50 la Facultatea de Istorie a Universității din București. Exmatriculările de atunci s-au făcut la lumina zilei, dar urmele au fost distruse după doar un an de la petrecerea faptelor. Zoe Petre crede că distincția scris-oral nu funcționează în istoria și arhivele comunismului. Contradocumentul este necesar pentru controlarea grămezilor de hârtii lăsate de comunism; textele de atunci trebuie suspectate (toate) aprioric.

Smaranda Vultur, de la Universitatea de Vest din Timișoara, înfățișează “Discursurile memoriei în România post-comunistă: cu privire la o arhivă de istorie orală” (p. 211-222). Utilizând mai ales experiența câștigată pe parcursul interviuării deportaților în Bărăgan, autoarea se oprește asupra câtorva chestiuni care privesc transmiterea memoriei. Sunt sesizate: existența unor “fracturi ale memoriei”; presiunea istoriei glorificatoare; jocul complicităților; lupta pentru memorie și, în directă relație cu acest aspect, conflictul legat de morală. Adeseori, dilemele memoriei iau forma judecăților de natură etică. În România postcomunistă, victimelor nu li s-a făcut dreptate, memoria fiind o compensație pentru aceasta. Justiția a recunoscut existența victimelor, dar, paradoxal, nu a identificat vinovații. Nu a fost voință politică în acest sens și nici societatea, în majoritatea ei, nu a manifestat un interes deosebit pentru justiție, amnezia dovedindu-se curentul dominant. S-a evidențiat că lipsa de dreptate este, în fapt, o lipsă

de morală în societate. Greu de depășit o asemenea stare de lucruri, dar probabil nu imposibil.

Director al Netherlands Instituut voor Oorlogs-documentatie, din Amsterdam, J.C.H. Blom se ocupă de "Aportul cercetării istorice în situații politice critice: cazul Menten" (p. 224-241). Pieter Nicolas Menten a fost cercetat penal după al doilea război mondial sub acuzația de crime de război. Achitat în 1950, Menten avea să fie în centrul unui scandal în a doua jumătate a anilor '70. De această dată, situația era mai complicată, întrucât în anumite perioade Menten fusese în strânse legături cu oameni politici influenți din Olanda postbelică. După cercetări făcute de magistrați, Menten avea să fie găsit vinovat de crime de război pe teritoriul Poloniei și a fost condamnat la zece ani de închisoare și la plata unei amenzi de o sută de mii de guldeni. În paralel cu ancheta magistraților și pentru a nu fi suspectate de lipsă de imparțialitate, autoritățile au solicitat unei comisii de istorici să întreprindă o investigație independentă. Acest grup de specialiști avea să lucreze timp de câțiva ani. Pe baza unor condiții favorabile de lucru (1. sprijin financiar de la cei care solicitaseră ancheta; 2. libertate deplină în efectuarea cercetării și publicarea rezultatelor acesteia; 3. liberul acces la documente; 4. Posibilitatea interviuării funcționarilor publici; acestea sunt condițiile ideale de lucru pentru o cercetare laborioasă, care să tindă spre exhaustivitate și să se desfășoare în timp optim), trebuind, totuși, să depășească suspiciunile și învinuirile diverselor grupuri de presiune și să stabilească cronologia exactă a evenimentelor, mai ales prin prelucrarea unui volum mare de informații, specialiștii aveau să prezinte, în septembrie 1979, un amplu raport. Autorul articolului, membru în comisie, consideră că ancheta și-a atins scopul principal, lămurind toate întrebările care priveau cazul Menten. Nu putem să nu ne gândim la o comparație cu ceea ce se întâmplă în România, unde istoricii nu au fost consultați la un nivel comparabil în investigarea crimelor comise de dictaturile românești.

Pieter Lagrou, de la Institut d'Histoire du Temps Présent, Paris, oferă o panoramă a situației disciplinei în discuție în partea apuseană a Europei: "Cadrul instituțional al istoriei recente. Exemple occidentale" (p. 242-277). După cum am aflat din alte texte prezentate mai sus, istoria recentă este o disciplină apărută în lumea vest-europeană abia după al doilea război mondial. Pieter Lagrou completează însă sistematic și consistent celelalte articole. Aflăm că institutele însărcinate cu studierea istoriei recente au fost înființate de guvernanți, ceea ce era neobișnuit pentru țările în care exista o tradiție a independenței istoriografice, spre exemplu în Franța, Olanda și Belgia. Percepută ca o anomalie, inițiativa statului avea să ducă la constituirea unor asemenea institute în Olanda (1945), Franța (1946), Italia (1946), Germania (1950), Austria (1963), Belgia (1970). Toate aceste institute există și astăzi, dar ele au cunoscut pe parcurs schimbări în organizare, titulatură, chiar extinderea obiectului de studiu (la înființare, toate au avut ca sarcină studierea perioadei celei de-a doua conflagrații mondiale sau a nazismului). Necesitatea primă a fost arhivarea de documente și măturii; în strânsă legătură cu aceasta a fost documentarea ororilor, prin strângerea dovezilor care priveau crimele ocupantului și ale colaboraționiștilor. În timp, avea să se producă o deplasare a activității de la documentare spre producția istoriografică, avându-se în vedere cel mai adesea proiecte editoriale ambițioase. Pieter Lagrou prezintă pe rând situația principalelor institute de acest tip din vest (Amsterdam, Paris și Bruxelles; celor din Germania, Italia și Austria revenindu-le un spațiu mult mai mic în economia textului). Constituite inițial ca centre de documentare, institutele amintite au ajuns să aibă o relație ambiguă cu arhivele naționale din țările respective, manifestându-se atât o rivalitate, cât și o relație specială de colaborare. Institutele menționate nu au scăpat de acuzația că au practicat o

istorie oficială, excesiv politizată și eroizantă; li s-a mai reproșat lipsa de inventivitate și un anume pozitivism. În contextul expansiunii mass-media, mai ales a televiziunii, istoricii au fost solicitați tot mai des ca experți, ei fiind tot mai prezenți în dezbaterile devenite publice. Au fost situații în care istoricii au fost solicitați chiar de către tribunale, în stabilirea adevărului cu privire la acuzele de crime de război sau crime contra umanității. Lagrou opinează că pentru istoria timpului prezent (denumire pe care o utilizează alternativ cu cea de istorie recentă) este totuși necesar un anume recul al istoricului față de obiectul său de studiu.

Dinspre spațiul științelor sociale (se autodefiniște drept *social scientist*), Alina Mungiu-Pippidi, director al Societății Academice din România, face câteva observații interesante în "Istoria recentă în România de azi: o analiză de risc" (p. 278-293). Istoricii ar trebui să ia în considerare observațiile celor din afara domeniului lor strict, dar care au suficientă deschidere pentru a le propune, nu impune, soluții alternative. Aceasta nu înseamnă că istoricii trebuie să preia necritic și cu complexe tot ceea ce li se sugerează. Alina Mungiu-Pippidi face câteva observații pertinente: istoria recentă, deși înrudită cu științele sociale, nu face o asemenea dovadă în România postcomunistă. Au existat puține contribuții marcante privind această perioadă, dar și mai puține au fost produse de cei care se consideră în primul rând istorici. Potrivit autoarei, obstacolele care au stat în calea unei tratări profesionale a istoriei recente sunt în număr de trei: 1. "insuficiența structurare teoretică și metodologică a câmpului disciplinei istorice în perioada istorică"; 2. "parohialismul", izolarea, cu alte cuvinte refuzul interdisciplinarității, care se dovedește o piedică majoră în calea regenerării breslei și îndeosebi a istoriei recente; 3. "moștenirea comunismului", care a avut efecte majore inclusiv în chestiunile amintite mai sus, precum și în ascunderea sau falsificarea surselor, implicit a reconstituirii faptice. Privind din exterior dar cu interes domeniul, autoarea face o remarcă demnă de reținut, chiar dacă probabil nemulțumește pe mulți: "încă nu există o autoritate în materie de istorie contemporană". Pentru ieșirea din această criză, reală în istoriografia română de azi, e necesar un efort comun (care să cuprindă atât învățământul, cât și cercetarea) al celor care se ocupă de domeniul istoriei recente.

De la Facultatea de Istorie a Universității din Indiana, Maria Bucur atinge un aspect rar discutat în istoriografia română după 1989: "Istoria publică și exigențele profesiei de istoric în România postcomunistă" (p. 294-302). Pornind de la același loc comun că profesiunea de istoric traversează o criză în România, autoarea face câteva observații utile pentru istoricii români. Căderea comunismului i-a determinat pe istoricii din Europa de est să revizuiască temeiurile autorității lor profesionale. Maria Bucur face distincția între istoria profesională și cea publică (preferă acest termen celui de istorie "diletantă"). Dacă istoria profesională produce texte destinate unui număr restrâns de specialiști, istoria publică are un spațiu mai larg de difuzare. De asemenea, în vreme ce istoricii profesioniști lucrează în mediul academic (universități, institute de cercetare), slujitorii istoriei publice sunt prezenți în muzee, arhive, departamente guvernamentale, asociații culturale, posturi de televiziune, radio etc. În vreme ce în vest cele două ramuri sunt bine dezvoltate și conturate, în România delimitările întârzie să apară. Deși diferite, cele două tipuri de discurs sunt practicate de aceiași oameni, istoricii din mediul academic ajungând să își utilizeze autoritatea în domeniul istoriei publice, rezultând abuzuri și confuzii.

Ultimul text, al lui Andrei Pippidi, primul director al Institutului Român de Istorie Recentă, pornește de la o interogație: "Cum poate o societate care a devenit indiferentă

față de propria sa istorie să redobândească interesul pentru trecut?” (p. 303-313). Deși s-a impus în istoriografie ca medievist, în special pe probleme de moștenire bizantină în țările române, Andrei Pippidi s-a dovedit după 1989 interesat de problematica istoriei contemporane, fiind un activ participant la dezbaterile din spațiul public, situându-se pe clare poziții liberale. În acest articol, autorul se dovedește un fin observator al condiției istoriei (ca memorie, dar și ca investigație academică) în România. Mișcându-se în special în secolul XX, autorul coboară uneori până în evul mediu, unde găsește analogii, începuturile unor atitudini, situații etc. După 1989, istoria a fost prezentă în dezbaterile politice, îndeosebi în primul doi ani și fiind practică mai ales de vârstnici, cei care fuseseră și martori ai evenimentelor, ai proceselor istorice aduse în discuție. Deși s-au produs numeroase memorii sau volume de documente, ele nu au fost întâmpinate critic, rezultând un profit mic pentru cercetarea istorică. S-a înregistrat chiar tendința reabilitării extremei drepte, a dictaturilor României etc. Destul de repede, cei mai mulți români au manifestat dezinteres față de trecutul propriu. Era în fapt o manifestare a sistemului denumit plastic “Ceausoc”: eradicarea bazei materiale a memoriei, crearea unei noi conștiințe naționale, îndoctrinarea etc. Astăzi, potrivit autorului, istoricii români se află la o răspântie, ei având libertatea să aleagă între modelul liberal și cel postmodern. Am adăuga însă că există și o a treia variantă, anume încremenirea în proiectul național-comunismului megaloman și resentimentat. În acest context, Andrei Pippidi amintește de inițiativa conturării unei soluții pentru ieșirea din criza amnezică de care suferă românii, inclusiv o parte a specialiștilor (dar oare în acest caz își mai merită numele?): înființarea Institutului Român de Istorie Recentă. Acesta își propunea refuzul partizanatului, iar ca strategie de cercetare: 1. abordarea temelor majore ale istoriei românești recente; 2. Investigarea experienței personale, ceea ce presupune recursul la istoria orală; 3. prezența punctului de vedere nou, al observatorului extern. Mărturisind un optimism moderat, autorul își exprimă speranța în rolul terapeutic al acestei noi instituții.

Volumele colective de istorie recentă, cuprinzând între semnatari numeroși specialiști reputați, nu sunt prea numeroase în România. Au proliferat mai ales însășiările de moment, privilegiind îndeosebi publicarea necritică de surse. La antipoduri se află, alături de alte câteva volume pe care nu le mai menționăm aici, și *Istoria recentă în Europa*, lucrare extrem de utilă pentru o disciplină aflată în România la început de drum, în căutarea propriei identități, a afirmării academice. Deși o culegere de studii, provenind de la cercetători foarte diverși ca viziune asupra istoriei, pune totdeauna probleme de definire, în cazul de față avem o reușită coagulare. Influența asupra corpului de cercetători al domeniului ar trebui să se producă în timp util, în cercetarea profesională a istoriei recente înregistrându-se și așa un decalaj pentru surmontarea căruia vor trebui depuse eforturi serioase.

De la susținerea lucrărilor care au dat naștere volumului prezentat aici au trecut trei ani. Între timp, Institutul Român de Istorie Recentă – singura instituție de specialitate care nu este finanțată de stat – are deja o scurtă istorie, jalonată de conferințe, publicarea câtorva lucrări și a unei reviste, *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă*. Ajunși la lînela demersului nostru, credem că preocupările de cercetare a istoriei recente trebuie să continue și/sau să se extindă în universități și în celelalte institute de cercetare, crearea unui mediu emulativ fiind un factor indispensabil pentru progrese notabile în această disciplină.

Dorin Dobrințu

GRIJURILE MEMORIEI POSTBELICE*

În România, există încă, la nivelul discursului public, dar și al scriiturii specializate, tentația irepresibilă de a considera experiențele românești drept unice și, pe cale de consecință, istoria românilor, drept o excepție. Lectura excepționalistă își trage rădăcinile culturale din credința istoricismului în unicitatea evenimentelor și a faptelor susceptibile de a fi luate în considerare de științele umane, dar aceasta nu este singura sursă de energie pentru asemenea viziune remanentă. Își face loc, în plus, o doză de naționalism parohialist (de altfel, un “ism” urmaș al istoricismului) în obișnuința de a izola cele petrecute în spațiul românesc ca fapte unice. În plan științific, izolaționismul flatant – care, printre altele, este și comod pentru că nu reclamă cunoaștere profundă a alterității și nici competențe tehnice precum capacitatea de a citi în alte limbi decât cea maternă – se traduce prin pierderea vocației comparative a demersului restaurator. Se întâmplă, din păcate, de prea multe ori ca istoria românilor să fie scrutată ca și cum s-ar fi consumat pe o insulă ruptă de lume, suficientă sieși și exemplară prin destin.

Deși comparatismul își recăstigă astăzi drepturile, studiile comparative sunt încă o raritate în spațiul istoriografic românesc așa cum se întâmplă, trebuie să o spunem, pentru a nu cădea, la rândul-ne, în capcana excepționalistă, în tot Estul european, într-o măsură mai mare sau mai mică. Este un fapt că națiunile est-europene, deși au trăit experiențe similare în ultimele secole și mai ales în ultimele decenii, au tins și tind încă, chiar și acum când sunt apropiate de un proces istoric de integrare, să se ignore reciproc.

Cartea de care ne ocupăm în cele ce urmează – *Procese în Europa. Al doilea război mondial și consecințele lui* – face mai mult decât să îndemne la o abordare comparatistă la nivelul Europei de Est. Pledează, sub semnătura lui Tony Judt, pentru o istorie unitară a continentului european. Pentru că, dincolo de diviziunile provocate de istoria politică postbelică, există, să o numim așa, o durată lungă europeană și experiențe comune definitorii. Al doilea război mondial este o astfel de experiență, iar radiografierea continentului din perspectivă comparatistă spune foarte multe despre Europa pe ansamblu, cât și despre fiecare națiune europeană în parte. Lucru pe care l-au înțeles cei trei coordonatori ai volumului, István Deák, Jan T. Gross și Tony Judt, care au apelat și la studiile sintetice și la studiile de caz pentru a oferi o imagine cuprinzătoare a consecințelor conflagrației mondiale asupra bătrânului continent.

Procese în Europa nu este o carte uniformă, nu toate zonele sunt acoperite multumitor, tratamentele sunt diferențiate metodologic, iar concluziile, parțiale. Însă nici coordonatorii nu și-au propus să facă un tratat, ci doar un volum bine documentat, scris cu rectitudine, cu stil, cu inteligență, provocator și întrucâtva polemic – ceea ce le-a reușit, fără îndoială.

Părțile cele mai provocatoare și polemice ale volumului sunt, previzibil, cele semnate de Tony Judt, prefața și epilogul. Păstrând incisivitatea, tonul moralizator și chiar acuzator din lucrările anterioare, specialistul american face inventarul câtorva din temele “tari” ale memoriei oficiale postbelice care ar trebui chestionate. Revenind la o idee menționată mai sus, Tony Judt afirmă că scrierea istoriei Europei ar trebui revizuită nu doar din prisma geografiei politice și simbolice, ci și a criteriilor cronologice și a actorilor istorici. Există, astfel, un abuz în a considera anul 1945 “anul zero” al Europei, uitând prin aceasta aspectele inconfortabile din istoria inter- și antebelică, negând

* István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (coordonatori), *Procese în Europa. Al doilea război mondial și consecințele lui*, trad. Lucian Popescu, București, Editura Curtea Veche, 2003, 432 p.

continuități altfel evidente. La fel, distincția fără nuanțe între rezistență și colaboraționism, între personaje pozitive și personaje negative, este simplificatoare și înșelătoare. "Conflictele celui de-al doilea război mondial – scrie Tony Judt –, pe care prea ușor le etichetăm ca «rezistență» sau «colaboraționism», au fost ele însele ecouri și transpuneri ale dezacordurilor și ale disputelor politice, ideologice, religioase, locale sau etnice, ale căror rădăcini sunt înfipte în politicile interbelice, în formarea statelor în perioada de după primul război mondial, în micile războaie de dinainte de primul război mondial și chiar (în cazul Italiei sau al Belgiei) în formele incomplete și imperfecte în care au fost create statele la sfârșitul secolului al XIX-lea". Așadar, povestea nu este simplă pentru că, în loc să urmărim evenimentele exclusiv după coordonatele înțeleștării dintre cele două mari tabere, întotdeauna departajate moral (Germania și aliații ei jucând rolul personajelor negative), avem a lua în considerare o multitudine de mici războaie, în care distincția între alb și negru se pierde. Prin focalizarea responsabilității asupra Germaniei, așa cum s-a întâmplat imediat după al doilea război mondial, ca și după primul, au putut fi eludate o mulțime de alte vinovății localizabile în tabăra eroilor sau a victimelor. De exemplu, "soluția finală" practică de naziști în cazul evreilor a servit drept context și justificare pentru utilizarea unor metode similare, în prelungirea războiului, în cazul minorităților în general, dintr-o serie de state (Cehoslovacia, Polonia, România, Ungaria, pentru a numi doar țări din Est). Multe aspecte atribuite nazismului, observă Tony Judt, au apărut înainte de război și s-au păstrat după (marginalizarea sau suprimarea minorităților, etatizarea și violarea proprietății private, concentrarea puterii în mâna unui lider forte sau a unei oligarhii). În același spirit, István Deák semnalează similitudinile dintre comportamentul popoarelor ocupante și a celor ocupate. Iar Jan T. Gross, care pledează pentru o istorie socială a conflagrației, cere ca experiențele războiului să fie tratate ca endogene. Cu alte cuvinte, prin extrateritorializarea responsabilităților s-a pierdut din vedere că războiul a fost cadrul unor importante mutații sociale – schimbări sociale derivate, după cum le numește Gross – cum ar fi emanciparea unor categorii demografice sau schimbarea regulilor în circulația elitelor, mutații prin care, din categoria largă a "victimelor", s-au recrutat câștigători, profitori rămași nesanționați în ciuda fervorii justițiere postbelice.

Morala cărții este una pesimistă, iar istoria pe care o circumscrie, oarecum cinică. Pe scurt, ideea ar fi că șansele justiției postbelice sunt minime. Studiile de caz scot în evidență enormele dificultăți apărute în încercările de a face dreptate victimelor războiului și de a-i pedepsi pe colaboraționiști. Ilustrativ este cazul Belgiei, unde separația dintre colaboraționiști și restul populației a fost mai clară decât în oricare altă parte a Europei, unde susținerea politică și populară pentru ideea trimeriei în judecată a vinovaților a atins cote fără precedent și, cu toate acestea, bilanțul urmăririi în justiție a colaboraționiștilor, a "dușmanilor dinăuntru", a provocat o mare insatisfacție la nivelul societății. Deși Belgia este, sub acest aspect, un caz fericit în comparație cu alte state, care au fost sub ocupație, sau cu Germania, unde s-a înregistrat cea mai mică proporție de naziști închiși sau executați, istoricul poate afla – după cum punctează autorul studiului, Martin Conway –, o dată pentru totdeauna și poate mai bine decât juriștii înșiși, că justiția este imperfectă. Într-o situație ca aceea de după război, țelurile justiției au fost subordonate, scrie Conway, unor interese mai largi, economice și morale. În condițiile în care o justiție intransigentă ar fi însemnat trimiterea în judecată a unei bune părți din populație și ar fi fost compromise șansele reconstrucției și reconcilierii, au fost preferate, printr-un regres în jurisprudență, pedepsele exemplare, ilustrative, metonimice. Tony Judt observă, la rândul-i, preocuparea elitei europene de a nu afecta edificiul

social, ce ar fi fost fisurat prin crearea sentimentului vinovăției colective: “s-a pus accentul pe necesitatea de a reduce la minim numărul persoanelor pasibile de pedeapsă sau condamnate, de a la rezerva acestor câtorva un fel de funcție simbolică și reprezentativă de criminali sau trădători...”. Mai mult, “în multe țări, exista o foarte mare posibilitate ca aceia pedepsiți în cele din urmă să fi fost aleși mai degrabă pentru natura stridentă a actelor lor – scrierile lor, de pildă – sau pentru proeminența lor antebelică decât pentru dimensiunea sau consecințele faptelor lor...”.

Studiul de caz privind Franța, semnat de Sarah Farmer, nu face decât să reitereze această lecție deconcertantă. Sarah Farmer a ales pentru demonstrația sa un episod legat de ziua de 10 iunie 1944, zi în care o companie SS, în componența căreia se aflau câțiva alsacieni recrutați cu forța, a lichidat o mare parte din locuitorii orașelului Oradour-sur-Glane, din regiunea Limousin (Franța central-vestică). În 1953, ca urmare a presiunilor comunității îndoliate din Limousin și pe baza legislației speciale postbelice, care institua efectul retroactiv și răspunderea colectivă, toți soldații companiei au fost trimiși în judecată și, cei mai mulți, inclusiv toți alsacienii, condamnați la închisoare. Procesul a provocat mare iritare în Alsacia (regiunea disputată cu Germania, readusă după război înăuntrul granițelor Franței) din cauza sentimentului de vinovăție colectivă pe care îl inspira și a asocierii pe care o făcea între naziști și alsacieni. Cauza s-a transformat într-o dispută între regiuni, între Limousinul îndoliat și Alsacia ultragiată. Până la urmă, Legislativul francez, urmând politica lui “le moins mal”, i-a amnistiat pe cei condamnați, socotind, după cum arată Sarah Farmer, “că înstrăinarea regiunii sărace, rurale și de stânga este o amenințare mai mică pentru unitatea națională decât neliniștea continuă din Alsacia prosperă și dens populată”. Cam așa s-a întâmplat în toată Franța, cei mai mulți dintre cei 40.000 de oameni arestați pentru colaboraționism, imediat după eliberare, beneficiind, în anii următori, de grațieri sau amnistii.

Justiția postbelică a operat nu doar selectiv, demonstrativ și precaut, ci și pe bază de categorii. Colaboraționismul economic, spre exemplu, a fost mai puțin amendat decât cel explicit politic. Aceasta în primul rând pentru că reconstrucția avea nevoie de toți cei capabili să desfășoare activități economice. Există însă – e foarte interesant de observat, pe urmele lui Luc Huyse – și motive culturale, intrând în tradiția sistemului judiciar european să reacționeze mai puțin ferm la infracțiuni economice decât la delikte împotriva proprietății (hoția, spargerea, furturi, tâlhăria) sau la delikte violente (atacul, jaful). Luc Huyse numește trei motive: victima este difuză și abstractă (“economia”, “statul”); temeiurile legale pe care se bazează acuzarea nu sunt adânc înrădăcinate în conștiința legală a justițiarilor; și este mult mai probabil, proporțional, ca aceste delikte să fie descoperite în straturile înalte ale populației.

Chestiunea evreiască, atinsă în mai multe rânduri în carte, face obiectul unei excelente analize realizate de Jan T. Gross, privind Polonia. Studiul arată că și o țară ca Polonia, victima prin excelență a agresiunii naziste, unde a existat o rezistență veritabilă, consistentă, ridică grave probleme morale sub ocupație. Gross investighează câteva din tehnicile de deresponsabilizare utilizate de polonezi pentru a-și scuza lipsa de reacție în fața Holocaustului produs sub ochii lor. Autorul are serioase semne de întrebare față de scuza bazată pe calculul costuri-beneficii. Într-adevăr, adăpostirea evreilor, solidarizarea cu ei era pedepsită cu moartea de către naziști, dar existau și alte activități ilicite pedepsite similar, participarea la rezistență sau contactele cu piața neagră, de pildă, care, cu toate acestea, au proliferat. “Dacă adoptăm un anumit cadru pentru explicarea comportamentului oamenilor, subliniază Gross, el trebuie aplicat consecvent tuturor opțiunilor comparabile într-o situație dată”. Ori, polonezii au participat, într-un

număr destul de important, la rezistență, dar foarte puțini dintre ei s-au arătat dispuși să-i ajute pe evrei; numărul victimelor printre polonezi ca rezultat al implicării în conspirații antigermene a fost cam de o sută de ori mai mare decât al acelor implicați activ în ajutarea evreilor. Ceea ce înseamnă că, pe lângă percepția amenințării germane, au existat și alți factori susceptibili să explice comportamentul diferențiat al polonezilor în situații similare. Iar cea mai importantă explicație găsită de Gross este de natură culturală, ținând de antisemitismul tacit și generalizat din societatea poloneză a vremii. Autorul demonstrează că stereotipurile antisemite aveau o largă circulație în Polonia (atingând mai toate palierele societății), determinând un anume cinism al majorității față de soarta nefericită a minorității evreiești. Altfel nu s-ar explica de ce evreii erau înfinit mai vulnerabili la denunțuri decât membrii rezistenței, iar în memoriile scrise după război prea puțini polonezi se laudă că au adăpostit evrei în comparație cu cei care spun că au ajutat rezistența. Gross subminează o altă scuză recurentă – aceea prin care polonezii pretind că nu au știut de Holocaust, că nu au fost martorii atrocităților. Scuza ar putea fi valabilă pentru orașele mari de unde evreii au fost, în general, deportați, dar nu și pentru orașele mici, unde mii de evrei au fost uciși pe loc. Verdictul este dur: Holocaustul nu a fost ascuns în interiorul întunecat al camerelor de gazare și în remorcile acoperite, ci a avut loc la lumina zilei sub privirile pasive a milioane de polonezi. Acesta ar trebui să fie un motiv suficient pentru ca Holocaustul să devină ceea ce nu este încă: o problemă centrală a istoriei și istoriografiei poloneze. Lucru valabil, de altfel, și pentru România. În fine, Gross se ocupă și de un stereotip care circulă inclusiv în România: acela care face din evrei agenții prin excelență ai comunismului.¹ Autorul analizei apelează la evocarea contextului complicat al acelor vremuri pentru a nuanța situația. Stereotipul comportamentului evreilor sub ocupația sovietică din sud-estul țării, din timpul războiului, este construit pe două elemente: mai întâi relatarea care îi arată pe evrei salutând entuziast ocuparea sud-estului țării de către Armata Roșie, în 1939, și faptul că evreii au dezvoltat bune relații cu sovieticii, participând la administrația de ocupație și în aparatul de coerciție. Gross insistă că este esențial să se țină cont de faptul că, în momentul în care sovieticii au intrat în Polonia, printre evrei exista deja conștiința brutalităților la care erau supuși confrății lor intrați sub ocupație nazistă, iar în haosul creat de starea de război evreii erau ținta preferată a jacqueriei izbucnite în diferite zone din țară. Armata Roșie a părut, prin urmare, la acel moment, o forță protectoare. Evreii nu au făcut decât să participe la confuzia generală, scopurile sovietice nefiindu-le clare, pe moment, nici măcar soldaților Armatei Roșii, darămite polonezilor și evreilor. La fel de important ar fi să se țină cont că, ulterior, după ce abuzurile sovietice au ieșit la lumină, evreii și-au schimbat, în general, atitudinea. În privința celui alt palier al stereotipului, Gross arată că nu numărul evreilor din administrația sovietică și din aparatul represiv era problema, ci vizibilitatea lor și neobișnuitul situației, în condițiile în care, până la venirea sovieticilor, evreii nu primeau șansa de intra în aparatul administrativ și de a participa la conducerea comunităților locale. "... Faptul că ei (evreii, n.m.) apar atât de viu în amintiri și că sunt priviți cu atâta dispreț nu ne spune că ei au colaborat masiv; ci mai degrabă ne spune, scrie Gross, cât de nemaivăzut, de supărător și de jignitor era să vezi un evreu în vreo poziție de autoritate – ca inginer, maestru, contabil, funcționar civil, profesor sau milițian". Războiul a fost o oportunitate de emancipare pentru evrei așa cum a fost și pentru alte categorii de populație, iar acest lucru este problematic în măsura în care judecata se face nediferențiat pentru toți

¹ Vezi și Ion Ianoși, *Evreii și comunismul*, în *Prejudecăți și judecăți*, București, Hasefer, 2002, p. 39-98.

ceilalți. Și, de altfel, a fost o oportunitate de scurtă durată pentru că, nu mult după instaurarea administrației sovietice la fel ca și după război, au avut foarte mult de suferit, au fost uciși, marginalizați, deposezați de proprietăți și au suportat umilințele unui antisemitism nealterat. În paranteză fie spus, reacțiile recente din Polonia la o carte pe aceeași temă semnată de Gross, publicată la un an distanță de studiul comentat aici (2001²), demonstrează remanența extraordinară, mereu șocantă, a acestui "ism".

Studiul lui István Deák privind Ungaria constată aceeași lipsă de reacție din partea societății față de deportarea evreilor. Autorul găsește totuși o virtute în jocul dublu al forțelor politice maghiare făcut imediat ce a devenit clară înfrângerea Germaniei, joc prin care au fost salvate viețile a 40% din evreii din Ungaria. Din acest unghi, Ungaria lui Miklós Horthy seamănă izbitor cu România lui Ion Antonescu, România și Ungaria fiind țările în care a fost scăpați de soluția finală cei mai mulți evrei din Europa lui Hitler. Acest motiv i se pare suficient lui István Deák pentru a-l de-diaboliza pe Horthy într-o manieră în care se încearcă și în România reabilitarea mareșalului Antonescu. Făcând legătura aici cu cele afirmate la început, să observăm că, din păcate, comparatismul își face loc cu precădere atunci când furnizează scuze. Istoricii români și de aiurea sunt dispuși să apeleze la comparații în chestiuni delicate, ocultând problemele etice prin a spune că "așa s-a întâmplat în toată Europa".

Pandantul justiției cu defect este memoria cu defect, adică uitare. Nefiind cu adevărat constrânse să-și înfrunte trecutul imediat, societățile postbelice au preferat să uite, să sigileze, să oculteze părțile inconfortabile sau traumatice din memoria războiului. Insuccesele justiției, politizarea proceselor, caracterul lor selectiv, amnistie, cinismul încorporat în retorica reconcilierii, amplexarea colaboraționismului și precaritatea rezistenței, stringențele reconstrucției, noul context internațional marcat de războiul rece au făcut toate ca înfruntarea veritabilă cu trecutul, gestionarea responsabilă și onestă a acestuia, să fie amânată. Memoriei stingheritoare i-a luat locul una flatantă și simplificatoare, eroizantă și/sau victimizantă.

Disponibilitatea autoreflexivă a apărut sporadic în anii '60 în Germania, Franța, Italia, dar a creat dezbateri consistente și cu urmări la nivelul întregii Europe abia începând cu anii '90. Procesul este cu atât mai interesant cu cât se cuplează cu ceea ce se întâmplă în Europa de Est, unde, după 1989, s-au dezvoltat deja diferite strategii conflictuale de gestionare a trecutului comunist. Dovadă că experiența istorică nu contează foarte mult, țările postcomuniste au repetat cele mai multe din greșelile făcute în Occident după 1945, au avut aceleași speranțe și iluzii justițiare care au fost trădate de *realpolitik*-ul tranziției. În ciuda obsesiei pentru curățenie morală, purificare, lustrație, pentru o ruptură radicală cu trecutul totalitar, justiția nu s-a instaurat decât parțial și aleatoriu, iar anul 1989 nu este o graniță impermeabilă așa cum s-ar fi dorit, între comunism și postcomunism existând multiple și dezolante continuități. Cauzele sunt, în mare parte, aceleași cu cele din Occidentul postbelic: amplexarea colaboraționismului și insignifianța rezistenței, continuitatea parțială a elitei și a aparatului administrativ, mutațiile inconvertibile produse de dinamica socială și emanciparea determinate de modernizarea autoritară, nevoia de reconciliere a societății și de legitimitate pentru elita reinventată, stringențele reabilitării economice și instituționale etc. Dar poate cauza cea mai importantă este imposibilitatea irevocabilă a justiției perfecte, radicale, definitive, imposibilitate care se revelează la tot pasul fără a fi

² Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton, Princeton University Press, 2001.

asumată de conștiințe. Rezultatul este, din nou, același: o memorie parțială, golită de părțile jenante, idiosincronică, ipocrită, sublimantă, “pragmatică”, în care comunismul este exilat ca străin istoriei naționale, accidental și volatil, pe scurt, pentru a relua formula consacrată de David Lowenthal, devine o “țară străină”.

Utilizând o parafrază memorabilă, Tony Judt are un avertisment de făcut pentru Europa de Est: “Pentru est-europeni trecutul nu este doar o altă țară, ci un arhipelag concret de teritorii istorice vulnerabile care trebuie apărute în fața atacurilor și distorsiunilor provocate de ocupanții unei insule învecinate din memorie, o dilemă cu atât mai crudă cu cât inamicul este mereu unul «de acasă»”. Spre deosebire de vest-europeni, pentru care dilema se limitează la un număr restrâns de amintiri nefericite, localizate în anii ocupației, 1940-1944/1945, est-europenii au mai multe astfel de referințe – 1918-1921, 1938, 1939, 1941, 1944, 1945-1948, 1956, 1968 – care se pot traduce, de fapt s-au tradus deja, în motive de dispută între națiunile zonei, între majorități și minorități, între câștigători și perdanții unei perioade etc. Riscul și mai mare ar fi cel al declanșării unui veritabil război civil al acestor memorii concurente, în cazul în care diferitele trecături – interbelic, al războiului, cel comunist, al națiunilor, al minorităților, al câștigătorilor și perdanților – nu sunt apropiate responsabil, cât de obiectiv posibil, nu sunt comparate și conciliate nediscriminatoriu și nu sunt asumate cu onestitate.

Adrian Cioflâncă

MARELE TABU*

În anii de imediat după sfârșitul celui de al doilea război mondial, într-o lucrare ce își propunea să analizeze forțele ideologice și intelectuale responsabile pentru izbucnirea conflagrației în Europa, economistul austriac Ludwig von Mises observa că “este important să realizăm faptul că atât fascismul cât și nazismul au fost dictaturi socialiste” și că ambele urmaseră în mare măsură modelul oferit de dictatura sovietică. Le mai reamintea cititorilor săi că Mussolini fusese, înainte de 1914, unul din liderii marcant ai socialismului italian și că fascismul nu era, în fond, decât o erezie marxistă născută pe fondul campaniei intervenționiste din 1915.

Restul avea să vină după război, odată cu unificarea în cadrul unei singure mișcări a naționaliștilor italieni, a futuriștilor, a susținătorilor ideii de colectivism economic, a sindicaliştilor și a multor altor grupuri ce respingeau, dar nu integral, socialismul marxist tradițional. Pentru Mises, noua și de negândit înainte de 1914 mișcare inițiată de Mussolini nu era, prin urmare, decât rezultatul unei sciziuni în rândurile socialiștilor europeni și o replică la dictatura instaurată de Lenin în Rusia. Cât despre nazism, Mises avea să spună că reprezintă – printre altele și în primul rând în varianta lui Gregor Strasser – cea mai pură și consistentă manifestare a spiritului socialist de factură anticapitalistă din epocă.

Discipoli docili și adesea dornici să-și depășească modelele: Lenin, Troțki, Stalin; atât fasciștii cât și naziștii au importat din URSS sistemul partidului unic, ideea monopolizării vieții politice, poliția secretă, lagărul de concentrare, teroarea dezlănțuită asupra opozanților, metodele propagandistice etc.

* A. James Gregor, *Fețele lui Ianus. Marxism și fascism în secolul XX*, trad. Liviu Blăcoia, București, Editura Univers, 2002, 284 p.

Chiar dacă observațiile lui Mises nu sunt într-un totu exacte și chiar dacă Mises nu este nici singurul și nici primul capabil să realizeze asemănările frapante dintre fascism și comunism, el se numără totuși printre relativ puținii istorici și politologi care au încălcat marele tabu instaurat după 1945 în cultura politică europeană. A spune că marele aliat antifascist face parte din aceeași specie cu fascismul italian și nazismul, că toate reprezintă manifestări ale totalitarismului și că își extrag seva din aceeași sursă, a colectivismului și a socialismului, a reprezentat, mai ales în mediile academice de stânga din Occident, o blasfemie. În teorie, dacă nu neapărat în practică, stânga reprezenta polul benign, iar dreapta tot ce putea fi mai violent, reacționar, imoral, malefic. De acest consens unii nu s-au putut rupe nici măcar după 1989, când devenise evident că idealismul lor, credința în progresul, armonia politică, justiția socială și egalitatea economică promise de comunism țineau deja de a-moralitate.

Ultimii treisprezece ani au adus desigur noi contribuții – suficient să-i amintim aici pe Richard Pipes și pe Alain Besançon – în studierea raporturilor dintre comunism și fascism, iar perspectivele încep să fie tot mai “relaxate”. În acest nou curent se înscrie și mai recenta lucrare a lui A. James Gregor, profesor de științe politice la UCLA și unul dintre cei mai (re)cunoscuți autori în domeniul istoriei fascismului. *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*, apărută în 2000 la Yale University Press, excelent tradusă de Liviu Bleoca și publicată la Editura Univers în 2002 – dovadă că ideea lui Mircea Martin din 2000, de a oferi marelui public de la noi lucrări de valoare pe tema fascismului și comunismului, a avut urmări.

Ceea ce ne propune Gregor în noua sa lucrare este însă o temă și o perspectivă mai puțin familiare celor interesați de subiect. Pe scurt, ceea ce susține Gregor este nu doar că rădăcinile fascismului, o parte dintre acestea, sunt socialiste și marxiste, ci și că, la rândul său, fascismul a influențat serios regimurile comuniste din URSS și China. Gregor închide astfel cercul raporturilor dintre cele două extreme și abandonează mai clasicele discuții “Fascism vs. Comunism” și “Fascism și Comunism” pentru a discuta, în finalul studiului său, mai recenta și spinoasă problemă a “fascismului după comunism”. Prin urmare, cartea lui Gregor nu vorbește doar despre trecut și nu este doar un excelent studiu de istorie intelectuală și politică, ci și un avertisment privind pericolele ce pândesc omenirea în secolul XXI. Argumentul său: explozia de naționalism și rasism și tendințele fascistoide din politica Rusiei postcomuniste, a Chinei de după Mao, dar și din alte state nedemocratice sau aflate în tranziție.

Devoluție a comunismului în fascism sau o deformare a sensurilor inițiale ale conceptului de fascism? Gregor optează pentru acest din urmă răspuns și readuce în discuție teoriile și scrierile gânditorilor fasciști din anii 1920-1930. Rezultatul final, răsturnarea integrală a teoriei marxiste asupra fascismului, eliminarea efectelor de durată ale propagandei antifasciste de factură sovietică și reînnoirea teoriilor din perioada Războiului Rece privind autoritarismul și totalitarismul. De aici alegerea lui Janus, zeitatea romană cu două fețe (cele două ideologii gemene) și un singur corp (revoluția antidemocratică de secol XX).

Între 1910 și 1919, nu puțini dintre socialiștii italieni, dar și francezi și germani, începuseră să pună sub semnul întrebării posibilitatea ca revoluția proletară (în înțelesul ei marxist tradițional) să triumfe într-o țară subdezvoltată din punct de vedere economic. Prin urmare, nu puțini dintre ei vor sugera necesitatea industrializării prin alte mijloace a Italiei pentru a atinge condițiile impuse de teoria socialistă a revoluției menită să abolească capitalismul. Restul avea să vină din context: modernizare accelerată, pe

fondul unificării naționale ce eliminase (temporar) ideea conflictului de clasă, sub directă coordonare și planificare a economiei de către stat. Ideea corporatistă, provocarea fascistă, îi va șoca pe marxistii tradiționaliști din Italia cât și pe bolșevici, mai ales că ea părea a se bucura de un real succes, inclusiv în rândurile proletariatului. Răspunsul va fi prompt și va da naștere unei linii politice de la care comuniștii nu se vor abate până în 1990. Fascismul nu era o mișcare progresivă și nici revoluționară, ci o forță reprezentând interesele reacționare ale marilor afaceri, ale micii burghezii și ale marilor latifundiați.

Axa stabilită acum *dreapta rău – stânga bun* îi va împiedica pe mulți să realizeze faptul că încă de la sfârșitul perioadei Lenin și mai apoi în perioada stalinistă, URSS-ul seacăna aproape perfect cu Italia lui Mussolini. "Socialismul într-o singură țară" impus de Stalin nu este altceva decât renunțarea la internaționalismul proletar în favoarea unui "naționalism de tip sovietic". Ideologia egalitaristă face și ea loc ierarhiei de partid și structurilor birocratice, iar cultul lui Stalin nu diferă substanțial de cel al Führer-ului, punând capăt ideii marxiste a istoriei făcute de mase și nu de indivizi. China lui Mao merge chiar mai departe. Înțelepciunea infailibilă a conducătorului, naționalismul chinez și chiar rasismul sunt elemente centrale ale regimului comunist. Prin urmare, spune Gregor, aceste regimuri nu sunt altceva decât manifestări diferite ale unui "național socialism" de secol XX, obsedat de modernizare, unitate națională, rivalitate internațională și ură de moarte declarată individualismului, guvernării limitate, economiei de piață și societății civile.

În timp de un secol, marxismul s-a bucurat de o oarecare stimă, a beneficiat de un corpus doctrinar unic și a fost privit ca o teorie științifică. Fascismul nu a fost niciodată văzut altfel decât ca un amalgam de concepții disparate și adesea contradictorii. Analistilor le-a fost ușor să identifice comunismul și aproape imposibil să spună ce este fascismul sau cine este sau nu fascist. Cu toate acestea, și în ciuda consecințelor catastrofice asupra omenirii ale politicilor implementate atât de regimurile fasciste cât și de cele comuniste, numai eticheta de fascist și/sau fascism aplicată unui adversar politic pare a se bucura în continuare de rezonanță.

Cărtea lui Gregor, deși nu asta își propune, dărmă o parte din zidul îndărătul căruia comunismul a reușit să și păstreze neatinsă imaginea. Un cititor neatent și partizan ar putea rămâne cu impresia că Gregor încearcă să îmbunătățească imaginea fascismului. Un altul ar putea crede că, din contră, își propune să scuze monstruozițiile regimurilor comuniste atât timp cât afirmă faptul că stalinismul și maoismul sunt mai curând ideologii fasciste. Ar comite amândoi o profundă eroare căci autorul prezentei lucrări nu-și propune altceva decât să ne atragă atenția asupra faptului că înțelegerea eronată a celor două fenomene și a raporturilor dintre ele ne poate lăsa descoperiți în eventualitatea unei noi întâlniri, în secolul XXI, cu alți reprezentanți ai aceleiași specii politice.

Mihai Chioveanu

TOTALITARISME ÎN OGLINDĂ*

Henri Rousso este un cunoscut istoric al celui de-al doilea război mondial având o contribuție de marcă în reevaluarea a ceea ce a fost general recunoscut, datorită mai ales lucrării sale, drept *sindromul Vichy*. Volumul de față a apărut în urma unei dezbateri organizate la Institutul de istorie a timpului prezent din Paris, în ianuarie 1997, ocazionată, la rândul său, de disputele publice iscate în jurul cărții lui Karel Bartosek, *Les Aveux des archives. Prague-Paris-Prague, 1948-1968* (Seuil, 1996). Scopul celor care au sesizat relevanța acestor controverse era să răspundă la întrebarea dacă și cu ce mijloace anume era posibilă o comparație între comunism și nazism? Dezbateră urmărirea inventarierea și analiza surselor, a metodelor și instrumentelor specifice cercetărilor dedicate celor două totalitarisme. Dar aceste rațiuni organizatorice au fost convertite într-o altă problematică, aceea a legitimității politice și intelectuale a *comparației*. Inevitabil, interlocutorii și-au diferențiat opțiunile față de comunism și de moștenirea sa, în privința nazismului existând deja un consens tacit.

Studiile propriu-zise sunt precedate de introducerea editorului, care își argumentează consistent proiectul sub titlul *La légitimité d'une comparaison empirique*. Analiza este din start plasată în cadrul conceptual al totalitarismului, rezumând pertinent criticile și diferențele de perspectivă exprimate de R. Aron, H. Arendt, F. Furet, E. Nolte. Pledând pentru termenii comparației pe care o propune, stalinism / nazism, Rousso insistă asupra caracterului limitat și al ambiguității definițiilor date atât *nazismului*, *fascismului*, *comunismului*, *stalinismului* sau *bolșevismului* cât și aplicabilității. De exemplu, amintește că Krzysztof Pomian refuză folosirea denumirii de *comunism*, moștenită din secolul XIX, preferând-o pe cea de *bolșevism*, în timp ce Richard Pipes susține că, optând pentru stalinism, se înlătură partea leninistă a comunismului și se adoptă o perspectivă post-hrușciovistă, în care Stalin apare ca o anomalie în evoluția istorică a fenomenului în discuție. Ca istoric, Henri Rousso reamintește necesitatea raportării la durata, contextul și acumulările proprii fiecărui regim, ceea ce limitează mult posibilitățile de a le compara. Totuși, consideră că o analiză sincronă a fenomenelor istorice de sorginte totalitară este îndreptățită, fiind de altfel inevitabilă pentru cunoașterea secolului XX. Henri Rousso insistă asupra finalității de principiu a proiectului său, aceea de a nega singularitatea absolută a unui fapt istoric, oricât de traumatizant a fost acesta.

Pentru a delimita mai eficient posibilele perspective ale comparației – istoriografică, politologică sau identitară, ca opțiune a memoriei colective – Rousso se raportează la intențiile și aplicabilitatea unei astfel de întreprinderi, declarând că studiile reunite în acest volum caută, dincolo de obișnuita distribuție a asemănărilor și deosebirilor, să permită, în primul rând, o mai bună înțelegere a fiecăruia din termenii comparației.

Lucrarea a fost organizată în trei secțiuni. Prima parte este o analiză propriu-zis istoriografică, alcătuită prin chestionarea comună a naturii și poziției dictatorului, a violenței politice și a răspunsurilor sociale la dominația fiecărui tip de regim. Nicolas Werth tratează aceste aspecte în cazul comunist, iar Philippe Burrin în cel nazist. Selecția tematică răspunde principalelor abordări consacrate de istoriografia nazismului și,

* Henri Rousso (ed.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, Bruxelles, Editions Complexe, 1999, 387 p.

ulterior, a comunismului – perspectiva politico-ideologică, respectiv cea socială – dar și a celor mai frecventate subiecte, care rămân în continuare *liderul și victimele* regimului său. Pentru ultima temă, autorii își propun să depășească simpla inventariere a victimelor, căutând să identifice mecanismele represiunii, abordare cu atât mai oportună cu cât *victimologia* comunistă este încă foarte rezistentă la nuanțări și redistribuiri de accente. Simpla invocare a Terorii nu mai este suficientă pentru explicarea regimului, care a fost și un mod de viață, cu zone de normalitate, de acomodare, mai corect spus. Din această perspectivă, ideea de rezistență împotriva regimului trebuie reevaluată, după precedentul istoriografiei naziste, care distinge între mai multe tipuri de opoziție, dezacord și neimplicare. Studiul lui Nicolas Werth, *Les formes d'autonomie de la "société socialiste"* dezvoltă aceste observații realizând o tipologie a rezistenței și recapitulând aspectele cele mai difuze și mai puțin intenționale politic, cum ar fi delicvența "spontană", specula, incompetența birocratică, aflate mereu la limita altor fenomene sociale. Teza sa este că nemulțumirea față de regimul comunist, deși mereu prezentă, a luat în general forme incoerente, pasive și circumstanțiale, aferente acordului de durată cu regimul.

A doua parte a lucrării parcurge câteva din *jocurile memoriei* în Europa ex-socialistă. Henri Rouso prevenise oricum cititorul, de la primele pagini, asupra unor opinii radicale, exprimate de St. Curtois și Alain Besançon despre competiția memoriilor, cei doi denunțând supralicitarea nazismului și minimalizarea comunismului în mediile academice și politice occidentale. Această situație pare a fi uneori inversată, după cum argumentează de pildă Alexandra Laignel-Lavastine în studiul său, *Fascisme et communisme en Roumanie: enjeux et usages d'une comparaison*. Autoarea argumentează, cu patos, o deturnare a termenilor și semnificațiilor ce perpetuează norme ale istoriografiei comuniste, între care și negarea implicării românilor în Holocaust. Lavastine insistă pe ideea că românii preferă o să invoce tragedia comunistă, să vorbească mereu un *Holocaust roșu*, pentru a eluda sensul inițial al termenului și a beneficia, grație acestei confuzii semantice, de un statut cât mai convenabil de victime. Autoarea detectează în acest fenomen grija de a scuza și disimula mai vechi sau mai recente vinovății, dar nu spune nimic despre necesitatea reflexă a deculpabilizării pe care orice colectivitate o încearcă într-o asemenea situație.

Cititorul poate de altfel să parcurgă, spre edificare, și studiile dedicate situației din Ungaria, Bulgaria și Polonia. Un caz mai complex este cel al evoluției istoriografice care a urmat reunificării Germaniei. Studiul lui Étienne François, *Révolution archivistique et réécritures de l'histoire: L'Allemagne de l'Est* insistă nu atât asupra conținutului noilor fonduri de documente cât asupra modului de arhivare, a accesibilității și, mai ales, a valorificării lor. Analiza sa este de fapt anticipată în textul semnat de Henri Rouso care amintea că decalajul dintre istoriografia preocupată de nazism și cea interesată de comunism se datora nu doar accesului la arhive cât mai ales presiunilor comunității publice, cu intensități și accente diferite.

Volumul se încheie cu două intervenții critice care reevaluează analizele anterioare (Pierre Hassner, *Par-de là l'histoire et la mémoire*) și revin asupra implicațiilor conceptuale ale comparației (Krzysztof Pomian, *Post-scriptum sur le notion de totalitarisme et sur celle de "régime communiste"*).

Cătălina Mihalache

O BIOGRAFIE DEVIATĂ*

Cercetarea istoriei vieții ne dezvăluie liniile mari de evoluție ale unor grupuri sociale sau culturi, ne introduce în practicile vieții cotidiene. O biografie ne oferă adesea posibilitatea să “citim” un context, să ne apropiem de o societate, să înțelegem dialecticile relaționale și mecanismele funcționale ale unor grupuri. Istoria personală a unor oameni de acțiune conservă și istoria locală, se prezintă ca memorie colectivă a cotidianului, ca o biografie a contextului, a situațiilor marcante.

Ca metodă de cercetare, povestirea autobiografică se situează la hotarul dintre investigația istorică și cea psihosociologică, năzuind să pună în lumină nu numai evoluția unor personaje, ci schimbările sociale la care aceștia participă; biografia ne dezvăluie nu doar traseul vieții intelectuale, începând cu anii de formare, ci și interacțiunile personajului cu mediul său, relațiile sociale ale grupurilor din care face parte. Parcursul persoanei, prin actele sale individuale și legăturile sale sociale, se prezintă ca un praxis totalizant al sistemului social. Ceea ce interesează este perspectiva “povestitorului”, istoria trăită, interpretarea pe care o dă el evenimentelor. Orice biografie socială se derulează pe fundalul unor structuri sociale în schimbare, iar schimbarea istorică modelează traiectoriile personale. O biografie este și o lectură psihosociologică a evenimentelor sociale, o relatare personală a istoriei sociale.

Viața lui Nicolae Mărgineanu reprezintă un bun motiv pentru studierea biografiei sociale. Este singurul psiholog român care și-a scris memoriile, lăsându-ne mărturie asupra acestei categorii socio-profesionale. Cartea pe care o recenzăm se prezintă ca un tablou complet al personalității sale, cu întreg parcursul său, de la naștere până în 1978, când a fost redactat acest manuscris de 700 pagini dactilografiate, cu doi ani înainte de trecerea sa în neființă. O viață fascinantă: copilul de țăran care reușește să se instruiască în cele mai înalte școli din România și să se specializeze în cele mai celebre laboratoare de psihologie din Germania, Franța și Statele Unite, omul de știință prestigios, poate cel mai cunoscut psiholog român, intelectualul democrat, cu vederi de stânga, care face apoi 16 ani și două luni de închisoare sub regimul comunist, “reabilitatul” care nu s-a mai putut întoarce la catedră, dar a reușit să mai dea în plus câteva cărți fundamentale! Cel mai important psiholog român, dar puțin cunoscut și pomenit – și azi – de confracți.

Lectura volumului ne relevă un fapt semnificativ: anii de formare au jucat un rol hotărâtor în evoluția sa ulterioară. Elev la Blaj și Orăștie – două citadele culturale românești în Ardealul aflat încă în cuprinsul imperiului austro-ungar –, și-a format disponibilitatea pentru studiu sistematic și disciplină, a deprins rigurozitatea ardeleană care încă impune respect și acum. Student la Cluj, impresionează nu numai pe profesorul său Florian Ștefănescu-Goangă, care-i propune un post de preparator când era încă student în anul al II-lea, ci și pe alți profesori clujeni pe care-i frecventează: Virgil Bărbat, Victor Papillian, Bogdan Duica. La 22 de ani era deja licențiat, la 24 devine doctor în filosofie, cu specialitatea principală psihologie și cu mențiunea *magna cum laude*. Cerându-i să învețe germana, Goangă îl trimite într-un voiaj de documentare în Germania, iar Nicolae Mărgineanu profită copios de această oportunitate și face turul principalelor laboratoare de psihologie: la Leipzig ia contact cu spiritul lui Wundt și al urmașilor săi Krueger, Kulpe și alții, la Hamburg se apropie de Stern, de care-l vor lega apoi multe și la care se formase și G. W. Allport, la Berlin ia cunoștință de noile

* Nicolae Mărgineanu, *Mărturie asupra unui veac zbuciumat*, prefată de prof. dr. Mircea Micla, București, Editura Fundației Culturale Române, 2002, 397 p.

cercetări în psihologia configurației și se familiarizează cu ideile lui Koehler. Profesorii Rupp și Moede îi fac recenzia tezei sale de doctorat în reviste germane, iar la întoarcere scrie un amplu raport care a apărut sub numele de *Psihotehnica în Germania* (1929). Un an mai târziu, publică o carte substanțială care oferă o imagine completă asupra cercetărilor din această țară, *Psihologia germană contemporană* (1930). Obține apoi bursa Fundației Rockefeller și începe o nouă etapă în formarea sa, aventura americană. Iată începutul: "La Universitatea Harvard, profesorul Allport m-a primit cu o aleasă afecțiune. O dată fiindcă aceasta era firea sa și a doua oară fiindcă avea posibilitatea de a afla noutăți despre psihologia germană, în general, și despre activitatea Institutului de la Hamburg, în special. Era apoi numai cu șapte ani mai în vârstă decât mine, deci foarte tânăr și el". Aici cunoaște și pe Cantril, pe Murray, cel ce a condus, în timpul războiului, laboratorul pentru selecția ofițerilor pentru serviciile secrete, pe Whitehead, autorul monumentalei lucrări *Principia mathematica*, pe Boring ("exponentul cel mai de seamă al psihologiei experimentale din SUA") și pe Roback, autorul tratatului celebru de *Psihologia caracterului*. Cu Allport menține mereu legătura, acesta citește studenților săi scrisorile lui Mărgineanu. La Yale lucrează cu Hartshorne și May, cei care acordau o atenție semnificativă mediului sau "situației" și îl frecventează pe Sapir, preocupat de influența culturii asupra personalității umane. La Chicago îl cunoaște pe Thurstone, cu care are lungi discuții, la Wisconsin pe Young, la Stanford pe Terman, la Los Angeles pe Bogardus, la Universitatea Duke îl întâlnește pe William McDougall, la Columbia pe Murphy și Symonds. Dar și pe Thorndike. După numai opt luni este capabil să facă o sinteză asupra psihologiei persoanei, din care s-a dezvoltat apoi cunoscuta sa carte. În mai puțin de doi ani devine un nume cunoscut printre psihologii importanți din America, este adesea consultat ca un bun cunoscător al psihologiei europene, invitat să țină cursuri sau să dea conferințe, devine un partener diligent al colegilor săi americani. Se afirmă ca unul dintre cei mai semnificativi psihologi ai epocii și probabil că altfel ar fi arătat psihologia românească dacă școala de la Cluj s-ar fi dezvoltat prin aportul și sub influența sa. Dar n-a fost să fie astfel.

N. Mărgineanu n-a făcut politică, nu a fost înscris în nici un partid. A simpatizat cu ideile de stânga. A ținut conferințe la cluburile muncitorești, s-a ocupat personal de organizarea unor școli de ucenici (Școala Tehnică Experimentală a Uzinelor Reșița), a ajutat pe studenții evrei în timpul prigoanei legionare. Ar fi putut să devină o figură proeminentă în noul regim. Dar a refuzat să "coopereze", să se înscrie în partid. Nu s-a înscris nici măcar în Frontul Plugarilor al lui Groza. Are însă naivitatea să creadă că, dacă s-a putut înființa o asociație de prietenie cu "țara eliberatoare" (ARLUS), ar putea exista și o asociație româno-americană. Va ține conferințe despre SUA. Iar la cererea primului ministru, Petru Groza, intervine pe lângă ambasadorul american în interesul României, recomandându-l pe Mihai Ralea ca ambasador, deși acesta nu era agreat de către americani. Și devine astfel, după expresia unuia dintre anchetatorii săi, "agent al serviciului american de spionaj". A fost bine "turnat", află mai târziu, de doi foști colegi de la catedră, care au mai încercat același procedeu și în timpul legionarilor (unul dintre aceștia a fost "avansat", după 1989, academician! Acesta, nume de referință în psihologia românească, pare că e amestecat și în dosarul lui Tudor Bugnariu, ginerele lui Blaga). Este "anchetat", adică umilit, bătut, înfometat, supus presiunilor de tot felul pentru a "mărturisii" sau a se angaja în acțiuni de "demascare". Rezistă cu demnitate și iese viu (dar bolnav) după 16 ani și două luni, reușind să mai lucreze și să publice încă câteva lucrări.

Cartea de amintiri a lui N. Mărgineanu este importantă pentru mărturisirile sale asupra oamenilor timpului, cunoscuți în ipostaze sociale diferite, mulți în anii de detenție. Spre deosebire de alte asemenea evocări, avem aici analizele unui psiholog. Din relatările sale nu răzbate nici ura, nici spirit de răzbunare. Autorul nu încetează niciodată să observe, să compare, să evalueze, să interpreteze atitudini, comportamente, stiluri. Cu acuitatea observatorului-participant, ne oferă diagnostice pertinente și descrieri obiective, chiar dacă cel supus “experimentului” este el însuși. Iată: “Doi gealați m-au legat de mâini și la picioare, mi-au introdus genunchii între mâini și apoi între genunchi și mâini mi-au băgat un băț. M-au ridicat, așezând bățul pe doi stâlpi. Corpul îmi rămăsese astfel în aer, cu capul în jos, iar picioarele în sus. Șeful arestului a început să mă lovească în fese cu un baston de cauciuc înăuntrul căruia era sârmă împletită. În starea de emoție în care eram, durere prea mare nu am simțit...”. O relatare rece, detașată, o fișă psihologică de observație. Cumplit experiment!

Galeria “subiecților” lui N. Mărgineanu este extrem de întinsă: de la nevinovatul cioban Petrache Lupu, la miniștri, politicieni, profesori universitari. Titel Petrescu i se confesează: “Am participat la Congresul Internațional al Partidului Socialist de la Paris, când s-a cântat pentru întâia dată Internaționala, dedicată libertății și drepturilor omului. Și uite acum ce pățim! Cred că sunt aproape 100.000 oameni în închisoare. Ori la 23 August, membrii înscrși în Partidul Comunist au fost numai 743. Informația o am de la Lucrețiu Pătrășcanu. Vai și de capul lui. N-a priceput nici el, ca și mine, că Ana Pauker și Vasile Luca sunt agenți ai Moscovei, iar cu neamul nostru nu au nimic comun decât ura lor împotriva lui”. Un anchetator îi mărturisește: “V-am citit lucrările și am prețuit în mod cu totul deosebit *Psihologia persoanei* în care luați atitudine împotriva rasismului, care nouă, la vremea aceea, ne-a mers la inimă... dar ați refuzat colaborarea cu noi. După cât am înțeles, tov. Prim-ministru Groza v-a invitat insistent să vă înscrieți cel puțin în *Frontul Plugarilor*. Înscriindu-se în acest Front au ajuns miniștri nu numai Ralea, ci și Stanciu Stoian, cu tot trecutul lor fascist. Cu atât mai mult ați fi ajuns dv.” Cunoaște și adevărata omenie, o bătrână îl hrănește în tren cu toată împotrivirea pazei (“dărzenia și omenia ei n-am s-o uit până la moarte”), un șofer îl aduce acasă după eliberare, fără să primească plată.

Vizitat în 1967, la Cluj, de prietenul său H. Cantril, director general al Institutului de Cercetare a Relațiilor Internaționale de la ONU și consilier a patru președinți ai SUA, acesta îi cere să-i “dezvăluie” cum de a rezistat atâtea ani. “Cu două taine, i-am răspuns. Mai întâi, în timpul deținerii trebuia să fii atât de ocupat, încât să nu mai ai vreme ca să te gândești că ești la închisoare, iar dacă în cele din urmă, vrând nevrând, ajungeai și la cunoștința acestui gând, atunci trebuia să crezi că în două săptămâni cel mult te așteaptă libertatea. Drept condiție prealabilă, era însă conștiința curată, ca ți-ai făcut datoria și nu ți-ai bătut joc de neam, de oameni și de tine.” Iar ca modalitate practică: “Unii țineau conferințe, alții ascultau, unii învățau limba engleză, franceză, germană, sau italiană, iar alții le predau... La Universitate am ținut două lecții pe săptămână. La închisoare am vorbit două ore pe zi. Lecția de la Universitate o pregăteam într-o zi sau două. Expunerea de la închisoare o pregăteam zi de zi.”

Cartea conține portrete interesante, creionate în tușe sigure, ale diferiților supraveghetori, anchetatori sau torționari pe care i-a întâlnit în cei 16 ani de închisoare, în diferite ipostaze. Nu sunt toți deșeuiri umane, simple brute dezumanizate; unii sunt doar oameni frustrați, dornici să-și refacă imaginea de sine prin decăderea din condiția umană a celorlalți sau naivi care cred că au datoria să corijeze nedreptățile sociale prin eliminarea celor ce reprezintă, în ochii lor, clasa burgheză, “exploatoare” vinovată de

orice strâmbătate socială. În această ultimă categorie aş introduce pe Crăciun, directorul închisorii de la Cluj, prezentat de Mărgineanu ca un personaj uman, lipsit de cruzimea şi ura viscerală împotriva deţinuţilor, cum erau majoritatea. Personajul e interesant, el se bucură de un tratament asemănător şi în cartea istoricului Constantin Giurescu (*Cinci ani şi două luni în penitenciarul de la Sighet*, 1994) şi în *Lexiconul negru* al Doinei Jela (Humanitas, 2001). De ce l-am amintit pe Crăciun? El este “personajul pozitiv” din amintirile lui Serge Moscovici (*Cronica anilor risipiţi. Povestire autobiografică*, Iaşi, Polirom, 1999, traducere de Magda Jeanrenaud), cel care l-a iniţiat în doctrina comunistă, mentorul său. Este invocat adesea în amintirile sale, îl pomeneste şi în recentul nostru dialog (*Urmele timpului. Iluzii româneşti, confirmări europene*, Iaşi, Polirom, 2002) când eu îi atrag atenţia că nu toţi românii au fost antisemiţi. Crăciun era – se pare – un altfel de om. Şi totuşi acesta a ajuns directorul unei închisori în care erau torturaţi cei care nu aveau aceleaşi convingeri cu ale sale. Ce s-a putut întâmpla cu el, cum de a acceptat să lucreze alături de cele mai abjecte exemplare ale rasei umane? Credea, oare, că are o “misiune istorică”, îi ura atât de mult pe cei aflaţi în custodia sa încât să tolereze tratamentul la care erau aceştia supuşi de colegii săi? Cum de a suportat să fie dirijat de indivizi ca Drăghici, Nikolski şi alţii ca ei? De ce a evoluat astfel? Ce categorie reprezintă el?

Memoriile lui Nicolae Mărgineanu ne dezvăluie o personalitate de mare frumuseţe morală. Poate uşor naiv pentru un psiholog, prea încrezător în puterea valorilor, neobişnuit de cinstit şi demn, neabătut de la convingerile sale democratice. N-a fost numai o minte strălucită, ci şi un caracter. Un personaj tragic, cu care psihologia se poate mândri.

Închisoare au făcut mulţi psihologi români importanţi: Tr. Herseni, C. Zaharnic (doctor la Geneva, cu Claparede), G. Bontilă şi alţii pe care nu-i ştiu. Dar observaţiile de “participant” la acest “veac zbuciumat” ale lui Nicolae Mărgineanu sunt primele de care luăm cunoştinţă. Vor fi descoperite oare şi altele?

Adrian Neculau

TONY JUDT SAU REVERBERAŢIILE RESPONSABILITĂŢII*

Ce a însemnat căderea comunismului? Un răspuns la această întrebare riscă să fie incomplet deoarece trecutul, pe versantul său contemporan, abia începe să fie investigat. În special pentru ţările din Estul Europei (fără însă “a masifica” geo-cultural răsăritul european), trecutul contemporan a reprezentat incontestabil o sursă de chinuri şi frustrări, fapt pentru care căderea comunismului are o semnificaţie aparte. Cât şi ce anume din memoria anilor petrecuţi la adăpost de “jugul capitalist” va intra în imaginarul colectiv ce este în curs de cristalizare? Ce loc ocupă în memoria colectivă perioada de dinaintea instaurării regimului comunist? Este limpede că un răspuns la întrebările de debut ale textului nostru nu poate decât invoca ideea recuperării trecutului, un trecut care poate fi reintegrat în memoria colectivă prin depolitizarea, dezideologizarea societăţii (fapt inerent căderii comunismului ca sistem) şi, în al doilea rând, prin revitalizarea ştiinţelor sociale, în speţă a metodologiei ştiinţelor istorice. Însă

* Tony Judt, *Povara responsabilităţii. Blum, Camus, Aron şi secolul XX francez*, trad. Lucian Leuştean, Iaşi, Polirom, 2000, 216 p.

la care parte a trecutului accedem? Anii '90, cum bine preciza Bronislaw Baczko (*Sociétés post-communistes et crises identitaires*, în *Nos identités*), au avut o particularitate prin faptul că au generat un sindrom al restaurației, urmare firească a căderii zidului Berlinului, dar și lovitură de bumerang în trupul și așa firav al democrațiilor est-europene. În cazul în care comunismul era iadul pe pământ, atunci perioada interbelică reprezenta o întoarcere la vârsta de aur a națiunii, a progresului și a împlinirii statelor din răsăritul Europei. Nu fără temei această politică a memoriei. În fond, după tratatul de la Versailles din 1919 s-au creat state-națiuni ce luau locul imperiilor multinaționale considerate decrepite. Noua ordine mondială era, cel puțin din perspectiva statelor-națiuni, cadrul firesc în care trebuiau să aibă loc luptele politice. Însă naționalismul exacerb, antisemitismul (nu în ultimul rând, genealogia intelectuală a acestuia), eșecul pacifismului în perioada interbelică conduceau la confecționarea unei identități colective postcomuniste indezirabile și anacronice în raport cu societatea occidentală, unde nevoia de reconciliere între adversari se impusese ca unic antidot pentru fanatismul politic, fiind totodată generatoare de prosperitate.

Textul lui Tony Judt referitor la problema responsabilității în societatea franceză a secolului ideologiilor completează de fapt o întreagă dezbatere care se poartă astăzi în România pe tema memoriei secolului extremelor. Abstractizând, putem considera că distrugerea comunismului a însemnat ocultarea formelor de teroare naziste, iar lupta contra Germaniei și, implicit, a nazismului a condus în cele din urmă la comunizarea jumătății estice a continentului european și, ne amintește Tony Judt, la degajarea unor dezbateri publice în Occident, al căror subiect era tocmai rolul responsabilității în susținerea ideologiilor. Cine erau și ce idei aveau Léon Blum, Albert Camus și Raymond Aron în "anii ciurmei"? Ce anume au în comun cele trei personalități? În primul rând, după cum precizează pe parcursul textului Tony Judt, toți aceștia "au înțotat împotriva curentului", având tăria de a afirma ceea ce gândeau într-un context în care opiniile radicale dominau scena publică, plătind astfel prețul marginalizării lor în cercurile politice sau culturale în care activau. Mai mult decât atât, ceea ce îi leagă pe cei trei intelectuali, în ciuda personalităților lor diferite, este "un anticomunism riguros, profund și consecvent" (Vladimir Tismăneanu în *Prefața* volumului *Europa iluziilor*, coordonat de Daciana Branea, *Postfață* de Dorian Branea, Iași, Polirom, 2000, p. 12).

De ce era marginal Léon Blum, având vedere că acesta a fost chiar prim-ministru al Franței în anii 1936-1937 și în 1938? "A fi evreu în Franța după 1934 însemna să simți neplăcerile crescânde ale antisemitismului intern, precum și ecourile rasismului de dincolo de Rin. A fi un evreu proeminent – și liderul unui partid politic autointitulat "revoluționar" – însemna să provoci oprobiul și dezgustul chiar și în cercurile respectabile. A fi un socialist evreu care susține o atitudine fermă împotriva lui Hitler însemna să provoci critica stângii și aluziile larg răspândite că favorizezi un război "evreiesc". A fi evreu în Franța regimului de la Vichy însemna să te confrunți cu un risc permanent. Iar a fi Léon Blum însemna să fii predat de către regimul de la Vichy germanilor pentru a fi trimis într-un lagăr de concentrare." (p. 52).

Fără a avea o ascendență muncitorească, însă loial tradiției jaurésienne, Léon Blum, la al XVIII-lea congres al SFIO (Section Française de l'Internationale Ouvrière) din Tours, din 1920, a apărut socialismul democratic francez, opunându-se afilierii organizației la Internaționala a III-a controlată de Moscova. Însă depărtarea de comuniști a făcut ca liderul francez să promoveze o lungă politică de opoziție până în 1936, deoarece Blum, respingând afilierea la Internaționala a III-a, risca, prin ipotetica participare la guvernare (o guvernare ce putea fi doar de dreapta), să plaseze întreaga tradiție revoluționară în tabăra comunistă. În felul acesta, "profetul desconsiderat" a

reușit să consolideze poziția stângii, detașând mișcarea socialistă franceză de componenta comunistă, tot mai aservită sovieticilor. Firește, guvernarea de un an a Frontului Popular nu fusese una dintre cele mai bune, deși se impuseseră numeroase reforme: creșteri salariale, săptămâna de lucru de 40 de ore, concediul plătit, dreptul la negocieri colective. Divizarea majorității parlamentare și scăderea popularității au atras căderea guvernului socialist. În privința relațiilor internaționale, Blum era un partizan al politicii dezarmării colective a anilor '20, salutând mai târziu München-ul și chiar pactul Ribbentrop-Molotov – poziție aflată în concordanță cu ideile socialiste ale politicianului. Acest moralist francez, consideră autorul volumului, "a fost un rătăcitor perpetuu printre diferitele identități franceze de care s-a apropiat în anumite momente" (p. 93). În privința dezbaterii cu privire la "spiritul francez", Léon Blum a respins demonstrațiile etnopsihologice atât de răspândite însă în epocă (p. 93).

Albert Camus, "moralistul indecis", întruchipa ceva specific francez, "la intersecția dintre literatură, gândire și angajare politică" (p. 95). Deși a respins ideea implicării în politică a artistului, însă asociat stângii franceze (asimilat fiind unui intelectual angajat în Rezistență), Albert Camus intră în dezbaterea publică cu privire la responsabilitate prin editarea în 1951 a lucrării *Omul revoltat*. Ideile sale, astăzi adjuocate din punct de vedere istoriografic, vizau înțelegerea ideii de revoluție în contextul totalitarismului.

Camus a inversat convenționala apărare intelectuală a terorii revoluționare atunci în vogă: nu ambițiile și acțiunile Uniunii Sovietice pot fi explicate și apărute prin analogia cu realizările iacobinilor; ci, mai curând, Revoluția franceză și chiar *noțiunea de revoluție* [s.n., G.L.] în sine trebuie puse în discuție datorită a ceea ce știm noi astăzi despre costurile terorii" (p. 103). Albert Camus însă nu s-a limitat la acest lucru. Țintele discursului său au devenit și marii gânditori ai modernității (Rousseau, Hegel, Marx), figuri *responsabile* într-o genealogie intelectuală a terorii.

Carierea pariziană a lui Albert Camus nu era una care să-i asigure confort intelectual. Dimpotrivă, faptul că scriitorul era un provincial, atât ca naștere (originar din Algeria) cât și ca educație (nu urmărea *une grande école* asemenea lui Sartre, Aron, Simone de Beauvoir etc.) avusese un impact asupra carierei sale. Nu vom insista asupra acestor factori, ei însă au o pondere importantă în demonstrația lui Tony Judt, ce leagă într-un mod just datele biografice de rezultatele impactului public al operelor scriitorului. Camus, scrie autorul Judt, a avut de suferit nu doar din cauza depărtării de mediul său natal, ci și din cauza inadapării la mediul cultural parizian. Mai mult decât atât, "era prin instinct și temperament o persoană *neafiliată*" (p. 113); "ținta reală a lui Camus nu era [...] stânga, ci extremismul politic în general" (p. 132).

Raymond Aron, situat de Tony Judt într-o tradiție a gândirii politice franceze a secolului XVIII, era un personaj tipic elitei universitare a timpului său. Ideile sale legau stabilitatea politică de ordinea civilă și libertățile publice (p. 162). În concepția sa exista un raport între "mitul revoluționar francez și amenințarea clar *totalitară* împotriva libertății reprezentată de un anumit tip de societate represivă" (p. 163). De ce era însă Raymond Aron socotit "marginal"? Absolvise renumita *École Normale Supérieure*, teza sa de doctorat îl propulsase printre speranțele gândirii franceze contemporane, iar din 1954 era numit la Sorbona la catedra de sociologie, fără a mai menționa prezența sa în dezbaterile publice. Răspunsul rezidă în lipsa de popularitate a ideilor sale. "După 1947, el a adoptat o poziție fermă în sprijinul alianței occidentale într-o perioadă în care cei mai mulți intelectuali francezi fie simpatizau cu blocul sovietic, fi visau la o «a treia cale», neutră" (p. 154). Sistemul său de gândire politică, în ciuda simpatiilor declarate de stânga validă, în primul rând, un demers etic. Trebuie să reflectezi nu doar la contextul social și politic în care activează un regim politic, ci este fundamental să-l judeci în

funcție de categoriile bine/rău, adevăr/fals. În cazul lui Raymond Aron, această preocupare pentru responsabilitate venea dintr-un realism politic ce postula “judecățile morale pe care cetățenii le oferă guvernelor sau interesele morale reale sau imaginare ale tuturor actorilor dintr-o societate” (p. 174). Această concepție nu se baza însă pe o alterare a principiului “rațiunii de stat”, fapt evidențiat de către Tony Judt în contextul reacțiilor pe care “inițiatul marginal” le-a avut în anii războiului din Algeria. De asemenea, după al doilea război mondial, Raymond Aron fusese un partizan al rezolvării “problemei germane” în cadrul Europei occidentale, pronunțându-se ulterior pentru reinarmarea Germaniei Federale în contextul războiului rece. Raymond Aron “nu a fost un moralist. Dar întreaga sa carieră a constituit un pariu cu Rațiunea împotriva istoriei” (p. 193).

Există anumite elemente pe care autorul american le accentuează pe tot parcursul textului. Exceptând *problema responsabilității politice*, ce constituie baza pe care se articulează cartea, un loc bine definit îl are *tema revoluției franceze* sau, în general, *ideea de revoluție*. Tony Judt este îndreptățit să considere că dezbateră în jurul ideii de revoluție a coagulat anumite energii politice, orientând, într-un fel sau altul, atitudini ce s-au evidențiat mai ales în anii de vârf ai ascensiunii comunismului. Deși la congresul SFIO din 1920 Léon Blum a pierdut, posteritatea i-a acordat primul loc printre cei pe care ideologia comunistă nu i-a învins, fiind un apărător al ideilor socialiste, fără a fi un admirator al “Poporului înarmat”. În mod lucid, Albert Camus a condamnat asocierea dintre principiile etice și teroare, iar Raymond Aron a refuzat mitologia politică în general. Această dezbateră cu privire la revoluție reprezenta una dintre caracteristicile vieții publice din Franța, însă în “anii ciumei” aceasta trebuia direcționată către critica ideologiilor totalitare ce se hrăniseră din posteritatea ideii de revoluție până la confiscarea ei. Parte integrantă a identității franceze, mitul revoluției a fost politizat până la dezdăcinarea de valorile pe care le-a consacrat. “Cine a «controlat» înțelegerea Revoluției franceze a controlat Franța sau, cel puțin, s-a aflat în postura de a stabili condițiile disputelor privitoare la legitimitatea politică în Franța postrevoluționară” (p. 13). De asemenea, Tony Judt are perfectă dreptate să afirme că importanța Revoluției este covârșitoare în apariția unui anume tip de a face și de a înțelege politica. Acesta a valorizat argumentația grupului fondator prin ocultarea terțelor versiuni asupra istoriei. “Astfel, puterea politică modernă s-a întemeiat pe o versiune particulară asupra istoriei; drept rezultat, istoria a devenit politică” (p. 13).

Povara responsabilității nu reprezintă doar o contribuție valoroasă pe tema responsabilității intelectualilor în secolul extremelor; ea poate fi receptată din perspectiva mai largă a istoriei ideilor politice în secolul XX.

Gabriel Leanca

MEMORII ȘI GRUPURI CONCURRENTE ÎN LUMEA SATULUI*

De obicei, lumea rurală din România comportă trei tipuri de lectură. Prima dintre ele, cu o lungă tradiție intelectuală, vede în spațiul rural un eden terestru, populat de personaje exemplare, întrupări ale vitalității, virtuții și spiritualității profunde. A doua lectură, de sens contrar, eminemamente normativă, descalifică lumea satului ca o formă de

* Alina Mungiu-Pippidi, Gérard Althabe, *Secera și buldozerul. Scornicești și Nucșoara. Mecanisme de aservire a țaranului român*, Iași, Polirom, 2002, 208 p.

premodernitate, subcivizație și chiar de subumanitate, pentru a-și propune să-i schimbe radical profilul, adică să o “modernizeze”. A treia perspectivă este cea indiferentă, pentru care ruralul reprezintă o sferă insondabilă, inefabilă și neatractivă. Prima viziune exprimă ceea ce ne-ar place să fi fost, a doua vorbește în numele a ceea ce ar trebui să fie, în timp ce a treia nu vorbește deloc. Cele trei perspective au în comun faptul că toate ratează obiectul de studiu.

În realitate, așa cum arată cartea pe care o luăm în discuție aici, lumea rurală nu este nici atât de roză ca în lectura idilizantă, nici atât de neagră ca în lectura normativă și nici așa de insondabilă după cum acreditează ultima lectură. Este doar complicată și, ca să se lase explorată, reclamă efort, disponibilitate și empatie. De aceste calități au dat dovadă cei doi autori, Alina Mungiu-Pippidi, un *social scientist* foarte activ în ultimii ani, și Gérard Althabe, cunoscut antropolog francez. În 2001, autorii, împreună cu o echipă de studenți ai Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București, beneficiind de *training* de specialitate și de susținerea mai multor sponsori, au ales pentru explorarea spațiului rural două studii de caz, două sate cu destin exemplar în ultima jumătate de secol: Scornicești, un sat din câmpia Oltului, locul de naștere al lui Nicolae Ceaușescu și, prin aceasta, element esențial în efortul modernizator demonstrativ al regimului comunist, și Nucșoara, sat de munte rămas ne colectivizat, o “rezervație” de rezistență anticomunistă, printre puținele care au pus probleme regimului în primul deceniu de la instaurare.

Abordarea din *Secera și bulldozerul* lasă să se vadă influența antropologului, prin aceea că preferă perspectiva largă, “durată (relativ) lungă” din destinul celor două sate, dar mai ales prin faptul că se concentrează asupra continuităților din viața satului și a constantelor relației stat-societate care transcend schimbările de regim politic. În rest, analiza – și aici se vede amprenta Alinei Mungiu-Pippidi, cea care a scris, la modul concret, cartea – datorează metodologia științelor sociale, combinând incursiunea istorică cu cercetarea sociologică (bazată pe datele oferite de sondaje CURS, de focus-grupuri, de interviuri cu personaje reprezentative etc.) și cu observația participativă la fața locului.

Două sunt elementele de continuitate surprinse în *Secera și bulldozerul*: 1) înrădăcinarea ideologică a programelor din ultimele două secole de modernizare a satului românesc și eșecul lor constant, repetat (fie că au fost concepute de elita Vechiului Regat, de cea a României Mari, a României comuniste sau postcomuniste, vezi p. 12 sqq, 165, etc.); 2) decurgând din primul element de continuitate, mai precis din imaginarul radical transformator al viziunilor modernizatoare – perpetuarea stilului autoritar în relația statului cu satul (p. 180). Presiunea statului asupra comunității rurale a cunoscut, firește, intensități diferite, forme de inginerie socială, manipulare, aservire, control (uneori) deosebite de la o perioadă la alta; natura relației, însă, a fost mai mereu aceeași. Iată această concluzie în formularea autorilor: “În ciuda diferențelor foarte mari din punctul de vedere al libertăților politice de la un regim la altul, toate regimurile au refăcut o structură socială oligarhică, în care țăranii, proprietari sau nu, erau lipsiți de o veritabilă autonomie politică, fiind legați prin puterea autorității tradiționale (înainte de război), dependență economică sau coerciție în forme mai mult sau mai puțin subtile (înainte de reforma agrară din 1919, sub comunism sau postcomunism) de o elită locală ce se bucura de o influență politică disproporționată.” (p. 180) Concluzia confirmă ceea ce afirma George M. Foster, anume că o trăsătură esențială a țăranimii este controlul scăzut asupra condițiilor care îi guvernează viața (p. 11).

Autorii pun la încercare modul obișnuit de a povesti comunismul și postcomunismul. De obicei, spunem despre comunism că a fost o dictatură în care de o parte a baricadei se afla regimul, iar de cealaltă, societatea. În fapt, după cum se poate înțelege din *Secera și bulldozerul*, lucrurile nu au stat întocmai. Regimul comunist (imitat, de altfel, sub acest aspect, și de cel postcomunist) a avut abilitatea perversă de a transla conflictul între stat și societate într-un conflict dintre părți ale societății (p. 89). Situația din Nucșoara este cât se poate de ilustrativă. Aici, fiind vorba de o regiune de munte cu loturi risipite și neadecvate, întovărășirea și colectivizarea nu au avut succes, iar terenurile confiscate de la luptătorii din munți (conduși de faimoșii Toma Arnăuțoiu și Gheorghe Arsenescu) au fost împărțite celor de condiție modestă sau cu deficit de status în comunitate. Pentru că printre aceștia din urmă s-au aflat câțiva care au luptat în cel de-al doilea război mondial, grupul beneficiarilor “redistribuției” comuniste (format din circa 200 de familii) și-a spus al “veteranilor”. Ei se opunea “bandiților” (cum se poate observa, perpetuau taxonomia infamantă comunistă), adică celor câțiva luptători din munți (de altfel, majoritatea foști veterani, la răndu-le), eliberați în anii '60 din închisoare, care s-au trezit fără pământ și alte proprietăți. După 1989, statul a rămas de partea beneficiarilor comunismului în disputa juridică cu persecutații, dacă nu din alte motive măcar din cele electorale, beneficiarii fiind mai numeroși decât perdanții (p. 104).

Povestea nespusă și stingheritoare a comunismului este aceasta: modernizarea forțată și redistribuirea partizană a proprietății au creat, prin modificarea rețetei și traseelor succesului social, o mare categorie, de fapt o majoritate, de favorizați, față de care persecutații reprezintă o minoritate nereprezentativă. În Nucșoara, povestea are un epilog semnificativ. Victimele comunismului nu au reușit, după 1989, să ridice o troiță în cimitir în memoria celor căzuți în munți. “Veteranii” și primarul s-au opus, spunând că troița ar divide comunitatea (p. 29). Cu alte cuvinte, vina pentru divizarea comunității nu o poartă comunismul, ci victimele acestuia. Până la urmă, troița a fost așezată undeva într-o poiană în afara satului.

În ciuda faimei pe care o are astăzi Nucșoara, de loc exemplar al rezistenței anticomuniste, mulți dintre cei care au avut de suferit de pe urma represiunii refuză eroizarea, recunoscând că au ajuns victime sau anticomuniști din întâmplare. “Că m-au condamnat ei și m-au făcut să fiu contra comunismului e altă treabă”, spune Vasile, cândva băiat la oi, trimis după gratii pentru că luptătorii din munți au luat caș de la el (p. 24). Altcineva a luat zece ani de Gulag pentru că s-a întâlnit din întâmplare cu Arnăuțoiu și le-a dat țigări.

Numărul victimelor îl depășește net pe cel al anticomuniștilor propriu-ziși. În perioada în care au acționat luptătorii din munți, represiunea avea caracter extensiv și arbitrar, lovind în oricine pentru a răspândi teroarea. În Nucșoara, cei mai mulți dintre locuitori au fost luați cu camionul și bătuți crunt de către securiști și milițieni, pentru a spune dacă știu ceva despre partizani. Pentru aceasta, mare parte a victimelor au ajuns să-i urască pe partizani, nu neapărat și comunismul. Astăzi, majoritatea sătenilor din această oază de rezistență anticomunistă sunt nostalgici după perioada Ceaușescu (p. 26).

Invidia socială este factorul cel mai important care structurează opiniile și atitudinile, nu memoria exactă a comunismului. Într-un memoriu adresat Președinției, după 1989, “veteranii” din Nucșoara contestă dreptul deținuților politici de a revendica pământul confiscat de comuniști și protestează pentru faptul că “bandiții” au pensii mai mari decât ei, deși sacrificiul celor care au luptat în cel de-al doilea război mondial “a fost mai mare”. Cum excelent surprind autorii analizei, invidia socială se articulează pe un soi de ideologie primară, conform căreia: dreptatea nu e obiectivă, ci subiectivă și

mai ales fiduciară, rezultând din opinia celor mulți; drept de proprietate asupra pământului au nu proprietarii de drept, ci utilizatorii, chiar dacă aceștia au beneficiat de un act de injustiție; diferențele sociale sunt inacceptabile, fiind preferabilă exploatarea statului, decât cea a consăteanului (p. 88).

Lucrurile se complică și mai tare în încercarea de a stabili o linie clară de demarcație între opresori și oprimați, între comuniști și opozanți atunci când aflăm că, în Scomicești, mulți dintre chiaburi s-au transformat, de teamă că vor fi arestați, în agenți ai colectivizării, în timp ce membrii de partid erau printre cei mai reticenți să se înscrie la colectivă (p. 56). Pe scurt, în locul edenului prezentat în cărțile idilizante despre satul românesc, observăm o lume răvășită, în care rolurile de opresor și victimă sunt permutabile sau imposibil de atribuit; vedem o comunitate profund divizată, cu tabere pornite unele împotriva altora, incapabile să observe că marele vinovat este statul; vedem oameni cu o etică radical pervertită, pentru care nevoia de justiție, de memorie justă, dreptul de proprietate și alte valori fundamentale sunt descalificate sub influența invidiei sociale și a culturii politice transmise prin socializarea comunistă.

Există și alte puncte în care cartea pune la îndoială modul obișnuit de a rememora comunismul. Perioada de după 1945 este povestită îndeobște ca o istorie a represiunii. Povestea este adevărată doar parțial și mai ales pentru primele două decenii de comunism, după care represiunii brute, extensive și arbitrară i-au luat locul strategii de control și influență socială: crearea de diferite dependențe, condiționarea accesului la resurse, servicii, poziții, proprietăți și chiar la formele elementare ale cetățeniei, manipularea stilului de viață prin diferite măsuri "modernizatoare", intervenții asupra proprietății, cointeresarea unora în detrimentul altora etc). Represiunea propriu-zisă era doar politica extremă, utilizată atunci nu mai existau alte mijloace de a-l priva de țaran de autonomie (p. 55). Iar de la mijlocul anilor '60, "controlul se exercita prin persuasiune mai mult decât prin coerciție, statul nu doar lua, ci și dădea" (p. 127). Stabilitatea comunismului a fost asigurată de un contract social implicit care solicita obediență în schimbul minimei normalități, siguranței personale și, de foarte multe ori, parvenirii (p. 151).

Cartea descrie strategiile de control și influență socială pe parcursul mai multor capitole, într-o manieră elaborată și densă, lucru ce face imposibilă și inutilă o sintetizare a lor aici. Mai util ar fi, poate, să semnalăm utilizarea a două concepte ca instrumente analitice cheie: "elită de pradă" (termen, împrumutat de la Barrington Moore Jr., desemnând elita locală care ține instituțiile statului captive, deturnându-le activitatea în folos propriu) și "gatekeepers" ("portarii", acei actori sociali – analizați pentru prima dată de Kurt Lewin, pentru a preocupa ulterior științele comunicării, sociologia și psihologia socială – care acordă preferențial și în profit propriu accesul la resurse, de obicei aflate în deficit; în satele românești, portarii sunt funcționarii care se ocupă de pământul agricol, agronomii, pădurarii, etc). Cartea înregistrează o deconcentrată continuitate la nivelul elitelor locale, în ciuda momentului revoluționar din 1989, precum și păstrarea mecanismelor de distribuire clientelară, informală, a resurselor și serviciilor. În ultimă instanță, libertatea obținută, dreptul la individualitate recâștigat, dreptul de proprietate, dreptul de vot rămân valori fictive, de vreme ce autonomia personală, accesul la pământ, votul și altele sunt condiționate sau reglate de elita de pradă și de "portarii" comunității.

Acesta este unul din principalele motive pentru care sătenii nu mai fac o diferență radicală între perioada de dinainte de 1989 și cea de după și nici nu se mai grăbesc să diabolizeze comunismul. Disparația senzației rupturii dintre comunism și postcomunism, acută câțiva ani după revoluție, a facilitat și alimentat memoria nostalgică,

locuitorii ambelor sate amintindu-și anumite perioade din comunism în care, în contrast cu restul țării, beneficiau, din motive diferite, de o oarecare prosperitate: Scorniceștiul, pentru că era aprovizionat preferențial ca loc al reușitei “exemplare” a modernizării comuniste, iar Nucșoara pentru că, fiind în afara colectivizării, oamenilor le-a rămas posibilitatea, în ciuda cotelor tot mai mari fixate de partid, să facă un mic profit în comerțul cu cei din zone în care proviziile erau puține.

Manipularea stilului de viață a avut efecte dramatice asupra satelor. În Scornicești, acest lucru se poate observa cel mai bine, pentru că satul natal al lui Nicolae Ceaușescu a fost “cobaiul” (p. 124) pe care voluntarismul comunist și-a încercat cele mai multe din rețelele de inginerie socială și economică. În urma colectivizării, expropriilor, sistematizării, industrializării și urbanizării forțate a rezultat un oraș incert, populat de orășeni-țărani (p. 132), cu infrastructură și servicii publice precare, plin de contradicții (unele de un umor negru), în care cadrele memoriei sociale tradiționale au fost sever dislocate (p. 120).

Din primele două corecturi aduse modului obișnuit de a lectura comunismul și postcomunismul rezultă o a treia. Deși tindem că credem că doar partea invizibilă a regimului comunist a fost problematică, preferând să ne concentrăm atenția, acum când vine vorba de moștenirea trecutului și de procesul comunismului, asupra chestiunii Securității, *Secera și bulldozerul* demonstrează că mai ales partea vizibilă a fost problematică. Regimul comunist nu a fost doar un mare producător de victime, ci și sursă de infinite complicități la vedere, care au fisurat iremediabil comunitățile rurale. Puterea dezvoltată de comunism nu era doar una negativă, care reprima sau interzicea, ci și una pozitivă, care atrăgea societatea în angrenaj, o îndemna la acțiune, o ademenea prin diferite mijloace. O caracteristică a comunismului era că permitea o totală permutabilitate a rolurilor, victima putându-se transforma în opresor și invers. Totalitarismul a fost efectul acestui joc complex de roluri, nu rezultatul acțiunii câtorva, puțini și ascunși. Nu este de mirare, prin urmare, că astăzi, ca și restul societății, satul românesc gestionează greu moștenirea comunistă. Radicalismul comunist, pe lângă faptul că a acționat asupra lucrurilor, rezultând un *puzzle* greu de reordonat astăzi, și-a pus amprenta asupra oamenilor, asupra autopercepției, credințelor, profilului moral, a obiceiurilor lor, până într-acolo încât încrederea în interiorul comunității a fost subminată fatal, iar interesele au devenit greu de acomodat.

Proгноza autorilor privind viitorul satului românesc este reținută, dar își ascunde cu greu pesimismul. Observând mai multe tendințe îngrijorătoare – îmbătrânirea populației satelor, depopularea, demodernizarea, slaba capacitate a economiei rurale de a se adapta mecanismelor de piață și concurenței, monopolizarea resurselor de către elita de pradă (p. 27, 169 sqq.) – autorii atrag atenția că satul va fi cea mai mare problemă a României în procesul de aderare la Uniunea Europeană. Diagnosticul din *Secera și bulldozerul* de potrivește cu cel din *Eurobarometrul rural* din 2002.³ Aproape nimic din profilul satului desprins din *Eurobarometru* nu este pe măsura celor reclamate de UE: nici dimensiunile și formele proprietății, nici piața pământului, nici formele de exploatare, nici competența civică a țăranilor, nici nivelul de trai sau politicile guvernamentale. Lumea rurală se află la marginea de jos a sărăciei, nu mai există ca o formă de comunitate, este subminată de neîncredere, de atomizare, de subdezvoltare și este puțin dispusă să accepte schimbările reclamate de standardele europene.

³ *Euromarometrul rural. România, decembrie 2002*, realizat de Fundația pentru o Societate Deschisă, la comanda Delegației Comisiei Europene din România.

Imaginea din oglinda europeană, ca și cea din *Secera și buldozerul*, nu este prea plăcută, dar trebuie luată în seamă. Lucrurile, după cum lasă să se întrevadă ambele surse, nu sunt iremediabil pierdute, tendința negativă poate fi inversată, în lumea satului existând posibilități și disponibilități care să fie folosite. Numai că este nevoie de atenție comprehensivă, adică de a regla acțiunile celor implicați și a celor care au putere de decizie asupra spațiului rural cu ajutorul unui diagnostic corect și onest.

Adrian Cioflâncă

REVIZITÂND TRECUTUL*

Perspectivile istorice moderne includ cunoașterea modului în care precursorii noștri și-au înțeles și prelungit genealogiile. Căci având credințe și valori diferite, oamenii diverselor epoci au privit mereu altfel spre timpurile revoluate, găsindu-și mereu alte și alte puncte de sprijin (p. 407). Din păcate, cunoașterea specializată ne-a privat și ea de multe moduri de comunicare cu trecutul, absolut obișnuite cândva. A rezultat astfel îndepărtarea de celelalte vârste ale istoriei, izolarea noastră în mijlocul unei moșteniri prețuite, dar tot mai puțin familiare (p. 401). Cartea a urmărit să inventarieze cât mai multe asemenea "utilizări" și să aprecieze metamorfozele ideii de schimbare, felul cum generațiile coexistente de nepoți, părinți și bunici și-au reprezentat devenirea.

Deoarece toate societățile țin să își asigure propria continuitate, declarațiile colective despre trecut ajută la conservarea aranjamentelor existente, la difuzarea tuturor felurilor de istorie, la stimularea sentimentului de apartenență față de instituții coerente, stabile, durabile (p. 247). Despre națiunile europene se poate spune că au început abia în secolul XIX să se identifice îndeaproape cu moștenire lor materială și abia în secolul XX au lansat mari programe pentru a o proteja. Iar impulsul de a conserva a derivat din mai multe presupuneri legate între ele: 1) trecutul este tot mai diferit de prezent; 2) relicvele lui sunt necesare identității noastre și dezirabile în sine; 3) rămășițele reprezintă bunuri finite care se împrăștiează pe zi ce trece. Timp de multe secole, arată David Lowenthal, majoritatea oamenilor au trăit în aproape aceleași condiții ca și ale strămoșilor, fiind puțin conștienți de schimbările istorice și deosebind anevoie actualitatea de paseitate. Oamenii cu greu puteau distinge alte timpuri de cele în care trăiau, ne asigură profesorul Lowenthal. Până la Renaștere, prea puțini căutau să conserve obiecte sau monumente, fie numai și pentru că nu apăruse încă percepția unui trecut ca stare de lucruri ce nu mai există (p. 428). A fost nevoie ca Antichitatea să fie redescoperită de umaniști pentru ca diferențele dintre vremurile lui Ovidiu și cele ale lui Petrarca să apară într-o abruptă antiteză. Una din consecințele moderne ale acestei rupturi este popularitatea enormă a conservării: lipsiți de legătura creatoare cu trecutul, îi salvăm cu zel relicvele (p. 402). Cartea explorează scopul conservării și impulsurile care o animă, ritmul palpabil, reificat, vizualizat al transformărilor și al pierderilor de parcurs, rolul reperelor naționale sau individuale, legătura istoriilor personale cu cele publice (p. 402). Fiecare generație își orânduiește propria moștenire, alegând ce să îndeparteze, să ignore, să tolereze sau să tezaurizeze și cum să trateze ceea ce se păstrează. Asemenea opțiuni nu sunt lipsite de

* David Lowenthal, *Trecutul este o țară străină*, traducere de Radu Eugeniu Stan, București, Editura Curtea Veche, 2002, 590 p.

constrângerii: deciziile de a ne aminti sau de a uita, de a păstra ori distruge depind în mare parte de factori pe care nu-i putem controla, aflați deseori dincolo de percepția noastră conștientă (p. 401).

Preocupările pentru preservarea "urmelor" istoriei s-au ivit ca urmare a câtorva evoluții de la sfârșitul secolului XVIII și din secolul XIX și sunt descrise convingător de către David Lowenthal. Una dintre ele a constat chiar în apariția ideii că istoria nu e structurată de destin sau de vreo altă constantă a naturii umane, ci este un proces cu fațete multiple, supus numeroaselor contingente. Pe măsură ce fiecare lucru ajungea să pară unic și fiecare epocă irepetabilă, artefactele rămase căpătau o importanță crucială pentru înțelegerea antecedentelor noastre (p. 431). Un impuls similar către conservare l-a dat naționalismul care prețuia în mod deosebit tradiția și toate produsele artelor populare mai vechi ori mai noi, ca garante vizibile ale identității unui grup etnic anume (p. 431). Al treilea factor favorabil gândirii prezervaționiste a fost sentimentul acut al pierderilor ireparabile aduse de Revoluția franceză, senzația că farmecul Vechiului Regim nu va mai fi rețrăit niciodată (p. 432). În al patrulea rând, autorul semnalează conștiința crescândă a identității individuale, atașamentul pentru momentele trecutului personal, tendința de a le păstra cât mai bine sau de a le deplânge pierderea (p. 433). Al cincilea impuls a fost, potrivit lui Lowenthal, însăși descoperirea unor mari monumente, deschiderea lor pentru turism și, de aici, obligația de a le asigura o minimă protecție. În fine, ultimul stimulente al campaniilor de conservare pare să fi fost, la sfârșitul secolului XIX, neîncrederea în permanența progresului, dublată de neliniștea privitoare la ritmul prea accelerat al modernizării, al schimbărilor rapide față de care unii nu se simțeau pregătiți (p. 434).

Ca metodă de lucru, autorul își propune să examineze mai întâi cât de mult sunt conștientizate schimbările istorice și în ce măsură ele afectează perceperea trecutului în general, a rămășițelor lui în special (p. 365). Apoi se cuvine să discutăm, considerăm el, calitățile, trăsăturile pe care le "punem" în trecut și scopurile către care acestea conduc. În cele din urmă, trece în revistă impactul unor astfel de modificări asupra mediului studiat, asupra participanților la dialogul continuu între trecuturile în veșnică modernizare și prezenturile în permanentă trecere (p. 365). Concluzionând, Lowenthal apreciază că revizuirea istorică neîncetată face trecutul și mai îndepărtat și mai puțin accesibil decât era pentru predecesorii noștri. Pierdem viziunea lor despre cele petrecute cândva nu numai pentru că timpul a interpolat noi posterități și a modificat ceea ce știm despre cele vechi, dar și din cauză că fiecare nou consens transformă însăși structura și sintaxa înțelegerii istorice (p. 400). Credința în stabilitatea definitivă a trăsăturilor trecutului explică și lipsa dorinței de a admite propriile coruperi impuse imaginii acestuia (p. 366). Dimpotrivă, ne închipuim că prin eliminarea falsurilor și a urmelor timpului vom recâștiga trecutul "adevărat". Îndepărtând adăugirile anterioare nu realizăm de fapt că îi aducem altele noi (p. 367). Modificăm trecutul pentru a deveni parte din el, scrie Lowenthal, dar și pentru a-l face, încă o dată, numai al nostru (p. 371).

Andi Mihalache

MEMORIA MORȚILOR: DIMENSIUNI SOCIALE ȘI CULTURALE*

O analiză a practicilor și reprezentărilor legate de moarte te trimite, inevitabil, și la acele reprezentări care țin de situații aparte. Jean-Claude Schmitt s-a oprit tocmai la una dintre acestea într-o lucrare relativ recent tradusă și pentru cititorii români.

Pentru cultura medievală creștină strigoii reprezintă o realitate, încearcă să ne convingă istoricul francez în acest studiu de finețe care poate fi integrat antropologiei istorice, deși autorul preferă să-și definească demersul ca fiind mai degrabă o "contribuție la o istorie socială a imaginarului". Și aceasta pentru că o analiză a modului în care au luat naștere strigoii, a funcțiilor îndeplinite de aceștia, îl conduce pe autor la sesizarea importanței imaginarului morții și al morților, ca și a relațiilor care se stabilesc între vii și morți.

Din punct de vedere metodologic, Jean-Claude Schmitt preferă să renunțe la tradiționalul postulat conform căruia strigoii reprezintă vechile practici păgâne care au supraviețuit instaurării creștinismului și cu care acesta a fost nevoit să conviețuiască. Dacă o "arheologie" a textelor medievale este necesară (și autorul are în vedere problema moștenirilor veterotestamentare, latină, germanică, dar din perspectiva reasumării lor permanente), mai important i se pare să arate că imaginarul și credințele unei societăți sunt dependente de funcționarea ca atare a societății și a culturii acesteia.

Două elemente sunt de remarcat: pe de o parte, autorul este convins că istoricul trebuie să acorde un interes sporit "suportului", respectiv textelor, imaginilor, analizate din prisma modalităților de producere și difuzare, ținând cont de faptul că există o serie de medieri lingvistice, sociale, ideologice care intervin în relatarea unui fapt sau într-o anumită reprezentare; pe de altă parte, Jean-Claude Schmitt nu ezită să atragă atenția asupra caracterului dinamic al credinței, pentru că, insistă autorul, evoluția figurii medievale a strigoiului se produce în paralel cu evoluția însăși a creștinismului, iar acest lucru se regăsește în variatele feluri de a crede și a face să se creadă.

Cum, cum când și unde apar strigoii sunt întrebările esențiale care marchează logica structurării cărții. Cum apare strigoiul? În vis sau în stare de veghe? Are prezență corporală sau doar una spirituală? Apare celor apropiați: familiei, prietenilor, stării căreia aparține? Imediat după moarte, în perioada unor sărbători speciale? Care sunt locurile preferate? Casa familială, mănăstirea căreia i-a aparținut, câmpul de bătălie unde a decedat? Care este mesajul pe care îl transmit aceștia? Care este finalmente rolul lor în societatea medievală occidentală? Iată câteva dintre întrebările la care răspunde cartea istoricului francez.

Într-un anumit fel, strigoiul este construit ca un *Ianus bifrons*, permițând, pe de o parte, să înțelegem "obsesiile" societății medievale față de lumea de dincolo și variatele moduri în care aceasta era imaginată, iar, pe de altă parte, să sesizăm complexitatea relațiilor sociale care îi domină pe cei vii și care îi marchează și după moarte. În acest caz funcția strigoiului devine mai degrabă una pedagogică, de corectare a comportamentelor celor vii. Este poate motivul principal pentru care Biserica, inițial reticentă față de acest tip de apariții care trimit la multe dintre credințele păgâne ale regiunilor recent creștinate, să le integreze discursului său moralizator (indiferent că vorbim de predicatorii de la amvon sau de cei itineranți). Utilizat cu conotații politice, ca mijloc de corijare a atitudinilor belicoase ale aristocrației militare, a relațiilor de cuplu sau de

* Jean-Claude Schmitt, *Strigoii. Vii și morți în societatea medievală*. București, Editura Meridian, 1998, 336 p.

condamnare a unor practici (cămătăria, de exemplu), strigoiul susține fără îndoială discursul Bisericii.

Dar aceasta este doar o dimensiune a interpretării sale, pentru că sondarea în profunzime a relatărilor despre strigoi indică și un interes din ce în ce mai mare pentru soarta proprie sau a celor din jur. Fenomenul se produce după secolul al XI-lea, în paralel cu consolidarea solidarităților medievale. Aparițiile strigoilor respectă, paradoxal, aceste raporturi (o dovadă în plus pentru validarea ipotezei de lucru: “morții nu au altă existență decât cea pe care cei vii le-o oferă”). Inițial o figură stranie, incertă, strigoiul capătă așadar o notă familiară, pentru că el depune mărturie despre relațiile de înrudire (familială, spirituală, de stare), despre solidaritatea dintre vii și decedați. Acest mort care încă n-a părăsit lumea celor vii o face pentru a reaminti acesteia importanța intercesiunilor pentru odihna sa. Iată de ce autorul crede că înmulțirea relatărilor despre strigoi în secolele XII-XIII nu coincide întâmplător cu “nașterea Purgatoriului” despre care a scris Jacques Le Goff.

Strigoiul devine reprezentarea unei contradicții între “dorința și imposibilitatea de a uita, între fragilitatea memoriei și voința de a-și aminti”. El dă seama nu numai de importanța relațiilor sociale, dar și despre modul cum funcționează memoria societății medievale. Dacă *memoria* era un concept important pentru structurile temporale medievale, garantul bunei sale funcționări fiind Biserica, strigoiul care refuză să respecte “travaliul doliului”, amenința să stânjenească memoria liturgică. Tulburându-i pe cei vii el atrăgea atenția că ritualul de trecere nu s-a îndeplinit cum trebuie. Atenția crescută pentru satisfacerea corectă a acestuia merge mână în mână cu grija sporită pentru sufletul său și pentru soarta celor din jur (exemplul negustorului Giovanni Morelli).

Acestea sunt doar câteva dintre funcțiile strigoilor în societatea medievală occidentală pe care le surprinde Jean-Claude Schmitt, abordând deopotrivă textele narative și imaginile (iconografice sau enluminurile cu care autorul este de altfel familiarizat în cadrul atelierului pe care-l conduce la EHESS), într-un demers care poate oferi sugestii interesante și pentru cercetătorul român care se apleacă asupra studiului raportului dintre vii și morți.

Nicolae Mihai

ISTORIA IDEILOR MELE*

A. D. Xenopol

(...) În 1883 s-a petrecut un mare eveniment în viața mea intelectuală. Am fost numit profesor de istoria românilor la Universitatea din Iași. Iată cum s-a întâmplat lucrul: pe atunci catedra de istoria românilor era îmbinată cu cea de literatură română și era ocupată de Andrei Vizanti, un om nenorocit care deși ajunsese la mari demnități atât culturale cât și politice, stăpânit de patima jocului de cărți, mâncase mai mulți bani de la casa teatrului, unde era președinte al comitetului, și pentru a scăpa de urmărire fugise în America, de unde i s-a pierdut urma. Primul ministru I. C. Brătianu avea o bună idee de mine din lucrările mele, despre care-i vorbisera mai mulți oameni politici. Fiind invitat într-o zi la masă la Brătianu, îl rugai să desfacă catedra de istoria românilor de cea de literatură, ca să pot să mă prezint la concurs pentru ocuparea celei de istorie. Brătianu ascultă de rugămintea mea și desface catedra pe care eu o luai, prezentându-mă la concurs și la 1 octombrie începui cursul de Istoria românilor, îndeplinind astfel unul din cele mai fierbinți visuri ale vieții mele. Eram în vârstă de 36 de ani.

Tocmai pe atunci, întărit prin cercetările ce le făcusem asupra istoriei poporului meu, despre care am vorbit mai sus, întreprinsesem o lucrare mai mare, *Teoria lui Rösler*, o dezvoltare a articolului meu din "Convorbiri" din anul 1876, tratând chestia stăruinței românilor în Dacia în toate amănunțimile. Nefiind deocamdată pregătit pentru un curs deplin de istoria românilor, alegeam ca materie de predare pentru anul intrării mele în Universitate combaterea părerilor lui Rösler și ale tuturor acelor ce tăgăduiesc formarea naționalității române la Nordul Dunărei. Cursul meu nou și bine studiat plăcea și interesa nu numai pe studenți, dar și pe mai multe persoane din public, care veneau să-l asculte. În anul următor, publicai acest studiu într-un volum și pregătii până atunci cursul de istoria românilor propriu-zis, prin acel al istoriei vechi, până la fondarea Principatelor. De atunci îmi pusei în minte să scriu istoria completă a poporului meu, la care mă pregătisem de la 1868 prin lucrările neîntrerupte, adică de 16 ani. În trei ani schițai astfel în cursul meu întreaga istorie a românilor. Când reluai cursul iar din cap, în 1887, lucram cu un avânt și un dor nemaipomenit spre a-l vedea tipărit. Redactam 8-10 ore pe zi, așa că în 1888 văzui apărând de sub tipar volumul I al *Istoriei românilor din Dacia Traiană*, în cuprinderea de 619 pagini și conținând aproape 1.000 de note culese din numeroasele mele cetiri și care reproduceau referințele la izvoare. Prezentându-l

* Întrucât acest număr din "Xenopoliana" este dedicat problematicii memoriei, am ales din scrierile lui A.D. Xenopol un fragment dintr-un text autobiografic, extrem de interesant, dar nu foarte cunoscut. Manuscrisul *Istoriei ideilor mele* s-a pierdut, dar nu înainte de a fi publicat de I.E. Torouțiu (în *Studii și documente literare*, vol. IV, București, 1933). Aici am utilizat textul din volumul de *Scrieri sociale și filozofice* semnat de Xenopol și editate de N. Gogoneață și Z. Ornea (București, Editura Științifică, 1967, p. 380-386).

Academiei Române în 1889, el fu premiat cu 5.000 de lei și fui ales totodată membru corespondent al Academiei. Volumurile se urma să fie redactate în fiecare an, câte unul, așa că la 1893 după 10 ani de muncă aplicată redactării și 16 ani de pregătire anterioară, în total 26 de ani, putui vedea desăvârșită una din lucrările cele mari ale vieții mele: Istoria deplină a poporului român. Mi se dădu în lași un mare banchet pentru sărbătorirea acestei opere naționale și Academia Română mă alegea de membru ordinar al ei. Lumea se mira cum de scoteam regulat în fiecare an câte un volum. Dar când începusem tiparul în 1888, patru volume erau aproape redactate, al V-lea, *Fanarioții*, era gata ca adunare de material și singur al VI-lea era numai conceput.

Cum spuneam în prefața la vol. I, întreprinderea era îndrăzneală și cu îndrăzneală a fost condusă; dar ce e mai mult, adusă la îndeplinire, lucru ce încă nimenea înaintea mea de la Șincai nu săvârșise, de a scrie dintr-o întinsoare o istorie completă a poporului român. Și era îndrăzneală întreprinderea, mai întâi fiindcă multe izvoare erau nepublicate și chiar necunoscute și că trebuie suplinite lipsurile divinației prin istorice. Mai era îndrăzneală fiind că multe părți, ba aproape toate, trebuiau create din nou, întrucât lucrările pregătitoare erau „puțin și înguste”. Nu căutam la nici o piedică și mă pusei la muncă cu o râvnă fără samăn, așa că în curând capitolele prinseră să se înșire după capitole și părțile istoriei poporului român să se închege în toturi sistematice, oglindind dezvoltarea lui în idei obștești, însă totdeauna întemeiată pe un bogat material de fapte. S-a întâmpinat de răuvoitori că informația în *Istoria românilor* ar fi neîndestulătoare. Este adevărat, dacă o judecăm după izvoarele cunoscute acum, după scrierea ei; dar potrivit cu starea cunoștințelor, e o lucrare conștiincioasă și bine întemeiată. Ce e mai neașteptat, poate, este împrejurarea că acum, când pregătii a doua ediție, deși numărul izvoarelor a crescut în chip nemăsurat, ideile fundamentale, canavaua pe care am ținut să expunerea a rămas aproape neschimbată. Cu toate că pe atunci încă nu reflectasem asupra naturii disciplinei căreia îmi închinam viața și nu ajunsesem nici la convingerea că ideile generale în istorie nu sînt legile, ci seriile de dezvoltare, totuși din un sănătos instinct executasem în mod neconștient ceea ce mai târziu reflecta și cugetarea adusă la înflorire în mintea mea. Toată istoria românilor nu este decât o înmănunchere de serii istorice care se țin una de alta, se prefac una în alta, se înăruiesc mutual, se combat sau se sprijinesc între ele. Așa, bunăoară, am arătat cum din stăpânirea turcească izvoră înrăurirea grecească, din aceasta cea franceză și din aceasta din urmă regenerarea românilor, intelectuală și politică. În alte priviri, am dovedit cum introducerea limbei române în biserică a dat avânt unei dezvoltări intelectuale românești, care în timpul fanarioților nu a fost stînsă, ci numai înăbușită și care aprinsă din nou la soarele renașterii minții românești în Ardeal, trebuia să se îmbine cu înrăurirea franceză pentru a readuce iarăși cu onoare la români viața națională. În relațiile economice, am arătat cum, pe de o parte, apăsarea turcească care se rezolva în grele dări, pe de alta, istovirea pământurilor domnești, împinseseră pe boieri spre rotunjirea moșiiilor lor pe sama părțicelilor țăranilor liberi (moșneni și razeși), cari deveniau țărani supuși boierilor și mănăstirilor. Din cauza interesului încasării contribuțiilor după sistemul cislă, ei aduceau cu silă țăranii ce fugeau din un sat și așa se introducea șărbirea. Existând însă în țările române robia țăganilor, țăranii fură în curând amestecați cu ei, așa că și țăranii ajung în adevărata robie. Cu toate acestea, situația lor economică nu era ră, căci ei aveau mult pământ la îndemână pentru pășunarea vitelor lor celor numeroase. După deschiderea Mării Negre prin tratatul din Adrianopol, 1829, boierii simțesc nevoia unei agriculturi mai întinse. Ei se folosiră de Regulamentul organic pentru a restrânge pământurile date țăranului. Pentru a putea crește vitele, țăranul era nevoit să iee pământ în arendă de la

stăpân, care i-l dădea scump și-i robia munca. Legea din 1864, suprimând îndatorirea proprietarului de a da pământ însurășilor, țărani ajunseră prin înmulțirea populației în nevoia de a lua de la proprietar și pământul de hrană pentru muncă, încât robirea brațelor lor deveni tot mai grea. Așa l-a găsit timpurile în care trăim. Relațiile țărilor române cu turcii au fost încheiate în următoarele idei obștești. La început, lupta de împotrivire contra copleșirii otomane (Mircea, Vlad-Țepeș, Ștefan cel Mare); după căderea românilor sub turci, încercare de a se rescuța (Ioan cel Cumplit, Mihai Viteazul). Apoi vine ca un corolar al stăpânirii turcești îrrurirea grecească, mai întâi întâmpinată cu răscoală. Dar nervul împotrivirii slăbește și protestarea, din armată violentă, devine numai intelectuală și literară (cronicarii epocii turcești). Moartea poporului român se îndruma cu încetul, dacă alt curent crescut alături cu acel al căderii, acel al reînvierii, nu ar fi rechemat poporul la viață prin revoluția din 1821. De acolo înainte prin revoluția din 1848 și prin unire se îndrumă domnia cea însemnată a lui Cuza Vodă care puse temelia regenerării românești. De aceste încheșări, de serii mari de fapte, care explică dezvoltarea poporului român este plină lucrarea în cursul celor 6 mari volumuri ce o cuprind.

Dar cele 6 vol. de *Istoria românilor* mai au o însușire, aceea de a fi pătrunsă de la un capăt la celălalt de jocul ascuns al iubirii de țară și de neam, care străbate adese cu scânteiele sau flăcările ei prin spuza gândirilor, poate mai mult chiar de cum o învoiește o tratare absolut științifică a istoriei. Pe atunci, cum am spus-o, nu cercetasem încă natura istoriei și nu formulasem principiile, după care ea trebuie tratată. Acuma, în această privire am scris-o cam altfel, tot așa cum după publicarea *Principiilor fundamentale [ale istoriei]*, am scris pe acea a lui Cuza Vodă.

Și cu toate aceste m-am silit să nu ascund nicăieri adevărul, chiar atunci când el lovia în chipurile și ideile care au stat ca rădăcatori ai vieții noastre naționale. Așa am susținut nu numai amestecul dacilor, dar și acel al slavilor, în alcătuirea naționalității noastre, lucru ce mai înainte era încunjurat de scriitorii noștri; am expus urmările pierzătoare ale politicii interne a lui Mihai Viteazu asupra stării țăranului; am coborât pe Vasile Lupu din nimbul de domnitor cu simțiminte românești, care din iubire de românism ar fi introdus limba română în biserică, arătându-l după izvoarele timpului ca un domn pe deplin grecizat care favoriza pe greci în toate chipurile și care numai silit de împrejurări obștești luă măsură de a schimba limba slujbei bisericești. Epoca fanariotă am arătat-o în ceea ce era într-adevăr, o continuare a unei stări anterioare de jaf și despuiere către care se adaoșe și conștiința unei apăsări străine pe un simțământ național redeșteptat. M-am ferit deci de a mă face nici hulitorul dar nici apărătorul acestei epoci care prin apropierea și mai mare de noi adunase asupra ei toată urgia vremurilor trecute. Și [pe] Tudor Vladimirescu l-am arătat iarăși conform cu documentele, ca inițiatorul, nu al [l] revoluției românilor contra grecilor, ci al [l] unei revoluții sociale îndreptate contra tuturor boierilor, fără deosebire de români și greci, și că această mișcare din 1821 luă un caracter național numai prin amestecul boierilor în ea. De aceea, în Moldova unde de la început se amestecară boierii în mișcare, ea avuse din întâile zile chiar caracterul național. Așa am căutat pretutindeni a restabili adevărul întunecat de simțământ; dar nici odată nu am depășit măsura și nu m-am silit a face pe placul străinilor, coborând toate figurile mărețe ale trecutului nostru și răspingând numai pentru pretextul de a face știință și nevoind mai ales să slujesc de autoritate românească pentru imputările străinilor, ideile pe care se razimă întreaga dezvoltare a poporului român.

Am căutat apoi, eu cel dintâi, a da un loc însemnat dezvoltării culturale și acelei a așezămintelor și a nu îneca întreaga istorie numai în fapte politice. Sunt cel dintâi care

am cercetat în tot lungul istoriei românilor dezvoltarea boierimei, a producției și bogăției țărilor, starea țăranilor, așezămintele juridice și sociale ca breslele, modul ocârmuirii, starea financiară, moravurile și deprinderile, literatura lumească și bisericească, căutând totdeauna a forma și legătura asemenea dezvoltării cu mersul obștesc al poporului. Din 6 volumuri în care am expus istoria românilor desigur că cuprinsul a două este consfințit tratării părților culturale.

Limba în care am scris aceste volumuri este pe cât s-a putut adevărata limbă românească, ferită pe cât de arhaisme nefolositoare, așa de neologisme de prisos. Efectul cărții mele a fost covârșitor. Cu toate că prețul ei era destul de urcat (pentru abonați 48 de lei, pentru librării 60), totuși cele 1.500 de exemplare în care fu tipărită se desfăcură îndată, așa că fui nevoit a retipări vol. I din care se părădui un număr de exemplare. Lucru în destul de neobișnuit în țara noastră, nu numai că desfacerea cărții acoperi cheltuielile tiparului îndestul de însemnate (vreo 20.000 de lei), dar îmi rămase și un folos. Nevoia unei istorii a românilor era simțită de toată lumea și cartea mea venise la timp tocmai în momentul când înălțarea prezentului trebuia să caute în trecut rădăcinile pe care crescuse. (...)

SUMAR

PROVOCĂRILE MEMORIEI ȘI RĂSPUNSURILE ISTORIEI

<i>Disciplina memoriei (Alexandru Zub)</i>	1
<i>Istorie, memorie, iertare (Paul Ricœur în dialog cu Sorin Antohi)</i>	4
<i>Desfacerea ordinii istoriei – modernitate, postmodernitate, memorie (Jörn Rüsen)</i>	16
<i>Memorie și uitare în istorie. Repere din istoriografia franceză (Florin Căntec)</i>	29
<i>Istorie și memorie. O abordare psihologică (Ticu Constantin)</i>	41

MOȘTENIREA TOTALITARISMELOR

<i>Universul paranoic al stalinismului (Vladimir Tismăneanu)</i>	60
<i>Manipularea cognitivă în totalitarism și efectele sale târzii (Adrian Neculau)</i>	63
<i>Memorii concurente ale fascismului în Europa postbelică (Mihai Chioveanu)</i>	76

MEMORIA INFIDELĂ: UITARE, SUBLIMARE, OCULTARE

<i>Negation at the top: deconstructing the Holocaust denial salad in the Romanian cucumber season (Michael Shafir)</i>	90
<i>Communism in post-communist history textbooks. What to be remembered (Cătălina Mihalache)</i>	123
<i>O catastrofă uitată: campania armatei române din 1916 (Dorin Dobrințu)</i>	143

STRATEGII PATRIMONIALE ȘI COMEMORATIVE

<i>Pentru o istorie culturală a ideii de patrimoniu (Andi Mihalache)</i>	158
<i>Iașii în bronz și marmură. Memoria statuiilor (Sorin Iftimi)</i>	180
<i>Aniversări disputate ale revoluției pașoptiste, 1859-1866 (Mihai Chiper)</i>	198
<i>Pro memoria mortuis. Practică testamentară și practici comemorative în Oltenia modernă, 1700-1860 (Nicolae Mihai)</i>	208

REFLEXE CRITICE

<i>Pledoarie pentru o nouă disciplină în România: istoria recentă (Dorin Dobrințu)</i>	217
<i>Griurile memoriei postbelice (Adrian Cioflâncă)</i>	227
<i>Marele tabu (Mihai Chioveanu)</i>	232
<i>Totalitarisme în oglindă (Cătălina Mihalache)</i>	235
<i>O biografie deviată (Adrian Neculau)</i>	237
<i>Tony Judt sau reverberațiile responsabilității (Gabriel Leanca)</i>	240
<i>Memorii și grupuri concurente în lumea satului (Adrian Cioflâncă)</i>	243
<i>Revizitând trecutul (Andi Mihalache)</i>	248
<i>Memoria morților: dimensiuni sociale și culturale (Nicolae Mihai)</i>	250

XENOPOLIANA: RESTITUTIO

<i>Istoria ideilor mele (A. D. Xenopol)</i>	252
---	-----

XENOPOLIANA

**publicație trimestrială a Fundației Academice „A. D. Xenopol“
Str. Lascăr Catargi, 15, 6600 Iași, România**

Abonamente se pot face la redacție.

Fiindcă revista se autofinanțează orice contribuție bănească este binevenită.

Cont (LEI) nr. 7637882400, BRD

Sucursala Iași, România

XENOPOLIANA

**quarterly published by the “A. D. Xenopol” Academic Foundation
Str. Lascăr Catargi, 15, 6600 Iași, România**

Any financial contributions are welcomed.

Cont (USD) nr. 10502782400

Romanian Bank for Development Bucharest (BRDEROBU), România

Xenopoliana

Buletinul Fundației Academice „A. D. Xenopol”

Din tematica numerelor viitoare:

CLIO DUPĂ GRATII

*

EXIL, EMIGRAȚIE, DIASPORĂ

*

CULTURĂ POLITICĂ ȘI MODERNITATE ROMÂNEASCĂ

*

EXPERIENȚE CARCERALE SUB DICTATURI

*

ORDINE, CONTESTAȚIE, REPRESIUNE

*

DISCURS ȘI LIMBAJ ISTORIC

*

INSTITUȚIONALISM ROMÂNESC

*

EXTREMISME ȘI EXTREME POLITICE

*

TRADIȚIONALISM ȘI EUROPENISM

*

PARTIDE, GRUPURI DE PRESIUNE, SOCIABILITĂȚI POLITICE

ISSN: 1223-9941